

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2
Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ
2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – 215 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 22 вересня 2015 р. (протокол № 2).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України №747 від 13.07.2015 р. включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК 94 (430) «1521–1555»

Сергій Каріков

КОНФЕСІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В САКСОНСЬКИХ МІСТАХ У 1521–1555 РР.

У статті розглянуто соціально-політичне становище в саксонських містах за часів Реформації і конфесіоналізації. Визначено, що активізація міського життя в регіоні була спричинена низкою політичних, економічних, культурних чинників. Схарактеризовано основні напрями лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Зроблено висновок щодо поступового посилення контролю територіальної князівської влади над саксонськими містами.

Ключові слова: Реформація, конфесіоналізація, місто, візитація, статут.

За часів Реформації і конфесіоналізації в житті німецького суспільства розпочалися масштабні зрушення, які вплинули на становище різних соціальних верств. Не стало винятком і населення німецьких міст. Зміни в його становищі, зумовлені перебігом євангелічного руху, поступово закріплювалися, перетворюючись на стабільні риси соціального життя.

Поняття «німецьке місто» в епоху раннього Нового часу об'єднувало величезну кількість населених пунктів, неоднорідних у соціально-економічному, політичному й конфесійному відношеннях. Ця неоднорідність, по-перше, була пов'язана із загальною роздробленістю німецьких земель, відсутністю єдиної територіальної держави. По-друге, вона визначалася головними наслідками Реформації – поширенням євангелічно-лютеранського віросповідання і зростанням чисельності прибічників інших напрямів протестантизму (передусім, кальвінізму). По-третє, вона була зумовлена внутрішніми та зовнішніми чинниками соціального розвитку німецьких міст (конфліктами в середовищі патриціату, бюргерства й плебсу; змінами торгівельно-економічної кон'юнктури; відмінностями у правовому становищі імперських і феодалських міст).

Розмаїтість міського ландшафту внаслідок впливу згаданих обставин ускладнює визначення головних особливостей і закономірностей соціального розвитку німецьких міст. Хоча впродовж останніх десятиріч німецькими істориками створено праці з історії міст узагальнюючого характеру [1–2], а також розвідки, присвячені становищу окремих центрів [3–4], актуальним напрямом дослідження залишається вивчення міського життя в різних регіонах Німеччини. Такий підхід дає змогу виявити спільні риси та відмінності розвитку німецьких міст в умовах конфесіоналізації як доміанти розвитку німецького суспільства раннього Нового часу. Мета нашої статті – визначити головні причини, зміст і наслідки конфесійно-політичних трансформацій у саксонських містах, населення яких брало активну участь у реформаційному русі.

На межі Середніх віків і Нового часу Саксонія була регіоном, у якому розвиток міст відбувався досить швидко. Про це свідчить зростання міського населення: наприкінці XVI ст. воно складало близько 30 % загальної чисельності мешканців регіону. За цим показником Саксонія перебувала на одному рівні з Гессен-Касселем, випереджаючи Тюрінгію (28 %) і Вюртемберг (26 %) [1, с. 9]. У ландтазі курфюршества Саксонського у 1502 р. були представлені 77 міст [5, с. 189]. Найбільшими за кількістю населення містами були Лейпциг (упродовж 1500–1600 рр. чисельність його мешканців збільшилася з 10 тис. – до 14 тис.) і Дрезден (з 5 тис. – до 12 тис.) [1, с. 11]. Зростання Лейпцига і Дрездена зумовлене не лише їх економічним, а й політичним статусом: ці міста тривалий час були резиденціями саксонських правителів, які належали до альбертинської лінії князівського дому Веттінів. Крім того, Лейпциг відігравав значну роль як університетський центр. Останній чинник вплинув і на зростання Віттенберга. На початку XVI ст. у ньому налічувалося близько 3 тис. мешканців. Після розділу саксонських володінь у 1485 р. ернестинському курфюрсту необхідно було заснувати власну резиденцію та університет [6, с. 28–29]. Дозвіл на відкриття університету, наданий імператором Максиміліаном I у 1502 р., сприяв швидкому зростанню Віттенберга. Іншим чинником його піднесення стало зручне географічне становище на березі Ельби. У 1511 р., коли Мартін Лютер переїхав до Віттенберга, тут налічувалося уже 16117 мешканців [3, с. 64].

До специфічних чинників урбанізації саксонських територій належав розвиток гірничої справи, насамперед – видобутку срібла. У зв'язку з цим наприкінці XV – на початку XVI ст. були засновані такі міста, як Аннаберг, Бухгольц, Марієнберг, Шайбенберг, Обервізенталь. Низка колишніх селищ

(Еренфрідерсдорф, Гайєр, Ленгефельд, Тум) перетворилася на містечка, що стали центрами видобутку олова. Основними центрами видобутку й обробки заліза в Саксонії були Шварценберг і Пірна [7, s. 16–17].

Серед міст, які юридично не входили до володінь саксонських правителів, однак заслуговують на увагу в аспекті нашого дослідження через територіальну близькість і наявність розгалужених економічних зв'язків з Саксонією, найбільшим центром був Магдебург (упродовж 1500–1600 рр. чисельність його мешканців зростає з 18 тис. до 40 тис.). Це місто тривалий час було центром «саксонської третини» Ганзи: від нього товаропотоки переміщувалися із Заходу на Схід Європи [8, с. 170]. Визнавши верховну владу архієпископа Ернста Саксонського над містом згідно з угодою 1497 р., Магдебург змушений був облишити домагання статусу імперської комуни, проте залишився членом ганзейської спільноти [9, с. 178].

Соціально-економічне зростання саксонських міст відбувалося в умовах посилення на них князівського впливу. Надаючи військово-політичну підтримку комунам в їх боротьбі з купецькою автократією, князі здобували можливість користування військово-фінансовими ресурсами міст Саксонії, прикладом чого є територіальна політика Веттінів [9, с. 181].

З початком Реформації в саксонських містах розгорнувся євангелічний рух, що охопив передусім бюргерство. Кульмінацією цього процесу став віттенберзький комунально-громадський рух 1521–1522 рр. [10, с. 274–295]. Ухвалений під час цих виступів «Новий статут міста Віттенберга» орієнтувався на вирішення трьох проблем: релігійно-церковних, соціального забезпечення бідної частини населення, покращання моральної поведінки городян [11, с. 224]. Навіть після припинення реформаційних виступів у Віттенберзі не були скасовані ті статті «Нового статуту...», що стосувалися соціальних питань [10, с. 290].

Реформаційний рух у Віттенберзі справив вплив на розвиток антикатолицької боротьби у Саксонії. У другій половині 1521 – першій половині 1522 рр. заворушення відбувались у 20 містах регіону. У більшості випадків вони розгорталися за віттенберзькою схемою: проповідь Євангелія, перехід частини парафіяльних священиків на бік Лютера, спроби реформи богослужіння, ліквідація католицької меси, запровадження нової євхаристії, «штурми ікон», вимоги секуляризації церковного майна на користь «громадських кас». Антикатолицькі виступи відбулися навіть на території герцогства Саксонського (у Дебельні, Розвейні), об'єднавши значну частину бюргерства і плебсу. Незважаючи на активне протистояння герцогу Георгу й єпископу Мейссенському, керівникам руху не вдалося здійснити реформи: найбільш активні учасники виступів були заарештовані, решта мусила сплатити великі штрафи [12, с. 300–303].

Нова хвиля реформаційного руху розгорнулася в саксонських містах з другої половини 1523 р., надалі фактично злившись із Селянською війною 1524–1525 рр. Так, у Лейпцизі в січні 1524 р., незважаючи на погрози герцога Георга, 105 бюргерів звернулися до міської ради з проханням запровадити в церквах міста євангелічне богослужіння і призначити проповідником прибічника Реформації Андреаса Боденшатца [12, с. 310–311]. Важливу роль у поширенні реформаційних гасел відіграло книгодрукування: завдяки йому лютеранські трактати, що потрапляли до Лейпцига з міст ернестинської Саксонії (Віттенберга, Цвіккау, Грімми, Ейленбурга), масово поширювалися всупереч заборонам герцогської влади [13, с. 133–134]. Під час Селянської війни 1524–1525 рр. у саксонському регіоні здійснено декілька виступів проти територіальної влади (заворушення серед гірників в Аннаберзі; гасла допомоги повсталих селян у Цвіккау). У Лейпцизі за наказом герцога Георга 24 червня 1525 р. страчено коваля Міхаеля Румпфера за підтримку гасел повстання [14, с. 78]. Однак невдоволення нижчих і середніх верств населення саксонських міст не переросло в масштабний опозиційний рух. Головними причинами, на наш погляд, стала неорганізованість виступів, що пояснюється суттєвими розбіжностями між інтересами бюргерів та селян. Підтримавши боротьбу проти засилля католицького духовенства, мешканці саксонських міст виявилися незацікавленими в ліквідації тяжких феодальних повинностей селянства, що було головною метою повстанців.

Після розгрому повстанських селянських загонів саксонські правителі здобули ширші можливості проводити церковну політику у підвладних їм територіях відповідно до власних інтересів; міське населення мусило рухатися в річищі перетворень, напрям яких визначено «згори». У міському середовищі поступово формувалася прошарок освічених городян, які, завершивши курс університетського навчання, згодом ставали священнослужителями, вчителями, юристами. Їх діяльність сприяла зміцненню здобутків Реформації і посиленню князівського впливу, що стали визначальними рисами конфесіоналізації в євангелічних територіях. Для визначення успіхів і труднощів конфесіоналізації в саксонських містах доцільно визначити її вплив на взаємини між владою й бюргерством.

У містах, що перебували у володіннях ернестинської лінії Веттінів, головним способом контролю влади за діяльністю церковних парафій стали візитації, які розпочато у другій половині

20-х рр. XVI ст. Зокрема, у 1528–1531 рр. у курфюршестві Саксонському здійснено першу загальну церковну візитацію. Ці заходи спричинили принципові зміни у територіальній церковній організації, яка виявилась підпорядкованою впливу місцевих правителів. Водночас у такій підпорядкованості були зацікавлені й священнослужителі, оскільки лише правителі могли припинити зловживання дворянства щодо використання церковного майна, дисциплінувати його, гарантувати священикам та вчителям необхідні умови існування [6, с. 276].

Звіти візитаторів засвідчують, що об'єктами їх уваги були як сільські, так і міські парафії. Так, у 1528 р. візитації відбулися у містечку Преттін, поширившись і на інші населені пункти, розташовані в міській окрузі [15]. Восени того ж року підготовлено інструкції для візитаторів у саксонських містах Кемберг [16], Шмідеберг [17], Цана [18]. У складанні цих документів брали участь Мартін Лютер, ліценціат права Бенедикт Паулі, гауптман Ганс Метч. Зазначені інструкції засвідчують, що надходження до «громадських кас», з яких матеріально забезпечувалися євангелічні священнослужителі і шкільні вчителі, контролювалося міськими радами [16, с. 585]. Делегати рад входили до складу наглядових комісій разом із представниками бюргерства. Передбачалося щорічну перевірку стану надходжень і витрат коштів [18, с. 713]. Рада також повинна була забезпечувати збереження церковного майна [17, с. 664]. Покладання на міське керівництво таких повноважень засвідчує його важливу роль у здійсненні лютеранської конфесіоналізації.

У процесі конфесіоналізації в німецьких містах відбувалося інституційне закріплення конфесійної ідентичності бюргерства [19, с. 15]. Укладачі церковних статутів саксонських міст наголошують на необхідності регулярної участі бюргерів у євангелічному богослужінні й відповідальності за відсутність на літургії [20, с. 188], звертають увагу на дотримання дисципліни священнослужителями і бюргерами [21, с. 204–206], регламентують порядок вивчення катехізисів і міру покарання за незнання їх змісту [22, с. 510]. Такі заходи сприяли згуртуванню євангелічних громад саксонських міст, що було важливою умовою подальших конфесійно-політичних змін за часів становлення лютеранської ортодоксії.

У 30–40-х рр. XVI ст. у саксонських містах відбувалася інтенсивна розбудова нових церковних інститутів. У 1539 р. у Віттенберзі створено консисторію, діяльність якої охоплювала всю територію курфюршества Саксонського. Аналогічний орган, повноваження якого поширювалися на землі герцогства Саксонського, з 1543 р. почав діяти в Лейпцизі. До його складу увійшли як теологи (зокрема, четверо з десяти членів консисторії представляли Лейпцизький університет), так і князівські юристи [14, с. 98].

Конфесійно-політична ситуація в саксонських містах зазнала змін після поразки євангелічного угруповання у Шмалькальденській війні 1546–1547 рр. Наслідком цього стало підпорядкування більшості Саксонії владі курфюрста (раніше – герцога) Моріца, який підтримав імператора Карла V. Якщо у містах, що перебували у складі альбертинських володінь, розширення владних повноважень Моріца не викликало масштабних заворушень, то в ернестинських містах опозиційні настрої, підсилені внаслідок масового несприйняття просякнутого ворожістю до реформаційних ідей Аугсбурзького інтерима 1548 р., були сильнішими. Особливо гостре становище склалося в Магдебурзі, де існував тісний зв'язок між процесом конфесіоналізації (яка знайшла вияв у боротьбі міської ради проти соборного капітулу за право патронату над церквами) і республікансько-автономістськими тенденціями [4, с. 150]. Магдебурзька війна 1550–1551 р., у якій місту протистояли війська князівської коаліції, очолюваної Моріцом Саксонським, формально була спричинена невизнанням Аугсбурзького інтерима, наслідком чого стало проголошення імперської опали. Фактично ж вона засвідчила прагнення саксонського курфюрста розширити свій політичний вплив, чого Моріц досяг після тривалої облоги Магдебурга і боїв, що завершилися вступом військ коаліції до міста. Підкорення Магдебурга позначило фактичну ліквідацію міських свобод у володіннях саксонських правителів, засвідчивши домінування світської влади у здійсненні конфесіоналізації. Принципову різницю між імперськими та феодально-залежними містами юридично закріпив Аугсбурзький релігійний мир 1555 р.: якщо перші стали суб'єктами конфесійних відносин, самостійно визначаючи віросповідання, то другі підпорядковувалися територіальній владі.

Таким чином, період 1521–1521 рр. у саксонських землях став часом конститування реформаційних ідей у вигляді новоствореної територіальної організації Євангелічної Церкви. Міста Саксонії, що на початку 20-х рр. XVI ст. стали центрами реформаційного руху, надалі потрапили під контроль територіальних правителів, які прагнули уникнути соціальних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Здійснення лютеранської конфесіоналізації відбувалося в межах, визначених територіальною князівською владою. Ради саксонських міст, впроваджуючи принципи євангелізму в життя, мали дотримуватися визначеного правителями політичного курсу.

Список використаних джерел

1. Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München: Oldenbourg, 1993. – 149 s. 2. Mirow J. Geschichte des Deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart / J. Mirow. – Gernsbach: Katz, 2004. – Bd. 2. Bürger und Fürsten. – 688 s. 3. Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – 222 s. 4. Mißfelder J.-F. Krisenstadtrepublikanismus: Magdeburg und La Rochelle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / J.-F. Mißfelder // Stadt und Religion in der frühen Neuzeit. – Frankfurt/Main: Campus, 2007. – S. 147–175. 5. История Германии: учеб. пособие для студентов вузов: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – 504 с. 6. Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 368 с. 7. Blaschke K. Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation / K. Blaschke // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 13–32. 8. Подальк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Г. Подальк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с. 9. Прокопьев А. Ю. Магдебург, «саксонская треть» и Ганза во второй половине XV – начале XVI в. (К вопросу о характере и функциях городских объединений позднего средневековья) / А. Ю. Прокопьев // Средние века. – М., 1992. – Вып. 55. – С. 168–184. 10. Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Харьков: Око, 1994. – С. 227–332. 11. Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – 308 с. 12. Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 351 с. 13. Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – 452 s. 14. Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – 278 s. 15. Parochie Prettin / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 3–52. 16. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Riesland, 1902. – Bd. 1. – S. 584–586. 17. Verordnung der Visitatoren für Schmiedeberg / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Riesland, 1902. – Bd. 1. – S. 662–665. 18. Verordnung der Visitatoren für Zahna / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Riesland, 1902. – Bd. 1. – S. 711–715. 19. Litten M. Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg / M. Litten. – Hildesheim: Olms, 2003. – 372 s. 20. Gemeindeverordnung und artikel der visitation in Meissen und der Veitlandt... 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 187–195. 21. Constitution und artikel des geistlichen consistoriizu Wittemberg... 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 200–209. 22. Ordnung der Visitatoren für die Stadt und das Amt Allstedt. 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 507–513.

Сергей Кариков**КОНФЕССИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ
В САКСОНСКИХ ГОРОДАХ В 1521–1555 ГГ.**

В статье рассмотрено социально-политическое положение в саксонских городах во время Реформации и конфессионализации. Определено, что активизация городской жизни в регионе была вызвана рядом политических, экономических, культурных факторов. Охарактеризованы основные направления лютеранской конфессионализации в Саксонии. Сделан вывод относительно постепенного усиления контроля территориальной власти над саксонскими городами.

Ключевые слова: Реформация, конфессионализация, город, визитация, церковный устав.

Sserhiy Karikov**THE CONFSSIONAL AND POLITICAL SITUATION IN SAXON CITIES
IN 1521–1555**

The social and political situation in Saxon cities during Reformation in the article is considered. It is defined that activity of urban life in a region was caused by the complex of political, economical and cultural factors. Main directions of lutheran confessionalization in Saxony are described. The conclusion about the gradual strengthening of control by territorial power over Saxon cities is made.

Key words: Reformation, confessionalization, city, visitation, church order.

УДК 94 (100) 05/21

Аліса Лукашенко

СЛУЖІННЯ БОГУ ТА ЗАХИСТ ЛЮДЕЙ ВІД ГРІХА В ДІЯЛЬНОСТІ ЯНА ГУСА ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ

У статті розкрито проблематику впливу віри в християнського Бога на формування світогляду та особливості діяльності Яна Гуса. Проаналізовано історичні документи на предмет впливу релігійного чинника на церковну діяльність Яна Гуса та активність його прихильників та послідовників. З'ясовано особливості реакції офіційної Церкви на постать Яна Гуса. Охарактеризовано релігійні мотиви, зокрема особливості віри в Бога на діяльність таборитів. Визначено особливості впливу есхатологічних очікувань на діяльність Яна Гуса та таборитів. У статті використано низку методів, серед яких: історико-хронологічний, ретроспективний, метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: Церква, християнство, Бог, есхатологічні очікування, гусити.

Дослідження питання впливу релігійного фактору на діяльність середньовічних лідерів з огляду на актуальність даної проблематики не викликає заперечень. Так, доба середньовіччя просякнута релігійністю і тому фактично всі події та процеси відбувалися з огляду на релігійну свідомість. Ян Гус та його послідовники не були виключенням.

Проблематику діяльності Яна Гуса займалися низка дослідників, серед яких можна назвати імена як дослідників радянської історичної школи так і сучасної європейської, української та російської. Так, зокрема йде мова про такі видатні імена як: Ж. Занд, І. Мацек, А.В. Мезьєр, Ж. ле Гофф, А. Гуревич, Ж. Делюмо тощо.

Досліджуючи питання впливу образів Бога та Диявола на діяльність Яна Гуса та його послідовників ми вирішили в першу чергу зосередити свою увагу на вивченні джерельної бази, пов'язаної із життям Яна Гуса. Передусім хотілося б зазначити, що крізь всю його творчість наскрізною ідеєю проходить віра реформатора в виконання його священної місії, захист віри, яка стала жертвою диявольських спокус. Крім реформаторської діяльності знаходимо низку цитат пов'язаних із рекомендаціями щодо повсякденного життя його послідовників. Проаналізуємо деякі уривки із послань Яна Гуса на предмет впливу образів Бога і Диявола на його світогляд, мотиви діяльності та повсякденне життя. Зокрема в наступному уривку йдеться про попередження одного із своїх послідовників про спокуси Диявола: «Магістр Мартін, найдорожчий брат у Христі! В ім'я Господа закликаю тебе боятися Бога, виконувати Його заповіді, уникати жіночого товариства і бути обережним при вислуховуванні сповідей жінок, щоб через жіноче лицемірство не спокусився Сатаною» [1, с. 34]. З наступної цитати стає очевидним факт критики Яном Гусом повсякденного життя розпусного священництва, яке він вважав зрадою Бога: «Тобі відомо, що я засуджував корисливість і розпусне життя священників, за що по милості Божій і терплю переслідування. Але я не боюся знущань в ім'я Ісуса Христа. Сердечно прошу тебе не прагнути до багатства, але якщо будеш покликаний стати священником, то нехай надихає тебе слава Божа, порятунок душі і праця, а не розведення свиней і придбання маєтків» [1, с. 38]. З уривку також стає зрозумілим, що стрижневою ідеєю всіх послань магістра було спасіння душі від рук Диявола, а всі рекомендації і занепокоєння Церквою були наслідком турботи про людські душі. Так, далі знаходимо практичні рекомендації щодо повсякденного життя його послідовника, метою яких і було спасіння душі від зазіхань Сатани: «Боюся також, що, якщо ти не покращиш свого життя, відмовившись від вишуканого і красивого одягу, то будеш суворо покараний Господом Богом, також як і я, убогий, буду покараний за те, що, будучи захоплений дурними звичаями і похвалами людей, носив гарний одяг і був вражений духом гордості всупереч Богу» [1, с.45]. Отже, розкіш, гордість вважалися не богоугодними і ставили під сумнів спасіння душі. На думку магістра одним із найважливіших факторів і гарантів спасіння було звернення до Бога з надією на його милосердя і захист від диявольських спокус: «Не вагався волати до Його милосердя, щоб Він направляв моє життя та сприяв достойному проживанню суєтних років тлінного тіла, наповнених мирськими турботами та диявольською манною, щоб визначив він мене хоча б в судний день в Царство Небесне» [1, с. 49]. З наступного уривку із звернення до звичайних прихожан йдеться про істину і правду, за яку стояв до смерті магістр Ян Гус в ім'я Господа: «Щоб ви стояли без страху і вагань на тій правді, яку Господь Бог дав вам пізнати через своїх вірних проповідників і через мене, недостойного. Ворогів буде проти мене набагато більше, ніж було їх проти нашого милосердного Спасителя: і єпископів, і магістрів, і світських князів, і законників. Але сподіваюся на милосердного, мудрого і всемогутнього Спасителя, що Він по своїй обіцянці і завдяки вашим старанням молитвам

дарує мені Духом Святим мудрість і мужність, щоб я вистояв, і щоб вони не змогли спокусити мене на хибний шлях» [1, с. 64]. Зовсім не дивно, що у Яна Гуса було багато послідовників, адже їх об'єднувало прагнення спасіння душі та надія на Боже милосердя в постійних молитовних зверненнях, які підсилювали віру і дух один одного.

Ось як магістр пояснює переслідування і мотиви своєї діяльності: «Можливо, Господь Бог дає мені зазнати спокус, паплюження, ув'язнення, можливо навіть смерті, бо Він сам терпів і тим дав нам приклад – заради порятунку нашого. Він – Бог, а ми Його твориво, Він – Господь, а ми – Його слуги. Він – правитель світу, а ми – слабкі смертні, Він нічого не потребує, а у нас є потреба у всьому. Він страждав також і за нас грішних, так чому б і нам не постраждати? Наше страждання з любові до Нього і є наша перемога. А якщо моя смерть послужить на славу Божу і нашого успіху, то нехай Він пошле мені прийняти її без легкодухого страху. Якщо виявиться так, що Бог поверне мене до вас, то Він влаштує це для нашого спільного повчання в Його законі, і щоб ми зашкодили Антихристу і залишили після себе добрий приклад майбутнім поколінням наших братів» [1, с. 74]; Також зустрічаємо риторику спасіння душ: «Ці єпископи вмовляють мене всенародно зректися – ні! Не можу я зрадити своїй совісті і посоромити віру Христа. Якщо зречусь істини, то якими очима дивитимусь в небо? Ніколи! Спасіння душ народу для мене дорожче мого смертного тіла» [2].

В наступній цитаті Ян Гус пояснює переслідування і звинувачування його в ересі, як випробування яке бог послав для нього за його гріхи: «На другий день Міхель де Каузіс прибав на дверях костелу судове звинувачення проти мене, а вгорі написав великими літерами, що звинувачення ці пред'являються відлученому від церкви, завзятому в гріху і підозрюваному в ересі Яну Гусу. Але я, з Божою допомогою, не звертаю на це уваги, знаючи, що Бог за гріхи мої послав його злословити проти мене і для випробування мене в тому, чи можу і хочу я що-небудь витерпіти» [1, с. 103].

Коли Ян Гус перебував у в'язниці його карателі пояснювали його ув'язнення тим, що навіть сам Диявол був би вислуханий і ув'язнений по справедливості: «Знайте і Ви, що якби і сам Диявол прибув для обговорення своєї чвари, то і він був би вислуханий по справедливості» [1, с. 106].

У листі чеському народу Ян Гус турбується про своїх послідовників, щоб вони могли устояти проти спокус Диявола також пояснює своє ув'язнення і хвороби волею Божою і уповає надії на Його милосердя: «Хай буде з вами Господь, і хай допоможе Він вам вистояти проти злоби, проти Диявола, проти суєти мирської і спокус тіла. Повідомляю вас, що, нудячись у в'язниці, не соромлюся її; терплю, уповаючи на Господа Бога, який наділив мене милостиво також і тяжкою хворобою, а потім вилікував, а також допустив повстати проти мене жорстоким ворогам, яким я робив багато добра і яких сердечно любив. Прошу вас, моліться за мене Богу, на Нього Самого покладаю я свою надію, та ще на ваші молитви» [1, с. 109]. Також магістр пояснює, що всі випробування, які послані Богом для нього для його ж блага в чому він ні краплі не сумнівається: «Потрібна мені допомога велика, але я знаю, що Він не допустить ніякого іншого страждання або спокуси крім як для особистого мого або для вашого блага, щоб і ви, піддавшись спокусі, утвердилися в добрі й отримали за це велику нагороду» [1, с. 111].

Ян Гус був щиро переконаний в тому, що його вислухають на суді. Так як він обстоював тільки ідеї Святого Письма і вболівав за спасіння душ, то за допомогою своїх обвинувачувачів намагався дійти до ще більшої правди та істини, жодною мірою не нарікаючи на них: «Але прошу, заради Бога, щоб мені була дана можливість пояснити мою думку по пунктах, пред'явленим у звинуваченнях проти мене, використовуючи твори святих докторів. І якщо аргументи мої будуть непереконаливі, то я покійно підкорюся рішенням собору» [1, с. 89]; «Я не хочу дотримуватися ніякої ересі, а хочу смиренно підкоритися рішенням собору. Але не хочу образити Бога і свою совість, кажучи, що я дотримувався якихось помилок, яких ніколи не дотримувався. Я прошу лише, щоб мені була дана можливість пояснити мою думку в тих пунктах і положеннях, які мені поставлені в провину, а особливо про Папу, про главу і членів церкви» [1, с. 96].

На жаль, Яну Гусу так і не дали можливості бути вислуханим, тому на суді він опустився на коліна, склав руки, підняв очі до неба і щиро молився, доручаючи тяжбу свою Богу, найсправедливішому із суддів: «О, Господи Боже, цей собор засуджує Твої діяння і закон як блуд! Коли я був пригноблений моїми ворогами, я Богу, найсправедливішому із суддів, справу мою доручив; Тобі, який дав нам, убогим, приклад того, щоб ми при всяких тяготах до Тебе, найсправедливіший із суддів, зверталися, покійно благаючи про допомогу. І невпинно стверджую про те, що Господь Ісус Христос не піддається дарам або обману лжесвідків, віддаючи кожному по заслугах його» [1, с. 117].

Коли магістр розумів, що він приречений на смерть він обґрунтовував це волею Божою і готовий був нести цю ношу в Його ім'я: «Господь мій Ісус Христос велів мені, бідному, будучи невинним, вінець цей нести, йдучи на найжорстокішу смерть, а тому я, бідний і грішний, цю набагато легшу ношу ніж Його, хоча й блюзнірську, готовий покійно нести в ім'я Його істини» [1, с. 134].

Кінцем суду було звинувачення Яна Гуса у ересі і перед самим спаленням його лишили його сану і надягли корону із зображенням дияволів, які вважалися на той час покровителями єретиків: «А коли він став, молитися, то впала з його голови корона з трьома намальованими на ній дияволами, а він на неї подивився і посміхнувся. А деякі стояли поруч та сказали: «Надягніть корону йому знову на голову, щоб він був разом зі своїми панами дияволами, яким він тут служив» [1, с. 138]. З цього уривку очевидним є факт використання культу Диявола та демонів у боротьбі з опозиціонерами Церкви. Зображення демонів на короні було необхідним атрибутом у повсякденному житті інквізиції, адже пояснювало звичайному народу мотиви Церкви, а саме боротьбу її з Дияволом, культом якого була перенасичена історія Середньовіччя. Останні слова Яна Гуса перед спаленням свідчать про його служіння Богу у спасінні людських душ: «Бог мені свідок, що я ніколи не вчив тому і не проповідував того, що мені приписують і лицемірними свідками підтверджують; головним сенсом моїх проповідей та інших дій і творів було захистити людей від гріха. І за цю правду Євангелія, про яку я писав, вчив і проповідував зі слів і пояснень святих докторів, я сьогодні хочу з радістю померти» [1, с. 108].

Так, яскравим проявом впливу переконань Яна Гуса на середньовічне суспільство є суспільна активність таборитів, учасників однієї з двох течій гуситського руху. Таборити наскільки були переконані у занепаді Церкви і суспільства та відході їх від істинної віри і Бога, що очікували кінець світу і відмовлялися від власності, бо в царстві Бога вона не буде потрібною. Саме таборити вважали, що потрібно створити царство соціальної справедливості через війну з усіма, хто не згоден із таборитами. Учасники руху таборитів були переконані в потребі ліквідації приватної власності, феодальних привілеїв, практикували вбивство невірних: «Ті, хто прийшов на гору (Табор), провели там цілий день не у святкуваннях і веселоощах, а в справах, які сприяли спасінню душі... Усі називали себе братами і сестрами; багаті розділяли там свою трапезу з бідними... Ані для гульбищ, ані для ігор у м'яч не було там охочих не тільки серед дорослих, але й серед дітей. Не було там ані сварок, ані крадіжок, ані мелодій на кифарі» [3, с. 107–110]. У чотирьох статтях пражан знаходимо таке: «Щоб забрані були в духовенства світські володіння багатствами і приватна власність на землю і щоб духовенство дотримувалось євангельських правил, які Христос велів своїм апостолам... Ми будемо всілякому злу протистояти і боротися проти нього...» [3, с. 96–101]. Із гуситського маніфесту: «Ми всі як один вирішили, що будемо безжалісні з кожним, котрий захотів би здійснити хрестовий похід проти нас» [4, с. 223]. В листі Яна Жижки общині міста Домажлиц читаємо: «Ми збираємося для того, щоб боротися із ворогами істини і переконливо прошу Вас вимагати від своїх священників, щоб вони в своїх проповідях закликали народ до боротьби з Антихристом» [5, с. 32]. Врешті, як же таборити мріяли про «друге пришестя» Христа: «У цей час на землі не буде ані королів, ані володарів і підданих, зникнуть усі податки, ніхто нікого не буде змушувати до чогось, адже всі стануть братами та сестрами. Ніхто не повинен мати окремої власності, а хто таку матиме, той винний у смертному гріху. Тепер сам Бог хоче бути королем над людьми, а всіх дворян і рицарів потрібно знищити, потрібно скасувати всі князівські, земські, міські і селянські права як вигадки людей, а не справа Бога» [5, с. 45].

Отже, діяльність Яна Гуса пов'язана з його щирою вірою у богоугодну справу. З огляду на місію Христа, Ян Гус вважав себе захисником істинної віри і провідником Божої волі. Саме тому всі джерела в яких фігурують його цитати, насичені посиланнями лідера на святе письмо та Божу волю і саме тому Ян Гус не відмовився від своїх переконань оскільки був переконаний в тому, що від нього залежить спасіння людських душ і збереження істинної віри. На тлі діяльності Яна Гуса суспільну активність продемонстрували таборити – радикальні прихильники його вчення. В своїй діяльності вони акцентували свою увагу на кінцю світу, який має скоро відбутися, з огляду на безчинства та занепад віри в Бога. Проблематика, яку порушили Ян Гус та його послідовники була початковою фазою розвитку реформаційного руху, який відбувся в Європі в наступному столітті, що є перспективним з огляду вивчення реформації на предмет впливу віри в Бога і Диявола на перебіг історичних подій та повсякденне життя людей.

Список використаних джерел

1. Послания магистра Иоанна Гуса. – М., 1903. – 368 с.
2. Бильбасов В. А. Чех Ян Гус из Гусинца / В.А. Бильбасов. – Спб., 1869. – С. LXXVIII.
3. Лаврентій із Бржезової. Гуситська хроніка / Лаврентій із Бржезової. – М., 1962. – 180 с.
4. Мацек И. Табор в гуситском революционном движении / И. Мацек. – М., 1959. – Т. II. – 320 с.
5. Занд Ж. Ян Жижка / Ж. Занд. – Спб., 1902. – 240 с.

Аліса Лукашенко

СЛУЖЕНИЕ БОГУ И ЗАЩИТА ЛЮДЕЙ ОТ ГРЕХА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЯНА ГУСА И ЕГО ПОСЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статтє раскрыто проблематику влияния веры в христианского Бога на формирование мировоззрения и особенности деятельности Яна Гуса. Проанализированы исторические документы на предмет влияния религиозного фактора на церковную деятельность Яна Гуса и

активность его сторонников и последователей. Выяснены особенности реакции официальной Церкви на фигуру Яна Гуса. Охарактеризованы религиозные мотивы, в частности особенности веры в Бога деятельность таборитов. Определены особенности влияния эсхатологических ожиданий на деятельность Яна Гуса и таборитов. В статье использованы ряд методов, среди которых: историко-хронологический, ретроспективный, метод анализа и синтеза.

Ключевые слова: Церковь, христианство, Бог, эсхатологические ожидания, гуситы.

Alisa Lukashenko

SERVICE OF GOD AND PROTECTING PEOPLE IN THE ACTIVITIES OF SINS JAN HUS AND HIS FOLLOWERS

In the article the issues of the impact of faith in the Christian God in shaping the worldview and features of Jan Hus. Analyzed historical documents in terms of the impact of the religious factor on Jan Hus church activity and the activity of his fans and followers. The features of the official Church reaction to the figure of Jan Hus. Characterized religious motives, including features on faith in God taborytiv activity. The influence of eschatological expectations for the activities of Jan Hus and taborytiv. The article used a number of methods, including: historical and chronological, retrospective method of analysis and synthesis.

Key words: Church, Christianity, God, eschatological expectations, Hussites.

УДК 929:2–3 Платон (Городецький)

Андрій Петренко

АНТИШТУНДИСТСЬКА АПОЛОГЕТИЧНА МІСІЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА (ГОРОДЕЦЬКОГО)

Антиштундистську апологетичну місію в масштабах Київської єпархії вперше започаткував митрополит Платон (Городецький). Мета статті – дослідження процесу протистояння сектантству в Україні при київському митрополиту Платону (Городецькому), осмислення якої в усій можливій глибині надасть можливість набагато повніше судити про загальну місіонерську діяльність Православної церкви в Україні. Утворення єпархіальних, окружних та місцевих місіонерів у підпорядкуванні вікарного Уманського єпископа, за особистим контролем Архієпископа склали місіонерській апарат на основі пірамідальної системи функціонування. При чому, в місіонерській системі всі члени Церкви, як Тіло Христове покликані були покласти на себе обов'язок місіонерського свідчення. Проти-штундистська місія не завжди приносила бажаного успіху. Поширення чисельності штундистів впродовж митрополитства Платона дає підставу вважати, що запроваджена апологетична проти-штундистська місія була орієнтована не стільки на знищення самої єресь або їх представників, скільки на спробу зупинити поширення штундизму та зміцнення православної віри в народі, підняття рівня православ'я в цілому.

Ключові слова: Православна Церква, митрополит, Платон (Городецький), Київська єпархія, штундизм, місіонерство.

Антиштундистську апологетичну місію в масштабах Київської єпархії вперше започаткував митрополит Платон (Городецький). Причиною такого процесу на думку В. Меша були окреслені двома чинниками: «Передусім – соціально-економічними – інтенсивним розвитком капіталізму, болісним розшаруванням суспільства, гострими соціальними проблемами, що виникали внаслідок обезземелення селянства тощо. По-друге, обставинами духовного порядку – масовості сектантства сприяла майже тотальна ліквідація української православної церкви з її віросповідною, зокрема, обрядовою специфікою та домінування на вітчизняних теренах РПЦ з її (невластивими для національної форми церковної організації та духовного самовияву) адміністративно-бюрократичними традиціями впливу на процес релігійної та соціальної самореалізації віруючих» [1, с. 66]. Крім зазначених висновків дослідника, для нас важлива думка тогочасних місіонерів, які вважали, що причиною розповсюдження штундизму було «безнаказанность и полная свобода штундистских собраний» [2, арк. 30], що побічно вказує на існування віротерпимості та деякою мірою прояву релігійної свободи в Київській єпархії.

Вивченням даної проблематики частково займалися такі дослідники, як Н. Баранова [3], А. Єфимов [4], І. Стамулис [5], І. Смолич [6] та інші.

Мета статті – дослідження процесу протистояння сектантству в Україні при київському митрополиту Платону (Городецькому). Таким чином, осмислення в усій можливій глибині діяльність

проти-штундистської апоологетичної місії київського архіпастиря надасть можливість набагато повніше судити про загальну місіонерську діяльність Православної церкви в Україні.

Архіпастир розумів, що протистояти штундистському вченню можна було тільки доказавши істинність православного вчення, орієнтованість якого була направлена не тільки на академічно-богословське докази неспроможності нової релігійної течії, але й підняти богословський рівень православного вчення, щоб зміцнити віру в народі. Тому у стосунках митрополита Платона (Городецького) з штундистами можна прослідкувати дві площини. Перша – спільна релігійна боротьба з сектантством як в цілому, так і з штундизмом окремо. Друга – заходи про підняття належного рівня православної віри в суспільстві, як прояв православної контрреформації. Подібна концепція боротьби Платона (Городецького) була відображена у Постанові київського З'їзду архієреїв 1884 р. у Києві: а) загальне ослаблення існуючого в південно-західних єпархіях іновір'я; б) ослаблення штундизму до припинення згубного впливу його на місцевих православних жителів; в) розвиток Православ'я; г) зміцнення Православ'я серед народу [7; 8].

Місіонерська діяльність митрополита Платона до сектантства мала виключно мирні методи, про що дослідила Н. Баранова: «Помірковане ставлення митрополита до представників інших конфесій, зокрема, до сектантів висловлене в рекомендаціях духовенству Київської єпархії й найкраще відобразило головні постулати його місіонерської політики: «Охороняючи гідність свого віросповідання і порушуючи в своїх парафіянах відчуття православної самосвідомості, пастир Церкви разом із тим повинен підтримувати мирні відносини з іновірцями і сектантами, що живуть серед його парафіян, і повинен вселяти пастві мир щодо них» [3, с.115]. Такі мирні методи Архіпастиря застосовували місіонери Київської митрополії, які «нигде не дозволяли себе прибігати к мерам Полицейским и насильственным» [9, арк 31].

Зауважимо, що шляхи боротьби митрополита Платона з штундизмом торкалися різних аспектів внутрішнього та зовнішнього життя Православної церкви в Київській митрополії, тому крім традиційного засудження будь-якої ересі, особистий антагонізм митрополита до штундизму був направлений не проти окремих представників штундизму, але акцентований саме проти їх хибного еретичного вчення: «Не участвуйте в бесплодных делах тьмы, но обличайте... вооружитесь против них словом и обличать их, создав книгу обличительную их дел... Мы не желаем зла врагам нашим, мы желаем им добра, на все воля Божия. Если ты Господи за нас, кто против нас?!» [10, арк. 6]. Тож боротьба з самою ересю на благо заблукалих в апіорі є предметом місіонерського антагонізму київського митрополита.

Цей предмет, як релігійне явище в Київській губернії, потребував ретельного вивчення. Ще до появи інструкції, затвердженої імператором щодо антиштундистських місіонерів-священиків Південно-західного краю від 26 травня 1889 р. за № 5213 [11, арк. 70], про необхідність зовнішньо та внутрішньо вивчати штундизм, владико Платон з самого початку свого митрополитства робив спроби ретельного вивчення штундизму в Київській єпархії [12–13], а на передодні З'їзду 1884 р. в Києві, просив надати відомості всіх запрошених архієреїв про стан штундизму в їх єпархіях [14–15].

У стосунках митрополита Платона (Городецького) з штундистами передбачалося створювати сприятливі умови на місіонерську та релігійно-просвітительську роботи. Задля цього слід здійснити підготовку потрібних кадрів; залучати «здібних та розсудливих» [16, арк. 3] духовних та мирських осіб, «особливих місіонерів» [16, арк. 2], яких потрібно нагороджувати окремим грошовим окладом; стежити за моральним станом духовенства. Отже потрібно створити окрему систему місіонерської діяльності на рівні Київській митрополії, де всі члени Церкви, як Тіло Христове покликані були покласти на себе обов'язок місіонерського свідoctва.

Запроваджуючи в життя цю ідею, владико Платон створив окремий посадовий апарат місіонерів: єпархіальні, благочинні (окружні) місіонери і приходські з числа духовних або світських осіб. Архіпастир розумів дієвість вислову: «ударю пастиря, і розбіжаться вівці стада» (Мф. 26:31), тож «образи» штундистських пастирів, як ерудованих богословів, високоосвічених інтелектуалів, талановитих ораторів та полемістів, які мали високу моральну оцінку за що шанувалися в народі [17, арк. 31–32], вимагали від Платона (Городецького) дбайливо поставитися до вибору кандидатур місіонерів.

У створенні окремої форми служіння духівництва та мирян ключову роль відігравали єпархіальні місіонери. Такими місіонерами, за клопотанням Архіпастиря, в Київській митрополії призначено чотирьох осіб [18, с. 63]. При чому вибір базувався на їх практичному досвіді боротьби з штундизмом. Це були священики з глибоким знанням православного богослов'я та штундистського вчення. Наприклад, священик Рязанського кафедрального Успенського собору Іоанн Леонов, який був переведений в київську єпархію з 1886 р., згодом став автором книги «Суждения и толки штундистов и опровержение их» (Київ, 1890), або ієромонах абхазького Ново-Афонського Симоно-Канонічного монастиря Арсеній мав величезний досвід боротьби з штундистським «оплотом» та застосовував «енергичные меры к уничтожению зла» [9, арк. 27]. Зазначимо, що деякі

дослідники помилково відносили місіонера Арсенія до насельника афонського Пантелеймонівського монастиря [3, с. 120], можливо за звучною назвою «Ново-Афонський».

Інші вид місіонерів називався окружними, які на відміну від єпархіальних, завдяки рекомендаціям благочинних мали безпосередню обраність на конкурсній основі. У Київській митрополії їх кількість нараховувалось до 81, всі вони ретельно перевірялися та мали якості: «нравственный, добрый, сдержанного характера, владеющий даром слова и достаточным знанием священных книг» [11, арк. 47]. Якщо траплялися випадки дискредитації місіонера, то його заміщували новими кандидатурами.

Взаємодія між єпархіальними та окружними місіонерами полягала у поетапності та послідовності їх місіонерської роботи. Так, єпархіальні місіонери проводили публічні бесіди з сектантами, якщо сектантська єресь не була повністю викоренена, то справою займалися окружні місіонери. Останні разом з місцевими священиками проводили регулярні богослужіння, роздавали брошури та листки при церквах та бібліотеках, відкривали недільні школи для дітей, так і для дорослих, сприяли організації приходської місіонерської дружини [17, арк. 4–7]. Тому, місіонерській процес відбувався безпосередньо за участю місцевого духовництва, від якого митрополит Платон вимагав з великими подробицями викладати патріотичну історію та вчення про розколи та єресі; пояснювати православне вчення; запровадити окремий збір коштів на допомогу нужденним, щоб ті не захоплювалися «приманкою корисливості» [16, арк. 2] в штундизмі; старанно виконувати свій священицький обов'язок, особливо приділяти увагу таїнству сповіді. Задля цього потрібно розповсюджувати брошури і друкувати листівки; створювати бібліотеки при парафіях, засновувати просвітительсько-місіонерські братства або товариства, церковнопарафіяльні школи; використовувати при парафіях елементи місіонерсько-просвітительської атрибутики, як-от: унісонний спів на богослужінні, розписне зображення з історії Святого Письма та церковно-патріотичних подій у храмах.

Архієрей визнавав, що поряд із практичними приписами до священнослужителів найкращою проповіддю є благочестиве життя самого пастиря. Це підтверджує постанови 3'їзд 1884 р., де визначено, що священики самостійно несуть відповідальність за свою паству [16, арк. 13]. Крім того, за парафіяльним духовенством повинні були стежити окружні та монастирські благочинні і доносити єпархіальному керівництву про всі проступки підвідомчого їм духовенства. Щоб провадити неупереджені духовні слідства, приписувалося створювати комісії з трьох членів із метою унеможливити упереджені висновки. Остання низка приписів підносила реформи «духовних управлінь та благочинних» [19, арк. 221], які запровадив Платон (Городецький) ще на початку свого митрополитства в Київській єпархії.

Не обійшли увагою київського митрополита майбутні священики – семінаристи, яким рекомендовано проповідувати і пояснювати основи віри доступною мовою, зрозумілою як грамотним, та і неграмотним людям. Народна мова за сектантським богослужінням була однією з причин розповсюдження штундизму, про що зазначали місіонери, що «все молитвословия сектантами совершаются на простонародном разговорном языке» [2, арк. 36]. Тому протипоставити цим заходам можна було тільки аналогічними методами.

Крім місіонерів з духовних осіб виконували обов'язки місіонерів світські особи. Призначалися ці особи від Духовної консисторії або командувалися від православних братств та товариств, функція яких відбувалася у місіонерській площині [20, арк. 21]. Зазначимо, що не аби яку роль в місіонерстві відігравали православні братства, діяльність яких потребує окремого дослідження. Місіонерський внесок православних братств тяжко переоцінити. Особистий вклад Платона (Городецького) в цій сфері стосувався започаткування братств, затвердження їх статутів, постійне та почесне членство, вивчення звітів, фінансова підтримка.

Митрополит Платон вважав, що успіх місіонерської діяльності залежав від прикладу морального та благочестивого життя місцевих начальників та державних чиновників. Про це зазначено у постановах 3'їзду 1884 р.: «все гражданские начальники, правители и судии, особенно находящиеся в ближайшем отношении к народу в Юго-Западном крае, были, по мудрому совету, данному благочестивым Иофором Моисею, люди способные, боящиеся Бога, правдивые, ненавидящие корысть (Исх. 18, 21–22), дабы они не только судили людем в правду, но и старались словом и примером своей жизни способствовать утверждению в народе святой веры и христианской нравственности; ибо по замечанию премудрого сына Сирахова: каков правитель народа, таковы и служащие при нем; и каков начальствующий над городом, таковы и все живущие в нем (Сир. 10, 2.)» [16, арк. 11].

Таким чином, створювалася складна пірамідальна структура управління з окремою системою єпархіального місіонерського органу влади. Хоча місіонерський апарат офіційно підпорядковувався Уманському вікарному єпископу Київської митрополії, втім Платон (Городецький) пильно ставився до створеної системи. Це доводить те, що Архіпастир відігравав особливо важливу роль у

фінансово-матеріальному забезпеченні проти-штундистської місії. Наприклад, коли тайних радник М. Бунге повідомив Архіпастиря, що у 1883 р. «не признает возможным согласиться дальнейшее ассигнование по сметам Святейшего Синода 1400 рублей на выше изъясненный предмет» [21, арк. 30], Владика приймає рішення збирати пожертви з монастирів Кисва для забезпечення єпархіальних місіонерів. Подальша відмова фінансувати належним чином проти-штундистську місію Святішим Синодом, вимагала від Платона (Городецького) самостійно вирішувати фінансове питання свого проекту [11, арк.75]. Митрополит розумів, що відсутність достатньої фінансової бази загрожувала неефективності або взагалі знищенню місіонерській справі в Київській митрополії. Тому пропонував вводити збір коштів з різних православних храмів для місіонерських справ [22–23].

Про важливість фінансування місіонерства Архіпастирю доповідав Уманський вікарний єпископ Анатолій: «не видно гривой деятельности местного духовенства к искоренению штундизма, хотя штунда и грозит великими бедами Епархиальное начальство в исполнении пастырских обязанностей сделалось болезнью нашего сельского Духовенства, и причина тому – материальная скудость быта сельского Духовенства, – это весьма грустно!» [11, арк. 131]. Тому митрополит Платон пропонував в Духовній Консисторії знайти благочинним єпархії кандидатів для місіонерської діяльності таких людей, які не потребували особливо великих прибутків, тобто з малосімейних або овдовілих священиків з платнею від 300 до 600 рублів сріблом» [11, арк.152]. Крім того, на особливо бідних приходах, «зараженними сектантством», підвищено фінансове утримання духовного причту за рахунок пожертви з найбільш багатих приходів [24, арк. 19].

Місіонерство було нелегкою справою, для багатьох це могло стати загрозою життю або здоров'ю. Як, наприклад, місіонер Арсеній повідомляв, що «на последней беседе буйства и безобразия их дошли до крайности так что я опасаясь за жизнь и принужден был закрыть беседу» [9, арк. 10]. Тому владико Платон за особистою резолюцією розпоряджався нагороджувати фінансово [25, арк. 35] та подяками [9, арк. 27; 26, арк. 60; 21, арк. 13] осіб, які активно проводили місіонерську справу. Крім того, деякі місіонери, отримуючи постійний оклад, мали додаткову грошову оплату, яка могла складати по 1 рублю з молитов у записці та по 30 коп. за навернену особу в лоно Православ'я [17, арк. 9].

Траплялися випадки, коли окремі особи-місіонери намагалися отримати подвійну фінансову нагороду з різних джерел – від православного Свято-Володимирського братства та від Духовної Консисторії. Про що свідчить справа про місіонера відставного солдата Івана Шекера, який отримав 15 крб. з Свято-Володимирського братства, але зажадав отримати ще 25 крб. від Духовної Консисторії. Митрополит не проти був фінансово нагородити місіонера Шекера, але тільки в тому випадку, коли останній надасть відомості про результат успіху місіонерської справи [20, арк. 21]. При чому, контроль за місіонерською діяльністю Архіпастир запроваджував по відношенню до всіх місіонерів, які регулярно надавали до канцелярії Духовної Консисторії рапорти та звіти про свою місіонерську роботу [9, арк. 24].

Крім грошової допомоги, за резолюцією Платона місіонерам була надана можливість користуватися трьома державними кінями щодо полегшення їх пересуванню по єпархії [26, арк. 50]. Також, за розпорядженням київського митрополита «приходские священники и благочинные обязаны оказывать ему [місіонерам] в потребных случаях следствие при беседах сектантами и православными прихожанами, представляют ему право совершать иногда в своих церквах богослужения и сообщать нужные сведения» [26, арк. 2]. В свою чергу таких священиків, які надавали ревну допомогу місіонерам, Архіпастир нагороджував за рекомендацією місіонера [26, арк. 67].

Створений митрополитом Платоном місіонерський апарат в Київській митрополії не був одноразовим проектом, тому що апологетична місіонерська справа продовжувалася впродовж всього життя Платона (Городецького). Сама місія була складним та локальним явищем. Так вона відбувалася в різних куточках Київської митрополії та не завжди приносила успіх. За інформацією архівних джерел ми дізнаємося, що повернення до Православ'я штундистів могло відбуватися тільки на 20 % [17, арк. 35], а якщо місіонери наполегливо трудилися, то їхні старання могли принести не більше 50 %, про що засвідчував священик Таращинського повіту села Веселого-Кута Свято-Михайлівської церкви Георгій Соломоновський, який з 81 штундиста на своєму приході навернув до православ'я тільки 34 особи, при цьому заявляв: «Здоровья потерял много и надеялся всех штундов вернуть в православие, но многие из них не участвовали коронационном торжестве и мои рассчитанные в воодушевленные речи остались для некоторых напрасным трудом» [21, арк.9].

Важливим джерелом є статистичні дані про кількість штундистів в Київській митрополії, які дають наступні цифри: впродовж митрополитства Платона (Городецького) чисельність штундистів збільшилася на 1,9 разів з 1420 тис. [27, с.290–291] осіб до 2, 821 [28, с. 14]. Таке збільшення може навести на думку, що місіонерська місія Архіпастиря була провальною, але якщо порівняти з попередніми роками, наприклад, упродовж 1875–1882 рр. штундизм збільшився на 2,5 разів – з 561 до 1420 особи [27, с. 290–291]. Крім того, наступні 10 років після митрополитства Платона з 1892 по

1903 рік, штундизм збільшився на 1,9 разів [29, арк.1]. Це дає підставу вважати, що ідеологія та функціонування місіонерського апарату створеного Архіпастирем на основі мирних методів, були направлені не стільки на знищення штундистського вчення, скільки на спробі зупинити розповсюдження штундизму та підняти рівень православної віри в суспільстві [7].

Отже, антиштундистську апологетичну місію в масштабах Київської єпархії вперше започаткував митрополит Платон (Городецький). Предметом антогонізму митрополита Платона було штундистське релігійне вчення, проти якого Архіпастир застосовував суто мирні методи. Утворення єпархіальних, окружних та місцевих місіонерів у підпорядкуванні вікарного Уманського єпископа, за особистим контролем Архіпастиря склали місіонерській апарат на основі пірамідальної системи функціонування. При чому, в місіонерській системі всі члени Церкви, як Тіло Христове покликані були покласти на себе обов'язок місіонерського свідчення, що підтверджено Архієрейським З'їздом 1884 р. у Києві. Вагомою заслугою митрополита Платона (Городецького) є фінансово-матеріальне забезпечення місіонерського апарату Київської митрополії, як головна складова успіху місіонерської справи.

Слід зазначити, що існуюча місіонерська система в Київській губернії була створена на основі поглядів митрополита Платона (Городецького) з елементами контрреформаторського антагонізму, але з збереженням релігійної свободи віруючих. Статистичні дані про місіонерську діяльність дають підставу вважати, що сама місія була складним та локальним явищем, тому що розповсюдження штундизму відбувалася в різних куточках Київської митрополії. При чому, проти-штундистська місія не завжди приносила бажаного успіху. Поширення чисельності штундистів впродовж митрополитства Платона дає підставу вважати, що запроваджена апологетична проти-штундистська місія була орієнтована не стільки на знищення самої ересі або їх представників, скільки на спробу зупинити поширення штундизму та зміцнення православної віри в народі, підняття рівня православ'я в цілому.

Список використаних джерел

1. Меша В. Г. Православна місія в Україні: протистояння сектам східнохристиянського коріння (1875–1900 рр.) / В. Г. Меша // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Історичні науки. – 2008. – Т. 83. – Вип. 70. – С. 66–70.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 699, спр. 778, 48 арк.
3. Баранова Н. В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882–1891) дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Баранова. – Луганськ, 2011. – 152 с.
4. Ефимов А. Б. Очерки по истории миссионерства Русской православной церкви / А. Б. Ефимов. – М., 2007. – С. 20–21.
5. Стамулис И. Православное богословие миссии сегодня / И. Стамулис. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. – 448 с.
6. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917. Ч. 2. / И. К. Смолич. – М., 1996. – 798 с.
7. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. І. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 174, спр. 823–824, 20+8 арк.
8. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 3480, 66 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 699, 69 арк.
10. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 408, 6 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 777, 205 арк.
12. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 3018, 2 арк.
13. ІР НБУВ – ф. 174, спр. 3183, 2 арк.
14. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 817, 2 арк.
15. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 822, 1 арк.
16. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 823–824, 20+8 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 690, спр. 1638, 48 арк.
18. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1886 г. // Киев. епарх. ведомости. – 1889. – № 7. – С. 63.
19. ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, спр. 213, 221 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 685, спр. 1424, 21 арк.
21. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 622, 85 арк.
22. ІР НБУВ, ф. 174, спр. 1251, 2 арк.
23. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 860, спр. 55, 10 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 680, спр. 407, 19 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 798, спр. 365, 127 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 698, 97 арк.
27. Заметки о штундизме // Киев. епарх. ведомости. – 1882. – № 6. – С. 290–291.
28. Навротский Д. И. Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год / Д. И. Навротский. – К., 1891. – 347 с.
29. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1005, спр. 195, 2 арк.

Андрей Петренко

АНТИШТУНДИСТСКАЯ АПОЛОГЕТИЧЕСКАЯ МИССИЯ КИЕВСКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА (ГОРОДЕЦКОГО)

Антиштундистскую апологетическую миссию в масштабах Киевской епархии впервые начал проводить митрополит Платон (Городецкий). Цель статьи заключается в исследовании процесса противостояния сектантству в Украине при киевском митрополите Платоне (Городецком), осмысление которого во всей глубине позволит гораздо полнее иметь представление об общей миссионерской деятельности Православной церкви в Украине. Создание епархиальных, окружных и местных миссионеров, которые находились в подчинении викарного Уманского епископа и лично контролировались киевским Архипастырем, составляли миссионерской аппарат на основе пирамидальной системы функционирования. Причем, в миссионерской системе все члены Церкви, как Тело Христово призваны были возложить на себя

обязанность миссионерского свидетельства. Антиштундистская миссия не всегда приносила желаемого успеха. Увеличение численности штундистов в период митрополита Платона дает основание считать, что созданная апологетическая антиштундистская миссия была ориентирована не столько на уничтожение самой ереси или их представителей, сколько на попытку остановить распространение штундизма и укрепить православную веру в народе, поднять уровень православия в целом.

Ключевые слова: Православная Церковь, митрополит, Платон (Городецкий), Киевская епархия, штундизм, миссионерство.

Andriy Petrenko

ANTI-SECTARIAN APOLOGETICAL MISSION OF KYIV METROPOLITAN PLATON'S (HORODETSKY)

An anti-sectarian apologetical mission in the Diocese of Kyiv was for the first time founded by Metropolitan Platon (Horodetsky). The purpose of the article is to study the process of confrontation sectarianism in Ukraine during the period of the Kyiv Metropolitan Platon (Horodetsky) which understanding in all possible depth will allow a much better judge the overall missionary activities of the Orthodox Church in Ukraine. The formation of diocesan, regional and local missionaries subordinated to Vicar Bishop of Uman with Archpastor's personal control constituted missionary body based on a functioning pyramid system. Moreover, in the missionary system, all members of the Church, as the Body of Christ, were called upon to allocate the responsibility of missionary testimony to themselves. An anti-sectarian mission did not always bring the desired success. Spreading the number of sectarians during the Platon's metropolitan activity suggests that introduced anti-sectarian apologetical mission was focused not so much on the destruction of the sects or their representatives as on an attempt to stop the sectarian spreading and to strengthen the Orthodox faith in the people, raising the level of Orthodoxy in general.

Key words: Orthodox Church, Metropolitan, Platon (Gorodetskii), Kiev diocese, apologetical missionary.

УДК 94(477.82)

Наталія Борисенко

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ЗАДУМИ І ВТІЛЕННЯ

Проаналізовано процес організації і поширення церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Основну увагу звернуто на з'ясування практики реалізації політики Св. Синоду щодо розширення мережі початкових шкіл, чинників і обставин, які визначали кількісний і якісних вимір народної освіти під керівництвом духовенства.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, початкові школи, Св. Синод, духовенство, Російська імперія.

Упродовж усієї історії людства освіті належала надзвичайно важлива соціальна функція – сприяння раціональному осмисленню та поясненню дійсності, пристосуванню людини та суспільства до змін, забезпечення наступності суспільного розвитку на основі гармонійного поєднання традиції та новації, соціалізація нових поколінь шляхом передачі їм історичного досвіду поколінь попередніх, збереження її національно-культурної ідентичності. Освіта є важливим елементом існування свідомої нації, подальшого розвитку і прогресу держави. Вивчення досвіду організації народної освіти в умовах соціальної модернізації та побудови основ ринкової економіки середини ХІХ ст. у Російській імперії, частою якою були й українські губернії, набуває актуальності та важливого значення для врахування особливостей її формування та розвитку при побудові сучасної системи шкільництва.

Притаманна розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови тенденція відходу від надмірної ідеологізації та руху до врівноважених і компетентних досліджень з освітянської тематики простежується і в історіографії досліджуваної нами теми. За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С. Стельмаха, А. Гуза, В. Курченко, Л. Дровозюка, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні,

складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [1–9]. Водночас і донині розвиток народної освіти вивчають переважно на регіональному рівні, тому комплексне узагальнення шкільного досвіду другої половини XIX ст. на теренах усїєї імперії видається досить важливим напрямом дослідницьких студій.

Метою статті є – вивчення напрямів реалізації урядової політики щодо поширення церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії, з'ясування сформованої практики їх втілення у другій половині XIX ст.

Першою формою народної школи виявилися «неорганізовані» школи. Відкриття таких шкіл проходило за трьома основними напрямками: їх відкривали поміщики для своїх селян (до 1861 р), священнослужителі для своїх парафіян, окремі селянські громади ініціювали створення таких шкіл. Оскільки центром села був місцевий храм, то відкривали школи, як правило, при церквах, незалежно від того, хто був ініціатором їх створення. Наприклад, у с. Суходіл Володимирської губернії поміщик А. Воронов відкрив школу в будинку священика, якому і довірили освіту дітей. До закладу набрали близько 40 хлопчиків, безкоштовно роздали їм букварі [10, арк. 10–10 зв]. Досить красномовно описали такі заклади володимирські земці: «Це були, головним чином, школи грамоти, що влаштовуються приватними особами: причетниками, грамотними селянами, відставними солдатами, дяконами, священиками ..., чимала частина яких тулилася по кухнях, передпокоях і не чекала нічого кращого» [11, с. 193]. Проте вони стали навчальними закладами, які заповнювали порожній до того часу культурний простір сільської місцевості Російської імперії.

Про поступ у справі народної освіти в Російській імперії упродовж 1856–1863 рр. з ініціативи духовного відомства свідчать статистичні дані: загальна кількість початкових шкіл, підпорядкованих Св. Синоду зросла з 8227 до 33606, тобто в 4 рази, число учнів з 450 002 до 827572 – у 1,8 рази [12, с. 49–61]. Наведена нами загальна динаміка стрімкого зростання шкіл, підпорядкованих Св. Синоду у межах держави, прослідковується і на регіональному рівні. Так, упродовж 1859–1863 рр. у Володимирській губернії відбулося суттєве зростання (понад 65 %) кількості нижчих навчальних закладів, в основному за рахунок училищ, відкритих парафіяльним духовенством, кількість яких зросла майже увосьмеро [13, с. 365]. Ситуація з нижчою освітою у Володимирській губернії є типовою для провінції Російської імперії передреформеної пори.

Робота спеціального органу «Присутствія у справах духовенства», що почав роботу взимку 1863 р., стосувалася і участі духовенства на ниві народної освіти. Більшість членів Присутствія вважали, що старанна участь духовенства у поширенні народної освіти супроводжуватиметься матеріальною підтримкою з боку парафіян [14, с. 254]. Проте відзиви, які надходили від рядових священиків з регіонів доводили, що останні не розраховували на допомогу селянства, пояснюючи, насамперед, байдужістю парафіян до шкільництва. Обставини, які виявлено пореформеною практикою, це – й опір поміщиків поширенню грамотності серед їхніх селян [15, с. 654]. У реаліях перших пореформених років навчання дітей і матеріальне забезпечення шкіл покладалося виключно на духовенство. Складне матеріальне становище духовенства і відсутність дієвої допомоги з боку громади зумовлювали бідність церковних шкіл. Вельми показово в цьому контексті є історія Калязінського парафіяльного священика І. Беллюстіна у справі народної освіти [16].

Основним спектром щоденних проблем, що поставали перед духовенством, яке брало участь у шкільній справі, були: відсутність зручних приміщень, брак часу на шкільні заняття, нестача навчальних посібників, байдуже ставлення до школи парафіян, низький рівень педагогічної кваліфікації членів причту, а також втручання інших відомств. Не менш значущою проблемою виявилася матеріальна незабезпеченість духовенства. Як зазначав священик Воронежської єпархії, духовенство, зважаючи на власні ненормальні побутові умови, ... повинно було постійно відволікатися на шкоду училищним справам на роботи по домогосподарству. Саме в цьому, на його думку, полягала головна причина неуспішності шкіл [17, с. 24]. Посилаючись на байдужість прихожан, священики вимагали державної підтримки шкільної справи. Найбільше вимоги стосувалося будівництва шкіл, надання допомоги в забезпеченні опаленням, освітленням, прислугою і виділення платні вчителям не священикам.

Присутствіє у справах духовенства дійшло висновку щодо необхідності звернутися за допомогою до земських установ з пропозиціями: впорядкувати приміщення для початкових училищ, забезпечивши їх опаленням, освітленням і прислугою, встановити платню вчителям, виділити кошти для придбання навчальної літератури [14, с. 254]. Для сприяння справі народної освіти рекомендували сільським священикам у проповідях навертати селян до просвітництва, найбільш сумлінних у шкільній справі представників духовенства нагороджувати орденом Анни третього ступеня. Отже, члени Присутствія вважали, що держава забезпечить формування законодавчої основи організації народних шкіл і програм навчання, видачу орденів, забезпечить духовенство від втручання світської влади, а суспільство повинно було взяти на себе економічний тягар.

Духовенство сподівалося, що їхні проблеми будуть вирішені державою, проте представники державної влади, навпаки, очікували активного сприяння з боку суспільства.

У 1863–1864-х роках рівномірне зростання кількості шкіл духовного відомства наявне у всіх регіонах держави, більше того саме в цей період їх зафіксовано максимальні кількісні показники за період Великих реформ – 22 305 шкіл з 427 тисячею учнів, що, на нашу думку, пов'язано з ще наявними очікуваннями духовенства на допомогу держави. Після затвердження у 1864 р. «Положення про початкові народні училища» і «Положення про парафіяльні попечительства», кількість церковних шкіл з початку 1865 р. починає скорочуватися. Атмосфера розчарування в середовищі духовенства щодо незначної підтримки їхніх зусиль у шкільній справі відбилася і на кількісному вимірі початкових навчальних закладів духовного відомства.

Прискорити справу початкової освіти на місцевому рівні мало створення церковнопарафіяльних попечительств, передбачених Положенням від 2 серпня 1864 р. [18, с. 607]. Проте, як виявив уважний аналіз тогочасної практики, ситуація на місцях з їхньою організацією була непростою. На земських зборах Тверського повіту 1868 р. констатували, що з 69 передбачуваних церковнопарафіяльних попечительств у повіті організовано тільки 10, з яких тільки 8 звернулися до земству за допомогою на відкриття училищ. Переконавшись у безперспективності очікування активності попечительств у шкільній справі, тверські земці змінили свою тактику. Земське зібрання звернулося з клопотанням до єпархіального архієрею щодо якнайшвидшого відкриття попечительств по парафіях, інформуючи щодо асигнування земством 3000 крб. на відкриття церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 35].

Уважне вивчення проблеми участі церковнопарафіяльних попечительств у справі народної освіти, виявило, що ситуація Тверського повіту була типовою для всієї Російської імперії [20, с. 24]. Організація попечительств, за визначенням Київського митрополита Арсенія, просувалася в державі «черепашачим ходом» [21, с. 25]. В абсолютній більшості єпархій створено тільки лічені одиниці церковнопарафіяльних попечительств. Отже, шлях відкриття нових шкіл у сільській місцевості за допомогою попечительств виявився безперспективним, оскільки останні відкривалися вкрай повільно.

Новостворені земства, на допомогу яких розраховували, на перших порах не виявили суттєвого інтересу до шкільної діяльності. Як стверджує дослідник Б. Веселовський, період 60-х рр. був часом майже повного індивідуалізму земських діячів до питань народної освіти, оскільки вони майже нічого на неї не виділяли [22, с. 459]. Обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой не приховував свого розчарування. Як зазначав він у звіті, надія духовенства на співчуття і матеріальну допомогу від «поки здійснювалася тільки в небагатьох губерніях і в малих розмірах» [23, с. 245]. Як приклад наведемо досвід Бежецького повітового земства Тверської губернії, яке ухвалило рішення щодо відкриття, починаючи з 1868 р., у кожній волості по кілька церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 33]. Припускаємо, що на початковому етапі земські діячі не розмежовували народні училища, вкладаючи кошти як у відкриття світських, так і церковнопарафіяльних шкіл.

Щодо діяльності повітових училищних рад духовенство скаржилось, що їх засідання відбуваються рідко, не завжди училища оглядають, почасти ради діють з перевищенням своєї влади, приміром, перетворюються школи духовного відомства у волосні училища. Непоодинокими були конфлікти між духовенством і місцевою училищною радою, що суттєво впливало на ентузіазм перших.

Шкільна практика пореформеного десятиліття переконувала, що розвиток церковних шкіл безпосередньо пов'язаний з матеріальним становищем духовенства. Обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой передбачав акумулювати кошти шляхом скорочення штатів церковних парафій. Положення про новий розподіл парафій і склад причтів затверджено 16 квітня 1869 р. Після цього упродовж 10 років закрили більше двох тисяч слабких в матеріальному відношенні парафій, число штатних священиків скоротилося на 846, дияконів на 6230, а паламарів на 16214. Такі заходи не могли принести швидких результатів. Тому Д. Толстой наполягає на виділенні асигнувань на церковні школи хоча б у окремих губерніях. 26 травня 1869 р. затверджено рішення Державної ради про організацію училищ у трьох Південно-Західних губерніях (Київській, Подільській і Волинській) і щорічне асигнування з державної скарбниці з кошторису Міністерство народної освіти 30 тис. крб. (по 100 крб. на одну школу) на допомогу сільським школам духовного відомства [24, с. 134]. Аналогічні заходи затверджено і щодо матеріальної підтримки початкових шкіл у земських регіонах. На кожну з 33 земських губерній і Бессарабську область для підтримки нижчих шкіл, організованих земствами, сільськими громадами, духовним відомством або приватними особами, виділено 51 тис. крб. Вважаємо, що призначення державної субсидії на церковні школи істотно не вплинуло на їхній розвиток, проте такими заходами державна влада вперше взяла на себе витрати щодо фінансування шкіл духовного відомства.

Прийняття нового Положення 1874 р. зумовлювало ослаблення впливу духовенства на діяльність початкових навчальних закладів. Чимала частка проблем початкових училищ пов'язана з

нестачею вчителів, яка загострилася у зв'язку зі зменшення кількості парафій, отже і скороченням посад дияконів і псаломщиків, які в реаліях були вчителями в церковнопарафіяльних шкіл.

Варто враховувати й ущільнення освітнього простору початкового навчання у земських губерніях, що вважаємо позитивним чинником розвитку народної освіти, який зумовлений зі зростанням інтересу земських установ до шкільництва й організацією ними шкіл. Аналіз тогочасної освітньої практики переконує, що духовне відомство намагалося знайти мирний вихід зі сформованої ситуації. Спочатку, як правило, церковнопарафіяльні школи і школи грамоти відкривали у віддалених і малонаселених парафіях, населенню яких була недоступна земська школа. На шпальтах місцевих «епархіальних відомостей» священники закликали духовенство не зупинятися у поширенні освіти у себе в парафії в разі організації земської школи, апелюючи низькою грамотністю населення, а тому чим більше шкіл, тим краще» [25, с. 303]. Досить часто учнів земської та церковної школи поділяли за статями, зокрема у церковнопарафіяльних школах з нечисельним контингентом переважали дівчата.

Найбільш важливим і водночас найбільш складним питанням було фінансування шкіл духовного відомства. На думку членів Комітету міністрів, тільки за умови поліпшення складного матеріальну становища духовенства можна підняти його роль і авторитет, що покращило б організацію «навчально-пастирської діяльності». Відомості щодо реалій функціонування церковних шкіл на місцях, які збирали впродовж усього 1881 р. з ініціативи обер-прокурора, були не повними, але стали ґрунтом для висновків. Авторський аналіз інформації з 47 епархій (82 % усіх у державі) виявив, що кількість церковнопарафіяльних кіл становила 3411 заклади з 87909 учнями. Засоби утримання шкіл були такими: 224 школи (6,5 %) фінансувало Міністерство народної освіти, 267 (7,8 %) – за рахунок земств, 407 (12 %) – за рахунок церковних попечительств, 1668 (49 %) – фінансували сільські громади, 98 (2,8 %) – за рахунок монастирів, 54 (1,6 %) – фінансували приватні особи і 696 (20,4 %) шкіл не мали офіційних джерел фінансування [26, л. 5 об.]. Отже, майже половина шкіл духовного відомства функціонувала коштом селян, а тому усвідомлення останніми важливості народної освіти безпосередньо впливало на розвиток церковнопарафіяльного шкільництва. Прикметним є і відсутність сталих джерел матеріального забезпечення у п'ятій частини церковних шкіл.

Розвиток церковно-шкільної справи багато в чому залежав від ступеня визнання державою і суспільством її необхідності. Законодавче підтвердження права православного духовенства нести просвітництво народу, об'єднання урядових і громадських зусиль у розвитку церковнопарафіяльних шкіл виступили основними чинниками їхньої діяльності.

Парафіяльне духовенство по-різному сприйняло свою роль у розвитку церковно-шкільної справи як складової системи початкової освіти Російської імперії. З одного боку, навчання селянських дітей було для нього досить традиційним видом діяльності. З другого, влада вимагала від священників активної участі в розвитку народної освіти, при цьому вкрай мало заохочуючи сумлінних. Тим не менш, завдяки як адміністративному тиску епархіальних властей, так і власним бажанням, значна частина духовенства включилася у створення церковнопарафіяльних шкіл. Це дозволило в короткий термін організувати значну кількість нових навчальних закладів у державі. Вагому роль у цьому процесі відіграла допомога місцевого населення, яка надходила, у першу чергу, від селянських громад, повітових земств, прихожан церков і приватних осіб, що засвідчило широку підтримку церковнопарафіяльних шкіл населенням.

Список використаних джерел

1. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в.: автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.02 «Всемирная история» / С. П. Стельмах; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19 с.
2. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864–1914): автореф. дис...канд.ист. наук: 07.00.01 «Історія України» / А. М. Гуз; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1997. – 24 с.
3. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): дис...канд. ист. наук: 07.00.01. / В. В. Курченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 1997. – 185 с.
4. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 «Історія України» / Л. м. Дровозюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1998. – 20 с.
5. Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках: Автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 1999. – 18 с.
6. Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): дис...канд. ист. наук: 07.00.01 /Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.
7. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 / О. о. Драч; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
8. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
9. Жуков С. М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 «Історія України» / С. М. Жуков; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2012. – 19 с.
10. Российский государственный исторический архив (далі –РГИА), ф. 91, оп. 3, д. 13.
11. Сборник статистических и

справочных сведений по народному образованию во Владимирской губернии. – Владимир, 1899. – Вып. 1. – 267 с. 12. Статистический временник Российской империи. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1866., разд. пагин. 13. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с. 14. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С. В. Римский. – М.: РОССПЭН, 1999. – 564 с. 15. Русское православное духовенство, обвинения противного и его цивилизаторская деятельность: современные заметки // Христианское чтение. – 1862. – Ч. 2. – С. 650–686. 16. Буртина Е. Ю. Мелочи иерейской жизни: документальный очерк об И. С. Беллюстине / Е. Ю. Буртина // Лица: Биографический альманах. – М.-СПб., 1995.–Т. 6.– С. 211–223. 17. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1866 год. – СПб.: Синодальная тип., 1867. – 68 с. 18. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по своду законов и продолжением издания 1886 года), с включением решений Правительственного Сената и правительственных разъяснений и с приложениями Городового Положения / Сост. И. Андогский. – СПб., 1888. – 879 с. 19. Доклад Тверскому губернскому земскому собранию по народному образованию в 1869 году. – Тверь, 1870. – 75 с. 20. Иванов Ю.А. Церковно-приходские попечительства и начальное народное образование в России в 1864–1914 гг. (на материалах губерний Верхнего Поволжья) / Ю. А. Иванов, О.А. Монякова // Вестник Тверского государственного университета. – Серия. История. – 2011. – № 31. – С. 70–82. 21. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф. Благовидов. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1891. – 378 с. 22. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – СПб.: Изд. О.Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 640 с. 23. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода гр. Д. А. Толстого по ведомству православного исповедания за 1868 год. – СПб., 1869. – 370 с. 24. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / И. Преображенский. – СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1897. – 236 с. 25. Костромские епархиальные ведомости. – 1888. – № 11. – С. 303–307. 26. РГИА, ф. 797, оп. 51, д. 926, л. 5 об.

Наталья Борисенко

ЦЕРКОВНОПРИХОДСКИЕ ШКОЛЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.: ЗАМЫСЛЫ И ВОПЛОЩЕНИЕ

Проанализирован процесс организации и распространения церковноприходских школ в Российской империи второй половины XIX в. Основное внимание обращено на изучение практики реализации политики Св. Синода по расширению сети начальных школ, факторов и обстоятельств, которые определяли количественные и качественные параметры народного образования под руководством духовенства.

Ключевые слова: церковноприходские школы, Св. Синод, духовенство, Российская империя, начальные школы.

Natalia Borysenko

CHURCH-PARISH SCHOOLS IN RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX CENTURY: THE IDEA AND IMPLEMENTATION

The process of the organization and distribution of the Church-Parish schools in the Russian Empire in the late 19th century is analysed. The main attention is paid to the policy of the implementation practices of St. Synod to expand the network of primary schools, factors and circumstances which determined the quantitative and qualitative dimension of Education under the leadership of the clergy.

Key words: Church-Parish schools, St. Synod, the clergy, the Russian Empire, primary schools.

УДК 94+27(477.83/.86) «1893»

Дмитро Корбяк

СТАВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ВІДЗНАЧЕННЯ 50-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ЄПІСКОПСТВА ПАПИ ЛЕВА XIII

Стаття присвячена питанню відзначення папського ювілею 1893 р. у Галичині. Проаналізовано підготовку, перебіг та наслідки основних ювілейних заходів. Визначено місце митрополита Сильвестра (Сембратовича) у цих подіях. Простежено зв'язок святкування ювілею папи Лева XIII із церковно-політичною ситуацією у Галичині кінця XIX ст.

Ключові слова: Лев XIII, Сильвестр Сембратович, паломництво, віденська демонстрація, митрополит.

Особливе місце у суспільно-політичному та церковному житті Галичини кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. належить відзначенню 50-річчя єпископства папи римського Лева XIII у 1893 р. Галицька греко-католицька ієрархія у цей час поступово зближується з представниками народовецького напрямку, відмовляючись від підтримки позиції русофілів [1, с. 122; 2, с. 49–50]. Польсько-українська угода (так звана «нова ера»), проголошена 25 листопада 1890 р. на засіданні Галицького сейму Юліаном Романчуком, стала результатом такого зближення. Однак вже на початку 1890-х рр. в українському політичному середовищі поширюється різка критика «угодового» курсу та відбувається розкол т. зв. «новоеристів» [3]. Різним було ставлення галицьких українців на підготовку, перебіг та ухвалення рішень Львівського провінційного собору 1891 р. Ще більше загострила ситуацію т. зв. «тучапська справа» 1892 р., коли греко-католицька парафія села Тучапи перейшла до латинського обряду. Різноманітність поглядів на церковно-політичне становище у Галичині кінця XIX ст. проявилася під час проведення основних заходів, присвячених святкуванню 50-ліття єпископства Лева XIII у 1893 р. Увесь тягар відповідальності за такий розвиток подій прийняв на себе очільник Греко-католицької церкви митрополит Сильвестр (Сембратович), для якого, за словами Ігоря Чорновола, «папський ювілей мав якусь злощасну мітку» [3, с. 196].

В історіографії немає спеціального дослідження, присвяченого проблемі папського ювілею 1893 р. та його наслідків. У роботах, що висвітлюють суспільно-політичні [3, 4] чи церковні [2, 5] події у Галичині другої половини XIX ст., містяться лише побіжні згадки про святкування 50-річчя єпископства Лева XIII. Тому метою даної розвідки є комплексна реконструкція відзначення папського ювілею 1893 р., а саме: аналіз підготовки до ювілею, висвітлення основних ювілейних заходів та визначення наслідків цього святкування.

Підготовчі заходи до відзначення 50-літнього ювілею єпископства Лева XIII розпочалися у листопаді 1892 р. Перемишльський та станиславівський єпископи (Юліан (Пелеш) та Юліан (Куїловський) відповідно) 10 листопада приїхали до митрополита на спільну нараду [6, с. 2]. Очевидно, на цій зустрічі греко-католицькі ієрархи обговорювали, між іншим, питання святкування папської визначної дати, а зокрема склад ювілейного комітету. Вже 11 листопада Сильвестр (Сембратович) опублікував список осіб, які були кандидатами у члени згаданого органу. Даний список містив 54 імені як духовних, так і світських діячів [8, с. 12–15]. Ювілейний комітет був остаточно сформований 8 грудня. До його складу увійшло 26 осіб [8, с. 20]. Крім цього, до участі у засіданнях цього органу інколи запрошувалися й інші політики та церковники [13, арк. 2]. Митрополит був почесним головою комітету, однак роботою органу *de facto* керував о. Андрій Білецький. Ювілейний комітет засідав тричі: 22 грудня 1892 р., 9 та 29 січня 1893 р. [8, с. 7, 20, 29, 38]. Основні питання, що розглядалися на цих засіданнях, стосувалися організації двох основних ювілейних заходів: концерт у Львові та паломництво до Риму. Обговорення проведення ювілейного концерту мало на меті визначення програми вечора, організації його фінансування та укладання списку гостей. Суперечності в основному виникали щодо поїздки до папської столиці. Вони стосувалися вартості проїзду, проживання та харчування; програми перебування паломників у Ватикані; подарунків для понтифіка; тексту звернення русинів до очільника Апостольського престолу [8, с. 7–11, 20–28, 29–35, 38–46]. На першому засіданні ювілейного комітету (22 грудня 1892 р.) Анатоль Вахнянин особливо гостро поставив питання про програму перебування русинів у Римі. Він заявив: «ми (русини – примітка автора) охотно поїдемо, щоби поклонитися Голові Церкви, але ми не раді би, щоби нас ужито в цілі складання поклонів ще деінде, де нам не суть прихильні і справ нашої св.. Церкви не боронять» [8, с. 8]. А. Вахнянин у такий спосіб намагався не допустити візитів руських паломників до окремих представників Конгрегації пропаганди віри та кардиналів, які, на думку професора, неприхильно ставились до українців та греко-католицького обряду. Він наголосив на залежності подальшої участі чи неучасті світських осіб у депутації від точного

визначення цієї програми. Проти цього виступив о. Ісидор Дольницький, який вважав, що окреслення такої програми не було необхідністю, оскільки русини не так часто відвідували Рим, а тому хотіли би побачити якнайбільше визначних місць та духовних осіб з папського середовища [8, s. 40]. Найбільш дискусійною виявилася проблема тексту звернення делегації до папи Лева XIII. На другому засіданні ювілейного комітету (9 січня 1893 р.) згаданий вище А. Вахнянин сказав: «... справа адреси не іде. А причина тому в тій неохоті, яку викликала справа тучапська. Русини світські, і то їх загал, так з цієї справи незадоволені, що просто не хоче брати участі в ювілеї» [8, s. 22]. Він заявив, що дозвіл на перехід парафії села Тучапи до римо-католицького обряду дала Конгрегація пропаганди віри, головою якої був поляк, кардинал Мечислав Ледуховський. А. Вахнянин запропонував у зверненні до понтифіка надати детальну інформацію про цю справу. Пропозицію підтримала більшість світських осіб комітету, серед яких Володимир Шухевич, Ісидор Шараневич, Олександр Барвінський та інші. Іншу позицію зайняли отці А. Білецький, І. Дольницький та Олексій Торонський, які вважали, що ювілей являвся не найкращим часом для вирішення таких питань. Урешті-решт, митрополит Сильвестр (Сембратович) дав згоду на вияснення «тучапської» справи у Римі [8, s. 22–26]. Крім того, створено спеціальний комітет з укладення тексту звернення русинів до папи Лева XIII у складі о. Івана Бартошевського, о. І. Дольницького, о. О. Торонського, Омеляна Огоновського, А. Вахнянина та І. Шараневича [8, s. 22].

Греко-католицькі ієрархи повідомляли населення про святкування папського ювілею у пастирських посланнях. У неділю, 27 листопада 1892 р., у всіх церквах прочитано лист усього єпископату, у котрому інформувалося про відзначення 50-ліття перебування на єпископському престолі Лева XIII у лютому 1893 р. [7, с. 3]. Конкретніші вказівки у цій справі були надані у зверненні митрополитичого ординаріату від 17 грудня 1892 р. Тут повідомлялось про необхідність збирання у церквах грошових коштів на дарунки для папи у дні Різдва Христового, Нового року та Стрітіння Господнього, а також проведення у день ювілею (19 лютого) богослужіння [9, с. 3].

Перед проведенням основних ювілейних заходів митрополит Сильвестр (Сембратович) 16 лютого 1893 р. написав вітального листа до понтифіка. Через кілька днів галицький архієпископ отримав відповідь з подякою від очільника Апостольського престолу [8, s. 51–62]. Крім цього, 16 лютого С. Сембратович був присутній на концерті на честь папського ювілею, що відбувся у дівочому інституті Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) [10, с. 3].

Усі питання, пов'язані із проведенням святкового вечора 19 лютого у Народному Домі були остаточно вирішені на третьому засіданні комітету (29 січня 1893 р.). Тоді затверджено програму концерту, що складалася з п'яти частин: 1) виголошення вітального слова; 2) виконання папського гімну; 3) декламація ювілейного вірша [12, арк. 38; 24, s. 215]; 4) співання похвального гімну «Тебе, Бога, хвалимо»; 5) виконання кантати на честь понтифіка. Кошти, що були витрачені на проведення вечора і склали 140 злотих ринських [8, s. 33], були порівну оплачені трьома ординаріатами. Важливим було питання запрошення гостей на концерт. Розглядалася навіть пропозиція про утворення спеціального комітету, що займався би укладенням списку запрошених та прикрашенням зали [8, s. 30–33]. Єпархіальні ординаріати повинні були подати до ювілейного комітету списки духовних і світських гостей від єпископства [8, s. 16, 18]. На святі були присутні греко-католицькі, латинські та вірменські церковні діячі та уся вища адміністрація на чолі з галицьким намісником Казимиром Бадені та маршалком сейму Євстахфієм Сангушко [11, с. 1]. На ювілейному концерті не було представників русофільського табору, внаслідок чого редактори їхнього друкованого органу газети «Галичанин», які наголошували на тому, що їх не запросили на цей захід, писали: «Відомо, що вечір в честь папи має загальний галицько-руський, а не партійний новоєрівський чи український характер» [10, с. 3]. Заяви про ненадання русофілам запрошень спростував професор В. Шухевич [14, с. 2].

Митрополит Сильвестр (Сембратович) прибув до приміщення Народного Дому за 15 хвилин до початку концерту. У той час частина молоді (вихованці руської бурси, учні руської гімназії, руські студенти Львівського університету) почала вигукувати «Геть». Архієпископ був спокійний, однак побоювався, щоби щось подібне не повторилося під час приїзду інших церковних та політичних ієрархів [15, с. 3]. Однак на цьому неприємності не закінчилися. Під час виступу з вітальною промовою професора І. Шараневича, у момент, коли останній говорив про благодіяння Лева XIII для русинів і про необхідність складання відповідної подяки папі за це, один із присутніх вигукнув: «За Тучапи!» Провокатором виявився член Академічного кружка, студент першого курсу філософського факультету Львівського університету Юліан Яворський [3, с. 195]. Цікаво, що подібну ситуацію передбачив галицький намісник К. Бадені. Коли о. А. Білецький та о. О. Торонський запрошували його на цей концерт, він припустив можливість подібних протесних акцій під час святкування папського ювілею. Після подій, що сталися під час проведення вечора намісник сказав одному із присутніх: «А що? Я не говорив?» [15, с. 3]. Очевидно, К. Бадені відчував

напруженість ситуації у регіоні та можливість опору частини галицької громадськості спробам латинізації та полонізації.

Внаслідок своїх провокативних дій під час проведення ювілейного концерту у честь 50-ліття єпископства Лева XIII Ю. Яворський, який «своєю непристойною поведінкою ... оскорбив найвищих в краю церковних, цивільних і військових достойників» [16, с. 1], після восьми днів арешту був виключений з лав Львівського університету [3, с. 195]. Крім цього, як голова Народного Дому Сильвестр (Сембратович) у березні 1893 р. видав розпорядження стосовно встановлення контролю над діяльністю бурси, вживання канцеляристами лише «чистої руської мови» та позбавлення русофільського Академічного кружка приміщення у Народному Домі [3, с. 195–196]. Очільник Греко-католицької церкви введенням таких санкцій намагався не допустити у майбутньому подібних провокацій, однак, як показали наступні події, цього зробити митрополитові не вдалося.

Наступний ювілейний захід обернувся для галицького архієпископа ще більшими неприємностями. Це була поїздка українців до Риму. Руська делегація планувала вирушити до понтифіка спочатку у квітні, згодом у березні, проте паломники поїхали до папської столиці у травні. Причиною зміни часу перебування русинів у Ватикані був пошук оптимального варіанту оплати подорожі [8, с. 35]. Митрополит хотів вислати до папи якнайчисленнішу депутацію. Заходи для заохочення парафіян до участі у поїздки повинні були проводити деканальні уряди, місцеві священики та руські товариства. Інформація про осіб, які виявили бажання взяти участь у паломництві, подавалися деканами до місцевих ординаріатів, а останніми – вже до ювілейного комітету. Усяку можливу підтримку в організації поїздки руської делегації до Риму надавав тодішній ректор духовної семінарії у Відні і родич митрополита Сильвестра о. Теофіл Сембратович [8, с. 7–8, 38–39]. Кожному русинові подорож до папської столиці обійшлася від бл. 100 до бл. 140 злотих ринських в залежності від класу місць у потязі. У вартість входили ціни проїзду в обидві сторони та проживання у Римі [8, с. 8, 39]. Усі бажаючі взяти участь у делегації до папи повинні були зголоситися до місцевих деканальних урядів до 25 квітня. Виїзд зі Львова був запланований на 20 травня, а папська аудієнція – на 29 травня. За різними даними, участь у паломництві взяло від 150 до 200 осіб. З них лише близько 100 з Галичини, решта приєдналася до депутації у Відні та у Римі [12, арк. 38–38 зв.].

Митрополит Сильвестр (Сембратович), єпископи Юліан (Пелеш) та Юліан (Куїловський), а також деякі крилошани виїхали до Риму на день раніше, ніж решта русинів (19 травня). Дорогою до папської столиці греко-католицькі ієрархи зупинилися у Відні, де поселилися у місцевій духовній семінарії, ректором якої був згаданий о. Т. Сембратович. Тут галицький архієпископ прийняв депутацію місцевого руського товариства «Громада», почесним головою якого був сам митрополит, на чолі з Михайлом Бігуном. Останній привітав очільника Греко-католицької церкви і висловив радість з приводу підтримки С. Сембратовичем руської народної ідеї. У свою чергу, митрополит заявив про свою підтримку товариства віденських українців [12, арк. 38–38 зв.]. Крім цього, архієпископ мав аудієнцію з православним священиком з Російської імперії о. Миколаєм Толстим. Під час розмови митрополит говорив про латинські впливи на греко-католицький обряд та про необхідність єдності Христової церкви [17, с. 2–3].

Руська делегація прибула до Риму 28 травня 1893 р. Цього дня паломники взяли участь у богослужінні у церкві Святого Климентія, після чого мали екскурсію підвалами храму. Згодом русини відправилися до базиліки Святого Апостола Павла. Після цього о 17.00 руські паломники відвідали концерт у колегії Святого Атанасія, де був присутній попередник і дядько митрополита Сильвестра архієпископ Йосиф (Сембратович). Наступного дня о 6.00 у соборі Святого Апостола Петра була відправлена архієрейська літургія. Після богослужіння о 10.00 галицькі українці мали аудієнцію у папи Лева XIII (інформацію про цю зустріч подаємо нижче). По закінченні аудієнції руські паломники мали екскурсію Ватиканом. Ще один концерт русини відвідали о 19.30. Цікаво, що організатором цього вечора був архієпископ монсеньйор Августин (Чяска), який виконував функції папського делегата на Львівському провінційному соборі 1891 р. [18, с. 1–2].

Перед зустріччю із понтифіком Сильвестр (Сембратович) провів цікаву розмову із двома священиками: з о. Омеляном Глібовицьким зі Станіславівської єпархії та з о. Теодором Савойкою з Перемишльського єпископства. У цій бесіді митрополит висловив занепокоєння стосовно майбутнього Греко-католицької церкви: «Не знаєте, які великі небезпеки грозять нашій Церкві, але я стараюся їх відвернути і зменшити» [2, с. 97]. Очевидно, С. Сембратович був добре проінформований щодо планів польських політиків і церковних діячів, які, маючи вплив у Відні та у Римі, намагалися посилити процеси латинізації та полонізації руського населення. А візит галицького намісника К. Бадені до Ватикану, що відбувся напередодні прибуття української делегації, ще більше загострив ситуацію.

Аудієнція руських паломників у папи відбулася 29 травня о 10.00. Митрополит Сильвестр (Сембратович) виголосив вітальну адресу до Лева XIII, текст якого підготував о. Михайло Тупись, латинською мовою [8, с. 34–35]. Згодом понтифік звернувся до руської депутації з промовою. Папа говорив про благодіяння Апостольського престолу для русинів, згадуючи про реформу ЧСВВ (з 1882 р.), створення Станіславівської єпархії 1885 р., Львівський провінційний собор 1891 р. і т. п. Крім цього, Лев XIII наголосив на необхідності реформ Греко-католицької церкви, пов'язаних з посиленням контролю над діяльністю священників, вихованням семінаристів, використанням деяких латинських практик під час богослужінь [19, с. 1]. Частина галицької громадськості, переважно русофільського та радикального спрямувань, зрозуміли слова понтифіка як заклик до затирання відмінностей між східним та римським обрядами. У цьому середовищі сформувалася думка про авторство тексту папської промови згаданого вище кардинала М. Ледуховського під впливом галицького намісника К. Бадені, оскільки папа Лев XIII упродовж усього свого понтифікату сприяв розвитку Греко-католицької церкви.

Руська депутація привітала папу римського щедрими подарунками, а саме: адресою, Євангелієм і т. зв. «Петровим грошем». Для відповідного оформлення адреси та Євангелія створено спеціальний комітет у складі о. О. Торонського, А. Вахнянина та В. Шухевича [8, с. 11]. Текст звернення русинів до понтифіка був нанесений тушшю на пергамент двома мовами (українською та латинською). На першій сторінці адреси було зображення руського села, у центрі якого розміщувалася церква, куди поспішають люди у народному вбранні, а біля храму відбувається освячення пасок. Наступні сторінки містили текст звернення до Лева XIII, а підписи духовних і світських осіб були на останній сторінці адреси. Оправа Євангелія, надрукованого у Ставропігійському інституті Львова, містила такий же рисунок, як обкладинка адреси, однак по кутах зображено чотирьох євангелістів [8, с. 27–28]. З адреси та з Євангелія були зроблені фотодруки, що продавалися по 50 крейцерів, а гроші, виручені з продажу цих фотодруків, використовувались на потреби дівочого інституту ЧСВВ у Львові [12, арк. 40–40 зв.]. На виготовлення вказаних вище дарунків для папи галицькі українці витратили понад 820 злотих ринських, що були оплачені трьома ординаріатами [8, с. 49]. Крім цього, руська делегація привезла до Риму 10 тис. злотих ринських «Петрового гроша» [17, с. 2].

Інформація про можливість зрівняння у недалекому майбутньому греко-католицького та латинського обрядів, що начебто погоджено між папою Левом XIII та митрополитом Сильвестром (Сембратовичем), активізувала русофілів та радикалів, які негативно відреагували на уже неодноразово згадану т. зв. «тучапську справу». Внаслідок цього була спланована чергова акція проти галицького архієпископа, що була зреалізована 8 червня 1893 р. на вокзалі у Відні. У той час руська депутація на чолі із С. Сембратовичем поверталася з Риму. У купе вагону першого класу перебували митрополит, станіславівський єпископ Юліан (Куїловський), крилошанин львівської капітули о. А. Білецький та капелан о. Генріх Яцковський. За кілька хвилин до відправлення поїзда на пероні з'явилось близько 20 студентів Віденського університету у фраках і білих рукавичках. Четверо з них увійшли до вагону, де перебували церковні діячі. Студент юридичного факультету Роман Алексевиц звернувся до митрополита з промовою, у якій спочатку вихваляв очільника Греко-католицької церкви, однак згодом звинуватив його у зраді руського народу та греко-католицького обряду. Провокатора прогнали з поїзда. Після цього демонстранти обкидали купе зіпсованими продуктами. Поліція одразу ж склала протоколи і виписала штрафи у розмірі 25 злотих ринських двом студентам: Р. Алексевица та Ю. Яворського (останній був провокатором на ювілейному концерті 19 лютого у Народному Домі у Львові). Згодом арештовано вісім осіб русофільського скерування. Однак після трьох тижнів перебування у в'язниці 15 липня віденські демонстранти були звільнені, у зв'язку з відмовою Сильвестра (Сембратовича) доводити справу до суду. Таке рішення митрополит прийняв під впливом К. Бадені, який розумів, що резонанс цієї події міг виявитись невігідним кожній із зацікавлених сторін [3, с. 197]. Проте Р. Алексевиц та Ю. Яворський були виключені зі студентства Віденського університету. Демонстрація на вокзалі у Відні була спланована русофілами у тісній співпраці з радикалами. Проте серед віденських провокаторів останні склали незначний відсоток. Участь у цьому протесті взяли члени місцевих товариств: русофільської «Буковини» та радикальної «Січі». Пізніше згадані об'єднання були розформовані. Після нападу на митрополита москвофіли разом із радикально налаштованим Іваном Франком оприлюднили російськомовний текст протесту проти політики Сильвестра (Сембратовича) [3, с. 198].

Під час інциденту на віденському вокзалі найбільшої матеріальної шкоди завдано о. А. Білецькому, який закривав собою архієпископа [20, с. 1–2], а станіславівському єпископу Юліану (Куїловському) демонстранти знищили щойно куплену у Римі фіолетову ревендуру. Про це владику жалівся одному зі священників, на що останній жартував, що Юліан (Куїловський), який відзначався

скромністю і невибагливістю у повсякденному житті, сам винен, оскільки поїхав у вагоні не другого, як завжди, а першого класу [2, с. 27].

Події у Відні схвильовали всю Австро-Угорську імперію. Митрополит Сильвестр (Сембратович) прибув до Львова 9 червня. На львівському вокзалі його зустріла делегація у складі представників церковної ієрархії та громадсько-політичних інституцій, яка, за словами редакторів «Галичанина», була організована К. Бадені [12, арк. 40]. Очільнику Греко-католицької церкви присутні заспівали «Многая літа». Після цього архіпресвітер о. Михайло Сінгалевич виступив з промовою, у якій підтвердив вірність греко-католицького духовенства римському престолу і визнав плідну роботу С. Сембратовича на благо руської церкви та народу. Згодом Дем'ян Савчак звернувся до архієпископа від імені світських осіб. Член крайового віділу висловив довіру до очільника Греко-католицької церкви та співчуття з приводу інциденту на віденському вокзалі. У своїй відповіді Сильвестр (Сембратович) заявив: «Прошу мені вірити, що я, як син нашого малоруського народу мав і завжди буду мати на увазі лише благо церкви і народу. Якщо би виявилось, що я в чому-небудь зробив промах, то я готовий кожної хвилини від зробленого відступити, якщо би лише таке відступлення принесло користь нашому народу» [12, арк. 40–41 зв.]. Слова митрополита свідчили про його впевненість у правильності прийнятих рішень і про бажання докладати максимальні зусилля для зміцнення позицій греко-католицького обряду та руського народу.

Наступними днями галицький архієпископ приймав численні депутації, учасники яких складали співчуття з приводу віденської демонстрації. Митрополита відвідали представники крайового віділу на чолі з маршалком Є. Сангушко, члени ради Львова, римо-католицький архієпископ Северин (Моравський) та інші [12, арк. 42]. Прем'єр-міністр Австро-Угорщини Едвард Таффе також телеграфував свої співчуття Сильвестру (Сембратовичу) [3, с. 196]. Показовим був візит депутації народовців до митрополита у складі Ю. Романчука, О. Барвінського, Т. Бережницький, Ом. Огоновського та Д. Савчака. Вони висловили довіру очільнику Греко-католицької церкви та своє обурення стосовно інциденту на вокзалі у Відні. Разом з тим, народовці просили архієпископа прояснити чутки про реформування Греко-католицької церкви, скерованого на затирання різниць між східним та латинським обрядами, про зміну керівництва руської духовної семінарії на василіанське, про зміни до рішень Львівського собору 1893 р. тощо. Стосовно можливих обрядових реформ митрополит заявив: «Ні я, ні в Римі зовсім не думають про введення якоїсь новизни з латинського обряду, а йдеться лише про підтвердження того, що вже давніше в нас прийнялось і вкоренилось...» [21, с. 1]. Таким чином, Сильвестр (Сембратович) фактично повторив слова папи Лева XIII про використання греко-католицькими священиками під час богослужінь латинських практик [19, с. 1]. Архієпископ заперечив можливість управління греко-католицькою духовною семінарією єзуїтами чи василіанами, оскільки призначив настоятелем «свого мужа повного довір'я» крилошанина о. Лева Туркевича. Відповідаючи на запитання про можливі зміни до рішень Львівського провінційного собору С. Сембратович заявив, що вони не виключені, проте будуть несуттєвими [21, с. 1]. Таким чином, очільник Греко-католицької церкви заспокоїв руських делегатів, які були стурбовані можливими процесами латинізації та колонізації. Разом з тим, досить гостра розмова народовців з митрополитом засвідчила падіння авторитету Сильвестра (Сембратовича) серед українських політиків та представників громадськості.

Така реакція галицького суспільства на святкування 50-ліття єпископства Лева XIII змушувала австрійську владу та папську столицю підтримати лояльного до них митрополита. Тому цісарською постановою від 4 квітня 1893 р. С. Сембратович був удостоєний орденом Залізної Корони першого ступеня «за його старання для церкви і народностей в Галичині», а також за труднощі, які виникають під час такої діяльності. На початку серпня 1894 р. галицький митрополит отримав від Лева XIII титул «предстоятеля папського престолу», що включав Сильвестра (Сембратовича) до найближчого оточення понтифіка [22, с. 3]. Очільник Греко-католицької церкви 29 листопада 1895 р. одержав статус кардинала, а вже 7 грудня цього ж року цісар вручив йому кардинальський берет [24, с. 215].

Прямим наслідком віденської демонстрації стала реформа освітньої системи Греко-католицької церкви. Цісарський указ про розв'язання руської семінарії при церкві Святої Варвари у Відні та реорганізацію генеральної греко-католицької духовної семінарії (ГКДС) у Львові був підписаний 13 липня 1893 р. Замість львівської ГКДС, згідно з цісарською постановою, планувалося утворення трьох єпархіальних духовних семінарій (у Львові, Перемишлі та Станіславові) [3, с. 155; 4, с. 268]. У галицькій пресі розгорнулася широка дискусія стосовно причин такого реформування. Польські газети («Przegląd», «Gazeta Narodowa») вказували на віддаленість віденської та великі розміри львівської духовних семінарій. Руські періодичні видання («Галичанин», «Діло») головним каталізатором цього процесу вважали політичні мотиви поляків. Варто відзначити, що ідея розв'язання греко-католицької семінарії у Відні визрівала у середовищі польських політиків і церковних діячів ще з початку 1890-х рр. Намісник К. Бадені та кардинал М. Ледуховський активно

намагалися її зреалізувати. Проводячи таку реформу, «поляки гадали, що вибивають ґрунт з-під ніг москвофілів» [3, с. 156].

Ювілейний комітет, що займався організацією святкування 50-ліття єпископства Лева XIII, був розформований 29 червня 1893 р. У цей день митрополит Сильвестр (Сембратович) виступив з промовою, у якій розповів про «теплий і радісний» прийом у папи, а також наголосив на окремішності греко-католицького обряду від латинського [23, с. 1].

Папський ювілей 1893 р. відобразив усю складність церковно-політичної ситуації у Галичині кінця XIX ст. Під час проведення основних ювілейних заходів мали місце провокативні окремих представників галицької громадськості русофільського та радикального спрямування. Це пов'язано з наростанням колонізаційних та латинізаційних процесів у Галичині. Головним об'єктом невдоволення став митрополит Сильвестр (Сембратович), який піддавався критиці не лише з боку русофілів та радикалів, але й не знаходив належної підтримки від народовців, з якими тісно зближувався наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст.

Проведення ювілейного концерту у Львові та організація паломництва галицьких українців до Риму обернулися для очільника Греко-католицької церкви неприємними подіями. Якщо під час святкового вечора акції провокаторів обмежувалися вигуками в адресу митрополита та інших організаторів свята, то перебування руської депутації на аудієнції у папи Лева XIII привело до демонстрації проти Сильвестра (Сембратовича) на віденському вокзалі. Радикалізація провокаційних дій свідчить про зростання невдоволення політикою митрополита серед частини галицької громадськості.

Прямими наслідками провокацій під час проведення основних ювілейних заходів на честь 50-ліття єпископства Лева XIII стало виключення лідерів демонстрацій з лав університетів Львова та Відня, встановлення більшого контролю за діяльністю руських навчальних закладів та товариств, короткочасний арешт частини демонстрантів. Однак, напевно, основним результатом святкування папського ювілею та всіх подій, якими воно супроводжувалося, стала реформа освітньої системи Греко-католицької церкви. Внаслідок цієї реформи розформовано руську семінарію у Відні та реорганізовано ГКДС у Львові. Таке реформування планувалося у польському середовищі і раніше як один зі способів посилення впливу поляків на руське населення.

Отже, відзначення папського ювілею 1893 р. у Галичині віддзеркалило всю різноплановість поглядів галицької громадськості на церковно-політичну ситуацію. Крім цього, святкування цієї події засвідчило зростання рівня недовіри у суспільстві до особи галицького митрополита. З однієї сторони, присутність на львівському вокзалі значної частини церковних діячів та представників адміністрації, які висловлювали свої співчуття за події у Відні та прихильність до архієпископа, відображає повагу галичан до очільника Греко-католицької церкви. З іншого боку, депутація до митрополита народовців на чолі з Ю. Романчуком, учасники якої «допитували» Сильвестра (Сембратовича) про правдивість чуток щодо реформування Греко-католицької церкви з метою введення латинських практик, засвідчує падіння авторитету останнього у руському середовищі. У той час митрополит ще не помічав зростання польських впливів на його політику, які поширювалися зі сторони галицького намісника та деяких римських кардиналів. Однак на схилі своїх літ Сильвестр (Сембратович) зрозумів, що був об'єктом маніпуляцій у руках окремих політиків та церковних діячів: «Мене обманювали, Бадені, Ледоховський і другі, а я їм вірив!» [2, с. 102].

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Вип. 3–4. – С. 118–139.
2. Матковський С. Три синодальні архієреї: спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, дра Юліана Пелеша і дра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. – Львів: Біблос, 1932. – 108 с.
3. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.
4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. / К. Левицький. – Львів: Друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1926. – 432 с.
5. Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану: в IX т. / А. Г. Великий. – Рим: Видавництво оо. Василіан, 1968. – Т. VIII: XIX ст. – 275 с.
6. Новинки // Діло. – 1892. – Ч. 245, 30 жовтня (11 листопада). – С. 2.
7. Хроніка // Галицька Русь. – 1892. – № 256, 12 (24) листопада. – С. 3.
8. Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyślu), syg. 488, 121 s.
9. Хроніка // Галицька Русь. – 1892. – № 275, 5 (17) грудня. – С. 3.
10. Новинки // Галичанин. – 1893. – Ч. 25, 4 (16) лютого. – С. 3.
11. Ювілейне торжество в честь Його Святости папи Льва XIII // Діло. – 1893. – Ч. 29, 8 (20) лютого. – С. 1.
12. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника, відділ рукописів, ф. 167, оп. 2, п. 85, спр. 285, 80 арк.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 382, оп. 1, спр. 10, 33 арк.
14. Новинки // Діло. – 1893. – Ч. 30, 9 (21) лютого. – С. 2.
15. Новинки // Діло. – 1893. – Ч. 29, 8 (20) лютого. – С. 3.
16. Епілог папського ювілею у Львові // Галичанин. – 1893. – Ч. 54, 10 (22) березня. – С. 1.
17. Наші архієреї у Відні // Галичанин. – 1893. – Ч.

104, 13 (25) травня. – С. 2–3. 18. Письмо з Риму про руських путників // Діло. – 1893. – Ч. 112, 22 травня (3 червня). – С. 2–3. 19. Промова папи до руських путників // Діло. – 1893. – Ч. 114, 25 травня (6 червня). – С. 1. 20. Віденська демонстрація // Галичанин. – 1893. – Ч. 121, 3 (15) червня. – С. 1–2. 21. Сообщенія митрополита // Галичанин. – 1893. – Ч. 120, 2 (14) червня. – С. 1. 22. Новинки / Галичанин. – 1894. – Ч. 165, 24 липня (5 серпня). – С. 3. 23. Розв'язання папського ювілейного комітету / Діло. – 1893. – Ч. 135, 18 (30) червня. – С. 1. 24. Zięba A. Sembratowicz Sylwester / Andzej Zięba. // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXXVI/2, Zeshyt 149. – Warszawa-Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, 1995. – S. 212–217

Дмитрий Корбяк

ОТНОШЕНИЕ ГАЛИЦКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ К 50-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ ЕПИСКОПСТВА ПАПЫ ЛЬВА XIII

Статья посвящена вопросу празднования папского юбилея 1893 года в Галичине. Проанализированы подготовка, ход и последствия главных юбилейных мероприятий. Определено место митрополита Сильвестра (Сембратовича) в этих событиях. Прослежена связь между празднованием юбилея папы Льва XIII и церковно-политической ситуацией в Галичине конца XIX в.

Ключевые слова: Лев XIII, Сильвестр Сембратович, паломничество, венская демонстрация, митрополит.

Dmytro Korbiak

THE POSITION OF GALICIAN PUBLIC TO THE CELEBRATION THE 50TH ANNIVERSARY OF THE EPISCOPACY OF POPE LEO XIII

The article deals with the question of papal jubilee celebration in 1893 in Galicia. Analyzed preparation, course and effects of major commemorative events. Defined the place of the Metropolitan Sylwester Sembratovych in these events. Traced the connection of celebrating anniversary of Pope Leo XIII to the church-political situation in Galicia late nineteenth century.

Key words: Leo XIII, Sylwester Sembratovych, a pilgrimage, the Vienna demonstration, Metropolit.

УДК 94(477) «18»/ «19»: 378.18 (09)

Марина Кругляк

КОРУПЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

У статті розглянуто поширення явища корупції у вищій школі Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Спираючись на спогади випускників університетів підросійської України, автор доходить висновку про поширеність та популярність хабарництва серед російської професури в першій половині XIX ст. у вигляді так званого «пансіонерства». Наводяться приклади корупції при вступі до вищого навчального закладу, при складанні іспитів. Показано шляхи боротьби з корупцією з боку окремих студентів та професорів.

Ключові слова: університет, професор, студент, корупція, пансіонерство

Корупція у будь-якій сфері життя суспільства є асоціальним, аморальним і протиправним явищем. В той же час, згідно з проведеним опитуванням, 51,1 % українців ставиться до корупції як до ринкового механізму для вирішення власних проблем, не вбачаючи в цьому нічого поганого, а більше 60 % бере активну участь в корупційних діях, і лише близько 36 % населення України готові протидіяти корупції [1]. Отже, ставлення до корупції в Україні є толерантним. «Лідерами» за корупційними діями є медичні та навчальні заклади.

В Україні упродовж 2012 р. також були приклади викриття корупційних дій викладачів, але наслідки цих викриттів не набули широкого висвітлення у вітчизняних ЗМІ. Показовим є й те, що тільки третина молодих людей оцінює корупцію в сфері освіти як злочин. В той же час 33,5 % респондентів сприймає корупційні дії як можливість вирішити власні проблеми, а близько 20 % вважає прояви корупції нормою сучасного суспільного життя. Всеукраїнське репрезентативне опитування студентів, проведене фондом «Демократичні ініціативи» спільно з Ukrainian Sociology Service за результатами 2011 р., засвідчило, що 33,2 % опитуваних безпосередньо стикались з корупцією у вищому навчальному закладі, 29,1 % чули про неї від тих, хто відчув її на собі, і тільки 37,7 % не мають такого досвіду [2].

Звісно, що явище корупції існувало й існуватиме завжди й у всіх суспільствах, навіть найбільш демократичних. Ставиться питання лише про поширеність його в тому чи іншому середовищі. Важливим, особливо в сучасних умовах реформування системи вищої освіти, є з'ясувати, наскільки

поширеною була корупція у вищій школі підросійської України в XIX – на початку XX ст., аби врахувати досвід минулого. Дана проблема ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі, тому проведене дослідження є, по суті, першим в українській історіографії. Серед російських дослідників, які опосередковано зачіпають питання хабарництва в професорському колі, варто відзначити О. Вішленкову, Р. Галіулліну та К. Ільїну [3]. Важливим джерелом інформації слугуватимуть спогади студентів – випускників Київського, Харківського і Новоросійського університетів, а також слухачок вищих жіночих курсів в Києві (З. Тулуб) і Одесі (Д. Атлас). Жодного соціологічного дослідження, яке б фіксувало наявність хабарництва у вищій школі Російської імперії, проведено не було. Тому спогади є єдиним джерелом, в якому піднімається дана проблема.

Метою статті є визначити рівень корупції у вищій школі Російської імперії (на прикладі України) в XIX – на початку XX ст., провести аналогії із сучасністю, спробувати знайти шляхи вирішення даної проблеми.

Найпопулярнішою формою корупції з боку професури російських університетів першої половини XIX ст. було так зване «пансіонерство». Сама ідея цього явища мала благородний характер й була викликана попитом на подібні установи – спокійні й зручні для занять квартири, які батьки шукали для своїх синів-студентів. Такі квартири пропонувалися учителями гімназій, а також деякими професорами; інших професорів самі батьки, по знайомству, переконували прийняти на квартиру їх дітей [4, с. 282]. Проте подібна благородна ідея невдовзі набула негативного забарвлення. «Пансіонери», так називали цих заможних студентів, сплачували за проживання доволі значні кошти. Найчастіше заможні батьки, домовляючись з професорами про житло для своїх дітей, розраховували не лише на зручність помешкань та якісне харчування, але й допомогу в навчанні. Про популярність такого явища свідчить, зокрема, той факт, що у Харківському університеті 1850-х рр. лише три професори не здавали помешкання пансіонерам. За спогадами А. Шимкова, який 1856 р. вступив до цього вишу, пансіонерство тоді ще існувало, проте було вже в занепаді, а через три-чотири роки зовсім зникло на тлі ліберально-демократичних перетворень Олександра II [5, с. 13–14]. Однак пансіонери залишилися в пам'яті як уособлення найгірших рис заступництва, а пансіонерство – як форма хабарництва.

І дійсно, студенти-пансіонери могли розраховувати на те, що, завдяки круговій поруці між утримувачами «пансіонів», їх будуть безперешкодно переводити з курсу на курс, навіть якщо вони жодного разу не заглянуть в університет; якщо ж вони матимуть хоч трішки знань, їм нададуть ступінь кандидата [6, с. 415; 7, с. 380]. Для кожного професора, який утримував пансіонера, обов'язковим було допомогти пансіонеріві іншого професора в переведенні на наступний курс або отриманні зайвого балу, здобутті ступеня кандидата, як у приказці – «рука руку миє». Студент Харківського університету 1850-х рр. М. Леваковський зазначав, що навіть професори, які не розміщували в себе пансіонерів, мали зиск, адже отримували від інших професорів-утримувачів частку прибутків [8, с. 429].

Ректор Харківського університету П. Гулак-Артемівський взагалі відзначався в явищі пансіонерства особливим пієтетом. Він завжди підкреслював, що мав не пансіонерів, а «вихованців», які були або просто «сиротами», що не мали батьків, яких він узяв до себе через жалощі, або «круглі сироти», або «бідолашні сиротки», за яких він впрошував жорсткосердних професорів, ворогів пансіонерства за принципом (за кожного з них він отримував по 2–3 тис. крб.) [4, с. 282–283].

Отже, як зазначав інший випускник Харківського університету М. Де-Пуле, злякисне пансіонерство, яким заплямувала себе більшість харківських професорів, стало вигідним промислом, внаслідок якого деякі з професорів сперечалися з тодішнім харківським багатієм Кузіним про прикрашення міста Харкова кам'яними будинками [4, с. 282]. Навіть гідні й талановиті професори займалися пансіонерством, наживаючи не лише кам'яні будинки і дачі, а й маючи екіпажі; відтепер вони жили паничами й ставали ледарями [4, с. 285].

Проте не всі професори підтримували явище пансіонерства, були й такі, які відкрито виступали проти нього. Наприклад, професор Харківського університету Д. Каченовський, що визначався своєю вимогливістю й ненавистю до подібних пережитків, «протиставив особливу причепливість до професорських пансіонерів на іспитах з міжнародного права ніби в компенсацію за полегшені для них екзамени з інших предметів»; принциповість і наполегливість Д. Каченовського сприяла появі в суспільстві осуду явища пансіонерства й, врешті, призвела до його зникнення на початку 1860-х рр. [5, с. 13]. Іншим противником корупції виступав професор всесвітньої історії Харківського університету М. Лунін, який розпочав боротьбу з пансіонерством з часу початку своєї викладацької роботи у виші – з 1834 р., й вступав у суперечку з ректором П. Гулаком-Артемівським, ставлячи його «сироткам» двійки та одиниці й прилюдно наголошуючи на низькому фаховому рівні очільника університету [4, с. 287].

Поширеною формою корупції, звісно, було хабарництво при складанні іспитів. Яскраво це описував у своїх спогадах харківський студент 1850-х рр. П. Вейнберг: «Професор латинської словесності брав зі вступників в університет... й тих, що переходили з курсу в курс, не тільки дзвінкою монетою й папірцями, але не гребував й срібними ложками; професор богослов'я приймав навіть розписки наступного змісту: «Цим зобов'язуюсь, у випадку, якщо на екзамені з богослов'я отримаю задовільний бал, сплатити п. професору таку-то суму»; лектору німецької мови в лексикон, що лежав в нього на столі, той, що екзаменувався, якому цей лексикон надавався «для довідок», вкладав асигнацію більш-менш великої вартості» [7, с. 373]. Не гребували брати зі студентів гроші й секретарі факультетів: наприклад, звичайна довідка (перелік оцінок, отриманих студентом на іспиті) обходилася харківському студенту 1850-х рр. у 2–3 крб. [8, с. 430].

М. Леваковський детально описує процедуру отримання професором хабара. Перед кандидатським іспитом неготовий студент передавав визначену суму коштів для певного професора, останній розподіляв її між усіма професорами-екзаменаторами. Але сплачувати треба було задовго до іспиту, інакше професор-посередник не встигав розділити гроші [8, с. 429].

Відомий у майбутньому історик, а в 1830-ті рр. студент Харківського університету М. Костомаров пригадував, як професор-іноземець Паки де Совіньї запровадив перед іспитом з французької мови таку практику: студенти приходили до нього додому перед екзаменом брати «лесони» (уроки) й платили за кожен по 10 крб. асигнаціями; якщо ж студента не задовольняла запропонована професором оцінка, підняти її можна було за умови додаткової сплати ще 10 крб. Прикметно, що про подібну практику французького викладача знали всі професори, з деканом включно [9, с. 183–184].

Утім, часто хабара вимагали в незаможного студента; якщо не було грошей, брали речами і всім, що потрапить під руку. Як приклад М. Леваковський наводить процедуру складання іспиту з латини в професора Лук'яновича. Студенти поділені на дві групи: тих, хто сплатив, й тих, хто не сплатив контрибуції. Незаможний юнак потрапив до другої групи. Його непогані відповіді не задовольняють професора, й він призначає йому зустріч в себе вдома. Відповіді хлопчини знову незадовільні, й екзаменатор прямо говорить про гроші, яких у юнака нема. Задовільний бал студент отримав, принісши срібну ложку – єдину коштовну річ, знайдену вдома [8, с. 429–430].

Зі спогадів випускника Харківського університету 1840-х рр. Н. Оже-де-Ранкура дізнаємося, що професори натякали студентам: якщо не заплатите, то високого балу не отримаєте. Мемуарист не мав грошей платити, тому залишився без кандидатського ступеня, але вирішив помститися кривдникам. Отримавши нарешті гроші, він написав у Раду університету прохання, в якому зазначив, що, заради успіху на іспитах, звернувся до відповідних професорів із проською допомогти уроками: такий-то прочитав лекцію за 100 крб., інший – три лекції за 150 крб., третій – п'ять лекцій за 200 крб. Додавши до прохання гроші, ображений студент попросив видати йому квитанції. Подібний акт роздратував ректора університету П. Гулака-Артемовського, а також змусив нервувати «світочів науки», які попросили Н. Оже-де-Ранкура забрати прохання й повернути гроші. Студент відмовився піти назустріч професорам, і все місто невдовзі дізналося про корупцію у вищому навчальному закладі [10, с. 265–266]. І все ж, не всі студенти мовчали про зловживання професури чи прагнули її покарати у такий спосіб. О. Вішленкова стверджує, що студенти та їх батьки не раз писали в Петербург до міністра народної освіти про професорські примхи і хабарництво, про що є чимало свідчень у справах Харківського навчального округу Російського державного історичного архіву [3, с. 124].

Стверджувати про поширення/непоширення хабарництва в професорському колі в роки після правління Миколи I доволі складно, адже жоден мемуарист не згадує про подібні явища з боку викладачів. І все ж, сміємо припустити, що ліберально-демократичні перетворення імператора Олександра II привели до професорської діяльності багатьох талановитих учених, про яких із великою вдячністю згадують випускники російських вишів другої половини XIX – початку XX ст. Однак документи свідчать про нові форми корупції у вищій школі. Зокрема, в серпні 1904 р. Радам університетів дозволено понадвідсоткову норму звільняти від плати за навчання під час проходження університетського курсу дітей професорів, приват-доцентів та всіх штатних службовців в університеті [11, с. 4; 12, с. 8]. Дотична картина спостерігалася й в інших університетах підросійської України, а також в роки Першої світової війни на Одеських вищих жіночих медичних курсах, де від плати за навчання звільняли дочок тих професорів, що викладали на курсах [13, арк. 40].

Загальна кількість звільнених від сплати за навчання на Київських вищих жіночих курсах не могла перевищувати 10 % слухачок [14, арк. 8 зв., 24]. В той же час на початку XX ст. спостерігалася явище звільнення від плати за навчання тих курсисток, які квартирували в професорів. Згадки про це є в спогадах київської курсистки, відомої в майбутньому письменниці Зінаїди Тулуб [15, арк. 255].

І все ж, не варто думати, що всі професори брали хабарі. По-перше, спогади про хабарництво зустрічаємо лише у студентів першої половини XIX ст., коли при владі в Російській імперії був імператор Микола I, а фаховий рівень викладачів залишав кращого. По-друге, єдиним джерелом з даного питання є мемуаристика; в переважній більшості автори спогадів згадують лише хороше в діяльності того чи іншого професора. Зокрема, слухачка Одеських вищих жіночих курсів Доротея Атлас, пишучи про професора О. Павловського, не раз відзначала, як він допомагав нужденним студентам грошима [16, с. 23]. Подібні спогади зустрічаємо й про професора Новоросійського університету В. Григоровича, якого Д. Овсянико-Куликовський називає «бессребреником» за те, що той не знав ліку грошам й завжди був готовий надати матеріальну допомогу нужденним студентам [17, с. 23]. Професор М. Бунге в Київському університеті влаштовував особливі повторювальні бесіди зі студентами у вечірні години, а також запрошував молодь до себе додому, аби дати поради чи необхідні книги [18, с. 30], інший професор цього вишу В. Антонович іноді навіть «захищав» студентів від інших викладачів й допомагав молоді у працевлаштуванні [19, арк. 13–15 зв.].

І все ж, риторичним постає питання: чому професори брали (і, на жаль, продовжують брати) хабарі. Адже, як зазначала російська дослідниця О. Вишленкова, держава виділяла значні кошти на утримання університетів, тому професори були одними з найбільш високооплачуваних чиновників в імперії [3, с. 26]. Можливо, причини цього варто шукати не в матеріальній незабезпеченості (чого не було та й зараз немає серед професури), а в прагненні до збагачення, віднесенні себе на психологічному рівні до іншої, «вищої» касти обраних, які мають за своє існування отримувати гроші від студентів. І в цьому плані, саме від позиції громадянського суспільства і держави залежить можливість подолання цього недоліку.

Список використаних джерел

1. Звіт за результатами дослідження «Корупція та корупційні ризики в державних адміністративних органах: громадська думка населення України, підприємців, експертів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/21891>.
2. Корупція в освітній галузі: загрози стратегічному розвитку українського суспільства. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1154/>.
3. Вишленкова А. Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность / Е. А. Вишленкова, Р. Х. Галиуллина, К. А. Ильина. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 656 с.
4. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 1840-х годов / М. Ф. Де-Пуле // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Вид-во Сага, 2008. – Т. 1. – С. 272–331.
5. Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском / А. П. Шимков // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Сага, 2010. – Т. 2. – С. 7–17.
6. Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского / П. Лейбин // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Сага, 2008. – Т. 1. – С. 413–416.
7. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах (Из моих воспоминаний) / П. И. Вейнберг // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Вид-во Сага, 2008. – Т. 1. – С. 372–387.
8. Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / Н. Леваковский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Вид-во Сага, 2008. – Т. 1. – С. 417–438.
9. Костомаров Н. И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Вид-во Сага, 2008. – Т. 1. – С. 176–202.
10. Оже-де-Ранкур Н. Ф. В двух университетах (Воспоминания 1837–1843 годов) / Н. Ф. Оже-де-Ранкур // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / [укл.: Б. П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов]. – Харків: Вид-во Сага, 2008. – Т. 1. – С. 260–266.
11. Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1913. – 136 с.
12. Правила стипендий, пособий и премий, существующих при Императорском Харьковском Университете, на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами и учреждениями. Составлены в 1908 году. – Харьков: Тип. и Лит. М. Зильберберг и С.-вья, 1909. – 88 с.
13. Держархів Одеської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 104, 77 арк.
14. Державний архів м. Києва, ф. 244, оп. 1.1, спр. 3, 40 арк.
15. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, 395 арк.
16. Атлас Д. Памяти профессора-друга / Доротея Атлас. – Одесса: Б. и., 1914. – 42 с.
17. Овсянико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсянико-Куликовский // Новоросійський університет в воспоминаниях современников. К 135-летию Одесского университета. – Одесса, 1999. – С. 23–31.
18. Ромер Ф. Київський університет в 1855–1860-ті роки / Ф. Ромер // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 23–33.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 90, спр. 47, 16 арк.

Марина Кругляк

КОРРУПЦІЯ В ВИСШИХ УЧЕБНИХ ЗАВЕДЕННЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ)

В статье рассматривается распространение явления коррупции в высшей школе Российской империи в XIX – начале XX вв. Основываясь на воспоминаниях выпускников университетов подросийской Украины, автор делает вывод о распространении и популярности взяточничества среди российской профессуры в первой половине XIX в. в виде так называемого «пансионерства». Приводятся примеры коррупции при поступлении в высшее учебное заведение, при сдаче экзаменов. Показаны пути борьбы с коррупцией со стороны отдельных студентов и профессоров.

Ключевые слова: университет, профессор, студент, коррупция, пансионерство.

Maryna Krugliak

CORRUPTION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 19TH – EARLY 20TH CC. (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE)

The article deals with the spread of corruption in the higher school of the Russian Empire in the 19th – early 20th cc. Based on the memoirs of the graduates of Russian Ukraine, the author concludes about the distribution and popularity of bribery among the Russian professors in the first half of the 19th century in the form of the so-called «board and lodging». The examples of corruption for admission to higher educational establishments, while passing exams are shown. The ways to fight corruption from the perspective of individual students and professors are described.

Key words: university, professor, student, corruption, board and lodging.

УДК 94(477):364:272

Тетяна Ісса

БЛАГОДІЙНА ДОПОМОГА ПОЛЬСЬКОГО ДВОРЯНСТВА РИМО- КАТОЛИЦЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюється благодійна діяльність польського дворянства Київської губернії на користь Римо-католицької церкви та соціально незахищеного населення цієї конфесії на початку XX ст. На підставі архівних та опублікованих матеріалів відзначено активність польського шляхетства губернії у сфері доброчинності напередодні та в роки Першої світової війни, зокрема участь у створенні та роботі Київського римо-католицького благодійного товариства. Досліджено, що римо-католицькі костели постійно були об'єктом дворянської благодійності.

Ключові слова: Київське римо-католицьке благодійне товариство, дворянство, поляки, благодійність, костели.

Дослідження благодійності етнічних і релігійних меншин привертає увагу істориків як приклад функціонування громадської системи піклування, яка успішно організувала опіку над бідним населенням, забезпечуючи матеріальні та духовні потреби представників своєї етноконфесійної спільноти. Серед дослідників благодійності польського населення Правобережжя слід відзначити Я. Бойчука [1], В. Шостака [2], О. Білобровець [3], О. Ніколаєнко [4] та інші. В умовах, коли лєвова частка благодійних пожертв на користь костелів і на потреби бідного римо-католицького населення належала представникам дворянства, необхідність спеціального дослідження цієї проблеми є очевидною.

Дворяни римо-католицького сповідання ревно підтримували свої костели. У ситуації, коли російське самодержавство робило наступ на економічні права РКЦ на Правобережжі, місцеві землевласники виступали активними союзниками католицького духовенства. Паства РКЦ відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – служила надійною опорою своїй Церкві, надаючи їй всебічну допомогу.

У середовищі Київського дворянства звичною справою, навіть в умовах Першої світової війни, були пожертви на костели. У час, коли у благодійників на першому місці стояли потреби населення, постраждалого від війни, Божий дім залишався об'єктом благодіяння. Як і в мирний час, коли благодійники жертвували тисячі карбованців на храми, так і в умовах війни релігійні мотиви доброчинності були поширеними. Благодійність, стимульована релігійною необхідністю віддавати

десятину та подарунки на храм Господній, а також ідеєю, що багаті повинні ділитися частиною заробленого, була важливою частиною суспільного життя в домодерну добу. Одночасно, етичні та релігійні міркування поєднувалися з честолюбністю, бажанням репрезентувати свій матеріальний статус тощо.

Мережа костелів на Київщині була збудована й утримувалася переважно коштом навколишніх землевласників [5, с. 312]. Так, наприклад, в селі Розважів Радомишльського повіту в 1912 р. на кошти графа Ксаверія Браницького проведено ремонт будівлі костелу – храм пофарбовано всередині та замінено дерев'яну покрівлю на залізу [6, арк. 18]. Дворянка Анна Змигородська в 1911 р. звернулася до Київського губернатора з проханням дозволити їй побудувати в селі Халаїм-городок Бердичівського повіту нову римо-католицьку каплицю на місці старої, яка була не придатною для проведення богослужінь [7, арк. 1]. Дворянка володіла в селах Лебединці, Халаїм-городок і Чорнорудці 4 879 дес. землі. Землевласниця отримала дозвіл на будівництво та витратила на добротинне діяння 9 200 руб [7, арк. 13].

Дворянка Кароліна Ярошинська також звернулася у 1913 р. з проханням дозволити їй на власні кошти збудувати римо-католицьку каплицю на Юрківській вулиці в Києві для духовних потреб дітей з притулку римо-католицького благодійного товариства та католиків, які проживали на згаданій вулиці. Проте міністр внутрішніх справ відхилив прохання Ярошинської через «неблагонадійність» згаданого товариства [8, арк. 4]. Дворянка Сиртчинська також зверталася навесні 1914 р. до губернатора з проханням дозволити побудувати каплицю при створеній на її кошти римо-католицькій лікарні в м. Києві [9].

Генріх Мазаракі, хоч і був також членом Київського римо-католицького благодійного товариства, але, представляючи інтереси впливового графа Владислава Олександровича Браницького, у 1912 р. отримав дозвіл на аналогічне прохання збудувати каплицю в с. Озерне Васильківського повіту [10, арк. 7]. Службовці-католики з Озернянського цукрового заводу та суміжних з ним фільварків: Озернянського, Чупирського та Потієвського проживали від найближчого приходського костелу в м. Біла Церква на відстані близько 32 км. Подолання такої відстані заради задоволення духовних потреб, особливо враховуючи незадовільний стан доріг у весняний і осінній час, значно ускладнювало умови праці та відпочинку робітників, через що і власник фільварків був зацікавлений у побудові нової каплиці. Згідно з поданим проханням, Браницький цілком брав на себе фінансування будівництва, надав на розгляд відповідних установ план будівництва та вніс 6 000 крб. в Київське губернське казначейство [10, арк. 4].

Прикладом добротинної діяльності є фінансування релігійних видань. Так, у 1906 р. настоятелем костельу Святого Олександра в м. Києві Казимиром Ставинським був започаткований часопис «Lud Boży» («Божий народ»), який видавався дворянином І. Моховським. Варто зазначити, що «Lud Boży» був єдиним релігійним польськомовним виданням у Луцько-Житомирській дієцезії, де висвітлювались питання суспільного життя на Правобережжі на початку ХХ ст. [11, с. 14] «Lud Boży» та «Dziennik Kijowski» були єдиними постійно діючими київськими польськомовними органами друку, котрі не припиняли своєї діяльності з початку виходу у світ і аж до 1918 р. [12, с. 841].

4 березня 1906 р. імператор Микола видав Іменний височайший указ «Про тимчасові правила про товариства і союзи» [13, с. 201–207]. Згідно з ним, дозволялося створювати товариства як зібрання декількох осіб, що ставили перед своєю діяльністю певну ціль і не мали за мету отримання прибутку. Указ чітко визначав, хто міг бути організатором товариства, мету діяльності, документи, необхідні для відкриття тощо. Оскільки цей указ не поширювався на товариства, які переслідували релігійні цілі, то на Правобережній Україні почали утворюватися благодійні римо-католицькі товариства. У Київській губернії такі товариства зареєстровано в Бердичеві 11 липня 1906 р. та у Звенигороді 15 квітня 1907 р. [3, с. 14] Помічник начальника Київського губернського жандармського управління в Уманському, Звенигородському, Липовецькому повітах 30 листопада 1912 р. повідомляв, що в м. Умань діяло римо-католицьке благодійне товариство. Товариство нараховувало 147 « з осіб виключно польського інтелігентного дворянства» [14, арк. 147]. До складу товариства входили інтелігентні поляки з дворянських родів не лише міста Умані та повіту, але і Липовецького, Таращанського і Гайсинського повітів, у яких не було власних польських клубів і товариств.

Згадане Київське римо-католицьке благодійне товариство створене у 1903 р. зусиллями місцевого дворянства. Так, серед почесних членів Київського товариства були такі відомі представники дворянства як графиня Христина Потоцька, графи Михайло та Фелікс Собанські, Добротворська Оттолія, Маньковська Ядвіга, Янковський Леонард, Ярошинська Кароліна. Почесних членів обирали на загальному зібранні з-поміж осіб, які проявили особливі заслуги і видатну діяльність на полі благодійності [15, арк. 299].

Серед дійсних членів товариства привертають увагу імена впливових польських дворян: графиня Марія Браницка, Юлія Браницька, Констанція Монтрезор, Ніна Скаржинська, князь Роман

Сангушко, графи Владислав Браницький, Володимир Грохольський, Владислав Млодецький, Йосип Потоцький, Микола Іллінський. Членами товариства були також польські дворяни, імена яких неодноразово з'являються в архівних документах по благодійності під час Першої світової війни: Змигородська Анна, Марія та Ян Мазаракі, Ян Липковський, Стефан Подгорський та ін.

Крім сплати щорічних членських внесків, дворяни робили значні пожертви як на роботу самого товариства, так і на інші добродійні справи. Наприклад, у 1909 р. граф Адам Ржевський пожертвував 3 000 крб. для недоторканого капіталу товариства, відсотки з якого виплачувалися у вигляді стипендії для одного поляка-студента ВУЗу; Ядвіга Маньковська пожертвувала 3000 крб. на робітничий дім ім. Св. Вацлава, Станіслав Жеромський – 3 тис. крб. на недоторканий капітал товариства, Ян і Ерік Маньковські – 600 крб., Кароліна Ярошинська – 500 крб., Марія Мазаракі – 400 крб. [15, арк. 147зв]. Більшість членів товариства була активно задіяна в роботі організації – учасники не лише сплачували членські внески та жертвували на проведення різноманітних акцій, але приймали участь у підготовці благодійних проектів. Так, щорічно в лютому місяці Римо-католицьке товариство влаштовувало в приміщенні Дворянського зібрання у Києві благодійний базар для зібрання коштів. Члени товариства влаштовували різноманітні секції, як-от кав'ярня, магазин оригінальних листівок, квітова лавка та ін. Дворяни жертвували гроші та предмети розкоші, які продавалися на базарі – так, наприклад, Кароліна Ярошинська пожертвувала в 1909 р. на базар 261 коштовну річ (чоловічі годинники, скриньки з кришталю, картини та ін.) [15, арк. 316 зв].

Благодійний захід такого рівня привертав увагу заможних жителів Києва. Базар відвідували не лише члени товариства: так, серед осіб, які жертвували гроші на користь Римо-католицького благодійного товариства були графи В. Броель-Плятер, З. Грохольський, С. Дунін Карвицький, Колонна Часновський, К. Потоцький, В. Собанський, Е. і М. Тишкевич, графиня К. Стадницька, Сципіо дель Кампо, барон В. Гинцбург, О. Терещенко та ін.

Київське римо-католицьке благодійне товариство мало 5 закладів і 7 відділів, через які здійснювало добродійну діяльність: притулок для престарілих жінок; притулок імені Св. Ядвіги для жінок, які шукають працевлаштування; 1-а дитяча столова імені графів Собанських, 2-а дитяча столова імені Св. Юзефа, робітничий дім імені Св. Вацлава, відділ навчання бідних дітей ремесел у приватних майстрів; відділ лікування слабких і хворобливих дітей; відділ пошуку занять для потребуючих; відділ постачання бідняків одягом та взуттям; відділ безоплатної медичної допомоги; відділ грошової допомоги; відділ організації різдвяної ялинки та Пасхального обіду для бідних [16, с. 3–4].

Один з відділів товариства – перша дитяча столова або денний притулок графа Фелікса і Михайла Собанських [15, арк. 322]. Цей відділ один з найперших проектів товариства – він з'явився у 1903 р. Ціль його створення – надавати дітям бідняків у віці 3–7 років денне харчування і догляд, а також привчати їх до корисних занять відповідно їх віку. Їдальня відкривалася щоденно з 8-ї ранку та працювала до 17-ї вечору. Їжа видавалася тричі на день. Щороку графи Собанські жертвували на роботу притулку значні кошти (у 1909 р., наприклад, ця сума складала 4 950 крб.) [15, арк. 323]. Решту необхідних коштів надавало товариство та окремі благодійники.

Друга дитяча їдальня або денний притулок імені Св. Йозефа почав свою роботу через три роки після першого – у 1906 р. Його мета схожа на попередню – опікуватися та утримувати бідних дітей у віці від 4 до 8 років. Столова працювала з 7 до 18 години в будні, та до 13 на вихідних і у свята. Опікункою столової була Кароліна Ярошинська, яка для закладу надала безоплатно приміщення у власній садибі.

Робітничий дім імені Св. Вацлава для хлопчиків відкритий 1 листопада 1907 р. в садибі, купленій Ядвігою Маньковською. Заклад призначався для опіки та навчання ремеслам хлопчиків римо-католицького сповідання і сиріт у віці від 8 до 16 років. Левову частину прибутків дому складали пожертви сім'ї Маньковських, решту – пожертви різних осіб, прибуток від продажу виробів учнів і відсотки від недоторкуваного капіталу Сирочинського [15, арк. 324зв]. У 1909 р. за даними звіту товариства у притулку проживало 10 сиріт і ще 55 учнів навчалася ремеслам [15, арк. 324].

Товариство займалося лікуванням слабких і хворобливих дітей. Лікарі-члени безкоштовно оглядали дітей бідних міських жителів, призначали їм лікування, товариство купувало та отримувало від аптекарів ліки за зниженими цінами або безкоштовно. На літо дітей, які потребували зміцнення здоров'я, перебування на свіжому повітрі та покращення харчування, відправляли в село. Заможні члени товариства приймали в своїх заміських садибах групи дітей по 10, а часом і 20 осіб. Так, наприклад, граф Еразм Красницький прийняв у маєтку в Одаї 15 дітей, Кароліна Ярошинська в Антополі – 22, Йосип Маньковський у маєтку Моя утримував 15, а в Уяржинцях – 21 дитину [15, арк. 326].

Після повернення дітей оглядали лікарі і для більшості такий відпочинок був корисним, що проявлялося у покращеному зовнішньому вигляді. У своїх звітах опікуни відділу вказували, в якому стані були їх підопічні – найчастіше ці діти страждали від золотухи, рахіту, анемії, мали погані зуби

та паразитів [15, арк. 325зв]. Не всі діти могли на ціле літо покинути сім'ю та поїхати в село, тому для таких хворобливих дітей товариство організувало дозвілля та відпочинок у самому Києві. Так, граф Шембек дозволяв дітям влаштовувати ігри в його саду – діти проводили час на свіжому повітрі та отримували обід [15, арк. 326 зв].

Таким чином, релігійність благодійників мотивувала до пожертв на храми, а релігійність суспільства змушувала заможних осіб не бути байдужими до потреб свого приходу, у зв'язку з чим польські дворяни-землевласники найчастіше робили пожертви на храми у належних їм селах. В той час як Православна Церква користувалася підтримкою держави і не потребувала допомоги на будівництво та ремонт сільських церков, Римо-Католицька Церква на Правобережжі була обмежена самодержавством. Дворяни католики були фінансовою опорою своєї церкви, але навіть для благодійної діяльності на користь Римо-католицької церкви їм потрібна була прихильність влади.

Дворянство Київської губернії активно брало участь у створенні та роботі римо-католицьких благодійних товариств, які діяли в Києві, Бердичеві, Умані та Звенигороді на початку ХХ ст. і не припиняли своєї роботи з початком війни. Засновниками товариств були, як правило, члени польської громади зі знаті та духовенства.

На прикладі Київського Римо-Католицького благодійного товариства відзначаємо активну участь представників польського дворянства губернії в роботі благодійних закладів – притулків, їдалень, робітничого будинку, будинку для престарілих, якими опікувалося товариство. Загалом можна назвати Київське товариство «дворянським проектом», адже основа фінансування та склад організаторів і сподвижників була дворянською.

Список використаних джерел

1. Бойчук Я. Діяльність благодійних товариств етноменшин на Правобережжі України (1880–1914 рр.) / Я. Бойчук // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – 2013. – С.32–38.
2. Шостак В.І. Діяльність Римо-Католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ століття / В. І. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 10. – С. 197–206.
3. Білобровець О. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Білобровець // Матеріали ІV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – С. 14–18.
4. Ніколаєнко О. Благодійницька діяльність польських жінок Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Ніколаєнко // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 14. – С. 100–105.
5. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-Католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.442, оп.862, спр. 223, 23 арк.
7. ЦДАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 25, 15 арк.
8. Там само, оп. 863, спр. 276, 7 арк.
9. Там само, оп. 864, спр. 83. арк. 1–4.
10. Там само, оп. 862, спр. 65, 9 арк.
11. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). / О. Буравський // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 49. – С. 206–214.
12. Путова А. Католицькі періодичні видання Києва початку ХХ сторіччя / А. Путова // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення восьмої всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24–26 жовтня 2003. – Львів, 2003. – С. 837–842.
13. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання третє. Том ХХVІ. Відділ 1. 1906 г. – СПб, 1909. – 1157 с.
14. ЦДАК України, ф. 274, оп.1, спр. 2931, 164 арк.
15. Там само, ф. 442, оп.641, спр.48, 539 арк.
16. Киевское римско-католическое благотворительное общество. Устав Киевского римско-католического благотворительного общества. – К., 1916. – 20 с.

Татьяна Исса

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ПОЛЬСКОГО ДВОРЯНСТВА РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВНАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

В статье освещается благотворительная помощь польского дворянства римско-католической церкви и социально незащищенному населению этой конфессии вначале ХХ в. На основании архивных и опубликованных материалов отмечено активность польского дворянства губернии в сфере благотворительности в годы Первой мировой войны, в частности участие в создании и работе Киевского римско-католического благотворительного общества. Доказано, что римско-католические костелы постоянно были объектом дворянской благотворительности.

Ключевые слова: Киевское римско-католическое благотворительное общество, дворянство, поляки, благотворительность, костелы.

Tetiana Issa

CHARITABLE SUPPORT OF THE ROMAN CATHOLIC POPULATION OF THE KIEV PROVINCE BY POLISH NOBILITY IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

This article highlights the role and contribution of charitable support of the Roman Catholic Church and socially unprotected Roman Catholic population by Polish nobility in the early twentieth century. Archival materials mark high charitable activity of the Polish nobility during the First World War. Polish nobility participated in the creation and work of the Kiev Roman Catholic Charitable Society. Investigated that the Roman Catholic kostels were always an object of the noble charity.

Key words: Kyiv Roman Catholic charitable society, the nobility, Poles, charity, churches.

УДК 94(477.83/.86):323.13 «1900/1914»

Віталій Гайсенюк

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА МОСКВОФІЛІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1914–1915 РР.)

Автор з'ясував, що православна віра займала одне з чільних місць в ідеології москвофілів, скерованій на русифікацію галичан та їх злиття з російським народом. Відтак, навернення у православ'я здійснювалося активними темпами. Однак, через радикальний підхід до розв'язання релігійної проблеми (зокрема, утиски інших конфесій) релігійна діяльність москвофілів загалом не мала бажаних успіхів і навіть навпаки – відитовкнула західноукраїнське населення від православ'я.

Ключові слова: москвофіли, С. Бендасюк, уніати, православ'я, Галичина.

На початку Першої світової війни війська Російської імперії окупували західноукраїнські землі, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, та розпочали активні заходи з русифікації цих територій, на які Росія здавна мала історичні претензії. Одним з аспектів асиміляції українських земель була реалізація плану з навернення («повернення») греко-католиків Галичини у православ'я. Релігійне питання вже не одне століття було одним зі стовпів російської національної ідеї. Формула міністра народної освіти Уварова «православ'я – самодержавність – народність» на початку ХХ ст. була неабияк актуальною для скріплення багатонародної Російської імперії і для реалізації прагнень радикальних москвофілів з уніфікації Галичини з російськими землями. Релігійний аспект цього процесу, а також недослідженість у історіографії безпосередньо теми релігійної політики москвофілів і становить наукову актуальність дослідження. Заразом, воно має й неабияку суспільну актуальність на нинішньому етапі історії України, адже проросійські терористи на Донбасі з гаслами «За православну віру» знищують усі прояви українськості регіону. Пошук коренів такої поведінки та проведення історичних паралелей, відтак, справді має сенс.

Стаття базується на використаних джерельних матеріалах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 361 – «Канцелярія воєнного генерал-губернатора Галичини», де містяться матеріали про діяльність москвофілів у роки першої російської окупації Галичини), Державного архіву Тернопільської області (ф. 370 – «Управління начальника Збаразького повіту Тернопільської губернії», де знаходимо матеріали про заміну греко-католицьких священиків на православних у декількох селах), матеріалах тогочасних газет «Украинская жизнь», «Прикарпатская Русь», «Нива», «Голось народа», «Львівско-архієпархіяльні відомости», «Свобода», «Львовское военное слово», «Вістник Союза визволення України», «Вільне життя», «Діло», у яких всебічно висвітлюється релігійна політика російської влади та москвофілів у Галичині, аналізується її вплив на українське населення. Тут знаходимо і статті головного активіста православного руху – москвофіла С. Бендасюка.

Історіографічний матеріал, використаний у процесі написання статті, представлений дослідженнями О. Мазура, В. Расевича, В. Вериги, Ю. Романишина, у яких автори поміж іншим торкаються і релігійного питання, однак не надто акцентуються на ньому та, окрім констатації фактів, не формулюють власних узагальнень. Відтак, стаття майже цілком побудована на джерельних матеріалах.

З російською окупацією давня митрополіча кафедра у Львові була тимчасово заміщена архієпископом, доти, поки патріарх константинопольський не затвердить нового митрополита чи не передасть синоду своїх прав з вищого духовного управління Галичиною. Найвище керівництво Буковинською єпархією покладено на архієпископа кишинівського і бессарабського Платона, який замінив В. Репту, що втік разом з австрійськими військами, що відступали [1, с. 101].

Москвофіли поставилися до релігійної проблеми радикальніше та рішучіше, ніж росіяни. У релігійній сфері вони запропонували заходи боротьби з греко-католицькою церквою. Так, заявлялося, що греко-католицькі ордени належать до тих, що систематично і цілеспрямовано упродовж багатьох років укрив вороже діють щодо православ'я і Росії [2, арк. 6]. При генерал-губернаторі Галичини організовано комісію з духовних справ під керівництвом В. Дудикевича, що складалася з русофільських священиків. Вона відмовляла греко-католицьким духівникам служити у своїх церквах. Це, між іншим, зумовлювалося й тим, що чимало православних священиків заарештовано австрійською владою ще напередодні війни, й тому поставала потреба відновлення їх кількості. На зборах Ставропігійського братства поставлено мету повернути до «православної віри наших батьків» [3, с. 1]. А з приводу арешту російською владою греко-католицького митрополита А. Шептицького визначний москвофіл М. Глушкевич висловився: «Міра рішуча і водночас цілком справедлива, викликана усією злочинною діяльністю гр. Шептицького» [4, с. 2]. Москвофільські священики Йосиф Яворський з Кривого і Йоан Насальський з Полухова навіть ініціювали створення списку греко-католицьких священиків, де вказувалося, хто був заарештований австрійською владою, хто втік, хто повернувся, хто «русській», «мазеп», «українець», «невизначений», «рутен» [5, с. 249].

14 вересня 1914 р. С. Бендасюк (один з найбільших релігійних активістів-москвофілів) в Петрограді зробив доповідь про православний рух у Галичині, де висловив таку позицію: треба приєднати уніатів до православ'я лише в тому разі, якщо вони самі про це попросять. Усіляке втручання у цю справу, не тільки з боку влади, а й з боку приватних осіб, окрім шкоди нічого не принесе Росії [6, с. 340]. Водночас, він подав на обговорення свою програму поширення православ'я на території Східної Галичини. Вона передбачала такі заходи: в усі галицькі парафії, охоплені ще до війни православним рухом і зайняті тепер російськими військами, відправити ознайомих з українською мовою православних священиків та ієромонахів для задоволення ними релігійних потреб місцевого населення; в тих селах, де більшість жителів прилучилася до православ'я, греко-католицькі храми передати в їхнє користування; негайно заборонити в Східній Галичині діяльність василіанського ордена; усунути від діяльності греко-католицьких єпископів, які прагнуть до латинізації східного обряду; забороняти будь-яку агітацію проти православ'я; виганяти уніатських священиків із сіл, які повністю перейшли в православ'я [7, с. 28].

Цікаво виступ С. Бендасюка прокоментували «Одеськія новости» від 11 вересня 1914 р.: «Під час [довоєнного] 2-місячного судового слідства у його справі пан Бендасюк стільки разів настільки категорично відхрещувався від усілякої солідарності з прихильниками возз'єднання Галичини з Росією, що було б, звісно, зручніше, якби хтось інший з'явився до Петрограду виразником прагнень і бажань російського населення завойованого краю» [1, с. 98–99].

На згаданому засіданні інший москвофіл, Г. Вергун, запропонував створити особливу комісію, яка б вирушила до Галичини та на місці ознайомила б із потребами народу. На сторінках «Голосу народу» С. Бендасюк запевняв, що поширення православ'я залежить від того, скільки інтелігенції перейде у нього (галицька немосквофільська інтелігенція майже виключно була греко- або римо-католицькою). «Адже зовсім природньо, що народ йтиме за голосом і закликком нашої інтелігенції, яка передусім сама забажає перейти і перейде у православ'я і, відтак, дасть простому народу гідний наслідування приклад у цьому святому починанні. Але в чому річ? Серед неї досі майже немає православних» [8, с. 1]. Ця проблема належала до основних у москвофільському русі та його товариствах, діячі і прихильники яких стали опорою російської влади та прихильниками православ'я. «Товариство ім. Качковського» ще перед війною скаржилося на нестачу інтелігенції та духовенства. Відсутність русофільськи налаштованого духовенства суттєво послаблювала діяльність товариства, особливо роботу філій та читалень, де вони відігравали ключову роль. С. Бендасюк також пропонував старослов'янську мову як мову богослужінь, але, що дивно, виступав за «малоруське нарідччя» у проповідях до вірян. Також, відомий москвофіл вважав, що галицькі селяни вже православні від діда-прадіда, і проблема тільки в тому, що нема православних священиків [9, с. 6].

Така релігійна позиція ґрунтувалася на неосвіченості селянства, яке погано усвідомлювало різницю в православному та греко-католицькому обрядах. Тому, як вважали москвофіли, можна було просто замінювати місцеве уніатське духовенство православним. Один з читачів «Голосу Народу» поскаржився на те, що перехід у православ'я має санкціонуватися не так мляво, як заявлено (коли 75 % селян побажають мати православного священика). «Якщо прикарпатський російський народ повинен би повернутися до віри своїх предків [таким] шляхом..., то передусім ще десятки років доведеться боротися з уніатсько-мазепинськими ксьондзами, агітаторами, вихованцями, ієзуїтами». Наявність обох релігій, на думку читача-москвофіла, сприятиме чварам усередині народу. «З переходом Галичини під Росію повинна керуватися влада гаслами: смерть мазепинству і кінець унії, тобто тим двом факторам, які були вигадані та пущені в хід ворогами саме для розколу Росії» [10, с. 10].

Шалену агітацію за перехід у православ'я розгорнули «Прикарпатська Русь» та «Голос народу». Цими газетами просто засипали галицькі села. Допомогали у розповсюдженні газет колишні учні й вихованці русофільських бурс. «Львівські єпархіальні відомості» навіть прямо закликали своїх читачів не передплачувати «Прикарпатську Русь» за її жорстку антикатолицьку риторичку [11, с. 61].

29 вересня 1914 р. Г. Бобринський видав циркуляр «Про віротерпимість», однак, москвофілів це не стримувало. У жовтні 1914 р. представники РНР і Ставропігійського інституту відправили греко-католицькому єпископу А. Білинському лист, в якому запропонували надати православним священикам змогу почергово користуватися всіма дев'ятьма уніатськими церквами, що розташовувалися у Львові. В такий спосіб вони сподівалися зробити перший крок на шляху до поступового переходу уніатських храмів у православ'я [12, арк. 21].

3 листопада 1914 р. влада не допустила до богослужінь у с. Гнилиці Великі місцевого священика, бо він був «переконаним мазепинцем», натомість, поставила замість нього священика з сусіднього села Кошляки Теофіла Луцика – русофіла, що через симпатії до росіян був заарештований австрійською владою та визволений лише російськими військами в м. Тернополі [13, арк. 42]. «Колишній священик Стефан Головацький і все населення Шил заражене мазепинськими ідеями, тому призначення туди російського священика вкрай рекомендується», – рапортувала Тернопільському губернаторові місцева влада [13, арк. 47 зв.]. Як бачимо, релігійний фактор тісно переплітався з політичним: звільнення від українофільських ідей вбачалося у призначенні православних священиків-русофілів, які б пропагували ідеї «російського світу» серед селян. Зазвичай у проповідях вони агітували переходити у православ'я, а також ганьбили митрополита Шептицького і Австрію [3, с. 1]. Сам митрополит з цього приводу висловився так: «У них (москвофілів, росіян – В.Г.) відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православні», і ми «православні». Наше православ'я є церковне, їх православ'я державне, що так скажу: «казьонне», т.є. вони опирають своє православ'я на силі державній». Пропаганда православ'я була одним із основних чинників, який російська влада активно використовувала у своїй зовнішній політиці, що зумовило перетворення релігійного чинника у суто політичний [14, с. 525].

Російській владі на західноукраїнських землях дуже допомогло те, що у релігійній проблемі москвофіли були ще радикальнішими. Декларована ними австрійській владі напередодні Першої світової війни вірність унії та греко-католицькому обряду змінилася офіційною підтримкою російського православ'я. Про це заявив В. Дудикевич під час відвідин православним архієпископом Євлогієм Галичини у листопаді 1914 р. В. Дудикевич запевнив його в тому, що галичани завжди в душі залишалися православними, бо свідомо не прийняли унії.

Що стосується процесу зміни віри серед населення Галичини, то, опираючись на фактичні дані, важко стверджувати про швидкий перехід греко-католиків у православ'я, однак, не можна його й заперечувати. Так, у Почаєві 28 серпня 1914 р. у православ'я перейшло 500 галицьких селян [15, с. 4]. З другого боку, москвофільська преса та документи воєнного періоду рясніють малими цифрами навернених у православ'я. Наприклад, 5 жовтня 1914 р. у с. Шили на Тернопільщині з 1500 осіб 8–10 осіб виявили бажання змінити віру [13, арк. 47]. «У Львові і по краю волочать московських батюшок, але православ'я не поступає вперед», – влучно висловилося з цього приводу газета «Свобода» [16, с. 4]. 26 жовтня 1914 р. православ'я у Львові прийняли 5 осіб, через кілька днів ще 4 особи [17, с. 2], однак це не заважало москвофільській пресі стверджувати про активне «оправославнення» галичан. «Голос народу» повідомляв, що у Львові «інтелігенція поголовно покидає унію, а останнім часом і серед львівського міщанства почався сильний рух в бік святого православ'я». На підтримку своїх слів газета наводить дані, що аж 12 міщан, членів читальні ім. Качковського, прийняли цю віру [18, с. 3]. 8 лютого так само вчинили 120 галичан-вчителів [19, с. 6], 27 лютого – 55 курсистів станіславівських та тернопільських курсів російської мови [20, с. 3]. Наводяться і майже фантастичні дані: «Прикарпатська Русь», посилаючись на «Біржові відомості», стверджувала, що до листопада 1914 р. у православ'я перейшли 30 тис. греко-католиків [21, с. 3].

За 9 місяців першої російської окупації з дозволу Бобринського призначено 86 православних священиків, з них 35 – за клопотанням парафіян і 51 – за рекомендацією архієпископа Євлогія. 75 осіб отримали призначення у Львівській і 11 – у Тернопільській та Перемишльській губерніях. У листі до Романовського комітету за 18 лютого 1915 р. фігурує цифра у 50 православних парафій у Галичині на той момент [22, арк. 2]. Перед відступом російських військ у кінці весни 1915 р. в Східній Галичині вже налічувалося 90 православних парохій (які виділилися із 1874 уніатських), створених за підтримки архієпископа Євлогія [23, с. 9]. Він агітував селян переходити у православ'я, обіцяючи їм землі німецьких колоністів на Волині, дарові наділи землі разом з садибами й цілим господарським реманентом [24, с. 44]. Петербурзька газета «День» стверджувала, що демагогічні обіцянки єпископа Євлогія і його поплічників під час першої окупації Галичини звабили до Росії 100

тис. утікачів [25, с. 132]. Так, до кінця 1914 р. майже вся Брідщина перейшла у православ'я, через що 1 листопада Євлогій навіть завітав туди особисто [26, с. 2].

І тільки 29 уніатських священиків з понад 2 тис. перейшли у православ'я [27, с. 2–3]. Часто вони робили це не тільки з ідейних мотивів, а й з більш прагматичних. Так, у Миколаєві на Галичині у 1915 р. «возз'єднався» тутешній завідувач о. Леонтій Заяць. «Причина такого поступку... проста, але характеристична для цілого галицького царе- і православ'я. «Мені дають 100 рублів місячно – казав надутий апостат отверто – а від николаївських хахлів що я маю?» [28, с. 192]. У с. Камінка жінка-москвофілка намовляла священика о. Казанівського перейти у православ'я: «Вас зроблять парохом і деканом, дадуть Вам 200 рублів на місяць... навіть будете могли голити бороду і вуса так, що ніхто не пізнає по Вас, що Ви перейшли» [29, с. 523]. Варто сказати, що о. Казанівський відкинув цю пропозицію. Але так робили далеко не всі. Уніатські священики, які переходили у нову віру, удостоювалися нагород та відзнак від архієпископа Євлогія [30, с. 119]. Зазвичай такі духівники відпускали бороду і чіпляли на груди хрест. Коли ж дізнавалися про перемоги австрійської армії, голилися. «Коли руссофільські священики легковажили собі справу своєї совісти, то не дивота, що сьвітська руссофільська інтелігенція відвернулася уся відразу від католицької Церкви» [3, с. 1], – писав Я. Левицький у газеті «Діло». Якщо греко-католицький священик не втівав перед приходом російських військ, мав остерігатися доносів селян-москвофілів. А у кожному селі, як зазначав згаданий Я. Левицький, «знайдеться хоч одна нечиста вівця» [3, с. 1].

Селянам також обіцяли по 100 крб. за перехід у православ'я, а давали тільки по 3 [31, с. 56].

«Сумною сторінкою у короткій історії російського управління Галичиною було церковно-релігійне питання, – йдеться у документі часів російської окупаційної адміністрації. – Якщо населення розчаровувалося в російських чиновниках, то позитивно обурилося на православних священиків. Галичани, які ще зовсім недавно прагнули повернутися до старої віри їх предків – православ'я – нині зі страхом втікають від православної церкви та поспішають повернутися до унії... Єпархіальне духовенство свідомо провалило церковну справу в Галичині...» – писав російський урядник [32, арк. 35].

Отже, православна віра займала вагому частину ідеологічної платформи москвофільського руху. Релігійна політика москвофілів, що здійснювалася під покровительством російської влади у особі архієпископа Євлогія, базувалася на швидкому переході населення у православ'я та у створенні перешкод для діяльності інших церков. Маючи на меті блискавичну русифікацію галичан, така діяльність дала швидше зворотній результат: масштаби переходу в православ'я не були настільки грандіозними, як очікували москвофіли, а перегини та радикальний підхід до розв'язання релігійної проблеми відштовхували населення від православних священиків та віри загалом. Дослідження теми має подальші перспективи не тільки з погляду глибшого аналізу діяльності москвофілів у роки Першої світової війни, а й при дослідженні церковної історії України та російської національної ідеї, одним з трьох стовпів якої є православ'я.

Список використаних джерел

1. Украинская жизнь. – 1914. – № 8–10.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 361, оп. 1, спр. 155, 13 арк.
3. Левицький Я. 3 днів російської інвазії. Спомини / Я. Левицький // Діло. – 8 грудня 1915. – Ч. 118.
4. Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1419.
5. Дзерович Ю. Цінний янічарський документ / Ю. Дзерович // Нива. – 1916. – Ч. 5. – С. 248–251.
6. Нива. – 1916. – Ч. 6. – С. 248–251.
7. Мазур О. Галичина під російською займанщиною 1914–1915 рр. / О. Мазур, В. Мазур // Держава та армія. – 2006. – № 555.
8. Бендасюк С. Возрождение православия в Карпатской Руси / С. Бендасюк // Прикарпатская Русь. – 3 (16) октября 1914. – № 1432.
9. Бендасюк С. Слово землякам / С. Бендасюк // Голось народа. – Четверг, 25 декабря 1914. – Ч. 34.
10. Ивановъ Г. Крестьянскія мысли / Г. Ивановъ // Голось народа. – Пятница, 27 ноября (10 декабря) 1914. – Ч. 30.
11. Львівско-архієпархіальні відомости. – 1914. – Ч. 47.
12. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 164.
13. Держархів Тернопільської обл., ф. 370, оп. 1, спр. 4, 57 арк.
14. Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя / В. Расевич // Історія Львова: у 3 т. – Т. 2. – Львів, 2007.
15. Прикарпатская Русь. – 1914. – 15 (28) сентября 1914. – № 1416.
16. З московської господарки в Східній Галичині // Свобода. – 1915. – Ч. 3.
17. Львовское военное слово. – Четверг, 30 октября 1914. – № 29.
18. Движение въ Св. Православіе // Голось народа. Четверг, 29 января 1915. – № 5.
19. Голось народа. – Четверг, 12 февраля 1915. – № 7.
20. Голось народа. – Четверг, 26 февраля 1915. – № 10.
21. Прикарпатская Русь. – 25 октября (7 ноября) 1914. – № 1451.
22. Российский государственный исторический архив, ф. 769, оп. 1, д. 19.
23. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії Ч. II / З. Кузеля // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 33–34.
24. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х тт. / В. Верига; ред. Ю.Сливка, О.Аркуша. – Жовква: Вид-во оо. Василіян «Місіонер», 1998. – Т. 1. – 524 с.
25. Нива. – 1916. – Ч. 2–3.
26. Движение в Св. Православіе // Голось народа. – Четверг, 4 декабря 1914. – Ч. 31.
27. Романишин Ю. Перша окупація Галичини / Ю. Романишин // Вільне життя. – 8 серпня 2014 р. – № 64.
28. Николаївський деканат в часі російської інвазії // Нива. – 1916. – Ч. 4–6.
29. Матеріали до історії мученицької нашої Церкви // Нива. – Листопад і грудень 1916. – Ч. 11–12.
30. Украинская жизнь. – 1915. – № 5–6.
31. Нива. – 1916. – Ч. 1.
32. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 1168, арк. 35.

Виталий Гайсенюк

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА МОСКВОФИЛОВ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ ГАЛИЧИНЫ (1914–1915 ГГ.)

Автор выяснил, что православная вера занимала одно из ведущих мест в идеологии москвофилов, направленной на русификацию галичан и их слияние с русским народом. Следовательно, обращение в православие осуществлялось активными темпами. Однако, из-за радикального подхода к решению религиозной проблемы (в частности, притеснения других конфессий) религиозная деятельность москвофилов в целом не имела желаемых успехов и даже наоборот – оттолкнула западноукраинское население от православия.

Ключевые слова: москвофилы, С. Бендасюк, униаты, православие, Галичина.

Vitaliy Haiseniuk

RELIGIOUS ACTIVITY OF THE RUSSEFIL MOVEMENT DURING THE FIRST RUSSIAN OCCUPATION OF GALICIA IN 1914–1915

The author found out that Orthodoxy occupied one of the leading places in the ideology of the russofil movement. This ideology was directed on russification of Ukrainians and their merge to the Russian people. Therefore, the conversion to Orthodoxy was carried out by active rates. However, because of radical approach to the solution of a religious problem (in particular, oppressions of other faiths) religious activity of the russofil movement in general didn't make the wished success and even on the contrary – pushed away the West Ukrainian population from Orthodoxy.

Key words: the russofil movement, S. Bendasiuk, the Greek Catholics, Orthodoxy, the Galichina.

УДК 94(477. 8): 262.4 «39/46»

Наталія Концур-Карабінович

АНТИУНІЙНА ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1940-Х РР.

Наукова стаття є історичним дослідженням, в якому здійснено системний аналіз антиунійної політики радянських владних органів і органів державної безпеки, скерованої на забезпечення процесу ліквідації Греко-католицької церкви на території Західної України. Комуністична влада прагнула формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Проведення псевдособору 1946 р. мало завершити нищення Церкви, як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешикоджала утвердження комуністичного режиму. У боротьбі з греко-католиками використовувався широкий арсенал ідеологічних, репресивних та адміністративних методів, головну роль у реалізації політики комуністичного керівництва відіграли органи державної безпеки.

Ключові слова: антиунійна політика, греко-католики, органи НКВС-НКДБ, репресії, Греко-католицька церква.

Весна 1944 р. стала початком повернення на західноукраїнські землі радянських військ, що перейшли у загальний наступ, звільнивши Правобережну Україну та наблизившись до західноукраїнських земель. Березневі бої на радянсько-німецькому фронті на теренах Тернопільщини і Станіславівщини викликали занепокоєння в багатьох мешканців Західної України, у тому числі і в представників греко-католицького духовенства. Атмосферу загальної тривоги дуже промовисто подав митрополит А.Шептицький у своєму листі до кардинала Є. Тіссерана від 22 березня 1944 р. Передбачаючи швидкий прихід більшовицьких військ (насправді німцям вдалося ще на три місяці утримати позиції), він писав з приводу повернення радянської влади: «Ця звістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що заражені на повну смерть. Вони покидають місто чи край ... Загальна паніка огортає священиків. В 30 селах, зайнятих більшовиками, 24 священики залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони виявляють фізичною неможливістю лишатися, або в кінці, аргументами, які доводили б, що їм грозить певна смерть. Священикам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах залишених парохами, більшовики палять і руйнують приходства» [1, с.54].

Наскільки цей страх перед поверненням радянського режиму був обґрунтований, окреслив у своїй книзі Б. Боцюрків, вказуючи, що за роки війни «... Церква відкрито стояла на боці противників

цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення українського руху» і, що «зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духовенства важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів» [1, с.56]. На переконання дослідника, саме ця обставина і послужила ґрунтом для нападок радянських органів на церкву, хоч сам Б.Боцюрків вбачав підставою співпраці галицьких українців з нацистами те, що більшість з них, в тому числі й греко-католицьких священиків, ніколи не вважали себе радянськими громадянами, розцінювали радянську анексію їхніх земель 1939 р., як протиправний акт і в ході війни не могли уявити можливості повернення більшовиків назад [1, с.56–57].

З відновленням радянської влади, сталінський режим знову розгорнув широкомасштабний процес їх радянської, неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Більше того, навіть у культурно-духовній сфері, завжди дратівливий для місцевого населення, одразу ж після вигнання німецьких військ, військово-політичним керівництвом Червоної армії були зроблені кроки, що неминуче викликали невдоволення й спротив галичан. Так, за постановою політради 4-го Українського фронту від 12 вересня 1944 р., підписаній генералами І. Петровим і Л. Мехлісом, дано доручення демонтувати з усіх символічних могил та курганів в населених пунктах хрести та знаки тризуб, а також написи «Борцям за волю соборної України», натомість на їх місці встановити піраміди таobelіски, увінчані п'ятикутними червоними зірками та червоними прапорами. У постанові зазначалося, що кургани із тризубами «споруджені німецькими наймитами-оунівцями в знак їхньої солідарності з фашистськими загарбниками» [2, с.746–747].

За загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 р. Греко-католицька церква була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни. Незважаючи на звернення до духовенства митрополита А. Шептицького та владики Г. Хомишина залишатися на своїх місцях, понад 300 її священиків покинуло свої парафії. Крім того, за роки війни значно зменшилась і кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939–1941 рр. до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців у 1943–1944 рр. [3, с.121–122; 1, с.64–65].

Незважаючи на це, Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) зберегла свою структуру, моральний авторитет, залишаючись однією з потужних національних сил, що мала значний вплив на місцеве українське населення, в тому числі і на діяльність структур ОУН та УПА. Останні розгорнули активний ідеологічний та військовий спротив відновленню радянської влади, що викликало значне занепокоєння у більшовицького політичного та військового керівництва [4, с.111–121]. За цих умов, коли основні сили системи НКВС-НКДБ були задіяні у боротьбі з повстанським рухом, вести активний наступ на церкву для радянської сторони було малоперспективним.

Відношення до УГКЦ у перші місяці відновленої більшовицької влади вибудовувалися в руслі загальних змін політики комуністичної держави до релігії та церкви. Ще у 1943 р., за висловом М. Гайковського «з ласки Сталіна», практично знищена радянськими каральними органами ієрархія Московського патріархату Руської православної церкви була частково реанімовано [5, с.37]. З ініціативи Й. Сталіна 4 вересня у Кремлі відбувся прийом керівництва Московського Патріархату, після чого РПЦ отримала повне сприйняття та підтримку з боку політичного і державного керівництва СРСР за свою патріотичну позицію в роки війни. 14 вересня 1943 р. при Раді Народних Комісарів СРСР створено Раду у справах Російської православної церкви (далі – РС РПЦ), на яку покладалося завдання координувати державну релігійну політику і забезпечувати взаємозв'язок між державним керівництвом та ієрархами церкви. Головою Ради Й.Сталін призначив полковника НКДБ Г. Карпова, давши йому доручення про відповідне кадрове укомплектування штатів обласних відділів РС РПЦ таємними співробітниками органів держбезпеки [6; 7, с.297–306].

Подібні посередницькі структури для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань між урядом держави і церквою через деякий час утворено й в УРСР [8, с.89]. Для контролю за діяльністю інших церков та конфесій у травні 1944 р. створено ще й Раду в справах релігійних культів (далі – РСРК) при союзному уряді, яку спочатку очолив полковник НКВС К.Зайцев, та невдовзі його змінив полковник держбезпеки І.Полянський. Безперечно, головною метою нібито «релігійного відродження» в СРСР, започаткованого Сталіним в роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Насправді, Рада у справах РПЦ фактично функціонувала як філія наркомату державної безпеки, забезпечуючи відповідну політичну лінію у релігійній сфері. Комуністичний атеїстичний режим ніколи не допускав церкву до справи ідеологічного виховання радянських людей. Власне він перетворив Російську православну церкву у своєрідну одержавлену інституцію, знаряддя імперської політики СРСР.

Республіканські структури – РС РПЦ і РСРК при РНК УРСР очолили українські письменники П. Ходченко і П. Вільховий. Б. Боцюрків вважав, що ні П. Ходченко, ні П. Вільховий не були кадровими співробітниками радянських спецслужб, тому реальне керівництво з боку структур НКВС-НКДБ по лінії цих державних органів здійснював підполковник держбезпеки С. Карін (С. Даниленко) – кадровий чекіст, який в структурах НКВС-НКДБ тривалий час курував саме роботу з українськими церковними організаціями. Він був довіреною особою наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, виконував його доручення з організації боротьби з структурами ОУН і УПА в Західній Україні, координації боротьби з ГКЦ, неодноразово представляючись як «уповноважений у справах релігії при РНК УРСР» [1, с. 59, 67–68].

Саме С. Карін у липні-вересні 1944 р. розгорнув в західноукраїнських областях активну оперативну роботу місцевих органів НКВС-НКДБ зі збору і аналізу інформації про становище й діяльність ГКЦ та її ієрархів під час нацистської окупації. Співробітники держбезпеки здійснювали широке коло заходів, вивчаючи поведінку багатьох представників української інтелігенції та духовенства, про що свідчать документи партійних і каральних органів [2, с. 203–211; 9, с. 223–231; 10, с. 304–328]. Окремі методи збору інформації щодо священиків Станиславівської єпархії ГКЦ описав в своїй праці І. Андрухів, вказуючи на численні помітки і підкреслення, зроблені оперативними працівниками на сторінках українських газет при перегляді підшивок періодичних видань часів окупації [3, с. 121–122].

Практично одразу ж, після повернення органів НКВС-НКДБ до Львова поновлено оперативну розробку в справі «Ходячие», заведено 8 нових агентурних справ на греко-католицьких священиків, розпочата створення нової агентурної мережі, що мала забезпечувати інформацію з найближчого оточення митрополита та керівництва єпархії [4, с. 120].

І хоч ще з січня 1943 р. в НКВС діяла інструкція для роботи з релігійними організаціями на визволеній території, яка передбачала взяття на облік управліннями НКВС усіх, без різниці віросповідання, служителів культу за часів окупації, а також тлумачення діяльності частини духовенства, особливо із Західної України, як «агентури та активних посібників німецьких загарбників» [9, с. 190–191], до кінця 1944 р. органи держбезпеки практично не проводили арештів та ув'язнень греко-католицьких священиків. Виняток склали двоє осіб, один з яких – колишній ректор Кременецької духовної семінарії П. Табинський, заарештований за звинуваченням у співпраці з окупантами [11, с. 120].

Цей короткочасний період відносного спокою для ГКЦ дослідники оцінювали як період певної лояльності і толеранції радянського режиму до церкви [3, с. 122]. За характеристикою Б. Боцюрківа, радянська влада, у порівнянні з 1939–1941 рр., «демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат та духовенство не турбували, від військової служби звільнено священиків, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост, ще діяли Богословська Академія і Семінарія. Відвертої антирелігійної кампанії не велося, радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час служби» [1, с. 64]. На певний конструктивний характер взаємин між державою й ГКЦ та визнання владою прав на релігійну діяльність церкви вказує у своїй праці і В. Войналович [12, с. 347–348]. На переконання М. Гайковського, голова ГКЦ А. Шептицький «облишив свої передвоєнні настрої й привітав новий курс політики СРСР у питанні релігій та Церков», наводячи як аргумент відому фразу митрополита на архієпархіальному соборі 4 вересня 1944 р. «безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів» [11, с. 37].

Про тогочасні вагання А. Шептицького у виборі позиції щодо радянської влади вказував у доповідній записці і підполковник С. Карін, який у серпні 1944 р. мав особисті розмови з митрополитом. Щоправда версії документа про становище ГКЦ, в основу якого лягла доповідна С. Каріна, в опублікованих збірниках документів [2, с. 212–219; 9, с. 196–222] дещо відрізняються за змістом. Однак у них, з посиланням на таємну агентуру біля митрополита, зафіксовано прагнення встановити добрі відносини та взаєморозуміння з радянським урядом [2, с. 218; 9, с. 218].

Сам С. Карін, координуючи процес збору інформації про «злочинну» діяльність священнослужителів ГКЦ, її митрополита та владик єпархій, вважав недоцільним будь-які активні акції проти ГКЦ, поки живий А. Шептицький у силу його авторитету та особистісних якостей. У своїй доповідній він вказував, що «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу немає жоден із голів церковних течій в СРСР» [11, с. 98].

Сподіваючись хоча б на терпиме ставлення до ГКЦ, на архієпархіальному соборі ГКЦ 4 вересня 1944 р. митрополит у своєму виступі відзначав: «Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу» [1, с. 66]. Митрополит звернувся з листами до керівників Львівської області І. Г. рушецького і М. Козирева про допомогу у відправі церковної делегації у Москву та до голови РСРК при РНК СРСР І. Полянського, в якому

просив прийняти делегацію від ГКЦ для «нормалізації відносин з радянським урядом» [13, с.16–18, 40–41].

Митрополит А. Шептицький усвідомлював тогочасну силу радянської держави і тому, для блага очолюваної ним церкви, взяв курс на зближення з владою, не порушуючи при цьому головних принципів ГКЦ. Водночас, він намагався захистити і відстояти майно та власність церкви перед загрозою її націоналізації, неодноразово апелюючи як до обласних, так і республіканських органів влади [14]. У жовтні важкохворий А. Шептицький надіслав подібні листи до РСРК при уряді СРСР, а також до Голови РНК УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова [14]. Прагнучи лояльності від влади Церква передала на потреби Червоної армії, що боролася на фронтах війни, 100 тис. крб. У своєму листі до В. Молотова від 27 жовтня голова РСРК І. Полянський підкреслював, що рада «в цілях закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, просить задовольнити ті потреби уніатської церкви, які можуть мати для неї суттєве значення, а саме: не перешкоджати відкриттю, у випадку потреби, нових приходських церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, богословську академію і духовну семінарію і дозволити видання релігійного журналу» [2, с.739]. Якщо РСРК, як державний орган, зважаючи на потенціал авторитету митрополита А. Шептицького, готова була піти на певні поступки Церкві, щоб схилити керівництво ГКЦ на свій бік, то спецслужби продовжували активну оперативну роботу проти неї.

У середині жовтня 1944 р. НКДБ УРСР скерував в західні області директиву щодо посилення оперативної роботи стосовно ГКЦ. У ній наголошувалося на ворожості Церкви до радянського устрою, зв'язках з Ватиканом та організації відповідної ватиканської резидентури, а також ставилося завдання поборювати «ворожі підступи» уніатів, відновити усі агентурні справи, взяти в активну агентурну «розробку» усіх релігійних діячів, стосовно яких мались компрометуючі матеріали [10, с.360–363]. 31 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов скерував до республіканських та обласних структур директиву № 140 з відповідним «Оглядом антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовенства в СРСР», в якому ГКЦ звинувачувалася у нелегальних зв'язках з Ватиканом. Серед найважливіших завдань у директиві визначалися організація пошуку агентури, засланої Ватиканом у СРСР, а також створення власної агентурної мережі з осіб, які мають зв'язки у католицькому середовищі [9, с.232–240].

У розпалі діянь щодо збереження Церкви у новій ситуації 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер. Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовенства УГКЦ, взяли також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок в історії ГКЦ, коли її архієрея хоронили офіційні представники чотирьох церков [15, с.293–294]. Під час похорону були присутні представники влади, очолювані М.Хрущовим, а також чимало працівників системи НКДБ, в тому числі і С.Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

Отже, дев'ятимісячний термін взаємин ГКЦ із радянською владою після звільнення західноукраїнських земель від фашистської окупації позначився рішучими змінами в політиці комуністичного режиму стосовно уніатської церкви. Якщо у перші місяці співіснування радикальні дії влади стримувалися величезним авторитетом митрополита А. Шептицького та його намаганнями нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви, то після його смерті ситуація змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив ГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й.Сталіна до розробки й реалізації плану залучено державні органи – РС РПЦ та РСРК та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо провели у квітні 1945 р. арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви та широкомасштабну антиунійну політику щодо ГКЦ.

Список використаних джерел

1. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.
2. Культурне життя в Україні. Західні землі. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.1.: 1939–1953. – 748 с.
3. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
4. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.
5. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках / М. Гайковський // Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд. Гайковський М. І. – Львів: Місіонер, 2006. – С.19–90.
6. «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по

делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину 1943–1946 гг. // Исторический архив. – 1994. – Т. 3. – С. 139–148. 7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. Кн.1. – 432 с. 8. Літопис Голготи України. – Дрогобич: Відродження, 1994. – Т. 2.: Репресована церква. – 527 с. 9. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с. 10. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с. 11. Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд.: Гайковський М. І. – Львів: Місіонер, 2006. – 650 с. 12. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с. 13. Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с. 14. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк.138–139 зв. 15. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Ю. Федорів. – Торонто, 1967. – 362 с.

Наталія Концур-Карабинович

АНТИУНИАТСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ОТНОШЕНИИ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В 1940-Х ГГ.

Научная статья является историческим исследованием, в котором осуществлен системный анализ антиуниатской политики советских государственных органов и органов государственной безопасности, направленной на обеспечение процесса ликвидации ГКЦ на территории Западной Украины. Коммунистическая власть стремилась легитимизировать церковную монополию подконтрольной Русской православной церкви на западноукраинских землях, установив подобным образом полный идеологический контроль над духовной жизнью западных украинцев. Его проведение должно было завершить уничтожение ГКЦ, как национальной религиозной структуры, которая своей деятельностью мешала утверждению коммунистического режима. В борьбе с греко-католиками использовался широкий арсенал идеологических, репрессивных и административных методов, главную роль в реализации антиуниатской политики коммунистического руководства сыграли органы государственной безопасности.

Ключевые слова: антиуниатская политика, греко-католики, органы НКВД-НКГБ, репрессии, Греко-католическая церковь.

Natalia Kotsur-Karabinovych

ANTIUNION POLICY OF SOVIET REGIME TO GREEK-CATHOLIC CHURCH DURING 1940

The article offers the analysis character, peculiarities and main tendencies of soviet state policy towards UGCC during the period under investigation, concerning statements of soviet researchers about its antinational activity. The attempts and events of the church authority directed to preserving of independent church organization under the conditions of reign of two totalitarian regimes are shown. It is proved that the aim of abolishment of UGCC was the wish of soviet authority to abolish national religious structure which remained the spiritual heart of millions of Ukrainians and with its activity prevented the formation of communist regime on the Western Ukrainian lands. In the struggle against greek-catholic they used a wide arsenal of ideological, repressive and administrative methods. The main role in the realization of communist authority plans played national security organs which prepared the plan of abolishing of the church, fulfilled all practical job in terms of its realization. All the activity of soviet structure had a determined antiunion character that had a defined political line of communist authority directed to the struggle against religion on the whole and Vatican in particular.

Key words: antiunion policy, the greek-catholic faithful, organs of the National Committee of Internal Affairs – the National Committee of State Security, repressions, Greek-catholic church.

УДК 94:277.4(477) «1941/1944»

Оксана Висовень

СТАНОВИЩЕ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН І БАПТИСТІВ В УКРАЇНІ (1941–1944 РР.)

Стаття присвячена становищу євангельських християн і баптистів упродовж німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944). Нами доведено, що євангельських християн і баптистів в окупаційний період намагалися використати у своїх вузьких визначених цілях як нацисти, так і комуністи, і тому проводили лояльну політику щодо них. З відновленням радянської влади на окупованих територіях гоніння на віруючих посилювалися, проте найстійкіші вірні, незважаючи на репресії, продовжували відстоювати головні постулати своєї віри.

Ключові слова: Україна, євангельські християни і баптисти, нацизм, німецький окупаційний режим, радянська влада.

Становище вірних євангельських християн і баптистів упродовж німецького окупаційного режиму України (1941–1944 рр.) є важливою та актуальною проблемою сучасної української історіографії. У радянський період цю проблему головним чином вивчали з позицій антирелігійних та гостро критичних. Це робилося з метою атеїстичного виховання молоді та показу шкідливості альтернативних віровчень науковому комунізму. Тому такі праці мали бути переконливі, до них залучалася церковна періодика та низка документів архівів [1–4]. Окрему увагу заслуговує лише публікація унікальної праці з історії євангельського руху в СРСР [5], вихід якої став можливим лише в період кризи радянської політичної системи. Отже, радянська історіографія накопичила значний, хоча і суто фрагментарний матеріал про становище євангельських християн і баптистів ХХ ст. Водночас науковий аналіз цієї проблеми був неможливим у межах існуючої політичної системи. У роки української незалежності дослідники використовують нові наукові підходи щодо вивчення становища вірних ЄХБ у ХХ ст. Новим етапом у вивченні історії протестантизму здійснили В. Любашенко [6], Ю. Решетніков та С. Санніков [7]. Значну роль у поглибленому вивченні окремих аспектів цієї теми відіграли представники цієї Церкви [8–9]. Важливою подією в цій галузі стала монографія С. Савинського з історії євангельсько-баптистського руху та низки інших авторів [10–13].

Незважаючи на відсутність комплексних наукових праць з історії становища вірних Євангельських християн і баптистів упродовж нацистського окупаційного режиму в українських землях попередніми дослідниками зібрано теоретичний фундамент для вивчення цієї проблеми.

У зв'язку з цим, мета наукової статті полягає в аналізі спеціальної літератури, що дає змогу комплексно дослідити становище євангельських християн та баптистів (далі – ЄХБ) упродовж 1941–1944 рр. Відповідно до мети визначено такі завдання: оприлюднення маловідомих фактів про причини змін у ставленні до цих конфесій в період Другої світової війни з боку радянських органів влади; показати, яким було відношення нацистів до віруючих ЄХБ упродовж їх окупації України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1944 рр., коли українські землі знаходилися під владою німецького нацистського режиму. Географічні межі статті пов'язані з територією УРСР, яка на той час була у складі СРСР.

Дослідження виконано з дотриманням принципу історизму, який є надзвичайно важливим для показу суспільно-політичної ситуації впродовж німецько-нацистської окупації, та зміни у ставленні карально-репресивних органів правлячих режимів до вірних ЄХБ упродовж 1941–1944 рр. Також у дослідженні були застосовані порівняльно-історичний, структурно-системний методи тощо.

У 1930-х рр. узурпувавши владу в СРСР Й. Сталін почав мріяти про світове панування, тому разом з іншим претендентом на гегемонію – А. Гітлером у 1939 р. розв'язав Другу світову війну. Спочатку була знищена Польська держава, а землі Західної України і Західної Білорусі приєдналися до СРСР, через деякий час така ж участь чекала і на країни Прибалтики й Бессарабію (Північну Буковину) тощо. Але згодом А. Гітлер випередив Й. Сталіна і наніс йому випереджувальний удар, який мало не став для останнього смертельним. Так, розпочалася німецько-радянська війна 1941–1945 рр., яка за свідчення вченого О. Субтельного призвела до загибелі щонайменше 5,3 млн осіб, або один із кожних шести мешканців України загинув у цій бойні, 2,3 млн українців вивезено для примусової праці до Німеччини, цілком чи частково зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл у наслідок чого безпритульними лишилося близько 10 млн осіб [14, с. 590].

Негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які не

забороняли відновленню релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в цій затяжній і кровопролитній війні. Щоб показати свою «турботу» за віруючих в тому ж 1941 р. закрито Союз воєвничих безбожників і його журнал «Безбожник». Також влада тимчасово припинила переслідування віруючих протестантських громад, яких за окремими даними, на той час арештовано починаючи з 1929 р. приблизно 25 тисяч, це передусім були українці, білоруси та росіяни [9, с. 113]. Водночас євангельські віруючі не залишилися в стороні від всенародного лиха. Так, у травні 1942 р. лідери євангельсько-баптистського руху, яких тоталітарна система ще не встигла знищити, звернулись до віруючих з патріотичною відозвою [15, с. 348]. У цьому листі містився погляд на війну віруючих цих союзів: «Небезпека для Євангелія велика. Дорогому для всіх християн імені Христа Німеччина бажає протиставити ім'я кривавого фюрера. Хай кожен брат і кожна сестра виконає свій борг перед Богом і перед Батьківщиною. Будемо ми, віруючі, кращими воїнами на фронті і кращими працівниками в тилу! Улюблена Батьківщина повинна залишитися вільною» [7, с. 97].

На піднесеному патріотизмі протестантів влада вирішила здійснити свої вузько визначені наміри. З одного боку, націлити віруючих на перемогу над окупантами, з іншого їм потрібні були контрольовані християни. Адже тоталітарна система неможлива без тотального контролю над своїми членами, тому, що без нього вона ніщо. Саме тому й створювалися колгоспи, радгоспи, творчі спілки (письменників, композиторів, художників, архітекторів тощо) та інші об'єднання з метою постійного стеження, відстеження і на придушення вільнодумства й інакомислення.

Зрозумівши, що релігію як духовну альтернативу комуно-більшовицькій ідеології не викоринити, комуністи вирішили підпорядкувати під себе процес релігійно-духовного відродження, і очолити його. Співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої вояжі по таборам де перебували репресовані служителі євангельські християни і баптисти. Після довготривалих розмов деякі з них давали підписку про згоду на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з партійними, радянськими і каральними органами комуністичного режиму. Задля цього була створена в травні 1942 р. в Москві Тимчасова рада ЄХБ. До її складу увійшло чотири представники від кожного союзу: від баптистів – М. Голяєв, Н. Льовінданто, П. Малін, Ф. Патковський; від євангельських християн – М. Орлов, Я. Жидков, А. Карев, А. Андрєєв. І. Голяєв входив до складу цього органу на початку його роботи, але незабаром, в тому ж 1942 р., помер [7, с. 98].

Зрештою восени 1944 р. лідери ЄХБ провели нараду, на якій прийнято рішення про об'єднання двох протестантських церков в єдиний союз євангельських християн-баптистів, а у 1945 р. до нього були приєднані християни віри євангельської (п'ятидесятники). Найвищим органом якого стала Всесоюзна Рада Євангельських Християн-Баптистів (далі – ВРЄХБ) [8, с. 10–11].

Пізніше Г. Крючков (один з чільних лідерів оновленого протестантського руху) так прокоментував ці події: «Якщо би братство в той час могло зрозуміти, що відбувається, воно молило би про захист і не допустило би такої підміни. Але народ Божий, не розуміючи цього, зі сльозами радості дякував Богу за свободу зібрань, не відаючи, що це була не перемога братства, а перемога над братством. Отже, ми бачимо, що ВРЄХБ, як союз, не має божественного походження. Ідея його організації була замислена у кабінетах органів, які вели боротьбу з церквою, а її втілення в життя розпочалося ще в таборах військового часу» [8, с. 11].

Водночас на окупованій території об'єднання баптистів та євангельських християн проходило стихійно, незалежно від керівництва. Це сприяло різкому збільшенню кількості віруючих та новоутворених громад. Переважно громади збільшувалися за рахунок віруючих, репресованих в тридцять роки, які тепер повернулися до Церкви, також масово зверталися до Бога і невіруючі налякані жорстокістю світової війни.

Як уже зазначалося, сприяла цьому і окупаційна нацистська влада, яка намагалася проводити щодо протестантів досить лояльну політику. Поширеними стали випадки, коли нацисти надавали віруючим кращі будинки для проведення постійних богослужінь. Зокрема, «у Дніпропетровську об'єднаній громаді віруючих, яка налічувала понад вісімсот чоловік, був наданий Будинок культури, що знаходився в центрі міста. Ці процеси логічно вели і до організаційного об'єднання союзів. Задля цього наприкінці 1942 р. відбувся з'їзд в Дніпропетровську. На нього з'їхалися представники громад баптистів та євангельських християн з усієї України. За даними делегатів на той час в Східній Україні налічується 713 баптистських громад, які налічують 32 тисячі членів. На цьому з'їзді утворено Дніпропетровське Всеукраїнське об'єднання євангельських християн-баптистів. Рада об'єднання знаходився в Дніпропетровську. Головою цього об'єднання був обраний Данило Данилович Шаповалов (1909–1980 рр.), в останні роки свого життя до 1978 р. здійснював служіння старшого пресвітера у Харківській області і помер у 1980 р. при загадкових обставинах. Секретарем об'єднання був обраний Олексій Гнатович Бордовський. Об'єднання почало видавати журнал

«Молодий виноградник». Він виходив у рукописному вигляді. Його друк планувалося налагодити в Новомосковську (Дніпропетровська область), але в зв'язку з наближенням фронту це не здійснено. Також в Новомосковській друкарні були надруковані пісенники, однак вони не були переплетені. Щоб врятувати тираж, віруючі забрали його навіть в не переплетеному вигляді. У 1943 р. відкрилися курси регентів. Наступний з'їзд в 1943 р. у зв'язку з наближенням фронту і поголовної евакуацією населення не було можливості провести в Дніпропетровську, тому він відбувся у Кіровограді» [7, с. 98–99].

Повернення радянської влади принесло з собою масові арешти серед віруючих і мобілізацію в Червону армію. З цього приводу вдалою виглядає теза з праці Ю. Решетнікова: «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наші, молитовні будинки закрили, братів заарештували», – цю фразу можна часто почути від віруючих старшого покоління [7, с. 99]. Оскільки деякі віруючі дотримувалися послідовних паціфістських переконань, нерідкими були позбавлення їх волі або навіть розстріли за відмову служити в Червоній Армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні переконання і відмовлялися від зброї. Хоча зазвичай це закінчувалося скеруванням їх до складу медчастин, частин зв'язку, служб тилу. Проте були й віруючі, які проходили службу безпосередньо в діючій армії, і бачили свій обов'язок у звільненні своєї Батьківщини від німецьких окупантів.

Водночас після остаточної перемоги над нацистською Німеччиною багато віруючих ЄХБ на місцях були в ейфорії і мали надію на переродження радянської влади, хоча б у питаннях свободи совісті. Але й тут прийшло розчарування, ось що згадує про цей період церковного життя відомий релігійний дисидент Г. Вінс: «через кілька місяців після реєстрації влада викликали на бесіду керівних братів і зажадали припинити молитви за в'язнів, не згадувати про них у проповідях, а також припинити біблійні молодіжні зібрання. Представники від влади прямо сказали: – У в'язницях сидять вороги народу, вороги радянської влади! Хтось із братів боязко заперечив: – Але у в'язницях сидять і наші брати-віруючі! Вони не політичні, а сидять за віру в Бога, і ми повинні про них молитися! Тоді уповноважений з релігійних культур заявив: – За подібні антирадянські розмови про ваших братів-в'язнів ми маємо право сьогодні ж відібрати у вас молитовний будинок і реєстрацію! Брати замовкли, а уповноважений продовжував давати вказівки: припинити поїздки проповідників церкви по селах, не організовувати нових церков. «Ви що, місіонерською діяльністю зайнялись? Нові церкви вирішили створювати?! Це заборонено! Перестаньте молодь залучати в ваші ряди! Молодь – наша, радянська!» Незабаром через рік в церкві була заборонена християнська робота серед молоді, включаючи і розбір Біблії, майже припинилися поїздки проповідників по селах» [9, с. 139–140]. Це спонукало багатьох вірних ЄХБ у післявоєнний період працювати в підпіллі та продовжувати свою релігійну діяльність нелегально.

Таким чином, негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які лояльно ставилися до відновлення релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в кровопролитній війні. Задля цього співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої поїздки по таборам де перебували репресовані служителі євангельські християни і баптисти щоби спонукати їх на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з каральними органами комуністичного режиму. Проте з відновленнями радянської влади на окупованих територіях становище віруючих різко погіршилося. Практично все керівництво Всеукраїнського об'єднання заарештовано. Арештам підлягали і рядові члени євангельсько-баптистських громад. Зрештою віруючим як і іншим громадянам України стало зрозуміло, що перемога СРСР у війні не принесла бажаної свободи, оскільки сутність тоталітарної системи залишилася незмінною, і тому найстійкіші вірні ЄХБ готувалися до нового протистояння з комуністсько-більшовицькою ідеологією, продовжуючи відстоювати головні постулати своєї віри.

Список використаних джерел

1. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность: социологические и исторические очерки / А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1969. – 272 с.
2. Калиничева З. В. Социальная сущность баптизма. 1917–1929 гг. / З. В. Калиничева. – Л.: Наука, 1972. – 140 с.
3. Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность / Г. С. Лялина. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.
4. Митрохин Л. Кризисные явления в современном баптизме / Л. Митрохин, О. Клибанов. – М., 1967. – 62 с.
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 623 с.
6. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні / В. І. Любашенко. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.
7. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
8. 20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г.К. Крючкова // По пути возрождения. – М., 1989. – С. 10–11.
9. Винс Г. П. Тропою верности / Г. П. Винс. – 2 изд., перераб и доп. – СПб.: Библия для всех, 1997. – 308 с.
10. Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917–1967) / С. Н. Савинский. – СПб.: Библия

для всех, 2001. – Ч. II. – 422 с. 11. Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма / С.Н. Савинский. – Одесса: Богомыслие, 1995. – 128 с. 12. Франчук В.И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. – Мариуполь: Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 1999. – 295 с. 13. Парасей А.Ф. «Бедная, бросаемая бурей...»: исторические очерки к 110-летию Церкви АСД в Украине / А. Ф. Парасей, М. А. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 1997. – 340 с. 14. Субгельний О. Україна. Історія / О. Субгельний. – К., 1993. – 600 с. 15. Руденко А. А. Евангельські християне-баптисти і перестройка СРСР / А. А. Руденко // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 340–350.

Оксана Высовень

ПОЛОЖЕНИЕ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ХРИСТИАН И БАПТИСТОВ В УКРАИНЕ (1941–1944)

Статья посвящена положению евангельских христиан и баптистов в период немецкого оккупационного режима в Украине (1941–1944). Нами доказано, что евангельских христиан и баптистов в оккупационный период пытались использовать в своих узко определенных целях как нацисты, так и коммунисты, и поэтому проводили лояльную политику в отношении них. Но с восстановлением советской власти на оккупированных территориях гонения на верующих усилились, однако самые стойкие верные, несмотря на репрессии, продолжали отстаивать главные постулаты своей веры.

Ключевые слова: Украина, евангельские христиане и баптисты, нацизм, немецкий оккупационный режим, советская власть.

Oksana Vysoven

SITUATION EVANGELICAL CHRISTIANS AND BAPTISTS IN UKRAINE (1941–1944)

The article is devoted to the situation Evangelical Christians and Baptists during the German occupation regime in Ukraine (1941–1944). We proved that Evangelical Christians and Baptists in the occupation period sought to use their narrowly defined purposes as the nazis and the communists, and so spent a loyal policy toward them. But with the restoration of the Soviet regime in the occupied territories increased persecution of believers, but the most persistent yehbts faithful despite the repression, continued to defend the main tenets of their faith.

Keywords: Ukraine, Evangelical Christians and Baptists, nazism, german occupation regime, the soviet authorities.

УДК 271.2(477)»1943/1953»

Людмила Бабенко

ВИТОКИ Й ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена висвітленню й аналізу головних тенденцій політики радянської держави щодо Православної церкви на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Акцентовується увага на передумовах трансформацій державної політики та специфіці її реалізації в Україні. Автор доводить незмінність антирелігійного стратегічного курсу комуністичної партії, попри формальну лібералізацію державно-церковних відносин. Показана тенденція зміщення публічних акцентів з репресивних на агітаційно-пропагандистські методи боротьби з впливом релігії.

Ключові слова: Україна, Православна церква, Рада у справах Руської Православної церкви, антирелігійна пропаганда, повоєнний період.

Сучасний стан українського суспільства характеризується гостротою характеру політичних та економічних відносин, амбівалентністю векторів державотворення. Це зумовило посилення психологічної напруги в суспільстві й тяжіння до Церкви як духовної інституції. Реалізація на практиці принципу свободи совісті призвела до зростання реальної і формальної релігійності населення, а, отже, зріс і суспільний запит на неупереджену реконструкцію державно-церковних відносин в СРСР та радянській Україні. Закономірною стала актуалізація наукових досліджень і звернення вчених до вказаної проблематики.

Відновлення діяльності релігійних громад у період нацистської окупації, ставлення населення окупованих територій до процесу так званого «окупаційного відродження», прагнення нацистської адміністрації використати окремих церковних ієрархів для боротьби з більшовизмом та створення позитивного іміджу окупантів вивчали Ю. Волошин [1], В. Гордієнко [2], Н. Стоколос [3], І. Грідіна [4], М. Михайлуца [5]. Наприклад, Н. Стоколос твердила, що політика нацистів на теренах окупованої України була чітко зорієнтована на підтримку релігійного руху як ворожого більшовизмові та встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій. Праці названих істориків важливі з огляду на з'ясування умов адаптації й ступеню компромісу духовенства й віруючих з органами окупаційної адміністрації, причин повоєнної хвилі репресій стосовно священнослужителів. Ґрунтовний аналіз становища Православної церкви у роки Другої світової війни та передумов лібералізації ставлення партійно-державного керівництва до неї здійснив О. Лисенко [6]. Він пролонгував своє дослідження до 1946 р., що дозволило висвітлити зміни у функціонуванні релігійних громад у контексті створення Ради у справах Руської Православної церкви (РС РПЦ) та Ради у справах релігійних культів (РСРК). Важливим кроком у формуванні методологічних підходів до розуміння й трактування повоєнних трансформацій у діяльності Православної церкви та її стосунків з радянською державою стало політологічне дослідження В.А. Войналовича [7]. Автор хронологічно охоплює період 1940–1960-х рр., при цьому здійснює детальний аналіз інструктивно-правової бази змін, ініційованих сталінським керівництвом.

Разом з тим у висвітленні повоєнного десятиліття у сфері державно-церковних відносин залишається чимало незаповнених лакун, про що свідчить поява окремих розвідок і статей, які потребують зіставлення й узагальнення. Авторка статті ставить за мету показати трансформації державної політики щодо РПЦ та чинники, котрі їх зумовили, на основі залучення архівних матеріалів виокремити тенденції, що знайшли свій розвиток унаслідок втручання органів державної безпеки у релігійне життя.

Зародження передумов трансформаційних тенденцій сталінської державної політики щодо РПЦ слід пов'язувати з початком агресії нацистської Німеччини 22 червня 1941 р. Антирелігійна діяльність державних органів у формі агітаційно-масової пропаганди практично припинилася. По-перше, розпочалася структурна перебудова агітаційно-пропагандистської роботи в умовах війни. По-друге, вищі ієрархи Православної церкви виступили з закликами до боротьби з нацистами. Так, вже 22 червня митрополит Сергій (Страгородський) звернувся до пастви і пастирів, а у вересні цього ж року за поширення звернення останнього у Києві розстріляно настоятеля Микола-Преображенської церкви Олександра Вишнякова та протоієрея Павла Остренського [8, с. 44].

Й. Сталін не тільки не заперечував проти такого варіанта «втручання» Церкви, але й надалі розглядав його як додатковий чинник у консолідації суспільства на боротьбу з ворогом. Тиражуванням і розповсюдженням послань і листівок за підписами церковних ієрархів опікувалися партійні й чекістські органи. Зокрема, 12 березня 1943 р. заступник начальника УШПР І. Старінов

доповідав у ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР в тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються». Тексти листівок за підписами митрополита Київського і Галицького Миколая (Ярушевича), старообрядницького архієпископа Московського Іринарха, членів Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлова, Я. Жидкова, М. Голяєва схвалив секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко [9, арк. 2–6].

Використання авторитету вищих ієрархів православних та протестантських течій було не випадковим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі спецслужб, партизанських загонів свідчили про зацікавленість окупаційної влади у задоволенні релігійних потреб населення окупованих територій. Наприклад, упродовж періоду окупації в багатьох областях відкрилися сотні православних храмів: у Вінницькій – 822, Київській – 604, Рівненській – 438, Чернігівській – 410, Полтавській – 347 [10, л. 159]. Отже, цей потужний людський ресурс віруючих, які в переважній більшості були налаштовані проти нацистів та їх ідеології, передбачалося використати в інтересах радянської влади. Разом з тим, досліджуючи типи настроїв населення окупованої території України за документами органів державної безпеки, Р. Подкур наголошував, що зростання релігійності населення та її прояви чекісти пов'язували з діяльністю українських націоналістичних сил та симпатіями до окупаційної влади [11, с. 69–70]. До того ж пошук співробітниками органів держбезпеки «українсько-німецьких націоналістів» дав несподівані результати: «велике повстанське підпілля ОУН» та його вплив на духовенство виявлене навіть у такій області як Дніпропетровська. Фігурантів агентурної справи «Соборники» вдалося викрити «за допомогою вдалого вербування внутрішнього агента», – зазначалося в орієнтировці за підписом наркома НКВД УРСР Рясного [12, арк. 7–13].

Як «непатріотичну й антирадянську» органи держбезпеки розцінювали також позицію Української Автокефальної Православної церкви в роки війни. Нарком НКВД УРСР С. Савченко в доповідній записці від 17 липня 1942 р. зазначав, що окупанти у своїй пропагандистській політиці зробили ставку на УАПЦ й навіть у східних областях прагнуть підпорядкувати їй парафії різних православних течій (тихонівців, обновленців, соборно-єпископівців), а «адміністратор УАПЦ» П. Сікорський начебто заявляв: «Майбутнє українського народу тісно пов'язане з перемогою німецької держави» [13, арк. 31]. На цьому тлі чекісти висловили переконання, що «попи і єпископи старої дореволюційної синодальної школи та кадри тихонівців» будуть найзапеклішими противниками окупаційної влади, оскільки вони ніколи не визнають «націоналістичних устремлінь українських церковників» [13, арк. 26, 31–32].

Можемо констатувати, що вище партійно-державне керівництво СРСР було вкрай занепокоєне формуванням на окупованій території України націоналістично-сепаратистського руху, складником якого, за оцінкою спецслужб, був рух релігійно-церковний. Й. Сталін не міг допустити, щоб українське «релігійне відродження» своїм існуванням зобов'язане нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків. Поява патріотичних звернень православних ієрархів мала переконати населення у позитивній модифікації політики радянського уряду щодо Церкви та забезпечити підтримку віруючих і духовенства, посилення руху Опору. Це, у свою чергу, ліберально позначилося на формах антирелігійної пропаганди під час Другої світової війни, принаймні вона втратила войовничий характер, на чому наголошує дослідниця І. Грідіна [14, с. 78–79].

Звертаючись до з'ясування мотивів зміни політики Й. Сталіна щодо Православної церкви, дослідники висловлювали різні версії. Д. Поспеловський акцентував увагу на впливові зовнішньополітичного чинника, який змусив партійно-державне керівництво адаптувати свою риторику до нових міжнародних реалій (включення до декларації про створення ООН пункту про «свободу релігій», бажання керівництва СРСР відкрити «другий фронт» тощо) [15, с. 298]. В. Войналович вважав, що основною метою переходу держави від конфронтації до діалогу з Церквою та відновлення Патріархії було об'єднання зусиль народу в боротьбі з нацизмом, а вже потім формування позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені [7, с. 69].

Ці інтерпретації не до кінця пояснюють причини зміни сталінської політики. Як справедливо зауважував С. Майнер, якщо Й. Сталін бажав підтримки Церкви в боротьбі з нацизмом, то чому переговори почалися не в період поразок 1941–1942 рр., а в 1943 р., коли Червона армія здобула перемоги під Сталінградом і на Курській дузі? Він вважав, що в основі мотивації лежав цілий комплекс причин внутрішнього і зовнішнього характеру, серед яких чільне місце належало проблемі ефективної адаптації радянської влади у районах і республіках, приєднаних до СРСР, а також у країнах, на які сподівався Сталін при післявоєнному розподілі Європи [16, с. 78]. Націоналістичні рухи в Західній Україні, Білорусії, Прибалтиці, Польщі користувалися активною підтримкою греко-католицького і римо-католицького духовенства. Отже, лояльна до сталінського режиму Православна церква мала б сприяти ліквідації релігійного чинника у національно-визвольних рухах. Демонструючи зовні релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до

покори радянській владі, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству. Однак, відновивши Патріархію для маніпуляції релігійними почуттями й поглядами населення, Кремль, на думку С. Майнера, не очікував такого сплеску релігійності на місцях.

Перетворення в 1940-х рр. РПЦ на зняряддя більшовицької влади вирішило чимало політичних проблем. За словами М. Шкаровського, «Для Сталіна виявилось важливим перш за все створити видимість благополуччя в релігійному питанні, а за цією ширмою поставити Церкву під жорсткий контроль, вбудувати її в систему режиму своєї влади» [17, с. 204–205]. Формальна лібералізація державно-церковних відносин в СРСР та республіках мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення більшовиків до релігії, хоч і були відкриті духовні курси для підготовки священиків, відновлені окремі монастирі, повернуті РПЦ деякі культові споруди, а з початку 1943 по березень 1948 р. за архівними даними почали діяти 1297 церков [18, арк. 8].

Проте вже у вересні 1944 р. союзне керівництво заявило про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропагування наукового світогляду». У 1945 р. наступною постановою ЦК ВКП(б) вимагав різкого посилення агітаційно-масової роботи в періодичних виданнях для активізації боротьби з «пережитками минулого» [15, с. 256]. У «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» 1945 р., надісланому місцевим парторганізаціям, накреслювалася справжня перспектива задекларованого державою курсу: «Наша партія й уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а під час Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до Радянської держави. Оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народові у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., то й радянська громадськість, Радянська держава оцінюють цей бік діяльності церкви... Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і тому повинна бути подолана» [19, арк. 28–30]. Тотальний контроль за релігійними осередками здійснювали створені згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. Ради у справах Російської православної церкви (далі – РС РПЦ) СРСР й союзних республік та їхні уповноважені в областях [20, арк. 2].

Релігійна ситуація в постокупаційній та повоєнній Україні суттєво відрізнялася від ситуації на території РСФРР. По-перше, «релігійне відродження», спровоковане нацистською владою, мало національне забарвлення. Поряд з осередками Автономної Руської Православної церкви, протестантськими громадами відроджувалися парафії УАПЦ. По-друге, до складу УРСР увійшли західноукраїнські землі, де абсолютний вплив мала Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) з її національною доктриною. По-третє, кількісні показники відновлених і відкритих церков на території України вразили більшовицьке керівництво. О. Бажан, використовуючи статистику РС РПЦ станом на липень 1945 р., вказує, що в СРСР налічувалося 10 243 церкви й молитовні будинки, з них в Україні – 6072 [21, с. 31], а на 1 квітня 1946 р. – 6070 діючих церков [22, арк. 40]. Звісно, така ситуація потребувала цілеспрямованого втручання, що й знайшло свій вияв у розробці масштабних заходів. Зокрема, у березні 1945 р. Г. Карпов запропонував Й. Сталіну план ліквідації Греко-католицької церкви, яку звинувачували в «підтримці українського буржуазного націоналізму», «співробітництві з фашистами та Ватиканом». В. Єленський ще в 1990 р. зазначав: «Політична мета цієї акції досить прозора: блокувати саму можливість впливу Ватикану, що таврувався як агент фашизму на західноукраїнських землях, поставити під контроль цілком лояльну до режиму Руську православну церкву і понад три тисячі парафій та забезпечити ідейний вплив на паству у відповідному напрямку, покарати церкву, частина вірних і кліру якої так чи так була пов'язана з ОУН-УПА» [23, с. 16]. Подібна доля спіткала віруючих та духовенство відродженої в умовах окупації УАПЦ.

Паралельно активізувалася поточна антирелігійна пропаганда в областях України. Так, 28 лютого – 2 березня 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що обговорив питання «Про стан внутрішньопартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях». В ухваленій постанові акцентована увага на необхідності посилення пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які заперечують релігійну ідеологію. На травневому пленумі цього ж року лідери ЦК КП(б)У знову вимагали поліпшити зміст природничо-наукової пропаганди, якості лекцій та урізноманітнення їх тематики, щоб подолати «релігійну темряву» і забобони.

Ініціативи на місцях отримували схвалення Й. Сталіна – це утверджувало його в думці, що механізм ліквідації «антирадянських релігійних осередків» є дієвим, а позиція РПЦ цілком лояльною. Разом з тим його дратувала стійкість релігійних настроїв, на що звертає увагу М. Шкаровський. Він наводить приклад, коли в 1947 р. Й. Сталін радив новопризначеному секретареві ЦК ВКП(б), завідувачу відділу агітації і пропаганди М. Суслову «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу», адже «в сучасних умовах це питання чи не найголовніше» [17, с. 341]. Одним з організаційних заходів, скерованих на посилення антирелігійної пропаганди, стало утворення 29 квітня 1947 р. згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань» товариства «Знання». Ця організація створювалася як

громадська на базі Всесоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури й ряд великих музеїв. Одночасно припиняла свою діяльність Спілка воєнничих безбожників [24, арк. 2–3]. З 1949 р. у його складі функціонувала спеціальна секція науково-атеїстичної пропаганди, лектори якої користувалися спеціалізованою літературою, що виходила масовими тиражами. Але прикметним є те, що основний штат лекторів складався переважно з агітаторів ліквідованої Спілки воєнничих безбожників з відповідним ідеологічним багажем і методологією. З 1950 р. у звітах обласних організацій товариства кількість лекцій з антирелігійної тематики вказувалися окремим пунктом [25, арк. 19].

На пленумі ЦК КП(б)У (травень 1948 р.) та на XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 р.) питання активізації антирелігійної пропаганди було назване одним з найважливіших питань ідеологічної роботи. Проте, за даними архівних документів, її наріжним каменем стала не кропітка роз'яснювальна робота, а силові та адміністративні методи витіснення релігії з радянського повсякдення. Типовими є приклади конфіскації церковного майна, вилучення культових споруд, обкладання церковних громад завищеними податками, примушення священиків до підписання позик на суми, неспівмірні з їх прибутками, відмови дітям священиків у вступі до вищих навчальних закладів тощо. Як це не парадоксально, але водночас місцеві партійні організації республіки вказували на зростання числа комуністів, котрі брали участь у релігійних обрядах чи мали стосунок до їх проведення. У зв'язку з цим у 1947 р. розглядалося 349, а в 1948 – 629 персональних справ комуністів [26, арк. 240–244]. Тривожною у сенсі поширення релігійних настроїв була ситуація на Полтавщині [27, с. 203–209].

Численні факти проявів релігійності населення, зростання активності релігійних громад щодо розширення мережі культових закладів підштовхнули вище партійно-державне керівництво до рішучих кроків. У Києві 14–15 грудня 1948 р. відбулася нарада обласних уповноважених Ради у справах Російської православної церкви за участю Г. Карпова, який зобов'язав підлеглих ретельно вивчити реальну релігійну ситуацію в областях. Зокрема, слід було виявити і облікувати церковні осередки та виокремити з-поміж них ті, що були створені упродовж окупації, з'ясувати кількість священиків та наявність вакантних посад у парафіях, вивчити кадровий склад духовенства, особливо висвяченого в час окупації, проаналізувати підстави, які дозволили відкрити діючі церкви після вигнання нацистів тощо [28, арк. 31]. Задля скорочення кількості церковних осередків уповноважені РС РПЦ отримали наказ не сприяти реєстрації нових православних громад та відкриттю нових культових споруд, ремонту аварійних приміщень. Так, із березня 1948 р., стверджує М. Шкаровський, не видано жодного дозволу на відкриття церков. Розширення кількості релігійних громад в Україні відбувалося лише за рахунок переходу парафій ГКЦ до РПЦ [17, с. 342, 344].

Значна увага приділялася ідейно-теоретичній підготовці уповноважених РС РПЦ в областях України. У лютому 1948 р. програма семінару-наради в Києві передбачала проведення циклу лекцій для її учасників з такою тематикою: «Маркс – Енгельс – Ленін про релігію», «Основні етапи розвитку РПЦ», «Сучасний стан РПЦ в СРСР і за кордоном», «Католицька церква і уніатство в СРСР», «Релігійні формування антидержавного і бузувірського характеру» та ін. [29, арк. 3–5]. Проте, як показала практика, більшість із них була зорієнтована не на інтелектуальні змагання, а адміністрування у відносинах з релігійними осередками та тісну взаємодію з органами держбезпеки. Останні гарантували включення силових механізмів витіснення релігії і Церкви з суспільного життя, коли агітація і пропаганда виявлялися неефективними.

Отже, формальна лібералізація державно-церковних відносин доби пізнього сталінізму мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення радянського партійно-державного керівництва до релігії. Православна церква опинилася в ролі інструмента досягнення політичних цілей. Смерть Й. Сталіна в 1953 р. не позначилася на стосунках держави і православної та інших конфесій, хоч і скорегувала загальнополітичний клімат у республіці і країні загалом. Погоджуємося з М. Шкаровським, котрий відмітив формальне зміщення «центру оприлюднення рішень» стосовно церковно-релігійних проблем. Він писав: «Якщо для Й. Сталіна і В. Молотова в церковній політиці не потрібні були санкції органів ВКП(б) і в контактах з Патріархією вони підкреслено виступали від імені радянської держави, з 1953 р. питання цієї політики поступово переходять у сферу партійного впливу й пов'язуються з метою і завданнями атеїстичної роботи» [17, с. 344]. При цьому зазначимо, що центр вироблення і прийняття директивних рішень не змінився – ним, як і в минулому, залишалося Політбюро ЦК КПРС (з 1952 р. – Президія ЦК КПРС).

Висвітлена проблема, як показує аналіз джерел та опублікованих праць у їх динаміці, далеко не вичерпана. На наш погляд, залишається актуальною проблема виявлення нових архівних джерел, котрі б дозволили поглибити з'ясування специфіки політики радянської держави щодо Православної церкви в Україні на тлі загальносоюзної політики. Недостатньо розв'язана проблема компаративного аналізу регіональних відмінностей релігійної ситуації у повоєнній Україні та причин,

що їх зумовили. Потребує глибокого дослідження тема використання органами державної безпеки духовенства Православної церкви у ліквідації Греко-католицької церкви.

Список використаних джерел

1. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. В. Волошин. – Полтава: [Б.В.], 1997. – 126 с.
2. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
3. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.
4. Грідіна І. М. До питання про релігійне життя в Україні періоду нацистської окупації / І. М. Грідіна // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Київ; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 126–132.
5. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2008. – 392 с.
6. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
7. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005, – 741 с.
8. Васильєва О. Ю. Русская Православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильєва. – РАН. Ин-т истории. – М., 2001. – 380 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 369.
10. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 30.
11. Подкур Р. Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої вітчизняної війни: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2012. – С. 69–74.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 9, спр. 68.
13. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 83509-ФП.
14. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни / І. М. Грідіна // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2010. – С. 75–79.
15. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
16. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945 / С. М. Майнер; [перев. В. Артёмова]. – М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – 453 с.
17. Шкаровский М. В. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущёве / М. В. Шкаровский. – Изд. 3-е, доп. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего подворья, 2000. – 423 с.
18. Российский государственный архив новейшей истории (далі – РГАНИ), ф. 5, оп. 16, д. 669.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1641.
20. ГАРФ, ф. 6991, оп. 2, д. 1.
21. Бажан О. Г. Антирелігійна періодика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / О. Г. Бажан // Релігія і церква в історії України: матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 вересня 2005 р. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 31–38.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12.
23. Єленський В. Є. Державно-церковні відносини на Україні (1917–1990 рр.) / В. Є. Єленський. – К.: Республіканський центр духовної культури, 1990. – 72 с.
24. ГАРФ, ф. 9547, оп. 1, д. 2.
25. ГАРФ, ф. 9547, оп. 1, д. 1.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069.
27. Бабенко Л.Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період / Л.Л. Бабенко // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2008. – № 1–4. – С. 203–209.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667.
29. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 26, арк. 3–5.

Людмила Бабенко

ИСТОКИ И ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ РЕЛИГИОЗНОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Статья посвящена освещению и анализу главных тенденций политики советского государства в отношении Православной церкви на завершающем этапе Второй мировой войны и в первые послевоенные годы. Акцентируется внимание на предпосылках трансформаций государственной политики и специфике её реализации в Украине. Автор доказывает неизменность антирелигиозного стратегического курса коммунистической партии, несмотря на формальную либерализацию государственно-церковных отношений. Показана тенденция смещения публичных акцентов из репрессивных на агитационно-пропагандистские методы борьбы с влиянием религии.

Ключевые слова: Украина, Православная церковь, Совет по делам Русской Православной церкви, антирелигиозная пропаганда, послевоенный период.

Lyudmila Babenko

FOUNDATIONS AND TENDENCIES OF THE RELIGIOUS SITUATION TRANSFORMATION IN POSTWAR UKRAINE

This article is devoted to the main Soviet policy tendencies highlight and analyses at the final stage of the World War II and the first postwar years. The main accent is made on the state policy transformation preconditions and specifications of its realisation in Ukraine. The author proves the stability of Communist Party's antireligious strategical policy despite formal liberalization of relations between state and church. This tendency to the shift of public accents from repressive to agitative and propagandistic methods of struggle with religion influence.

Key words: Ukraine, Orthodox Church, Council on Russian Orthodox Church, antireligious propaganda, post-war period.

УДК 323.1:348.724:94(477)

Надія Кіндрачук

РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНЦІВ УПРОДОВЖ 60–70-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджуються напрями, форми та методи антирелігійної кампанії в УРСР упродовж 60–70-х рр. ХХ ст., вивчається цілеспрямована державна політика маніпулювання релігійною свідомістю українців, висвітлюється всеохоплююча атеїзація та ліквідація шляхів відтворення релігійності серед населення, аналізується позиція українського нації щодо релігійних переслідувань з боку радянської влади. Подається характеристика нової радянської обрядовості, яка перетворилася в засіб нівелювання національних інтересів українців та стала початком утисків споконвічних релігійних українських звичаїв, традицій та обрядів.

Ключові слова: українці, релігійне життя, антирелігійна кампанія, атеїстична пропаганда, тоталітарна держава.

Релігія та інститут Церкви завжди були духовно-ідеологічним об'єднуючим фактором української нації, слугували засобом національного самовираження та традиційно відігравали важливу роль в культурному, соціально-політичному житті українців. Однак в радянські часи відбувалося нищення релігійної свідомості та релігійного світогляду українського народу, швидкими темпами поширювалася атеїстична пропаганда. В цьому контексті потрібно акцентувати увагу на 60–70-х рр. ХХ ст., які характеризувалися релігійними переслідуваннями та утисками українців з боку правлячої верхівки КПРС–КПУ, модернізацією бачення релігійних ідей, переглядом уявлень про церкву, ідеологічною цензурою, масовим закриттям церковних храмів. Різні релігійні конфесії і духовенство, яке визначалося як класовий ворог, зазнали нищівного тиску з боку радянської тоталітарної держави. Із тодішнього суспільно-політичного життя були вилучені такі фундаментальні складові духовності українського народу, як: історична пам'ять та історична традиція, релігійна свідомість, соціально-психологічна стійкість, патріотичні символи віри, національна ідентичність та колорит, що, в свою чергу, завдало великих втрат збереженню та розвитку української національної культури.

Зі здобуттям незалежності України, демократизацію суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії, а особливо історії релігії та церкви. На сьогоднішній день важливе місце в політиці нашої держави посідають питання саме духовно-культурного розвитку української нації, тому всебічне дослідження релігійного життя українців упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. постійно зберігає свою актуальність і зацікавленість з боку науковців, пересічних громадян та вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання становища церковно-релігійного життя українського народу другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: В. Вовк [1], П. Боднарчук та В. Даниленко [2], О. Михальчук [3], П. Слободянюк [4], О. Тевікова [5] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема місце церковних інституцій в житті населення, православ'я в новітній історії України, боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в УРСР, поява релігійного нонконформізму, особливості культурно-освітньої і релігійної політики радянської влади, аналіз церковно-державних відносин та становище окремих конфесій в окреслений період. Однак, в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – релігійні переслідування українців упродовж 60–70-х рр. ХХ ст., боротьба радянської влади з церковними інституціями та позиція представників титульної нації України щодо антирелігійної кампанії в республіці в окреслений період.

Релігійне питання для радянського керівництва в УРСР було досить гострим, адже релігія була невід'ємною складовою духовного життя українців. З огляду на це, комуністична партія України скеровувала політичну діяльність проти церкви та намагалася запровадити нову атеїстичну ідеологію, в основі якої лежало знищення релігійної свідомості та релігійного світогляду українців, ліквідація шляхів відновлення релігійності серед населення.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. релігійна палітра в Україні була багатоманітною і нараховувала близько 40 релігійних конфесій [6, арк. 394]. При цьому, панівне становище в республіці займала Російська православна церква, яка діяла легально та мала підтримку тодішньої влади. Решта церковних громад вважалися сектантськими формуваннями. Радянське керівництво намагалася посилити позиції РПЦ, особливо в західному регіоні України, де переважали греко-католики. Так, на території Івано-Франківської області станом на 1 листопада 1963 р. 55 колишніх священиків греко-католицької церкви відмовились переходити в православну віру [7, с. 96] і підпільно продовжували вести активну релігійну діяльність та сповідувати заборонену віру за що, і зазнавали переслідувань. Наприклад, в 1961 р. священик Василик, за нелегальне богослужіння в с. Надорожна Тлумацького району Івано-Франківської області, був засуджений [7, с. 97]. Загалом, Західна Україна в порівнянні з іншими регіонами республіки відзначалася більш високим ступенем релігійності серед населення та присутністю узвичаєних релігійних традицій, тому антирелігійна кампанія саме тут набрала масового розмаху.

Утисків релігійного життя зазнало й римо-католицьке духовенство. Активна боротьба велася також з різноманітними нелегальними протестантськими громадами, насамперед громадами євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, єговістів та ін., чисельність яких в 1962 р. складала 560 (14 470 осіб) [2, с. 164]. Їм приписували релігійні жертвоприношення, зокрема власних дітей, звинувачували в статевих збоченнях, шпіонажі, називали психічно хворими та публічно висміювали, проти них порушували кримінальні справи [2, с. 166]. Лише впродовж 1961–1964 рр. 74 віруючих засуджено в Закарпатській області, 29 – у Ровенській, 24 – в Одеській, 25 – у Харківській, 20 – у Чернівецькій [4, с. 161]. Релігійне віросповідання в тоталітарній державі визнавалося кримінальним злочином.

Комуністична влада впроваджувала в життя нове законодавство про культу, яке юридично закріплювало тотальний наступ на релігію та порушувало конституційні права віруючих громадян. Йдеться передовсім про постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» від 9 січня 1960 р. та «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» від 13 січня 1960 р. (19 березня того ж року відповідну постанову прийняв ЦК КПУ), постанову РМ СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» від 16 березня 1961 р. (29 квітня вийшла відповідна постанова уряду УРСР), постанову ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» від 9 жовтня 1962 р. та ін. [8, арк. 31–36; 9, арк. 75–106]. Зазначені законодавчі рішення влади призвели до скорочення релігійних закладів, зняття з реєстрації релігійних об'єднань, ліквідації монастирів, руйнування великої кількості каплиць, придорожніх хрестів, святих джерел, скорочення більше, ніж на половину списку пам'яток архітектури культового характеру, зниження чисельності священників [10, арк. 168; 11, арк. 37]. Недіючі храми перетворювалися в заклади культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались як склади для зберігання зерна та іншої сільськогосподарської продукції, паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля тощо.

Черговим етапом боротьби з релігійним світоглядом українців та з їхніми споконвічними національними звичаями і традиціями стала поява в досліджуваній період нової радянської обрядовості, яку втілювали в життя спеціально створені партійним керівництвом обрядові комісії. Потрібно підкреслити, що саме вона нехтувала національними інтересами українців та стала засобом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», головними засадами якого були «виняткова релігійність і індивідуалізм українців, принципи ідеалістично-християнських засад побудови сім'ї...» [12, арк. 92, 94]. Встановлення нової радянської обрядовості мало на меті пришвидшити втілення в життя радянської політики денационалізації, русифікації, асиміляції титульної нації України.

Переважна більшість радянських обрядів створювалася на основі традиційних українських обрядів, однак була переосмислена комуністичними ідеологами. Їх зміст відображав матеріальні і духовні цінності, притаманні менталітету радянської людини. Так, наприклад, новим звичаєм при укладенні шлюбу стала його реєстрація в Палаці культури чи Палаці щастя, де представники РАГСу, в присутності родичів і представників громадськості вручали молодим шлюбне посвідчення. Ці

зміни спричинили скорочення кількості пар, що бажали брати церковний шлюб, однак, в цілому, по Україні наприкінці 70-х рр. XX ст. укладення церковного шлюбу після офіційної реєстрації здійснювала майже третина молодят [13, арк. 7].

В умовах будівництва атеїстичного суспільства таїнство хрещення також виявилось ідеологічно шкідливим. Проте, незважаючи на потужні релігійні переслідування, українці таємно, часто в нічну пору, подекуди в інших районах і навіть областях продовжували хрестити своїх дітей, число яких в досліджуваній період, по всій Україні складало близько 40 % від всіх новонароджених [1, с. 180]. Як зазначають дослідники, комісії з впровадження нових обрядів при виконкоммах «працюють на папері», бо своїх дітей і внуки хрестять навіть голови сільських Рад, місцеві комуністи, секретарі комсомольських організацій колгоспів [3, с. 142]. Потрібно відзначити й те, що і похорони за радянською обрядовістю повинні були проводитися без участі духівництва. Однак, все частішими ставали випадки, коли людину хоронили за радянським поховальним звичаєм, а потім брали землю з могили і несли до церкви, де священник проводив над нею службу, як над покійником [14, с. 124–125]. Про велику кількість прихильників релігійних обрядів свідчить і той факт, що на кінець 1970-х рр. в УРСР нараховувалось близько двох тисяч цвинтарів, а радянських траурних майданчиків було лише двісті дев'ятнадцять [1, с. 183].

Нову обрядовість ідеологи комунізму поширювали в маси за допомогою радіо, друкованих засобів масової інформації та різноманітних лекторіїв. Радіо, газети робили все, щоб «викрити реакційну суть релігії і сектантства, озброїти трудящих матеріалістичним розумінням явищ природи і суспільства» [15, арк. 19].

Активно поширювали атеїстичний світогляд і працівники регіонального та центрального телебачення. Всі телестудії, виконуючи вказівки «зверху», здійснювали показ документального фільму під назвою «Чому я перестав вірити в Бога» [1, с. 166]. До антирелігійної агітації залучалися й кіностудії. Так, наприклад, Одеська кіностудія ім. О. Довженка відзняла низку короткометражних фільмів, що висміювали релігійні забобони, марнославство та марновірство [16, арк. 28–29].

Невпинно зростала кількість книг, брошур, фотомонтажів, художніх виставок антирелігійного характеру, які спеціально популяризувались серед населення при допомозі бібліотек. Крім того, у Будинках культури і клубах, місцях масово дозволля трудящих діяв куточок атеїста. Антирелігійна пропаганда комуністів торкнулася й початкової та вищої шкіл. Так, до читанок для молодших класів вміщено матеріал для формування матеріалістичного світогляду. Дозволля школярів урізноманітнювали лекціями та вечорами на науково-атеїстичні теми з використанням кіно та діафільмів [16, арк. 21–22]. Дітей забороняли залучати до участі у богослужінні включати їх у церковні хори. Для студентів ж було введено спеціальний курс «основи атеїзму», а Вінницький педагогічний інститут, до прикладу, крім основної відкрив й додаткову громадянську спеціальність – лектора-атеїста (березень 1959 р.) [1, с. 168].

Коли атеїстична пропаганда, не давали очікуваних результатів, то тодішнє партійне керівництво починало застосовувати репресії. Людей звільняли з роботи через їх релігійні переконання, їм загрожували адміністративними санкціями, нерідко їх позбавляли й батьківських прав, щоб залякати інших [17, с. 113–114]. Так, наприклад, в доповідній записці про надання допомоги місцевим радянським органам Івано-Франківської області в посиленні контролю за виконанням законодавства про культу датованою березнем 1965 р. йшлося про те, що в Івано-Франківській області за втручання судових органів батьківських прав було позбавлено батьків 31 школяра, через те, що останні через релігійні причини не відвідували школу [18, арк. 6]. В результаті, учнів відправили до шкіл-інтернатів. Така дискримінація викликала потік скарг і заяв на адресу центральних партійних й державних установ. Під більшістю таких заяв стояли десятки, сотні, а то й тисячі підписів обурених віруючих [19]. Релігійні переслідування українців сприяли появі релігійного дисидентства, що в майбутньому слугувало підґрунтям опозиції в УРСР.

Отже, виходячи з вищесказаного можна зробити наступні висновки про те, що в 60–70-х рр. XX ст. українці зазнали багато духовних перипетій та модернізації різних сторін церковно-релігійного життя. Радянська влада відмовилася від виваженої критики релігії та вела цілеспрямовану політику усунення церкви із життя українського народу. Результатом такої діяльності стало масове закриття храмів, церков, монастирів, культових споруд, осередків духовної освіти та посилення репресій проти вірян. Повсякденно велася антирелігійна пропаганда, інтенсивно запроваджувалася нова атеїстична ідеологія, яка маніпулювала свідомістю та почуттями віруючих, знижувала вплив церкви на життя українського народу та трактувала її як пережиток радянської епохи. Релігійні вірування українців вважалися в тоталітарній державі кримінальним злочином.

З появою та запровадженням нової радянської обрядовості розпочалися чергові утиски споконвічних релігійних українських звичаїв, традицій та обрядів. Нова радянська обрядовість стала засобом нівелювання національних інтересів українців та боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Однак, повністю витіснити релігійний світогляд української нації

комуністичній верхівці не вдалося. Християнські цінності залишалися основою духовного життя абсолютної більшості представників титульної нації України. Українці продовжували таємно відвідувати храми по всій території республіки, навіть ті, які вже не діяли. Закриття релігійних громад переводило їх діяльність, як правило, з офіційної в підпільну. Таким чином, упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. радянському керівництву вдалося лише послабити релігійне життя українців, але не знищити його повністю.

Список використаних джерел

1. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віталій Миколайович Вовк. – К., 2007. – 222 с.
2. Боднарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) / П. Боднарчук, В. Даниленко // Науковий Вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2012. – Вип. 3.33. – С. 158–171.
3. Михальчук О. Ставлення радянських владних структур до православної церкви у 1960–1980-х роках / О. Михальчук // Актуальні проблеми українського державотворення: матеріали регіональної наук. конф. (м. Луцьк, 16–17 листопада 2007 р.). – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2008. – С. 141–149.
4. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
5. Тевікова О. Релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках: періодизація історіографічних джерел / О. Тевікова // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Логос, 2007. – Кн. I. – С. 860–868.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 2741, 450 арк.
7. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 184 с.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3421, 119 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 3, спр. 255, 107 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4494, 366 арк.
11. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 6434, 151 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 511, оп. 1, спр. 354, 137 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 2649, 78 арк.
14. Келембетова В. Побут і релігійні пережитки: етнографічно-соціологічне дослідження / В. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1974. – 191 с.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 242, 77 арк.
16. Там само, спр. 2387, 185 арк.
17. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2570, 203 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 443, 285 арк.

Надежда Киндрачук

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ УКРАИНЦЕВ В ТЕЧЕНИЕ 60–70-Х ГГ. ХХ В.

В статье исследуются направления, формы и методы антирелигиозной кампании в УССР в течение 60–70-х гг. ХХ в., изучается целенаправленная государственная политика манипулирования религиозным сознанием украинцев, освещается комплексная атеизация и ликвидация путей воспроизведения религиозности среди населения, анализируется позиция украинской нации в отношении религиозных преследований со стороны советской власти. Характеризуется новая советская обрядность, которая превратилась в средство нивелирования национальных интересов украинцев и стала началом притеснений исконных украинских религиозных обычаев, традиций и обрядов.

Ключевые слова: украинцы, религиозная жизнь, антирелигиозная кампания, атеистическая пропаганда, тоталитарное государство.

Nadia Kindrachuk

UKRAINIAN RELIGIOUS PERSECUTION DURING THE 60–70'S OF THE TWENTIETH CENTURY

This paper investigates the directions, forms and methods of anti-religious campaign in the USSR during the 60–70's of the twentieth century. The article studies deliberate state policy of manipulating religious consciousness of the Ukrainians, highlights the comprehensive atheism and elimination of the ways of religious reconstitution among the population, analyzes the position of the Ukrainian nation on religious persecution by the Soviet authorities. The article gives characteristics of the new Soviet rituals that evolved into a means of leveling of the Ukrainian national interests and marked the beginning of the age-old religious oppression of the Ukrainian customs, traditions and rituals.

Key words: Ukrainian, religious life, antireligious campaign, atheistic propaganda, totalitarian state.

УДК 271.222(477)(430)«1945/1950»

Олена Подобєд

УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У НІМЕЧЧИНІ (1945–1950 РР.)

У статті з'ясовано, за яких обставин у роки Другої світової війни Українська автокефальна православна церква опинилася в еміграції. Досліджено процес становлення українського православного життя у Німеччині. Проаналізовано організаційний, душпастирський, культурно-освітній, видавничий і благодійницький напрями діяльності Української автокефальної православної церкви у 1945–1950 рр. у Німеччині.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, релігія, парафія, табори ДіПі, переміщені особи, Німеччина.

Актуальність роботи полягає у тому, що українське церковно-релігійне життя у повоєнній Західній Німеччині не було об'єктом спеціального дослідження. У розглядуваний період на німецькій землі діяли Греко-католицька церква (далі – ГКЦ), Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ), Євангельсько-баптистська та ін. Церкви [1, с. 309]. УАПЦ була на другому місці після ГКЦ за чисельністю віруючих і духовенства.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських закордонних (І. Власовський, В. Маруняк, М. Француженко) та сучасних українських (А. Смирнов) дослідників. Основу джерельної бази становлять матеріали періодики, спогади учасників подій, зокрема Г. Костюка, І. Лютого-Лютенка, Мстислава (у миру Степан Іванович Скрипник), Н. Полонської-Василенко, В. Ревуцького, а також фотоматеріали.

Автор ставить за мету з'ясувати основні напрями діяльності УАПЦ у повоєнній Західній Німеччині.

У 1941–1943 рр. УАПЦ після багаторічних сталінських заборон, як перед тим у роки Української демократичної революції 1917–1921 рр., переживала період відродження, стихійного і масового. Серед інших прикмет тогочасного релігійного життя слід виділити прийняття українцями, як малими, так і дорослими, церковного хрещення. Єпископ Мстислав згадував про одне з таких масових хрещень у роки війни, яке йому доводилося проводити в Україні: «Село Рябці на Полтавщині, недалеко від станції Полтава-Київська. Літо, липень місяць. Було оголошено, що відбудеться велике хрещення народу, особливо молоді. Це було над ставком. Один бік його, що від сонця, творив щось ніби амфітеатр, і там зібрались діти, молодь, навіть дорослі, які не були хрещені. У багатьох на руках малі діти. Хресних бракувало, так що нераз хресний батько і хресна мати були до 10–15 дітей. Зі мною два священики. Смеркає... Починають блимати зорі на небі, чудові полтавські зорі... Співає хор – переважно жінки – і відбувається незвичайна містерія. Читаються молитви з чину охрещення. Люди заходять у воду один за одним і їх поливають з глечика, опішнянського полив'яного глечика. Потім ми ходимо і мируємо охрещених. Було там понад 300 душ до хрещення» [2, с. 294].

На жаль, відродження українського церковного життя виявилось нетривким. Визволення і повторна окупація України радянськими військами у 1944 р. змусили ієрархію і духовенство УАПЦ залишити Батьківщину й податися в еміграцію.

Перед від'їздом, 25 квітня 1944 р., українські православні владика на соборі єпископів УАПЦ звернулися до вірян із соборним архиєпископським посланням. У ньому зокрема зазначалося: «Тепер маємо на чужині кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з Батьківщини й поневірятися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то їх чекає страшне рабство, знуцання, а в кращому випадкові смерть. Хіба це все не свідчить, що люди, після 25 літ більшовицької дійсності, не вірять більш совітській владі й уважають похід більшовиків на Україну новою ворожою навалою. Разом з вірними покинули рідну землю духовенство й єпископат» [3, с. 766–767]. Окрім того, собор єпископів УАПЦ закликав вірян «не вірити облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії», «капелюйте всіми способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму християнській культурі» [3, с. 768].

Роком раніше Мстислава, якого гітлерівці переслідували за проукраїнську церковну та державницьку діяльність, таємно вивезли із Києва під Варшаву. Перебуваючи у Польщі, владика за дорученням митрополита Полікарпа (у миру Петро Дмитрович Сікорський) організував у Кракові потяг для евакуації духовенства з родинами. Він нараховував чотири десятки вагонів, але ніяк не міг рушити з місця, оскільки не було локомотиву. На прохання Мстислава якось врегулювати

ситуацію, що склалася, відгукнувся український військовий і громадський діяч Іван Лютий-Лютенко, який завіз начальнику станції «два ящики горілки, два мішки цукру, один мішок борошна» [4].

Улітку 1944 р. потяг із 700 осіб вирушив через Криницю та Братиславу до Німеччини. За даними громадського діяча Миколи Французенка, серед них було 12 православних єпископів, 120 православних і 30 греко-католицьких священників на чолі з архімандритом Степаном Решетарем [5, с. 140].

Опинившись у Німеччині, ієрархія та духовенство УАПЦ зустріли нові труднощі: недовіру нацистської влади і як наслідок – недопущення їх до багатотисячних українських православних вірян, яким забороняли відвідувати Служби Божі [6, с. 281]. Однак спорадично за спеціальним дозволом богослужіння все ж таки проводилися. Про це свідчить, зокрема, театрознавець Валеріян Ревуцький, який наприкінці Другої світової війни був присутній на Службі Божій, яку відправляв у найнятій протестантській церкві владика Мстислав [7, с. 231]. Ситуація змінилася на краще після капітуляції Німеччини. УАПЦ була визнана як окрема від інших Церков інституція.

За даними дослідника В. Маруняка, у Німеччині перебувало 12 єпископів УАПЦ, на чолі з митрополитом Полікарпом, із них 8 – в американській, 2 – в англійській та 1 – у французькій окупаційних зонах. Загалом у 1947 р. у Німеччині й Австрії перебувало 103 священники і 50 тис. вірян, діяло 77 парафій і 57 таборових церков УАПЦ [1, с. 310].

Єпископат УАПЦ, розсіяний по території Німеччини, від самого початку не брав активної участі в організації церковного життя. До певної міри, на думку сучасного історика Андрія Смирнова, поперше, давався взнаки «недостатній рівень освіти православних єпископів, які часто були світськими особами або малодосвідченими священниками», по-друге, єпископат «не був готовий до церковної діяльності в еміграції і тишив себе ілюзіями повернення до України» [2, с. 181].

Церковний діяч Іван Власовський наголошував, що організація церковного життя православних українців відбувалася знизу: «Впорядковували церкви для Богослужень миряни там, де знаходився поміж них український православний священник; іноді виписували священника з другої місцевости чи з якого табору» [6, с. 278]. Переміщені особи власноруч споруджували на території табору церкви, дбали про їхнє художнє оздоблення, про образи та усе, що необхідно для проведення богослужінь.

Водночас, отримавши по завершенні Другої світової війни від американської окупаційної влади дозвіл на вільне пересування по американській окупаційній зоні Німеччини та право організовувати релігійне життя православних українців, владика Мстислав одразу взявся до справи. Слід зазначити, що владика разом з усім своїм почтом осів у таборі переміщених осіб у гессенському містечку Оффенбах під Франкфуртом-на-Майні. По суті, Оффенбах став резиденцією Мстислава. У таборі влаштовано церкву. Діяв хор, справжньою окрасою якого стала Ганна Шерей, яка до війни співала у Державній українській мандрівній капелі (ДУМКА; нині – Національна заслужена академічна капела України «ДУМКА»). Як писав громадський і культурний діяч Григорій Костюк, якому у 1945 р. пощастило чути спів Г. Шерей: «Її сольне виконання «Отче наш» і «Вірую» на щонедільній службі Божій було справді на високому не тільки молитовному, а насамперед мистецькому рівні. Прослухати це виконання приходили неодмінно всі таборяни» [8, с. 169].

Організовувалося церковне життя і у Баварії. У 1945 р. постала парафія Покрови Богородиці у баварському Інгольштадті, яка, до речі, діє і нині.

Окрім цього, у 1945 р. організовано Свято-Покровську парафію у столиці Баварії Мюнхені, місті, яке незабаром стало центром українського життя. До її створення активно долучилися громадський діяч Віктор Андрієвський, протоієрей Палладій Дубинський, професор Іван Розгін, інженер Арсен(?) Шумовський та інші. На першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку по вул. Дахауерштрассе, 9 влаштовано церкву (1945–1957 рр., потім розташовувалася за іншою адресою), яку розписав художник Михайло Михайлович. Загальна чисельність парафіян від самого початку сягала понад 1 тис. осіб [9], у 1949–1950 рр. під впливом рееміграції, як пастви, так і духовенства, чисельність скоротилася. Однак і до сьогодні мюнхенська парафія зберігає свої позиції у Баварії.

При церкві діяв хор під керівництвом церковного регента Івана Манька. До його складу певний час входили, зокрема знані українські оперні співаки Олена Дубицька, сопрано Наталія Носенко, бас Платон Савченко, сопрано Павліна (Ліна) Тимченко та Ганна Шерей.

У 1946 р., за прикладом братств, що діяли в Україні у XVI–XVIII ст., при мюнхенській парафії засновано Братство Святої Покрови. Його основними напрямками діяльності були освітній і видавничий. Окрім того, при парафії утворено Богословсько-наукову секцію. Саме на її основі у 1946 р. постала Богословсько-педагогічна академія УАПЦ.

Як ми могли побачити, православні церкви поставали у різний спосіб: їх споруджували, або облаштовували під храми житлові приміщення. Окрім того, подекуди українські православні церкви, як і греко-католицькі, орендували для проведення богослужінь храми інших конфесій. Спогад про відвідання такого храму у 1959 р. залишила історик Наталія Полонська-Василенко: «О 10 год. 45 хв.

старокатолики закінчили мессу й залишили церкву для українців. І негайно з надзвичайною швидкістю забігали чотири маленькі хлопчики, добре навчені: вони вносили аналої, килимки, покривці для аналоїв, ставили ікони, свічники. Церква змінила свій вигляд. Рівно об одинадцятій годині вже почалася Служба Божа» [10, с. 514].

До речі, схожі ситуації щодо облаштування церков мали місце у воєнні роки в Україні. Подекуди православні храми проводили богослужіння у школах, клубах та інших установах. Траплялися випадки, коли, православні церкви розташовувалися у храмах інших конфесій, наприклад, православна церква була відкрита в синагозі [11, с. 139].

Тож потроху українське православне церковне життя набувало організаційних форм. 25–26 серпня 1947 р. в Ашафенбурзі з ініціативи групи «прихильників київських канонів 1921 р.» відбувся т. зв. «перший церковний з'їзд УАПЦ», у роботі якого взяло участь 67 осіб. На ньому з Української автокефальної православної церкви виділилася частина вірян, створивши соборно-правницький рух («УАПЦ, оформлена у 1921 р.»). Українська громада засудила розкол в УАПЦ як шкідливе явище. У свою чергу Собор єпископів УАПЦ в Ашафенбурзі від 23 жовтня 1947 р. ухвалив вважати згаданий з'їзд «незаконним зборищем» і звільнити усіх його учасників від займаних у структурі УАПЦ посад [12, с. 7].

На першому повоєнному Соборі єпископів Української автокефальної православної церкви, що відбувся в Еслінгені 14 березня 1946 р., прийнято ухвалу про необхідність об'єднання всіх православних українських осередків поза межами України, в одну Православну церкву українського народу. На шляху реалізації утворення єдиної УАПЦ митрополит Полікарп, Первоієрарх УАПЦ в еміграції, почав проводити переговори з архієпископом Іоаном Теодоровичем, який мав у своїй юрисдикції Американсько-українську православну церкву, Українську греко-православну церкву в Канаді й Українську православну місію в Бразилії. Архієпископ позитивно сприйняв пропозицію митрополита Полікарпа. Однак у ході тривалих переговорів ієрархи не могли дійти згоди з певних питань, зокрема «канонізації єпископського сану» [6, с. 322]. Окрім того, не сприяв церковному об'єднанню і процес рееміграції переміщених осіб до країн Європи та Америки, зокрема і духовенства УАПЦ, що розпочався від 1948 р. Водночас у 1950 р. відбулося об'єднання Американсько-української православної церкви, очолюваної архієпископом Іоаном, з Українською православною церквою в Америці, очолюваною архієпископом Мстиславом. Як зазначалося у Соборному посланні єпископату об'єднаної УАПЦ у США, «історична вага наших Соборних постанов полягає ще і в тому, що вони є першим етапом до Всесвітнього Собору всіх частин Української Православної Церкви, поза межами поневоленої України існуючих» [6, с. 324]. Однак Всесвітнього церковного собору всіх частин УАПЦ поза Батьківщиною так і не відбулося, відповідно ідею церковного об'єднання не втілено у життя.

У Соборному архіпастирському посланні у березні 1946 р. Собор Єпископів наголошував на величезній ролі православної віри, особливо на еміграції, для збереження національно-релігійного обличчя українців. Тож налагоджуючи церковно-релігійне життя УАПЦ у березні 1946 р. утворила Український православний богословсько-науковий інститут. Його очільником Синод призначив Івана Власовського. Основним завданням Інституту було здійснювати переклад богослужбових книг, підручників із Закону Божого, що подавалися до Священного Синоду для одержання благословення на їхнє видання. Тож незабаром побачили світ «Молитовник» (1946 р.), «Служебник» (1949 р.), «Часослов» (1950 р.) тощо.

Церковний з'їзд УАПЦ, що відбувся наприкінці 1947 р. у Регенсбурзі, зокрема ухвалив видавати раз на місяць журнал, на шпальтах якого висвітлювалося б життя Церкви та друкувалися матеріали релігійно-морального змісту для широкого кола читачів. Тож наступного 1948 р. започатковано видання органу УАПЦ «Богословський вісник». Слід зазначити, що вийшло лише два номери часопису, тривалому видавничому життю якого стала на заваді фінансова реформа у Німеччині, у результаті якої чимало періодичних видань закрилися. У попередній період УАПЦ видавала часописи «Церква і життя» і «Церковний вісник». Окрім того, впродовж 1947–1950 рр. Синод УАПЦ видавав «Український православний календар», що становить цінну пам'ятку про діяльність УАПЦ у період ДіПі. Завдяки зусиллям мюнхенської парафії УАПЦ, окрім іншого, побачили світ «Колядничок» і великодні листівки.

УАПЦ переймалася проблемами релігійного виховання і навчання підростаючого покоління. З цією метою у початкових школах при таборових парафіях і гімназіях запроваджено викладання Закону Божого й організовано видання відповідної навчальної літератури («Коротка історія Православної Церкви», «Коротка наука Закону Божого, Старий Заповіт», «Короткий Православно-Християнський Катехизис», «Поширений Катехизис Православної Церкви Христової для середніх шкіл», «Священна історія Нового Заповіту», «Священна історія Старого Заповіту»).

У повоєнні роки актуальною залишалася проблема підвищення кваліфікації духовенства і підготовки нових кадрів для Української автокефальної православної церкви. З цією метою

24 серпня 1946 р. засновано Богословсько-педагогічну академію УАПЦ в Мюнхені. З її стін вийшли священники о. Гончар, о. Легенюк, о. Міненко, о. Столярчук та ін.

Українська автокефальна православна церква брала активну участь у проведенні загальнонаціональних акцій. Так, у березні 1948 р., у п'ятнадцяті роковини голодомору 1932–1933 рр., у Мюнхені відбулися масштабна маніфестація й панахида. А влітку з ініціативи мюнхенської парафії і особисто І. Лютого-Лютенка на цвинтарі «Вальдфрідгоф» влаштовано символічну могилу з хрестом на честь полеглих борців за волю України, біля якої щороку на Зелені свята від 1948 до 1967 рр. (потім могилу перенесли) УАПЦ спільно з ГКЦ проводили панахиди. Як це не дивно, але лише у Німеччині (а не в Україні) у розглядуваний період українці могли почути по радіо колядки у виконанні церковного хору, або й у самому таборі переміщених осіб під час різдвяного концерту.

Ще одним напрямом діяльності УАПЦ був благодійницький. Українські переміщені особи опинилися вкрай скрутному матеріальному становищі: не вистачало найнеобхіднішого – харчів та одягу. Парафії розподіляли між своїми членами продуктивні пакети від Червоного Хреста та Злученого українського американського допомогового комітету, відкривали при церквах їдальні.

Таким чином, емігрувавши у середині 1944 р. з України до Німеччини УАПЦ лише наприкінці 1945 р. отримала дозвіл на організацію православного церковно-релігійного життя. Найактивніші роки діяльності Церкви припали на 1946–1948 рр. – період розвою усіх сфер українського життя у таборах переміщених осіб на німецькій землі. Серед основних напрямів діяльності УАПЦ розглядуваного періоду слід назвати організаційний, душпастирський, культурно-освітній, видавничий і благодійницький. Загалом Українська автокефальна православна церква справляла позитивний вплив на життя української громади у таборах переміщених осіб.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути дослідження, присвячені аналізу діяльності ГКЦ у повоєнній Західній Німеччині.

Список використаних джерел

1. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк: [у 2 т.]. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1: Роки 1945–1951. – 1985. – 432 с. 2. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944 / Андрій Смирнов: [монографія] / Передм. Є. Сверстюка. – 2-е вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – 326 с. 3. Мартирологія українських церков / Упоряд, ред. Осип Зінкевич, Олександр Воронин: [у 4 т.]. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1987. – 1207 с. 4. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Ходоного Яру: Спогади [електронний ресурс] / І. Лютий-Лютенко. – Детройт: Hamtramck Printing, 1986. – Режим доступу до книги: <http://coollib.net/b/194651/read>. 5. Француженко-Вірний М. Великі митрополити України / Микола Француженко-Вірний. – К.: Смолоскип, 2013. – 160 с. 6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський: [у IV кн.]. – Нью Йорк: Друкарня Української Православної Церкви у США, 1975. – Кн. IV: (XX ст.). Частина друга. – 1975. – 416 с. 7. Ревуцький В. По обрїю життя. Спогади / Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Вст. стаття Валерія Шевчука / В. Ревуцький. – К.: ЧАС, 1998. – 344 с. 8. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади: [у 2 кн.] / Г. Костюк / [передм. М. Жулинський]. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 2008. – 512 с. 9. Українська автокефальна православна церква в діаспорі: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.uaoc-diaspora.com/Germany.htm/> 10. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с. 11. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с. 12. Б. а. Історична подія в житті УАПЦ // Слово істини. – Вінніпег. – 1947. – Грудень. – Ч. 2. – С. 6–15.

Елена Подобед

УКРАИНСКАЯ АВТОКЕФАЛЬНАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ГЕРМАНИИ (1945–1950 ГГ.)

В статье установлено, при каких обстоятельствах в годы Второй мировой войны Украинская автокефальная православная церковь оказалась в эмиграции. Исследован процесс становления украинской православной жизни в Германии. Проанализированы организационный, пастырский, культурно-образовательный, издательский и благотворительный направления деятельности Украинской автокефальной православной церкви в 1945–1950 гг. в Германии.

Ключевые слова: Украинская автокефальная православная церковь, приход, лагеря ДиПи, перемещенные лица, Германия.

Olena Podobyed

UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN GERMANY (1945–1950)

In this article in any circumstances during the World War II Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was in exile are clarified. The process of formation of Ukrainian Orthodox life in Germany are investigated. The organizational, pastoral, cultural, educational, publishing and charitable activities of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1945–1950's in Germany are analyzed.

Key words: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, parish, DP camps, displaced persons, Germany.

УДК 141.4:[27–184.3:82.0]Франко І.

Ігор Медвідь

«Я ВІРИВ І ВІРЮ В БОГА НЕ ТАК, ЯК ВСІ»: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджуються релігійні погляди Івана Франка. Автор відходить від традиційної дихотомії «віруючий – атеїст», як від малопродуктивної в стосунку дослідження релігійних вірувань Франка, і розглядає його релігійність як шкалу. На основі наукових праць та художніх творів Івана Франка, спогадів про нього, інтерпретацій дослідників обґрунтовується близькість його поглядів до агностицизму та філософії любові Людвіга Фейєрбаха. Також розглянуто елементи релігійності Франка, які близькі до протестантизму.

Ключові слова: Іван Франко, агностицизм, філософія любові, релігія, протестантизм.

У франкознавстві тема ставлення Франка до релігії та його віри в Бога є однією з найбільш контроверсійних. Можна знайти чимало свідчень, які витворюють образ Франка, як глибоко віруючої людини, так само ж чимало свідчень, які показують цілком протилежний образ. Не зважаючи на різницю у висновках, більшість авторів, котрі пишуть про погляди Франка мислять в категоріях дихотомії «віра – атеїзм». І ця дихотомія відображає спосіб думання більш характерний для мешканців колишнього Радянського Союзу, а не Івана Франка, котрий був людиною довгого ХІХ ст. (1789–1914 рр.). У цій статті ми відмовилися від так підходу, як від непродуктивного. Метою цієї статті є відійти від цієї дихотомії та показати третій шлях: агностицизм та філософію любові, які більш вдало характеризують релігійні погляди Франка. Ми використали підхід, який розглядає релігійність як певну шкалу, а не лише два полюси (віруючий – атеїст). І на цій шкалі Франко міг би бути посередині, коливаючись як в один бік, так і в інший. На наш погляд, такий підхід дозволяє краще зрозуміти його релігійність. Очевидно, що всі особливості поглядів Франка на релігію і трансформація цих поглядів в одній статті неможливо передати, тому зупинимося на деяких цікавих інтерпретаціях Франкової релігійності. Цілісних праць, які б виключно зосередилися на питанні Франкової релігійності та були б позбавлені певної тенденційності (що характерно було, зокрема, для праць радянського періоду) поки що бракує. Але деякі окремі проблеми розглянуті в збірниках статей, присвячених темі «Франко і релігія». До них зокрема належать «Іван Франко і питання релігії» [1], «Під знаком хреста: франкознавчі студії» [2], «Франкознавчі студії. Випуск 2» [3]. Хоча більшість статей у цих збірниках написані літературознавцями, а не істориками, тому їм часом бракує історичного контексту. Під філософським поглядом розглянута дана проблема в монографії Н. Горбача «Філософські переконання Івана Франка» [4]. Вартою уваги є також стаття релігієзнавців А. Колодного та Л. Филипович «Франко і релігія: до 140-річчя від дня народження і 80-річчя від дня смерті мислителя» [5].

Однією з цікавих інтерпретацій франкових поглядів на релігію є проведення аналогії з німецьким філософом Людвігом Фейєрбахом та його філософією любові до людини, як заміника традиційної релігії [5, с. 31–34]. Франко, відкидаючи трансцендентні аспекти релігії, зосередив свою увагу на любові до людей, служінні народові, боротьбі за справедливість та гідність людей [6]. В інтерпретації поглядів на віру Франка, подібне зміщення акцентів з віри в Бога на практичне втілення християнських засад не є нове. Схожість Франкового світогляду до поглядів Л. Фейєрбаха помітили ще в міжвоєнний період. «Файєрбахівською релігією матеріалізма» характеризував погляди Франка, зокрема, Євгеній Маланюк [7, с. 305]. Отець Олександр Стефанович також використовував аргумент любові у дискусії про релігійність Франка, що точилася в міжвоєнний період: «Між людьми є різні вдачі. Одні виявляють свої почування явно... Другі знов виявляють свої думки не словами, а ділами. А прецінь у творах Франка пробивається така глибока, преданна і правдива християнська любов до найбідніших братів свого народу, про яких здається весь світ

забув і ними не опікується» [8, с. 1]. Це десь перегукується з тим, що писав Франко у статті «Радикали і релігія»: «Релігією називається на тільки віра... До релігії належать також чуття, любов до тої Вищої Істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а в кінці також добра воля, постанова й самому жити так, щоб наближувати себе й інших до тої Вищої Істоти» [9, с. 268]. Можливо, саме любов і добрі діла, як вияви релігійності, мав на увазі Франко (відповідно до спогадів про нього), кажучи наприкінці свого життя: «я вірив і вірую в Бога не так, як всі. Ой, люди, ви мене не розумієте, й це мене найбільше болить!» [10, с. 780].

Значне місце посідає тема християнської любові у творчості Франка [11, с. 84–92]. Зокрема, у поемі «Смерть Каїна» (1889 р.) людська любов є «джерелом життя», фундаментальною потребою, притаманною природі людини, на якій, так чи інакше, ґрунтуються всі цінності людського буття [12]. Т. Белоброва також звертає увагу на те, що головні герої Франкових поем «Смерть Каїна» та «Страшний суд» обирають неklasичний спосіб пізнання, який характеризується релятивністю форм і схем пізнання, відсутністю єдиного критерію оцінки явищ, агностицизмом, ірраціональністю, інтуїтивністю [13, с. 63].

Зауважимо, що для наукових та публіцистичних праць І. Франка упродовж його молодості характерна віра в те, що людський розум та технічний прогрес здатні побудувати щасливе суспільство. У статті «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко розглядав релігію з типовим для позитивістів підходом: як певний етап в історії людства, який поступово вичерпує себе, і його в подальшому замінить наука: «Затим очевидна річ і те, що коли всі люди на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавсігди до крайної можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю (як се може статися, про те поговоримо далі, тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. яко складник історичного розвитку перестане існувати» [14, с. 125]. Однак у більш зрілому віці, він переосмислив ці погляди, зокрема в праці «Що таке поступ?» (1903 р.). У ній І. Франко писав, що ані збільшення матеріального багатства, ані науковий прогрес, ані розвиток мистецтва не можуть зробити людину вповні щасливою [15, с. 345]. Лише почуття любові до інших людей, родини, громади, народу може зробити дати людині повноту щастя. І цю любов людина реалізує діяльно у співжитті у родині, громаді, нації [15, с. 345]. І в цьому Франко близький до протестантизму, в якому, за дослідженнями М. Вебера, ідея праці як способу реалізації свого Божого покликання на землі є однією з ключових основ релігійності [16, с. 69–80].

Паралелі між релігійністю Франка та протестантською релігійністю можна провести і в деяких інших аспектах. В протестантизмі спасіння досягається лише *sola fide* (однією вірою) [17, с. 113]. Роль Церкви як посередника між віруючим і Богом є мінімалізована, натомість основна увага зосереджена на внутрішній вірі християнина. І це становить його ключову відмінність від католицизму, де важливе значення мають добрі справи та рятівна місія Католицької Церкви, а відтак дотримання людиною догматів, культу та настанов Церкви є важливими [17, с. 113–114]. Франко подібно до протестантів не визнавав ролі Церкви як посередника між Богом та людиною. Дарія Глібовицька згадувала такий випадок: «Раз було знов таке, що почула я, як Франко міряв кроками покій і заодно повторював «Боже, Боже!». Думала я, що то хто інший, була певна, що він у Борщеві. Виходить, здивовано кажу: «Чому так Бога звиваєте?» – «Ви гадаєте, що я в Бога не вірю? В фарисеїв не вірю» [18, с. 336]. Франко не заперечував також і християнську мораль, як таку, але виступав проти «катехитично-догматично моралі», яку частина духовенства намагається представити як єдино християнську [19, с. 180]. У передмові до своєї поетичної збірки «Мій ізмарагд» (1897 р.) він писав: «Та я певний, що в основі своїй вона (Франкова моральність – примітка автора) далеко більше зближена до моральності всіх тих великих учителів людськості, «ищущих Царствія Божія и правди Ёго», ніж коліннопреклонна, поклоннобийна, черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії» [19, с. 180]. Як бачимо з цих уривків, І. Франко від традиційних виявів релігійності та віри в Бога відштовхувало фарисейство церковнослужителів та клерикалізм. Втім, формально І. Франко ніколи не належав до жодної з протестантських Церков. Але цікавий факт: серед істориків релігії та біблійних критиків, яких читав і чії праці поширював І. Франко було багато протестантів: Моріс Верн, Едуард Рейс, Генрі Бокль, Давид Штраус). Можливо, це був одним з чинників, що вплинув на таку Франкову релігійність: близьку до протестантизму в своєму раціоналізмі, антиклерикалізмі та наголосі на внутрішній вірі й важливості праці.

Існують згадки і про виважене ставлення І. Франка до теми релігії, і небажання брати активну участь у дискусіях на релігійну тематику. Парох с. Криворівня о. Олексій Волянський згадував, що Франко «своїм примірним поведінням, і то всюди, де б не сходився з людьми, ніколи не порушував теми про віру і церкву, а де хто другий необачно щось такого сказав, він своїм рішучим словом затер немиле враження необачного вислову» [20, с. 695]. Богдан Лепкий також підкреслював виваженість І. Франка в релігійному питанні: «Він зі своєю безбожністю людям в очі не ліз. Навпаки,

шанував те, в що інші вірили» [21, с. 317]. У газеті «Неділя» був опублікований уривок зі спогадів о. Волянського, в якому розповідається про одну з розмов, що відбувалася в нього вдома: «Розмова зійшла на Бога, на смерть і вічність. Сипалися такі атеїстичні погляди, що мені, священикові, аж було прикро. А це ж були мої гості. Врешті дискусія урвалася і всі обличчя повернулися мовчки до Франка, ніби питаючи його вічми, що він скаже. А Франко помовчав цілу дискусію. Він не брав участі. Та й каже: «Ій, панове! Що про то говорити! Що ми про те все знаємо?» Устав і пішов. Усім було страшно несмачно, ніби їх водою холодною обляли» [22, с. 6].

Неодноразові приклади Франкового сумніву щодо можливості пізнання Бога, доведення його існування чи не існування, дають підставу розглядати його погляди не як атеїстичні, а як агностичні. Сам Франко, боронячи Чарльза Дарвіна від несправедливих закидів в атеїзмі, називав його «агностиком, що по своєму був чоловік глибоко релігійний» і дає таке визначення агностицизму – «в новітній англійській філософії напрямок споріднений з так званим трансцидентальним ідеалізмом (Неокантіанізм), що займається лише тим, що можна нашим розумом певно поняти, а навпаки виключає з обсягу філософії все те, що є непонятне (на примір: остання причина річй, бутє і суть Бога і т.п.). Так отже Агностицизм ріжниться від Атеїзму (безбожність) тим, що не заперечує божества, але заявляє, що нічого не може про се нічого знати» [23, с. 22]. Це визначення, яким Франко характеризував погляди Дарвіна, певною мірою стосується і самого Франка. Він звик довіряти лише емпірично перевіреним фактам, а про Бога воліє казати: «Ій, панове! Що про то говорити! Що ми про те все знаємо?» [22, с. 6]. Про це писав і Дмитро Козій: «Любов до людини – це був постулат Франкової етики. До питань же метафізичних він займав стисло позитивістичне становище, чудово з'ясоване в словах «не високо мудруй», «не бажай ти умом понад світом кружить» [24, с. 403]. На його думку, відмежування моралі та етики від метафізики та релігійного догматизму в Франка було наслідком тенденцій його епохи, з властивою їй позитивістською філософією [24, с. 403].

Отже, тема релігії в житті І. Франка є досить суперечливою. Втім, можна ствердити, що зарахування Івана Франка до атеїстів чи глибоко віруючих є доволі спрощеним баченням. І. Франка можна назвати віруючим, але не за традиційним шаблоном. Любов та праця для людей були насамперед втіленням віри І.Франка. У цьому аспекті І. Франко нагадував Л. Фейєрбаха з його релігією любові як заміника традиційної релігії. Однак, метафізичні і трансцендентні аспекти християнства І. Франко волів уникати. Це дає підстави трактувати його як агностика: людини, яка не заперечує існування Бога, але так само вважає неможливим довести його існування. І в цьому агностицизмі він коливався то в бік віри, то в бік атеїзму. Від християнської віри (в традиційному розумінні цього слова) І. Франка відштовхувало негативні приклади священиків та надмірне втручання Церкви в суспільні справи. На наш погляд, його релігійність ближча до ідеалів деяких протестантських течій, у яких акцентується увага на праці як життєвому покликанні, важливості внутрішньої віри, зменшенні або нівеляції ролі посередників (Церкви і священиків) у процесі спілкування з Богом та можливості спасіння душі без їх допомоги. Вважаємо, що такі прояви релігійності І. Франка виникли у нього під впливом читання біблійної критики, більшість авторів якої належали саме до протестантських течій.

Список використаних джерел

1. Іван Франко і питання релігії: збірник наукових праць / [Баган О.] – Дрогобич: Бескид, 2004. – 269 с.
2. Бондар Л. Під знаком хреста: франкознавчі студії / Л. Бондар. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Серія «Франкознавчі студії», вип. 4. – 224 с.
3. Франкознавчі студії / [Пшеничний Є., Войтюк А., Винницький В. та ін.]. – Дрогобич: Вимір, 2002. – Випуск 2. – 411 с.
4. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка / Н. Горбач. – Львів: Каменяр, 2006. – 112 с.
5. Колодний А. Франко і релігія: до 140-річчя від дня народження і 80-річчя від дня смерті мислителя / А. Колодний, Л. Филипович // Людина і світ. – 1996. – № 8. – С. 31–34.
6. Новікова К. Релігія і народна ідея. Думки Івана Франка [Електронний ресурс]. / К. Новікова. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/41897/
7. Маланюк Є. В пазурах раціоналізму (до трагедії Франка) / Є. Маланюк // Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20–30-х років ХХ ст. / [М. Ільницький]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 304–308.
8. Стефанович О. В обороні пам'яті Франка / О. Стефанович // Діло. – 24 червня 1932. – Ч. 137. – С. 1.
9. Франко І. Радикали і релігія / І. Франко // Іван Франко. Зібрання Творів у 50-ти томах. Т. 45. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 268–271.
10. Моджейовська-Гончарова З. Спогад про Івана Франка / З. Моджейовська-Гончарова // Спогади про І. Франка / Видання 2-ге, доповнене, перероблене / [М. Гнатюк]. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 780–781.
11. Руснак І. Архетип християнської любові в поезії Івана Франка / І. Руснак // Франкознавчі студії / [Пшеничний Є., Войтюк А., Винницький В. та ін.]. – Дрогобич, 2002. – Випуск другий. – С. 84–92.
12. Шморгун О. Атеїстично-гуманістичні виміри творчості І. Франка, Лесі Українки та В. Винниченка: модерно-екзистенційний дискурс [Електронний ресурс] / О. Шморгун. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11453.html>
13. Белоброва Т. Еволюція естетичних домінант в автопсихологічному дискурсі Івана Франка / Т. Белоброва // Наукові записки НТПУ. Серія: Літературознавство / [М. Ткачук]. – Тернопіль: ТНПУ, 2010. – Вип. 29. – С. 51–

63. 14. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. – С. 76–139. 15. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 45. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 300–348. 16. Вебер М. Протестантська етика та дух капіталізму / М. Вебер. – Київ: Основи, 1994. – 261 с. 17. Ігнат'єва О. Віросповідна сутність протестантизму як предмет релігієзнавчого дослідження / О. Ігнат'єва // Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». – Вип. 154. – Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2009. – С. 113–114. 18. Глібовицька Д. Зі спогадів про Івана Франка / Д. Глібовицька // Спогади про Івана Франка. Видання 2-ге, доповнене, перероблене / [М. Гнатюк]. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 333–336. 19. Франко І. Мій ізмарагд. Передмова / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2. – С. 179–181. 20. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка / О. Волянський // Спогади про Івана Франка / Видання 2-ге, доповнене, перероблене / [М. Гнатюк]. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 690–700. 21. Лепкий Б. Іван Франко / Б. Лепкий // Спогади про Івана Франка. Видання 2-ге, доповнене, перероблене / [М. Гнатюк]. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 306–332. 22. А.К. Фрагменти з його життя / А. К. // Неділя. – 28 травня 1933. – Ч. 20. – С. 6. 23. Франко І. Біблійне оповідання про Сотворення Сьвіта в світлі науки / І. Франко. – Вінніпер, 1918. – 118 с. 24. Козій Д. Франкові моралістичні поезії на старій основі / Д. Козій // Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20–30-х років ХХ ст. / [М. Ільницький]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 397–405.

Игорь Медвидь

«Я ВЕРИЛ И ВЕРЮ В БОГА НЕ ТАК, КАК ВСЕ»: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЗГЛЯДОВ ИВАНА ФРАНКА

В статье исследуются религиозные взгляды Ивана Франка. Автор отказывается от традиционной дихотомии «верующий – атеист», как от непродуктивной в случае Франка, и рассматривает его религиозность как шкалу. На основе научных трудов и художественных сочинений Ивана Франка, воспоминаний о нем, интерпретаций исследователей обосновывается близость его взглядов к агностицизму и философии любви Людвига Фейербаха. Также рассмотрены элементы религиозности Франка, которые близки к протестантизму.

Ключевые слова: Иван Франко, агностицизм, философия любви, религия, протестантизм.

Igor Medvid

«I BELIEVED AND BELIEVE IN GOD NOT LIKE OTHERS»: SOME PECULIARITIES OF IVAN FRANKO'S RELIGIOUS VIEWS

The article analyzes religious views of Ivan Franko. The author refuses to use a traditional dichotomy «Religious – Atheist» as a not efficient one in Franko's case. Instead of that the author regards religious beliefs of Franko as a scale. The article is based on Franko's scholarly papers and literary writings, as well memoirs on him and interpretations made by other scholars. The main conclusion is that Franko's religious views were similar to the agnosticism and Ludwig Feuerbach's philosophy of love. The elements of Franko's religiosity which are close to Protestantism are also regarded.

Key words: Ivan Franko, agnosticism, philosophy of love, religion, Protestantism.

УДК 2-774:327.39(477) «1990/2000»

Людмила Тарахненко

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ, ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБ'ЄДНАНЬ ВІРУЮЧИХ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ (1990–2000-І РР.)

Виявлено сукупність чинників, які посприяли змінам у релігійній свідомості віруючих національних меншин України упродовж 1990–2000-х рр. Проаналізовано вплив набутих українським громадянським суспільством за роки незалежності демократичних ознак на розвиток колективних форм релігійного життя етноспільнот. Визначено роль етноконфесійної та етнонаціональної ідентичностей у формуванні розлогої мережі національних релігійних общин. Досліджено процес входження останніх до складу існуючих у державі церковних організацій.

Ключові слова: етноспільноти, релігійна громада, християни, мусульмани, кримські татари.

Україна, як унікальна держава, на теренах якої проживали представники 132 етносів, з проголошенням державної незалежності приступила до розв'язання надважливого завдання: етнокультурного відродження всіх етносів. Обраний державний і суспільний курс в цілому забезпечив закономірний процес розвитку релігійного багатомаття і на його основі задоволення духових потреб етноспільнот. У свою чергу зняття ідеологічного пресингу сприяло утвердженню принципів плюралізму та ролі релігії в українському багатонаціональному суспільстві.

Дослідженням винесеного у назву статті питання займалися такі науковці, як: А. Ковадь, В. Єленський, С. Здіорук та ін.

Мета статті: дослідити вплив трансформації релігійної свідомості віруючих національних меншин незалежної України на особливості організації ними релігійних общин.

Українське суспільство являло собою іноетнічне середовище, якому властивою була щільна взаємодія. Зміни в релігійних переконаннях етносів залежали від низки суспільних процесів. Упродовж досліджуваних років відбувались глибинні зміни у суспільній самосвідомості, політичному, економічному та соціальному житті. Можна стверджувати, що українське суспільство переживало антропологічну кризу, яка проявлялась у своєрідному пошуку іншого життєвого стандарту, певного стилю життя, переоцінки моральних засад і вартостей. Відбувався перехід від примусового колективізму до крайнього індивідуалізму. Розпад суспільства в колективному індивідуалізмі став причиною морального релятивізму, який часто ставав звичайною морально-етичною дезорієнтацією особи, апатією та відмовою від суспільно-політичної активності, недовірою до будь-якої влади, справжньою втечею від будь-якої особистої відповідальності [1, с. 91]. Для суспільства властивим ставав моральний дуалізм, коли щоденне життя віруючого не відрізнялося від щоденного життя невіруючої людини. Даний моральний «феномен» приводив до «природної» дволикості, складності знайти особу, якій можна довіряти і вибудовувати з нею серйозні стосунки. Дані ментальні деформації потребували заходів з боку релігійних громад.

Етноконфесійна специфіка релігії виступала важливим фактором формування етнічної і національної самоідентифікації. Роль даного чинника проявлялась по різному і в різних аспектах. Етноси України, які послуговувались протестантським віровченням, більш успішно просувались по шляху самоідентифікації. В основі даного віровчення знаходилось кальвіністське вчення про предистинацію як універсального вираження і визнання всемогутності Бога і безсилля людини. Кальвінізм, таким чином, не лише дозволяв людині займатися земними справами, а й ставив це їй в обов'язок. Людина своєю практикою доводила власну обираність.

Важливу самоідентифікуючу роль відігравала релігія у житті євреїв України. Незважаючи, що українські євреї залишались етносом поліморфним, багатомовним, полікультурним і навіть багаторасовим, вони завжди сприймали себе етнічною спільнотою. Основою їх етнічної ідентифікації залишались уявлення про спільність походження, погляд на єврейство як на розлогу сім'ю, нащадків першопредка. Релігія у них зайняла провідне місце серед компонентів самосвідомості. Істотно, що галаха (релігійне законодавство) перекидало місток між двома складовими – етнічністю та релігією, справляючи їх в єдине ціле [2, с. 127].

Розвиток взаємозв'язку етносів і релігій значною мірою залежав від утвердження демократичних принципів, відродження вивіренних часом позитивних цінностей українства. На тлі національного оновлення, релігія набувала нового суспільного статусу. Змінювалась її роль у житті етнічних громад. На розвиток етнорелігійного життя в Україні впливали віковічні традиції, а також і наслідки трагічних подій, що мали місце в ХХ ст.; труднощі державотворення кінця ХХ – початку ХХІ ст. Сюди слід додати також і низку загальнополітичних чинників – неготовність влади і суспільства до еволюційних і глибинних перетворень, ігнорування розв'язання економічних проблем тощо.

Релігія практично виявилась поза процесу етнонаціонального відродження, оскільки не могла належно репрезентувати духовні і моральні начала. Найбільш гостро кризові явища проявлялись у православних, католицьких церквах і громадах. Протистояння православних громад спричиняло приниження їхнього авторитету у суспільстві. Дані явища до певної міри зумовлювались низкою чинників об'єктивного характеру.

Етнонаціональні процеси, що протікали в Україні у свою чергу впливали на релігійне відродження. Даний процес розвивався у двох аспектах: внутрішньому, який характеризувався поглибленням релігійності, омолодженням контингенту віруючих, збільшенням питомої ваги останніх у загальній кількості населення, та зовнішньому, для якого характерне зростання церковної мережі, розбудова громад, збільшення кількості духовних навчальних закладів. Водночас, релігійне відродження натрапило на низку перешкод. Релігія в силу різних причин виконувала недостатню роль у етнонаціональному відродженні України, слабо проглядалось її моральне місце у суспільному житті. Органічний симбіоз традиційних для України української етнічної та етнорелігійної спільнот із традиційними для кожної з них конфесіями породжувало феномен етнорелігійного [3, с. 133].

Релігія почала виступати потужним засобом етнічної мобілізації. Церква традиційно залишалась лідером у рейтингу народної довіри. У громадській думці вона вбачалась інституцією, що не несла відповідальність за діяльність держави й відповідно, здатна розв'язати ті незліченні проблеми, що не під силу політиці. Відповідно формувався новий тип віруючого – молодій людини середнього віку із середньою чи вищою освітою, яка брала участь у політичному чи соціально-економічному житті. Релігійні організації у свою чергу здійснювали насичення релігійного життя членів новими засадничими принципами і консолідували їх навколо ідеалів етнонаціонального відродження.

Релігійне життя етнорелігійної спільноти України було тісно пов'язане з національним відродженням. Громади віруючих часто ініціювали відродження національних цінностей. Особливо активними в цьому плані були греко-католицькі громади, які зберегли підпільну структуру релігійно-церковного життя. До даного процесу долучалися дещо пізніше і православні громади. На початку 1990-х років вони залишались малопомітною суспільною силою і мали багато в чому декоративне призначення. Прихильники українського екзархату Російської православної церкви, перебуваючи під тиском зовнішніх політичних сил, слабо солідаризувалися з суспільними силами, які відстоювали ідею національного відродження.

В Україні на державному рівні створювалися умови для функціонування етнорелігійних течій: лютеранства (німці), католицизму (чехи, поляки), греко-православ'я (греки), іудейства (євреї), ісламу (татари). Поліконфесійність в Україні виступала об'єктивною реальністю. Упродовж усього періоду незалежності відбувалося розширення позицій римо-католицизму, ісламу, зростали протестантські організації та різноманітні неорелігійні рухи та течії. Поліконфесійність була закріплена політико-правовими нормами згідно з міжнародною практикою. Конституція України (1996 р.) містила норму: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність... Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [4, с. 14]. Про достатньо високий рівень релігійного плюралізму свідчив той факт, що Україна не потрапила до переліку країн (складався на основі моніторингу Державним департаментом США), де відбувалося порушення релігійних свобод.

Релігійне відродження етнорелігійної спільноти відбувалося за умов подолання залишків та наслідків тоталітаризму, реальної демократизації релігійно-церковного життя. Свідченням цього була розбудова розгалуженої релігійної мережі, збільшення кількості віруючих та поглиблення їх релігійності. Етнорелігійне відродження значною мірою потерпало від роз'єднаності православ'я. Суперечності між трьома православними церквами свідчили про домінування вузькоконфесійних інтересів над етнорелігійними. Дроблення сил традиційного християнства, зменшувало його етнотворчий потенціал. Від українського етнокультурного відродження відверто дистанціювалась Українська православна церква Московського патріархату, яка, виступаючи на «загальнохристиянських», «наднаціональних» засадах, насправді прагнула до збереження «східнослов'янської єдності» на основі російського православ'я.

В умовах незалежної держави, релігія все виразно ставала важливим чинником етнічної ідентифікації. Для етнорелігійної спільноти віросповідання було одним з важливих засобів самовираження. Релігійне відродження в Україні набувало ознак напівсекулярного процесу, у ході якого здійснювалась деміфологізація і дедогматизація атеїстичної свідомості. Такий процес ішов в загальному руслі демократичних перетворень, в якому старі догматичні форми свідомості не перероджувалися, а ніби співіснували з духовною розкріпаченістю і політичною свободою [5, с. 103].

Відродження протікало під впливом історичного досвіду взаємозв'язків етносів і релігії, а також зовнішніми впливами. Відбувся ренесанс традиційних віровчень – язичництва, християнства. Упродовж досліджуваних років релігія зберігала тенденцію до поширення. Її функція була винятковою для суспільства, яке переоцінювало свої цінності, переживало соціально-економічні негаразди.

Специфіка релігійного розвитку в Україні тісно пов'язувалася із поєднанням конфесійних і етнічних меж. Дана обставина була визначальною при вибудові взаємовідносин держави і релігійних громад. Мусульманські громади України тісно пов'язувалися з етнічним чинником. Україна перебувала в п'ятірці європейських країн зі значною питомою вагою мусульман, що проживали компактно.

Духовна основа релігійного відродження знаходилась у певному протиріччі, що пов'язувалося як з наслідками соціокультурних трансформацій радянського періоду, так і з культурним плюралізмом і соціальною нестабільністю українського суспільства, наявністю можливостей обирати світоглядні цінності. Дані обставини призводили, певною мірою, до ігнорування релігійних традицій, особливо з боку молоді. Релігія крок за кроком відтворювала власні давні духовні начала, набувала виразних ознак формотворчого чинника суспільної свідомості, ставала засобом посилення духовного потенціалу народу.

Вона впливала на формування етнічної культури, способу життя того чи іншого етносу. Під впливом ісламу відбувалося відродження культурного простору кримських татар. Аналогічні процеси відбувались і в інших етнічних групах. Символами культури етноменшин ставали мечеті, церкви, синагоги. Релігія вступала важливим інтегруючим елементом етноменшин. Релігійні цінності транслиювалися як етнічний досвід і традиції. Виконуючи цю функцію, релігія забезпечувала повноцінність етнорелігійного зв'язку, сакралізувала етнічну і етнізувала релігійну сферу буття народу [6, с. 66].

Вона консолідує етноси виконувала внутрішньоетнічну функцію, тобто нівелювала відмінності чи розбіжності між наявними всередині етносів. У процесі консолідації етносу релігія виконувала цю функцію всіма своїми складовими. Культ задовольняв етнос у його потребі зміцнення через виконання культових дій з хрещення дітей, весільних та поховальних обрядів. Він регламентував етнічну поведінку, зберігав етнічні стереотипи.

Водночас поліконфесійність обумовлювала напругу та конфліктні відносини. Міжконфесійні конфлікти набували специфічних особливостей і ставали не просто конфліктами інтересів, а й зіткненням етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору [7, с. 416].

Активізація релігійного життя етноменшин на зламі 1980–1990-х років проявилась і в підвищенні рівня релігійності. На початку 1990-х років віруючим себе ідентифікували 55–60% опитуваних [8, с. 211]. Хоча за окремими етнічними групами дані показники різнилися.

Після 1991 р. в Україні релігійність із відмираючого в тоталітарному суспільстві феномена поступово набувала масового характеру. Змінювалась релігійність серед вікових категорій. Масового характеру набували релігійні обряди з безпосередньою участю молоді. Характерною особливістю релігійності ставало те, що у значної частини громадян переконання, внутрішня віра не завжди знаходила зовнішній вияв, не супроводжувалися необхідними культовими діями. Зміни в релігійних переконаннях етнічних груп відбувалися під впливом загальних чинників, що визначали релігійну ситуацію в Україні. Релігієзнавці серед них виділяли наступні: зростання у суспільстві ролі релігійного фактора, а також чисельності релігійних громад; здійснення релігійної диференціації України; регіональні відмінності етнічної самосвідомості та їх вплив на географічне розміщення громад; зростання представницької та захисної функцій релігійних організацій [9, с. 101].

Зміни в релігійних переконаннях етносів часто залежали від їх нормативно-поведінкової культури. Якщо в досягненні благ матеріального побуту представниками того чи іншого етносу перевага віддавалася міському (урбанізованому) способу життя, то в обрядовості, особливо сімейній, проглядалися цінності і символи етнічного порядку [10, с. 302].

Цій обставині значною мірою сприяли інфраструктурні трансформації, удосконалення державно-церковних відносин тощо. В 2010 р. релігійна мережа України представлялась 55 віросповідними напрямками, в межах яких діяло 35184 релігійні організації. Для богослужіння релігійні організації використовували 22787 культових споруд. За опитуванням у 2009 р. Інституту соціології НАН України, 90 % респондентів вважали, що вони позитивно відносились до релігії, три чверті сказали, що є віруючими [11, с. 174]. Цигани України мали власний релігійний світогляд. Він залежав часто від того конфесійного оточення, у якому мешкали цигани.

В Україні, серед проблем залишалися прояви етноконфесійних конфліктів, які мали історичний характер. За часів радянської влади, в умовах пригнічення релігійного та етнічного життя не було умов для розвитку повноцінних релігійно-конфесійних взаємовідносин. Безпосередньо етноконфесійна нерівність та ворожнеча відбувалися у свідомості представників різних релігій у вигляді конфесійної нетерпимості.

Повернення з місць примусового переселення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманських традицій) окреслимо нові контури релігійної ситуації в Криму. Між православною церквою Московського Патріархату і муфтіятвом виникло протистояння. Наявність в Україні трьох ісламських центрів породжувало також свої особливі протиріччя і суперництво. Нагальною залишалась необхідність нормалізації взаємостосунків між керівництвом духовних центрів. За таких суспільно-релігійних обставин ставало неможливим спільно розв'язувати проблеми подальшого духовного відновлення мусульман, проведення паломництва до ісламських святинь, всеукраїнських форумів мусульман.

Окремо слід сказати про політичні переконання віруючих громад етноменшин. Громади в цілому підтримували демократичні цінності, в тому числі і такі їх напрямки, як захист прав людини. В даному руслі бачились передусім можливості відродження громад. Разом з тим, коли принципи демократії стосувались громад-конкурентів, то дані громади послаблювали свою прихильність до даних цінностей і вдавались навіть до «захисту» себе від демократії [11, с. 97]. Про половинчастість у сприйнятті громадами демократичних цінностей засвідчували і тенденції відходу їх від реформування та оновлення внутрішнього громадського життя та релігійних традицій. Далекими від очікування залишались і утвердження інтенсивного громадського життя, яке б стало альтернативою радянського атеїзму. Церковно-релігійне життя пронизували тенденції направлені на утвердження принципів плюралізму й секулярної природи держави. Українське суспільство стало живильним середовищем для розмаїття громад. Громади етноспільнот потрапляли під насильницькі псевдорелігійні практики.

Отже, у досліджувані роки за умов етнонаціонального відродження відбувалися зміни в релігійних переконаннях етносів України, які позначилися на колективних формах культової активності віруючих. Велику роль у цьому процесі відігравали загальнорелігійні тенденції (плюралізм), демократизація релігійно-церковного життя, суспільно-політичні обставини та етнонаціональні чинники.

Список використаних джерел

1. Ржиський Л. Знаки часу та Українська греко-католицька церква / Л. Ржиський, О. Волинець. – Л.: ЗУКЦ, 2009. – 266 с.
2. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
3. Нельга О. Соціологічний погляд на етнорелігійний чинник формування політичної нації в Україні / О. Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №2. – С. 127–137.
4. Конституція України. – К., 1997. – 80 с.
5. Сьомін С.В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): [монограф.] / С.В. Сьомін, Ю.Г. Кальниць, В.М. Петрик, В.В. Остроухов. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2002. – 134 с.
6. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / Л.О. Филипович, М.Ю. Бадій, В.Є. Єленський та ін. – К., 2006 – 252 с.
7. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В.Є. Єленський. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 486 с.
8. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
9. Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві / В. Малик // Релігія та соціум. – 2008. – №1. – С. 97–103.
10. Папуш І.А. Саргана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778–2000 гг. / И.А. Папуш. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2002. – 328 с.
11. Коваль А. Практики діяльності релігійних конфесій у розвитку регіональних культурних середовищ сучасної України / А. Коваль // Національна культура: єдність у різноманітності: зб. наук. праць / Наук. ред. В.М. Щербина, М.Ю. Наумова. – К.: Ін-т культурології НАМ України, 2012. – С. 174–190.

Людмила Тарахненко

ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ, КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ОБЪЕДИНЕНИЙ ВЕРУЮЩИХ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ УКРАИНЫ (1990–2000-Е ГГ.)

Виявлено совокупность факторов, которые способствовали изменениям в религиозном сознании верующих национальных меньшинств Украины на протяжении 1990-х – 2000-х гг. Проанализировано влияние приобретенных украинским обществом за годы независимости демократических признаков на развитие коллективных форм религиозной жизни этнических меньшинств. Определена роль этноконфессиональной и этнонациональной идентичности в формировании обширной сети национальных религиозных общин. Исследован процесс вхождения последних в состав существующих в государстве религиозных организаций.

Ключевые слова: этнические меньшинства, религиозная община, христиане, мусульмане, крымские татары.

Lyudmyla Tarahnenko

**THE TRANSFORMATION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AS A FACTOR IN
THE FORMATION OF COMMUNITIES OF BELIEVERS OF ETHNIC MINORITIES
IN UKRAINE (1990–2000’S)**

It identified a set of factors that contributed to changes in the religious consciousness of believers national minorities in Ukraine during the 1990s – 2000s. The effect of the acquired company over the years of Ukrainian independence, democratic features in the development of collective forms of religious life ethnic minorities. The role of ethnic and religious identity and ethno-national in the formation of an extensive network of national religious communities. The process of entering the last part of the existing state of religious organizations.

Key words: ethnic minorities, religious community, Christians, Muslims, Crimean Tatars.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(38):329:355.311.7«-0490/-0089»

Сергій Волканов

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ У СКЛАДІ АФІНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ СТРАТЕГІВ В 490/89 РР. ДО Н.Е.

У статті зроблена спроба дослідження складу колегії стратегів за 490/489 рр. до н. е. і до яких політичних угруповань, що існували в Афінах у другій половині 490 рр. до н. е. належав кожен з стратегів. Було з'ясовано, що до складу стратегів 490/489 рр. до н. е. потрапили представники різних політичних угруповань, взаємодія між якими однак повністю не виключалася. В умовах відкритої агресії з боку Персії для антиперської коаліції було важливо мати якщо не більшість голосів у колегії стратегів, то хоча б половину, і по можливості перетягнути на свою сторону тих з стратегів, які з якихось міркувань, вагалися з визначенням своїх політичних позицій.

Ключові слова: коаліція, стратег, політичне угруповання, політичні переконання, авторитет.

Після дати офіційного виникнення колегії стратегів в 501/500 рр. до н.е. ця посада неминуче повинна була приваблювати до себе погляди провідних політичних сил Афін, для здійснення додаткового контролю над зовнішньою політикою при збереженні демократичного державного устрою, який в 490 рр. до н. е. мав досить сильну аристократичну домішку. З ослабленням позицій полемарха між різними політичними угрупованнями повинна була посилитися боротьба за володіння хоча б кількома місцями в колегії стратегів. Таким чином, доля військового інституту стратегії вже в ранній період V ст. до н. е. була тісно пов'язана з політикою.

З авторів, роботи яких доступні нам, та розглядають військово-політичну структуру колегії стратегів 490-х рр. до н. е. слід назвати П. Бікнелла [1, 430–431]. Так цей дослідник першочергове значення у військовому житті 490-х рр. до н. е. залишає за полемархом, роблячи стратегів підзвітними йому офіцерами. Н. Хаммонд стоїть на протилежній точці зору [2], яку ми також поділяємо, а саме, що в першій декаді V ст. до н. е. в руках стратегів було зосереджено все виконавче військове командування. Також велике значення для дослідження цього періоду мають просопографічні праці В. Кірхнера [3], Дж. Дейвіса [4], і спеціальні роботи Л. Скотта [5], Дж. Марінколи [6], Р. Берна [7], Р. Девеліна [8], І. Сурікова [9], В. Ставнюка [10].

Метою статті є: визначити склад колегії стратегів за 490/89 рр. до н. е., і то які з представників різних політичних сил входили туди.

Говорячи про політичні угруповання в Афінах в 490/89 рр. до н. е. ми насамперед маємо проперське угруповання Алкмеонідів, Гіппарха сина Харма, і антиперську коаліцію, очолювану представником аристократичного роду Філаїдів Мільтіадом.

Найвідомішим стратегом обраним в 490/89 рр. до н. е. був Мільтіад. Тут ми не будемо докладно зупинятися на політичній діяльності Мільтіада на посаді стратега, так як це вже предмет для цілої статті. Тим більше, тут не виникає жодних сумнівів у тому, що Мільтіад був обраний стратегом у 490 р. до н.е., на відміну від інших кандидатур політичних діячів, про які буде йти мова нижче. Тому ми обмежимося тут лише короткими тезаами. Отже, після свого повернення з Херсонеса в 493 р. до н. е., і виправдання у судовому процесі Мільтіад набуває в Афінах великий вплив, і стає ватажком антиперського угруповання, різного за своїм соціальним складом, куди входив також такий видний політичний діяч як Фемістокл. Зважаючи на неприховану агресію з боку Персії для Мільтіада було важливо потрапити до колегії стратегів в 490 р. до н. е. Так як, володіючи там більшістю, або хоча б половиною місць, Мільтіад міг на державному рівні впливати на політику яка проводилась Афінами, тим самим нейтралізувати запідозрені в симпатіях до персів політичні сили. Походив ж Мільтіад з дему Лакіади [4, р. 310; 3, рр. 89–90], так що обраним на посаду стратега він повинен був бути мешканцями VI Ойнеїдської філи [1, р. 431].

Відомо, що крім Мільтіада стратегом на 490/89 рр. до н.е. був обраний Стесілай син Фрасіла «Στησίλεως ὁ Θρασύλεω» [11, р. 268; 3, р. 271], який загинув в Марафонській битві. Нічого певного не можна сказати про цього стратега, так навіть невідомо, з якої він був філи або дема. П. Бікнелл робить припущення, що, так як Стесілай згадується Геродотом у тій частині оповіді, яка пов'язана з Мільтіадом і Філаїдами, то, отже, його політичні уподобання були пов'язані з ними. З цього приводу не можна привести будь-яких істотних доводів за і проти. Швидше за все, Стесілай належав до

аристократії, враховуючи те, що практично всі стратеги аж до Пелопоннеської війни були вихідцями зі знатних родів. Додамо, що ім'я Стесілая, як і його батька Фрасіла, не було рідкісним і досить часто зустрічалось, так ще відомі чотири інших Стесілая і 36 Фрасілов [5, р. 392]. Також, на аттичній гідрії і амфорі, що належать до кінця VI ст. до н. е., значиться ім'я Стесілая, який можливо є розглянутим нами стратегом [20, р. 432; 12, р. 212].

Після Стесілая, чия посада стратега з достатньою часткою ймовірності встановлено, Геродот називає Кінегіра сина Евфаріона «Κυνέγειρος ὁ Εὐφορίωνος» [11, р. 268]. Якщо він був братом Есхіла, то повинен був походити з Елефсіна, однак Геродот не робить з цього приводу ніяких зауважень, до того ж з його розповіді, не ясно чи був Кінегір стратегом. З певною ясністю стверджується, що Кінегір і ще афінян Епізел син Куфагора «Ἐπίζηλος ὁ Κουφάγορας» були стратегами у псевдо – Плутарха [13, р. 256; 3, р. 319], який, можливо, послужив джерелом для пізнішої традиції, що аж ніяк не додає їй достовірності. (Проілюструємо це на прикладі того, що у творі Плутарха «Συναγωγή ἱστορίων παραλλήλων Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν» полемарх Каллімах значиться стратегом!). Тому ряд дослідників цілком справедливо заперечує те, що Кінегір і Епізел були стратегами [5, р. 358; 1, р. 432], або висловлюють сумніви [8, р. 56].

Плутарх згадує серед стратегів 490 р. до н. е. і Арістіда сина Лісімаха з дему Алопекі, яка входить до складу X Антіохідської філи [14, р. 224; 3, pp. 116–118], котрий нібито був прибічником Мільтіада. Однак у головного джерела за Марафонської битви Геродота нічого подібного не говориться, і все ж, на підставі цього не можна однозначно сказати, що Арістід не був стратегом. На підставі згаданого вище уривка з Плутарха ми спробуємо обґрунтувати те, що Арістід був стратегом, і зокрема розібратися в його політичних поглядах.

Отже, згідно Плутарху, після того як ополчення виступило з Афін на Марафон, то стратеги, повноваження яких були між собою рівними, щодня змінювали один одного на посту головнокомандуючого армією. Арістід поступився своїм днем командування Мільтіаду, інші стратеги, натхненні його вчинком, зробили так само [14, р. 224]. Цей уривок певною мірою має анекдотичний характер, і як припускає М. Хаммонд Плутарх (як і Корнелій Непот для своєї біографії Мільтіада), взяв його з Демона (або іншого аттідографа) [2, р. 224]. Таким чином, ця розповідь Плутарха спирається на вже сформовану традицію, яка встигла підвергнутися впливу і обробці, та створила з Арістіда ідеального та найсправедливішого з афінських громадян, тому до неї треба ставитися критично. Дж. Марінкола також визнає, що Плутарх тут користувався відмінним від Геродота джерелом [6, р. 96]. У зв'язку з цим він пише, що в строгому сенсі розповідь Плутарха не суперечить версії Геродота. Так, після того як Каллімах примкнув до плану дій Мільтіада, Плутарх приписав Арістиду, що нібито він був першим із стратегів хто підтримав цю затію, тим самим ставши прикладом для інших стратегів [6, р. 96]. Взагалі, в оповіданні про Марафонську битву Плутарх повинен був досить широко спиратися крім Геродота і на іншу традицію, не обов'язково тільки на Демона, так в його оповіданні зовсім не згадується полемарх Каллімах. Далі, є згадка про суперництво на полі бою між Фемістоклом і Арістідом (цей пасаж ми розглянемо трохи нижче), і розповідь про те, як Арістід був залишений зі своєю філою стерегти полонених і здобич [14, р. 224]. Ці історії також носять анекдотичний характер, де відокремити істину від пізніших домислів досить складно.

Однак повернемося до Арістіда. Як відомо Арістід спочатку примикав до угруповання Алкмеонідів [9, с. 93; 1, pp. 433–436] і походив з Антіохідської філи, в якій міцні позиції утримували Алкмеоніди. Так наприклад, з рідного дема Арістіда походив його сучасник Алкмеонід Мегакл син Гіппонакта [4, р. 379]. Зважаючи на те, що до складу колеги стратегів 490 р. до н. е. входили представники різних політичних сил, то можна припустити з певною часткою ймовірності, що Арістід був для Алкмеонідів зручним ставлеником на посаду стратега, зважаючи на те, що за Арістідом раніше не було помічено персофільства, для того, щоб він зайняв цю посаду міг виконати поставлені перед ним Алкмеонідами завдання. Що ж стосується співпраці між Арістідом і Мільтіадом, то вона могло мати місце, тільки не в таких масштабах, як про це говорить Плутарх, інакше, навіщо б знадобився Мільтіаду додатковий голос Каллімаха, коли всі стратеги добровільно передали йому командування? Судити про те, у чому полягало ця співпраця з повною упевненістю не можна. Можливо, що при голосуванні стратегів Арістід, не без згоди Алкмеонідів, підтримував Мільтіада. Однак, навіть враховуючи це, повної одностайності серед стратегів не спостерігалось. Якщо це припущення вірно, то обрання Арістіда стратегом не принесло користі Алкмеонідам, так як після Марафонської битви вони не уникнули докорів у пособництві персам. А ось для Арістіда навпаки, співробітництво з Мільтіадом зіграло скоріше на руку, зробивши його популярним політиком, і можна сказати, що прямим наслідком цього стало обрання його архонтом – епонімом в 489/488 pp. до н. е. Далі, якщо розвинути думку про співробітництво між Арістідом і Мільтіадом, то тут виникає утруднення з визначенням позицій Алкмеонідів. У разі, якщо Арістід підтримав Мільтіада з схвалення Алкмеонідів, то чому у них все ж не було більшості в колеги стратегів? Можна припустити, що Алкмеонідам вдалося протягти в стратеги тільки одного свого представника

Арістіда, в такому випадку це можна розцінювати як свідчення занепаду їх популярності в Афінах. З іншого боку, Арістід хоча і почав свою політичну кар'єру як прихильник Алкмеонідів, і швидше за все, не без їх допомоги отримав звання стратега. Однак, бачачи те, що Алкмеоніди були явно не в фаворі серед афінян, він міг поступово дистанціюватися від них, і таким чином підтримав Мільтіада на противагу їм, нехай, навіть якщо Алкмеоніди були представлені в колегії стратегів й іншими особами. Цим самим Арістід позбавлявся прихильності Алкмеонідів, але не слід забувати, що він мав родинні зв'язки із знатним і багатим родом Керіків, так що тут Арістід міг розраховувати на певну підтримку. Так серед представників цього сімейства, сучасників Арістіда, насамперед значиться Каллій син Гіппоніка, що походив також з дему Алопекі [4, р. 258]. Тут також можна виставити цікаве припущення, що підтримка Арістідом Мільтіада була заздалегідь узгоджена і затверджена Керіками. Це було свого роду прологом до укладення політичного союзу між родинами Філаїдів і Керіків, викликаного надмірним посиленням позицій Фемістокла в 480-х рр. до н. е., який оформився одруженням Каллія на дочці Мільтіада Ельпініці. Дж. Дейвіс відносить цю подію до початку 480-х рр. до н. е. [4, р. 258]. Однак, зв'язки з Керіками не вберегли Арістіда від вигнання в 482 р. до н. е., мабуть, тут не обійшлося без спекуляцій з боку його супротивника Фемістокла з приводу його зв'язку з проперськими Алкмеонідами. Що стосується політичних поглядів Арістіда, то, загалом, вони були в достатній мірі консервативними, так само як і багато аристократів, він захоплювався спартанською державою [14, р. 226], вигідно відрізняючись від інших політичною гнучкістю у справах, які вимагали компромісу. У Плутарха є пасаж на підставі якого можна визначити недовірливе ставлення Мільтіада до Арістіда [14, р. 224]. Коли була отримана перемога на Марафоні то афіняни спішно відступили назад до Афін, чекаючи нападу на місто, і Мільтіад залишив стерегти полонених та військову здобич Арістіда разом з його філою. Мабуть це рішення Мільтіада не було випадковим і ґрунтувалося на підозрі у вірності як самого Арістіда, так і його філи Антіохіди, в якій поряд з Алкмеонідами впливом також користувалися Керіки [9, с. 93–94].

На підставі того, що Плутарх згадує як Арістід і Фемістокл разом билися в Марафонській битві [14, р. 224], деякі дослідники роблять висновок, що останній, як і Арістід був стратегом [7, р. 250; 10, с. 135]. З цього приводу існують протилежні точки зору [1, рр. 436–439; 6, р. 96]. Дійсно, це повідомлення Плутарха викликає великі сумніви в своїй історичності, будучи свого роду відсиланням до пізнішого співробітництва між Арістідом і Фемістоклом. Крім того, в античній традиції обидва названих політика часто виступають антиподами в боротьбі нових і старих традицій, і це протистояння з особливою яскравістю зображено в анекдотичних історіях, що містяться в біографіях Плутарха. Тут виникають великі сумніви, так як Плутарх навіть не називає посади Фемістокла. І, крім того, більше ніхто з авторитетних античних авторів не називає Фемістокла стратегом у 490 р. до н. е. Тому, це питання слід залишити відкритим.

Особи інших стратегів 490 р. до н. е. невідомі, і те, що частина з них виступала проти Мільтіада не робить їх в односторонньому порядку персофілами, їм цілком міг бути властивий прагматизм і вичікувальність – оборонна позиція по відношенню до персів [5, р. 381]. Ці нейтральні стратеги, швидше за все, належали до дрібних аристократичних родів, не виключено, що серед них були вихідці з сільських демів, як наприклад полемарх Каллімах [9, с. 315]. Стосовно Каллімаха зауважимо, що будучи полемархом він володів додатковим голосом коли при голосуванні серед стратегів була нічия. З викладеного вище видно, що серед стратегів 490/89 рр. до н. е. були представники політичних угруповань Алкмеонідів, антиперської коаліції, однак ніде не згадується, щоб серед стратегів цього року були прихильники проперського угруповання Гіппарха. Швидше за все, насправді все так і було. Якщо повідомлення Геродота вірно, що Мільтіад незабаром був обраний стратегом після виправдання у судовому процесі (тобто близько 493/2 рр. до н. е. [11, р. 256]), то цілком можливо, що об'єднавши зусилля з Фемістоклом, він зумів настільки дискредитувати угруповання Гіппарха, що це позначилося на його популярності, і тим самим перекинуло йому доступ до колегії стратегів. Авторитет Гіппарха і його політичної сили повинен був неминуче падати, особливо після першої невдалої каральної перської експедиції на Афіни і Еретрію в 492 р. до н. е.

В цьому нарисі ми спробували по мірі сил розібратися у складі колегії стратегів за 490/89 рр. до н. е., і визначити їх політичні уподобання. З десяти стратегів за цей період відомі лише троє: Мільтіад, Стесілай, і Арістід. Враховуючи стан сучасної джерельної бази не можна ствердно сказати, що Фемістокл був обраний стратегом у 490 р. до н. е. Допускаючи справедливості пропозиції П. Бікнелла, що Стесілай був прихильником Мільтіада, а отже й антиперської коаліції, то можна зробити висновок, що політична позиція Арістіда знаходиться десь посередині між Алкмеонідами і протилежним їм політичним табором. Інша ж частина стратегів, не була завзятими прихильниками провідних політичних сил Афін, що зумовило і зробило можливим їх співпрацю з угрупованням Мільтіада. В цілому, ситуація зі стратегами в 490 р. до н. е., викликає багато питань, відповіді на які є багато в чому гіпотетичними і вимагають подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Bicknell Peter J. The Command Structure and Generals of the Marathon Campaign / J. Bicknell Peter // *L'antiquité classique*. – 1970. – Tome 39. – Fasc. 2. – P. 427–442.
2. Hammond N. G. L. The Campaign and the Battle of Marathon / N. G. L. Hammond // *The Journal of Hellenic Studies*. – Vol. 88. – 1968. – P. 13–57.
3. Kirchner I. Prosopographia / I. Kirchner // *Attica*. – Vol. 2. – 1901–1903.
4. Davies J. K. Athenian Propertied Families, 600–300 / J. K. Davies. – B. C. Oxf., 1971.
5. Scott L. Historical Commentary on Herodotus Book 6. Leiden / L. Scott. – Boston: Brill 2005. XII. – 716 p. (*Mnemosyne Suppl.* 268).
6. Marincola J. The Fairest Victor: Plutarch, Aristides and the Persian Wars / J. Marincola // *Histos*. – 2012. – Vol. 6. – P. 91–113.
7. Burn A.R. Persia and the Greeks / A. R. Burn // *The Defence of the West*. – B. C. Stanford University Press, 1984. – 640 p.
8. Develin R. Athenian Officials / R. Develin. – Cambridge University Press, 1989. – 556 p.
9. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: время расцвета демократии / И. Е. Суриков; [отв. ред. Л.П. Маринович]; Ин-т. всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 2008. – 383 с.
10. Ставнюк В. В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса / В. В. Ставнюк. – Київ: Прайм-М, 2004. – 248 с.
11. Herodotus. Books V-VII: The Persian Wars (Volume III), (Loeb Classical Library No. 119). Harvard University Press, 1938. – 592 p.
12. McC H. Kalos-Names on Attic Vases // *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. – Vol. 16. – No. 10 (Oct., 1921). – P. 211–213.
13. Plutarch: *Moralia*, Volume IV, (Loeb Classical Library No. 305). Harvard University Press, 1962. – 576 p.
14. Plutarch, *Lives*, Volume II, (Loeb Classical Library No. 46). Harvard University Press, 1959. – 630 p.

Сергей Волканов**ПРЕДСТАВИТЕЛИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ГРУППИРОВОК В СОСТАВЕ АФИНСКОЙ КОЛЛЕГИИ СТРАТЕГОВ В 490/89 ГГ. ДО Н.Э.**

В статье предпринята попытка исследования состава коллегии стратегов за 490/489 гг. до н.э. и то к какой из политических группировок существовавших в Афинах во второй половине 490 гг. до н.э. принадлежал каждый из стратегов. Было выяснено, что в состав стратегов 490/489 гг. до н.э. попали представители различных политических группировок, сотрудничество между которыми, однако полностью не исключалось. В условиях открытой агрессии со стороны Персии для антиперсидской коалиции было важно обладать если не большинством голосом в коллегии стратегов, то хотя бы половиной, и по возможности перетянуть на свою сторону тех из стратегов, которые по каким-либо соображениям, колебались с определением своих политических позиций.

Ключевые слова: коалиция, стратег, политическая группировка, политические предпочтения, авторитет.

Serhiy Volkanov**THE REPRESENTATIVES OF THE POLITICAL GROUPS IN THE BOARD OF THE ATHENIAN STRATEGOI IN 490/89 BC**

This paper presents a survey of the board of strategoi in 490/489 BC, and the political orientation of each of the strategoi. During research it is established that in the structure of the strategoi of 490/489 BC were representatives of various political groups, cooperation between them, however, was not excluded completely. Due to the open aggression of Persia it was extremely important for anti-Persian coalition to obtain the majority within the board of the strategoi, or at least to have five places of ten, and if it was possible to sway on their side those of strategoi who, for whatever reasons, hesitated to define their political positions.

Key words: coalition, strategos, political group, political preference, authority.

УДК 94:327 (437+439) «1526»

Олександра Звягіна

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ. БОРОТЬБА ЗА УГОРСЬКУ ТА ЧЕСЬКУ КОРОНИ 1526 Р.

У роботі зроблений аналіз перебігу та результатів боротьби за корони між провідними центральноєвропейськими монархіями Ягеллонів та Габсбургів. Виокремлені особливості зовнішньополітичних відносин між династіями та окремими представниками місцевої угорської та чеської шляхти. Розглянуті дипломатичні перипетії та особливості передвиборчого процесу, з урахуванням ролі польського чинника на специфіку проходження виборів та їх результатів для всіх учасників подій 1526 р.

Ключові слова: Угорщина, Чехія, Королівство Польща, вибори 1526 р., дипломатія.

Двадцять років XVI ст. стали переломним часом для розвитку Центрально-Східної Європи, періодом визначення її кордонів на декілька майбутніх сторіч, окреслення сфер впливу та визначення домінуючої політичної сили в регіоні.

Метою статті є спроба проаналізувати й узагальнити на основі наявних джерел та літератури матеріал, присвячений процесу та механізмам боротьби за угорську та чеську корони в 1526 р. між династіями Габсбургів та Ягеллонів, як чинник боротьби за домінування в Центрально-Східній Європі.

У науковому обігу наявним є коло джерел, яке дає нам можливість визначити роль польського фактора у боротьбі європейських монархів за корони Чехії та Угорщини. На сьогодні існує комплекс різноманітних за своїм характером джерел: листи, посольські інструкції, дипломатичні звіти та донесення часів правління польського короля Сигізмунда I Ягеллона. Збірку цих джерел історики умовно називають «Теки Горського», на честь їх укладача Станіслава Горського. Він працював у королівській канцелярії у XVI ст. і першим почав збирати та впорядковувати документи, які були пов'язані зі зовнішньою політикою тогочасної Польщі. Зібрані Горським документи зберігались у Національній бібліотеці у Варшаві, у бібліотеці міста Курніка та бібліотеці Чарторийських у місті Кракові. У 1852–1912 рр. частина документів була віднайдена, систематизована та опублікована завдяки зусиллям групи істориків та фонду Дзялинських у тринадцяти томах під загальною назвою «Acta Tomisiana». Частина джерел з тринадцяти томів «Тек Горського» була використана дослідниками у вивченні зовнішньої політики Королівства Польського, зокрема окремих подій виборчого процесу в Чехії та Угорщині, які ми можемо знайти в роботах таких польських науковців, як М. Богуки, М. Біскупа, З. Войцеховського, Х. Ліске, В. Поцехи, Л. Фінкеля та інших.

Важливим для висвітлення поданої теми є залучення документів, які представлені іншими європейськими країнами. До цієї групи джерел можна віднести переписку між членами династії Габсбургів, яка зберігається у Віденському державному архіві.

Загалом історіографія питання виборів короля Чехії та Угорщині у 1526 р. бере свій початок у XIX ст. У цей час з'явився ряд наукових розвідок, присвячених викладенню основного фактичного матеріалу подій до і після виборів 1526 р. Це роботи таких польських істориків як М. Бобжинського, А. Герберштейна, Х. Ліске, Л. Фінкеля та інших. Більшість праць з питання виборів короля в Угорщині та конфлікту з цього приводу в рамках Центрально-Східної Європи представлено роботами польських та угорських істориків: М. Богука, М. Біскуп, Я. Ленк, Я. Марко, В. Поцеха, тощо. На жаль, українська історіографія майже взагалі не має розробок цього питання, лише окремі моменти втрати Ягеллонами корон центрально-східних країн проходять в роботі Л. Зашкільняка. Фрагментарність досліджень питання ролі польського та австрійського факторів на перебіг та результати виборів 1526 р. в Угорщині та Чехії обумовлює актуальність та новизну поданої розвідки.

1526 р. став початком трагедії для Королівства Угорського. Всередині року великі сили Османської імперії розпочали свій наступ на територію Угорщини. Незважаючи на заклики папи римського та популістські лозунги правителів західноєвропейських країн, про потребу оборони від турків, та ефемерних планів розпочати новий хрестовий похід проти мусульман, зайнявши територію християнської Візантії, жодної реальної допомоги королю Угорщини Людовіку II з династії Ягеллонів так і не було надано.

У цей час, двадцятирічний король Людовік II опинився сам на сам з османською навалою, стримати яку Угорщина не мала сили. Можливості країни були вкрай обмеженими. Попереднє правління Владислава II Ягеллона, батька молодого короля, залишило по собі країну в економічній

розрусі, без регулярної та фінансованої армії. Військовий потенціал Угорщини складався у двадцятих роках XVI ст. зі загального шляхетського ополчення, яке мало ставати до зброї в разі небезпеки цілісності країни за закликком короля та сейму.

На початку 1526 р. в Європі вже було відомо про те, що султан Сулейман I Пишний готує масштабну кампанію для нового походу в Європу після перемог імперії в Азії та Африці. Турецький наступ не був новиною для європейських монархів та політиків, що ми бачимо навіть з урядових переписок того часу [1, с. 1–3]. Підґрунтя до наступу на Захід було створене османами в попередні роки, коли у 1521 р. пав Белград, а в 1522 р. – Родос.

У планах султана Сулеймана I, які дуже скоро стали реальністю, було зайняття Середньодунайської рівнини, яка стала плацдармом для подальшої турецької експансії вглиб Європи. Метою європейських кампаній турків було втілення в життя ідеї розповсюдження та встановлення ісламського світу, яка була частиною офіційної ідеології Османської імперії на державному рівні [2, с. 77]. Завдяки релігійним принципам та імперській пропаганді турецькі піддані весь світ бачили як терен нефіксованих кордонів. Правителі, політики і солдати Османської імперії до війни 1683–1699 рр. вірили в ідею «завжди перемагаючого кордону», основним змістом якої була віра в те, що межі турецьких володінь завжди будуть збільшуватись завдяки постійному просуванню кордону вперед [2, с. 207]. Така віра у власну потугу виникала з попередніх військових успіхів імперії та створювала ілюзію динамічності рубежів країни. Це, в свою чергу, ставало причиною того, що навіть наймиролюбніші султани були прибічниками принципу «домінування ісламу» та «домінування війни» [3, с. 206].

Таким чином, з початку 1526 р. султан Сулейман I проводив збір військових сил та підготовку для однієї зі своїх наймасштабніших кампаній в Європі. Жодна країна західного світу не мала на той час настільки потужної та чисельної армії, щоб самотужки зупинити османську навалу. Все ж, Людовік II, король Чехії та Угорщини, вирішив самотужки виступити на чолі об'єднаної чесько-угорсько-хорватської армії назустріч турецьким військам, які були вже на кордонах країни на початку серпня. Молодий король Ягеллон очікував також підкріплення та поповнення своїх сил тією частиною армії, яку мав привести з собою воєвода Трансільванії Янош Заполля.

Битва між військами Османської імперії та об'єднаними силами королівств Чехії та Угорщини розпочалась на полі Могача 29 серпня 1526 р. 25-тисячна армія короля Людовіка II виступила, не дочекавшись підкріплення зі сторони воєводи Яноша Заполля, проти 75-тисячної добре підготовленої турецької армії. Нерівний бій закінчився повною поразкою угорсько-чеської армії, переважна більшість якої була знищена. М. Дучмал в своїй роботі влучно зазначила, що «Угорщина втратила квіт своєї шляхти», а разом з нею загинув і молодий король, не залишивши по собі нащадків [4, с. 101].

В один день християнство не тільки програло битву ісламу під Могачем, але й, що було набагато важливішим, два королівські престולי Чехії та Угорщини стали вакантними. З цієї ситуації виникало питання: хто ж буде королем? Претендентів на обидві корони було достатньо. З часів Першого Віденського конгресу 1515 р. династії Ягеллонів та Габсбургів всіма силами намагались утвердити свій вплив в регіоні Центрально-Східної Європи. Загибель Людовіка II ставила на повістку дня давно наболіле питання: хто правитиме Чехією та Угорщиною.

На політичному рівні сама по собі ситуація правління цими країнами завжди викликала безліч суперечок та взаємних претензій сусідніх династій. Корону Чехії та Угорщини по черзі носили і Габсбурги, і Ягеллони. Обґрунтування своїх прав дипломатичним шляхом і шляхом шлюбних домовленостей провадили обидві династії, починаючи ще з XV сторіччя.

У випадку Чехії головним претендентом на корону вважався Фердинанд Габсбург, як чоловік Анни, доньки Владислава II, та рідної сестри загиблого Людовіка II. Також, згідно попередніх домовленостей угорської гілки династії Ягеллонів та Габсбургів від 1463 р., 1491 р. та 1515 р.

До того ж, династія Габсбургів мала широке коло прихильників серед чеської шляхти та магнатів, які впродовж попередніх років отримували пенсії та кошти від австрійського ерцгерцога Фердинанда і активно лобювали його інтереси ще за життя королів угорсько-чеської гілки династії Ягеллонів.

Ерцгерцог австрійський в цей період надіслав ряд посольств до Чехії. 1 жовтня 1526 р. перед відкриттям елекційного сейму дипломати Ежи фон Пукхейн, Сигізмунд фон Дітріхштайн та Ян фон Штархемберг від імені Фердинанда зобов'язались не тільки прийняти та зберегти всі станові права та привілеї чеської шляхти, але й виплатити всі борги попередніх королів [5, с. 302].

Польський король Сигізмунд I був останнім представником династії Ягеллонів по чоловічій лінії і, згідно Середньовічній традиції та дідовичного права, мав повні права та можливість претендувати на корони Чехії та Угорщини.

6 вересня 1526 р. до Кракова надійшла звістка про колосальну поразку чесько-угорської армії під Могачем та несподівану смерть короля Людовіка II Ягеллона. Звістку про загибель молодого

монарха прийняла королева Бона, тому що сам польський король перебував в той час у Варшаві. Спираючись на документи опубліковані В. Поцехою, ми можемо говорити про те, що польська королева відправила Сигізмунду I звістку про смерть племінника зі своїми коментарями, в яких пропонувала подивитись на позицію імператора Карла V, але, по можливості, зберегти корони Чехії та Угорщини за династією Ягеллонів [5, с.298].

14–15 вересня 1526 р. польський король Сигізмунд I розіслав листи до чеських та угорських станів, змістом яких була потреба об'єднання зусиль королівств заради протистояння турецькій загрозі, щоб уникнути ще більш трагічних наслідків [6, арк. 175; 6, арк. 178; 6, арк. 185; 6, арк. 194; 6, арк. 198]. Король також писав про те, що негайно повертається до Кракова в зв'язку з потребою організації допомоги Чехії та Угорщині проти Османської імперії. Про висунення своєї кандидатури польський монарх не говорив в цих листах ні слова, але основною тезою послань було те, що Сигізмунд I «ніколи не відступиться», «не кине Чехії та Угорщини», перед лицем турків [6, арк. 170]. Все це говорить про наміри та позицію короля. Він виставляв себе в ролі єдиної сили, яка зможе протистояти султанові та його армії, в ролі останньої надії та допомоги. Фактичний зміст листів це не акт допомоги Чехії та Угорщині, а більше самореклама польського монарха, тонкий натяк на його кандидатуру. Фактично це була пропозиція об'єднання двох держав під своєю егідою заради протистояння Османській імперії та забезпечення миру в регіоні.

У цей час на території Чехії перебував польський агент Шлонжак Бернард Претвіч, завдання якого був збір інформації та лобювання кандидатури польського короля [7, с. 184]. Сигізмунд I Ягеллон довго зволював з відправленням офіційного посольства до Чехії, розраховуючи на те, що місцева шляхта та магнати самі надішлють йому запрошення. З цього приводу можна говорити про певну легковірність та самовпевненість польського короля та його радників з одного боку. З іншого, це був тонкий дипломатичний хід. Адже, якщо б польський король отримав запрошення на трон від чеської та угорської шляхти, то Габсбурги не змогли б пред'явити йому зірвання попередніх домовленостей та факт втручання у виборчий процес, що могло загрожувати Ягеллонам колосальним конфліктом з імператорською династією. Тоді як в разі надходження запрошення від самих чеських чи угорських станів Сигізмунд I міг зробити вигляд вимушеного прийняття корони, як відповідь на рішення місцевої шляхти, яка мала повні права на самостійне обрання короля згідно своїх звичаїв та прав.

14 вересня 1526 р. в Гроткові чеськими станами був зібраний сейм, який мав вирішити подальшу долю країни, визначити порядок обрання на престол та основних претендентів. Серед чеських станів сформувалось два табори. Народова партія, яку очолив впливовий магнат Лев Зденко, та прогабсбурзька партія на чолі з чеським канцлером Адамом фон Неухаусом. Народова партія спочатку виступала на стороні польського короля, хоча висловлювались певні сумніви щодо поважного віку Сигізмунда I, якому на той час було п'ятдесят дев'ять років, та одлеглості країн одна від одної [5, с. 301].

8 жовтня 1526 р. в Чехії розпочав свою роботу виборчий сейм. Представники Габсбурга розгорнули бурхливу діяльність та провадили активну передвиборчу пропаганду серед чеських князів, яка включала й підкупи голосів можновладців через своїх агентів [7, с.184]. В цей час Ягеллони не мали жодного офіційного представництва під час роботи сейму. Цей факт штовхнув народову партію в Чехії до пошуку нової кандидатури на престол. Так, до виборів було вирішено залучити представників баварської династії Віттельсбахів, як давніх та запеклих супротивників Габсбургів в Європі. Саме кандидатура Віттельсбахів була представлена від імені Зденко Льва [8, с. 402]. Кандидатура польського короля поступово втрачала всі шанси на успіх, і для її підтримки потребувались активні дипломатичні дії зі сторони Сигізмунда I, який продовжував зволювати з рішенням про відправку офіційного посольства до Чехії. Він покладав надії на свої «природні» права на престол, в якості останнього представника правлячої династії по чоловічій лінії.

10 жовтня 1526 р., за запрошенням представників народového руху, до Чехії прибуло офіційне посольство від баварського князя з повноваженнями представлення його кандидатури на виборах.

Баварські дипломати не мали серед прихильників народového табору повної підтримки. До того ж, дипломатична гра, яку провадили послы та агенти ерцгерцога Фердинанда, була набагато успішнішою, в силу роздачі коштів та обіцянок. Габсбург знов зробив офіційну заяву, що не буде претендувати на право виборів королів в Чехії в майбутньому. Таким чином, чеський сейм почав схилитись більше на його сторону. Факт підкупу окремих ворожих до австрійської династії дворян дав свої плоди. В результаті, Ян Мракеш, прибічник Зденко Льва, під час відсутності проводиря народовой партії, від його імені перевів весь чеський опозиційний табір на сторону Габсбургів під час роботи елекційного сейму [5, с. 305–306].

Сигізмунд I, спостерігаючи за зростом впливу Фердинанда в Чехії, 18 жовтня 1526 р. вирішив перейти до активних дій. Він зважився на формування та відправлення офіційного посольства до Чехії з обґрунтуванням своїх прав на престол та з інструкціями, які надавали їм повноваження на

висунення його кандидатури на виборах. Польські дипломати мали при собі листи до панів чеських та моравських, в яких нагадувалось про право польського короля на трон, шляхом родинних зв'язків з минулим королем Людовіком II [6, арк. 195–196]. Також Сигізмунд I звернувся до приписів «Золотої булли», норми якої були дійсними для чеських земель, за якою обрання нового короля могло відбутись лише тоді, коли вимирає вся династія [6, арк. 195–196]. В цьому випадку польський король виступав главою роду Ягеллонів за старшинством і мав право на чеський престол. Стосовно королівни Анни Ягеллонки, Сигізмунд I відзначав, що вона вже отримала з Фердинандом свій посаг [9, арк. 170]. Стани сілезькі, моравські та лужицькі підтримували польського короля, але вони не приймали участі у виборах. Отже, по суті, це не мало значення, а в самій Чехії Ягеллона вже не брали до уваги.

На жаль, цей крок був здійснений надто пізно. Посольство Сигізмунда I прибуло на виборчий сейм в сам день виборів 19 жовтня. Новим королем Чехії був, фактично одногосно, обраний ерцгерцог австрійський Фердинанд Габсбург, який був коронований 24 жовтня 1526 р., закріпивши права своєї династії на трон.

Польський король не став оскаржувати результати виборів та не протидіяв обранню Фердинанда, вважаючи це вже за довершений факт. Сигізмунд I не збирався псувати стосунки з Габсбургами та чехами, провокувати конфлікт та збройне протистояння на кордонах свого Королівства, притримуючись політики мирного врегулювання конфліктів. Про це він писав в листі до прусського князя Альбрехта Бранденбург-Ансбахського, даючи відповідь на його ідею оскаржити результати виборів [5, с. 306].

Втрата чеської корони навчила польський королівський двір, що самі стани надсилати посольства, з проханням прийняти корону, до Сигізмунда I не будуть, що за неї потрібно боротись. Ілюзія була розвіяна, а помилка врахована під час нових виборів і боротьби за залишок спадку Людовіка II – угорську корону.

Політична ситуація в Угорщині, на відміну від Чехії, складалась більш сприятливо для включення Королівства Польського в боротьбу за корону святого Стефана. Польська дипломатія значно активізувалась. Але сама політична ситуація, як в країні, так і в регіоні Центрально-Східної Європи, була досить складною.

Так, у період XVI сторіччя королівство угорське на карті Європи розташовувалось між таких потужних країн як Королівство Польське, Священна Римська імперія германської нації та Османська імперія. В цьому випадку дві останні вели політику експансії та захоплення територій, що вже з періоду XV сторіччя робило факт захоплення угорських територій лише питанням часу.

На ряду з зовнішньополітичними факторами на стан речей в Угорщині цього періоду вплинула і внутрішньополітична ситуація. Фактично в країні існувало два могутні політичні блоки, умовно кажучи партії, які об'єднували навколо себе як могутні шляхетські родини, так і представників середньої шляхти. Так, один з таких блоків повністю знаходився під німецьким впливом, мав чітке спрямування на династію Габсбургів і всіма силами підтримував претензії імператорської родини на корону святого Стефана. Подібна відданість австрійській династії була обумовлена не тільки щирими політичними вподобаннями, але й щедрим фінансуванням представників угорської знаті Габсбургами упродовж довгих років.

Інший блок на політичній арені Угорщини представляла націоналістично налаштована шляхта, яка вбачала відродження країни та її майбутнє у обранні «народного» короля, людини, яка б була представником угорської знаті, такий собі перший серед рівних. Подібний образ монарха, обраного з кола місцевої шляхти, уособлював сильний король Мартін Кромер, за часів правління якого Угорщина переживала свій розквіт. Також цей блок характеризувався жорстким негативним ставленням до Габсбургів і взагалі до всього німецького, пов'язуючи австрійську династію з диктатом, нівелюванням прав місцевих громад та експансійною політикою.

Відмінною рисою Угорщини від Чехії була наявність не просто сильної народової партії, а харизматичного і сильного лідера – Яноша Заполля. Він був найбагатшим магнатом країни, представником старого шляхетського роду. Батько Яноша, Стефан Заполля, служив королю Угорщини Мартінові Кромеру, як написала М. Дучмал «в першу чергу мечем», беручи участь у битвах проти імператора Фредерика III, за що отримав завойовану частину Австрії в якості намісника [4, с. 102]. Уже в той час родина Заполля окреслювалась сучасниками як казково багата. Мати Яноша Заполля, Ядвіга, була донькою князя щешинсько-глогівського Пшемисла II та Анни Мазовецької і належала до роду Пястів, вигаслої династії польських королів по чоловічій лінії [4, с. 103]. До обрання у 1490 р. Владислава II Ягеллона на угорський трон на корону претендував, хоча і безуспішно, і Стефан Заполля, батько Яноша. У 1512 р. його донька Барбара стала дружиною Польського короля, хоча і померла у 1515 р. Все це сприяло зросту амбіцій Яноша Заполля, який ще до 1515 р. не раз претендував на руку Анни Ягеллонки, доньки Владислава II, яка стала, врешті-решт, дружиною Фердинанда Габсбурга.

Так, щире прагнення володіти угорською короною характерне для всього життя не тільки самого Яноша, але й його родини Заполля в цілому. Окрім самого бажання керувати Угорщиною, магнат мав фінансові та військові можливості, щоб протиставити свою кандидатуру іншим претендентам на трон. Янош Заполля був мав великі родинні статки, був воєводою Трансильванії і в його розпорядженні знаходилась велика боєздатна армія, яка не постраждала під Могачем, бо не дісталась до поля битви.

Іншими героями драми під назвою боротьба за угорську корону були, за чеським сценарієм, Сигізмунд I Ягеллон та Фердинанд Габсбург.

Говорячи про австрійського ерцгерцога потрібно зазначити, що методи отримання трону в Угорщині нічим не відрізнялись від методів використаних в Чехії. Все ті ж підкупи магнатів та високопосадовців, а також підтримка його кандидатури з боку могутнього воєводи Стефана Баторія, канцлера Стефана Бродеріка та овдовілої по Людовіку II королеви Марії, яка була рідною сестрою Фердинанда.

Говорячи про кандидатуру Сигізмунда I і особливості польської дипломатії в Угорщині спочатку потрібно окреслити стан, в якому знаходилось Королівство у двадцятих роках XVI ст.

Польща, як і Угорщина, у XVI ст. мала потужних і дуже неспокійних сусідів. Фактично країна була оточена з усіх боків ворожими державами, які мали багато територіальних претензій як до самого Королівства, так і до Великого князівства Литовського, підвладного Ягеллонам і об'єданого з Польщею в рамках персональної унії монарха. На Заході німецькі князі та австрійська династія Габсбургів прагнули до нівеляції політичної влади Ягеллонів в Центральній-Східній частині, а також мали претензії до Пруссії, приєднаної остаточно в рамках васального князівства до польських земель тільки у 1525 р.

На сході Велике князівство Московське розпочало політику «збору руських земель», претендуючи на значні території, які колись входили до складу Київської Русі і в XVI ст. склали частину Великого князівства Литовського.

На полудні кордон з татарами відрізнявся нестабільністю і постійними нищівними набігами, що спричиняло спустошення та розграбування земель. Гостро стояла проблема васальної залежності князівства Молдавського та постійні прикордонні конфлікти з ним. На додаток всі ці проблеми сусідства проходили на тлі постійної небезпеки османської навали, стримати яку Польща не мала самотужки жодних ресурсів, ані матеріальних, ані людських.

В середині країни в цей час влада короля була обмеженою сеймом та Сенатом. Король Сигізмунд I у своїй внутрішній політиці спирався на магнатів для того, щоб підпорядкувати своїй владі середню та дрібну шляхту. Підтримка королівської влади представниками найзаможнішої шляхти мала свою ціну. Результатом такої політики був великий вплив урядників та магнатів на механізми прийняття рішень королем, а також на формування курсу зовнішньої політики держави.

В історіографії прийнято вважати, що при польському королівському дворі Сигізмунда I існувало дві політичні сили, які умовно називаються партіями [7, с. 165–178; 10, с. 155; 11, с. 306]. Перша традиційно носить назву прогабсбурзької. Вона була представлена рядом магнатів і підтримувалась за рахунок коштів ерцгерцога австрійського Фердинанда. Її діяльність можна окреслити повною лояльністю до імператорської династії, підтримку її інтересів при польському королівському дворі, інтригами і підкупам заради схвалення короля на союз з Габсбургами та слідування інтересам цієї династії.

У сфері зовнішньої політики представники поданої партії виступали не тільки за повну та безумовну підтримку імператорської династії, але й за війну з Османською імперією, були противниками відносин та союзів з Францією. До лідерів прогабсбурзької партії історики відносять Анджея Кжицького, канцлера коронного Кшиштофа Шидловецького та підканцлера коронного Петра Томицького.

Інша політична сила носить назву народової партії. Векторами політичної діяльності цієї партії були союз з Францією та Туреччиною, розуміння небезпеки домів Габсбургів та Гогенцолерів [7, с. 163]. Основним завданням – протистояння поширенню німецьких впливів як в самій Польщі, так і в регіоні, укріплення позицій і розширення впливу династії Ягеллонів на теренах всієї Центрально-Східної Європи. До цього політичного крила відносять єпископа і голову польської католицької церкви Яна Ласького, дружину Сигізмунда I королеву Бону Сфорцу, Петра Гамрата та маршалка коронного Петра Кміта.

Серед істориків прийнято вважати, що домінування тієї чи іншої політичної сили повністю визначало зовнішньополітичний курс Королівства Польського та формувало вектори укладення ним союзів. Отже, відповідальність за вироблення тієї чи іншої позиції у сфері міжнародних відносин повністю покладають на діяльність тієї чи іншої партії. В цьому питанні потрібно повністю погодитись з думкою польського історика Л. Фінкеля стосовно того, що механізми прийняття рішень у міжнародних відносинах Королівства були набагато глибшими ніж вплив політичних партій при

польському дворі. Незважаючи на те, що кожна з партій в свій час мала значний вплив на Сигізмунда I, жодна з них не керувала повністю королем і не виносила остаточних рішень [12, с. 22]. В цілому, питання існування політичних партій при польському королівському дворі видається доволі сумнівним. Неможливо заперечувати той факт, що в Польщі періоду XVI ст. існувало два політичні вектори, два бачення шляху країни в області міжнародних відносин: один прогабсбурзький, спрямований на сприйняття імперської династії в якості покровителя Королівства, інший – більше скорегований під власні інтереси держави, спрямований на затвердження впливу Ягеллонів у Центрально-Східній Європі.

Все ж, ці вектори назвати словом «партія» дуже складно і, по суті, неможливо. Так, згідно визначення, яке наводить політолог М. Юрій «політична партія – це організована група громадян, що виражає інтереси тих чи інших соціальних верств і прагне до реалізації своєї мети шляхом боротьби за державну владу і її використання» [13, с. 167]. Таким чином можна дійти висновку, що при польському дворі не існувало організованої групи громадян, незважаючи на окреслення, наприклад, за Петром Томицьким прогабсбурзького вектору не потрібно забувати, що, за часів одруження Сигізмунда I на Барбарі Заполля та часів проектів укладення союзів з Францією на початку 20-х рр. XVI ст., підканцлер представляв інтереси іншого вектора, виступаючи «за» такі союзи і зв'язки на міжнародному рівні. Тобто фактично у 20-х рр. XVI ст. в Королівстві Польським жодних партій не існувало. Були окремі особистості, дії яких мотивувались зисканням впливу при королі та пошуком шляхів зміцнення власної влади, що автоматично наштовхувало їх на вибір вектору у сфері зовнішньої політики, який міг легко змінитись на протилежний, залежно від нагальних потреб та мети, яку переслідував той чи інший високопосадовець.

Отже, існувало два напрями реалізації зовнішньої політики Польщі у першій половині XVI ст. Перший носив характер прогабсбурзький, інший – народовий, тоді як певні політичні діячі лише долучались до цих векторів. Просто якогось з напрямів вони притримувались частіше і завзятіше, якогось рідше, що залежало від того, де більше переважала особиста вигода.

Таким чином, на польського короля Сигізмунда I у питанні здобуття угорської корони та проблеми висування своїх претензій на неї здійснювався подвійний тиск. З одного боку, виходячи з геополітичного розташування країни на міжнародній арені. З іншого, враховуючи традиційне існування двох векторів бачення розвитку зовнішньої політики при королівському дворі, всередині країни. Польський монарх у 1526 р. опинився в доволі складній ситуації.

За радою сенаторів, зокрема підканцлера Петра Томицького і єпископа Перемишлю Анджея Кжицького, а також королеви Бони Сфорци, Сигізмунд I вирішив боротись за своє право на корону святого Стефана, незважаючи на ризик спровокувати конфлікт з Габсбургами та Османською імперією [8, с. 647]. Враховуючи той факт, що офіційно у віденському трактаті 1515 р. не було чітко прописано право престолонаслідування Габсбургів в разі переривання династії Ягеллонів. Все ж, наміри польського короля було вирішено тримати в таємниці, щоб не спровокувати погіршення відносин з двома імперіями.

Для реалізації претензій польського короля на угорський трон було вирішено надіслати придворного шляхтича Миколая Ніпшича з таємною місією до Буди. Згідно інструкцій, наданих Ніпшичу від 15 вересня 1526 р., можна зрозуміти, що польська правляча еліта не вірила в такі колосальні втрати угорської армії під Могачем і до кінця сумнівалась в правдивості інформації щодо смерті короля Людовіка II. Саме тому, польський шляхтич мав розвідати ситуацію в країні, а коли б відомості з Буди підтвердились, податись з листами до угорських магнатів, воєводи трансільванського Заполля та овдовілої королеви Марії [6, арк. 175; 6, арк. 178; 6, арк. 185; 6, арк. 194; 6, арк. 198]. Завданням Ніпшича була розвідка позицій та шансів Сигізмунда I на опустілий трон, а також завуальоване висунення його кандидатури серед угорської шляхти вмотивоване потребою оборони країни від турків досвідченим, розумним і «справедливим королем» [6, арк. 170; 9, арк. 171–175]

В своїх зверненнях до угорської шляхти Сигізмунд I наголошував на потребі якнайшвидшого обрання нового короля, який завдяки своїй сильній армії та сусідству зміг би захистити країну від турків, а паралельно червоною ниткою проходить думка, що польський король «ніколи від Угорщини не відступиться» [6, арк. 170]. Окремий лист був адресований Яношу Заполля, в якому Сигізмунд I нагадував про давні союзи і дружбу між родинами та свою готовність до переговорів щодо власної кандидатури на трон Угорщини, розраховуючи на підтримку воєводи трансільванського серед місцевої шляхти та магнатів [6, арк. 174].

Місія Ніпшича до Угорщини була добре спланованим тонким дипломатичним ходом з яскравим елементом самореклами польського монарха і сама по собі являла вдалий крок, окрім одного «але» – самої особистості, яка була обрана на реалізацію цієї кампанії. Ніпшич був агентом Габсбургів і отримував від них пенсію, що провалило плани польського двору, після зради шляхтича. Він не просто не виконав надані доручення, але й передав плани та інструкції

Сигізмунда I королеві Марії, сестрі Фердинанда, та Стефанові Баторію [7, с. 184; 6, арк. 210]. Зрада Ніпшича була розкрита завдяки донесенням і діяльності агента королеви Бони в Пресбургу, воєводи равського Яна Тшенського [5, с. 299–300].

В цей час, паралельно з подіями в Угорщині, при польському королівському дворі діяло австрійське посольство від імені Фердинанда на чолі з Томашом Каммерером, завданням якого було заручитись підтримкою кандидатури Габсбурга у Сигізмунда I. Польський король в свою чергу довго не приймав посла, до 2 листопада 1526 р., виправдовуючи затримку релігійними святами. Після чого габсбурзький посол отримав досить двозначну відповідь, суттю якої була теза, що польський монарх зробить все можливе для того, щоб забезпечити Угорщину від розділу, сприятиме обранню єдиного короля та захисту країни від турків [5, с. 313–314]. В цій відповіді немає жодного натяку на те, що Сигізмунд I робить ставку на Фердинанда, або визнає його єдиним законним монархом Угорщини. Австрійський посол трактував відповідь польського короля по своєму – в сенсі підтримати його сюзерена. В той час як сам монарх таким чином, не протиставляючи себе Габсбургам, залишив місце для політичних маневрів.

Паралельно з австрійським посольством при польському дворі йшла гостра дискусія щодо питання чи варто Сигізмунду I висувати офіційно свою кандидатуру на корону святого Стефана шляхом надіслання посольства до Угорщини на виборчий сейм. Активну позицію у цьому питанні зайняла королева Бона, виступаючи за винесення спадкових прав Ягеллонів на виборчому сеймі. Такої ж позиції притримувались ряд польських сенаторів, зокрема підканцлер Петро Томицький та Анджей Кжицький. Саме останні два шляхтичі наполегливо радили королю боротись за угорську корону, тоді як за думкою історика Х. Ліске сам польський монарх був проти, бо не бачив сили для правління анархічною Угорщиною та користі для Польщі [14, с. 247–248].

На думку автора висновки історика Х. Ліске є необґрунтованими. Сигізмунд I насправді міг розуміти, що для Польщі корона святого Стефана не мала б жодної практичної користі. Країна потребувала багато зусиль і, окрім турків та Габсбургів, мала проблеми з татарами, московітами та орденом, а Угорщина лише б потребувала додаткових сил та ресурсів. Але тут потрібно зрозуміти, що політика раннього Нового часу більше ґрунтувалась на середньовічних ідеях домінування та престижу, а не меркантильних міркувань. Потрібно зважати на ментальність правлячих кіл XVI ст., для яких основою було не вирахування прибутків, а питання статусу династії на європейській міжнародній арені. Так, говорити про те, що польський король апатично ставився до ідеї висунення своїх прав на угорську корону дуже складно, виходячи з його позитивного ставлення до цього політичного кроку, яке простежується не тільки в діях монарха, але й в його бесідах з Петром Томицьким. Саме такі настрої Сигізмунда I в своїх листах переказував польський підканцлер угорському канцлеру. Тут наголошувалось на тому, що Ягеллон зробить все можливе для порятунку країни і в жодному випадку не має наміру відступатись від Угорщини [5, с. 312].

Впевненість польського короля щодо своїх позицій в Угорщині зміцнив ряд факторів. Так, 31 жовтня 1526 р. до монарха та канцлера Кшиштофа Шидловецького надійшли листи від Яноша Заполля. Зміст листів до нас не дійшов, але його можна реконструювати завдяки відповіді на них польського короля. Трансільванський воєвода просив польського монарха надіслати посольство на виборчий сейм та заклик до угорської шляхти, пропонував свою підтримку, фактично визнаючи повні права на корону за Сигізмундом I [6, арк. 199]. Іншим спонукаючим чинником було те, що рідний брат Фердинанда Габсбурга, імператор Карл V, не міг надати ані фінансової, ані військової допомоги останньому, бо в цей час сконцентрував всі свої сили на боротьбу з Францією в Італії.

Отже, Сигізмунд I мав підтримку всередині своєї країни, та виглядало так, що мав підтримку в Угорщині в питанні відстоювання своїх прав на корону по Людовіку II, результатом чого стало рішення надіслати посольство на елекційний сейм і висунути претензії щодо своїх прав на корону. Одразу ж по від'їзду посла Габсбургів наказом Сигізмунда I на початку листопада 1526 р. з Кракова до Угорщини на виборчий сейм рушили послы короля: єпископ пшемисловський Анджей Кжицький та каштелян Станіслав Спровський. [6, арк. 202].

Інструкції польських послів містили в собі звернення до угорської шляхти про потребу обрання короля, який би зміг захисти та об'єднати країну, і те, що польський монарх не зичить собі нової корони, а тільки прагне уберегти християнство від турків [6, арк. 201–202]. Також, інструкції містили нагадування про те, що династія Ягеллонів правила в Угорщині і не згасла повністю по чоловічій лінії [6, арк. 201–202]. Тут же ми знаходимо повноваження послів звернутись до воєводи Яноша Заполля по допомогу у сприянні вибору кандидатури польського короля, розраховуючи на добрі відносини з воєводою та кровні узи, які їх пов'язували [6, арк. 201–202]. Самі інструкції не містять відвертих претензій Сигізмунда I на угорську корону, що пояснюється тим, що дипломатичні доручення могли потрапити не в ті руки, планувалось приховувати справжні наміри монарха якомога довше.

Здавалосьь, успіх делегації був забезпечений. Отримання угорської корони для польського королівського двору вважалось вже суто формальністю, але все склалось досить неочікувано. 11

листопада 1526 р. частина угорських станів, яка зібралась на виборчий сейм в Токаї, проголосила новим королем Угорщини Яноша Заполля, про що польські послы довідались в той час, коли знаходились в дорозі на сейм. При цьому, друга половина угорської шляхти знаходилась на іншому сеймі в Хайнцбургу з метою обрання на корону святого Стефана Фердинанда Габсбурга, якого вони проголосили королем трохи пізніше 17 грудня 1526 р., після звістки про обрання Яноша Заполля.

Обрання трансільванського воєводи на угорський трон стало несподіванкою для польського королівського двору, але не викликало жодних здивувань у шляхти, яка зібралась на сейм в Токаї.

По-перше, потрібно зауважити, що Янош Заполля оголосив початок сейму в Токаї 5 листопада 1526 р., а листи до Сигізмунда I та канцлера Кшиштофа Шидловецького надішли до Кракова в останніх числах жовтня 1526 р., що фізично унеможливлювало такий швидкий і вчасний приїзд польських послів на вибори, про що воєвода не міг не знати. Тобто, сміливо можна погодитись з думкою Х. Ліске, що Янош Заполля навмисне надіслав листи-запрошення до Королівства Польського за кілька днів до відкриття сейму, для того, щоб останній Ягеллон не зміг пред'явити претензій на угорську корону [14, с. 246]. Але в той же час Заполля розумів, що його обрання не усуне з політичної гри австрійського ерцгерцога, і в подальшому він буде потребувати не тільки союзників, але й тих монархів, хто зможе йому допомогти, тому не хотів псувати добрі відносини з польським королем.

По-друге, дивним видається збіг, що польських послів по дорозі на сейм затримали в Сілезії у Фриштаку, в гостях у Казимира, князя цешинського, рідного дядька Яноша Заполля. З цього виникає логічне питання: а чи то був збіг?

Саме під час свого перебування в Сілезії польські послы дізнались про обрання Яноша Заполля королем. По надходженню цієї новини вони мали таємну аудієнцію у Казимира, дядька Заполля, не відкриваючи справжньої мети свого приїзду. За думкою В. Поцехи, Анджей Кжицький, запропонував проект, згідно якого спадкоємцем Заполля був би визнаний Сигізмунд Август, син польського короля [5, с. 315]. Хоча неможливо з впевненістю стверджувати, що проект був сформований саме Анджеєм Кжицьким і саме під час його перебування в Сілезії, все ж така концепція мала місце. Доказами реального повстання подібного проекту може слугувати те, що в цей час при австрійському дворі ширяться чутки про бажання Сигізмунда I в разі смерті Заполля осадити на троні Угорщини свого сина [14, с. 264].

В Сілезії, коли польські послы дізнались не тільки про обрання Яноша Заполля, але й про його коронацію, то повстало питання: чи є сенс їхати далі? Фактично їх повноваження були невіліювані фактом здобуття воєводою трансільванським корони, місія не мала сенсу. Послы Сигізмунда I опинились в складному становищі. Вони не могли розкрити Яношу Заполля справжньої причини свого візиту в Угорщину, а не їхати до нього було б дивним, тому що яке тоді пояснення мети подорожі дипломатів. При цьому, візит до новообраного короля міг спровокувати погіршення відносин з Габсбургами. Незважаючи на великий ризик Анджей Кжицький та Станіслав Спровський вирішили все-таки продовжити свою подорож. Послы поставили перед собою нове завдання дізнатись про розташування сил та політичне становище в Угорщині, розвідати подальші плани нового короля [14, с. 258–259]. Дипломати мали підштовхнути Яноша Заполля шляхом переговорів на укладення миру з Туреччиною та запевнити його не укладати жодних союзів політичних чи династичних без відома та згоди Сигізмунда I [5, с. 315–316].

Польські послы по шести днях коронації Яноша Заполля, 16 листопада 1526 р., тільки прибули до резиденції нового угорського монарха в Тренчині. В час перебування дипломатів при дворі Заполля Сигізмунд I надсилає нові інструкції, згідно яких вони мали підтримувати теплі відносини з новим королем. При цьому, жодних обітниць не давати і жодні союзи не укладати, тому що Фердинанд почав свої вибори та планував коронацію, про що вже було достовірно відомо в Королівстві [6, арк. 205; 6, арк. 208]. Польський король наказував зайняти позицію вичікування до того часу, поки не стане зрозуміло, хто з угорських монархів сильніший і хто з них візьме гору [6, арк. 205].

Перебування польських послів при дворі Заполля викликало ряд проблем. Зокрема, потребу виправдання мети своєї подорожі до Угорщини та проблему конфлікту з Габсбургами. Ці проблеми були вирішені завдяки неабиякому дипломатичному талантові Анджея Кжицького. Він написав листи до Австрії єпископу Каммерару та канцлеру угорському Бродарікусу з прогабсбурзької партії, знаючи напевне, що ця інформація відразу ж буде передана Фердинандові. Посол писав про те, що: «король Сигізмунд за порадою своїх радників у перші ж дні після смерті племінника мислив претендувати на угорську корону, але довідавшись про такі ж наміри Фердинанда, вислав, як відомо, на народний сейм посольство для підтримки кандидатури Габсбурга. Посольство прибуло запізно і ні чим не могло зарадити, але згідно вимог етикету не могло відразу ж поїхати і мало нанести візит іншому новообраному королеві» [5, с. 318; 6, арк. 212; 6, арк. 213].

Таким чином, Анджей Кжицький демонстрував не тільки те, що його король ніколи не йшов проти Габсбургів та не претендував на угорський трон, але й пояснював, не наводячи лишніх підозр, своє перебування при дворі Заполля. Листи польського дипломата були, як ніколи,

своєчасними, тому що Фердинанд загрожував Польщі зірванням миру з Москвою та нацькуванням князя Василя на Литву.

Ми можемо зробити висновок, що 1526 р. став однією з ключових точок у розвитку регіону Центрально-Східної Європи, визначивши його долю на багато десятиріч вперед. Фактично це час втрати влади в регіоні династії Ягеллонів і переходу її до рук Габсбургів. Проблема домінування в Центрально-Східній Європі була вирішена на користь імператорської династії. Польська Корона назавжди лишилась і угорської, і чеської корони, а з ними і свого статусу провідної династії Європи.

Все ж, в поданий час, незважаючи на всі перешкоди, польський король Сигізмунд I робить все можливе в рамках політики і дипломатії для того, щоб отримати спадок по своєму племінникові Людовіку II. Польський монарх поніс поразку у відкритому протистоянні за обидві корони центральноєвропейських країн, незважаючи на втрату навіть надії на отримання Чехії під свою владу, Сигізмунд I не залишив спроб повернути Угорщину до складу своїх володінь. Польща, втративши реальний шанс отримати корону, вирішила повернути її Ягеллонам шляхом дипломатичних хитрощів та шлюбних союзів. Під час протистояння між двома королями, Фердинандом Габсбургом та Яношем Заполля, в Угорщині Сигізмунд I спочатку займає нейтральну позицію, а з часом виступає в якості третьої сили в угорському конфлікті, яка мала за мету послаблення і Габсбурга, і Заполля.

Таким чином, двадцять років XVI ст., зокрема 1526 р., стали часом ключових політичних перетворень у Центрально-Східній Європі, періодом визначення подальшої долі регіону, періодом який запрограмував його розвиток на цілу епоху раннього Нового часу. Зміни були кардинальними і стосувались не тільки системи влади в самих центральноєвропейських країнах, зокрема Чехії та Угорщини, але й визначили нового політичного лідера цієї частини Європи. Окреслили нові виклики та загрози, зокрема зі Сходу в обличчі Османської імперії, та стали причиною довготривалої конфронтації на території Угорщини, яка в результаті багаторічної громадянської війни була поділена на дві частини і відкрила туркам вхід в Європу. Фактично 1526 р. став ключовим часом руйнування середньовічних традиційних політичних систем та укладів в Угорщині та Чехії та встановлення нового порядку.

Список використаних джерел

1. Wypisy z listów Zygmunta I. Króla polskiego // Starożytności historyczne polskie: czyli pisma i pamiątki do dziejów Dawnej Polski, listy królów i znakomych mężów, przypowieści, przysłowia. / Grabowski Ambroży. – Kraków: Czech, 1840. – Т.ІІ. – S. 1–3. 2. Inalcik H. Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600 / I. Halil; [przekład z tureck. J. Hunia]. – Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006. – 265 s. 3. Kołodziejczyk D. Between universalistic claims and reality: Ottoman frontiers in the early modern period / D. Kołodziejczyk // The Ottoman World / edited by Christine Woodhead. – L.: Routledge, 2012. –P. 205–220. 4. Duczmal M. Izabela Jagiellonka – Królowa Węgier / M. Duczmal. – W.: Wyd.: Rytm, 2000. – 445 s. 5. Pociecha W. Krolowa Bona (1494–1557). Czasy i Ludzie Odrodzenia / W. Pociecha. – Т.ІІ. – Poznan: Tow. Przyjaciół Nauk, 1949. – 598 s. 6. Acta Tomiciana // [упоряд.: S. Gorski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1876. – Т.VIII. – 668 s. 7. Bogucka M. Bona Sforza // M. Bogucka. – W.: PIW, 1989. – 331 s. 8. Historia dyplomacji polskiej. Polowa X w. – 1572 / red. Marian Biskup. – W.: PWN, 1980. – Т.І. – 874 s. 9. Acta Tomiciana // [упоряд.: S. Gorski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1857. – Т.VII. – 651 s. 10. Biskup M. Polish Diplomacy during the Angevin and Jagiellonian Era (1370–1572) / M. Biskup // The History of Polish Diplomacy X–XX c. / G. Labuda, W. Michowicz. – W.: Sejm Publishing office, 2005. – S. 132–177. 11. The Cambridge History of Poland. From the Origins to Sobieski (to 1696) / ed. W.F. Reddway, J. H. Penson. O. Halecki. – NY: Octagon books, 1971. – 607 s. 12. Finkel L. Polityka ostatnich Jagiellonów / L. Finkel // Pamiętnik zjazdu Historyczno-Literackiego imienia Mikołaja Reja / red. Wiktor Czermak. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejetnosci, 1910. – S. 7–55. 13. Юрій М. Ф. Політологія / М. Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2006. – 416 с. 14. Liske X. Studia z dziejów wieku XVI / X. Liske. – Poznan: Knigarnya J.K. Zupanskiego, 1867. – 324 s.

Александра Звягина

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ. БОРЬБА ЗА ВЕНГЕРСКУЮ И ЧЕШСКУЮ КОРОНЫ 1526 Г.

В работе сделан анализ процесса прохождения выборов и результатов борьбы за короны между ведущими центральноевропейскими монархиями. Выделены особенности внешнеполитических отношений между династиями и отдельными представителями местной венгерской и чешской знати. Рассмотрены дипломатические перипетии и особенности предвыборного процесса, с учетом роли польского фактора на специфику прохождения выборов и их результатов для всех участников событий 1526 г.

Ключевые слова: Венгрия, Чехия, Королевство Польша, выборы 1526 г., дипломатия.

Olexandra Zvyagina

FORMATION OF NEW FEATURES OF POLITICAL DEVELOPMENT IN THE CENTRAL EASTERN EUROPE. THE STRUGGLE FOR THE HUNGARIAN AND CZECH CROWNS 1526

In this paper author made an attempt to analyze the course and main political conceptions of the struggle for Czech and Hungary crowns between leading monarchies of the Central Eastern Europe. One of the main problems of this article is singling out the features of foreign relations between the dynasties and Hungarian and Czech nobility. Also author attempted considered diplomatic vicissitudes and features of the electoral process and results of it for all sides of the conflict in 1526.

Key words: Hungary, Czech, Kingdom of Poland, the elections in the 1526, diplomacy.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ВПОРЯДКУВАННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються проблеми реорганізації державного управління фінансами Російської імперії та створення єдиного законодавчого поля імперії та приєднаних територій. Вказано, що еволюція законодавства по удосконаленню міністерської системи тривала впродовж всієї першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: фінанси, податки, реформи, Міністерство фінансів, Російська імперія

Фінанси як частинна суспільних відносин, без сумніву, є визначальним чинником цивілізованості і розвитку суспільства та держави загалом і її владних інституцій зокрема. Законодавство ж є засобом досягнення поставлених цілей. Тому є цінним і науково значимим вивчення державної діяльності в її історичному розвитку, аналіз причин виникнення і видозмін фінансових інститутів.

Питанням проведення фінансових реформ в Російській імперії приділялася велика увага. До найбільш значущих робіт потрібно віднести праці по історії фінансів таких авторів як І. Бліоха, Д. Толстого, Л. Яснопольського [2; 26; 29]. Особливо слід підкреслити значення досліджень, присвячених утворенню Міністерства фінансів, яке було невід'ємною частиною фінансово-правової реформи в імперії першої половини ХІХ ст. [14–16].

Архаїчність, суперечливість правових норм, відставання від суспільних відносин, постійне зростання державного боргу, відсутність єдиного державного бюджету, високі темпи інфляції і хронічний дефіцит бюджету – риси, які характеризують фінансову систему Російської імперії на межі ХVІІІ–ХІХ ст. [17, с. 31]. До ХVІІІ ст. в державі не існувало спеціальної державної інституції, яка б акумулювала та розподіляла державні кошти, а дохід від конкретного встановленого податку призначався для покриття певної статті витрат (наприклад, подушний податок був джерелом утримання армії, шинкові збори йшли на потреби флоту, соляні збори – на палацові витрати тощо).

Перші спроби впорядкувати управління державними фінансами Російської імперії зробив Петро І ще на початку ХVІІІ ст. Після проведення ним реформ загальне управління фінансами: «збирання і надходження державних доходів, покриття витрат» [22], було одним із завдань створеного урядуючого Сенату. Засновані імператором камер-колегія, штатс-контор-колегія і ревізійно-колегія стали органами фінансового управління. Але через невизначеність функцій діяльність їх була мало ефективною, а вони самі неієздатними. Не маючи владних повноважень щодо стягнення податків, місцеві відомчі установи були вимушені звертатися за допомогою до губернаторів чи воєвод і фактично повністю залежали від загальних органів місцевого управління [15, с. 98].

Все ж, слід констатувати, що перші кроки по впорядкуванню правового регулювання фінансової діяльності в Російській імперії були зроблені: управління фінансами сформувалося в самостійну сферу державного управління, яка мала місцевий та центральний апарат; поступово всі фінансові ресурси концентрувалися в одному центральному фонді – бюджеті, а грошові кошти казни – в казначействах [17, с. 31]; створені організаційно-правові основи для встановлення бюджетного процесу та умови для існування єдиного бюджету. Створення казначейств забезпечило передумови для ліквідації системи спеціалізації доходів, при якій певний збір прямо призначався і використовувався для фінансування окремо визначеного виду витрат [17, с. 57].

Необхідність реформування та впорядкування фінансової сфери в Російській імперії, як і системи центрального державного управління загалом, була очевидною. Після вступу на престол Олександр I сказав про ситуацію в державі: «У наших справах панує неймовірний безлад, грабують з усіх боків, всі частини управляються погано; порядок, здається, вигнаний звідусіль, а імперія, не дивлячись на це, прагне лише до розширення своїх меж» [18, с. 50].

Першим кроком уряду Олександра I в реорганізації всього механізму центрального управління на раціональних і законодавчо визначених основах стало заснування міністерств, між якими чітко розподілялися функції по управлінню найважливішими сферами державної діяльності. Відтак результатом проведеної міністерської реформи стало створення галузевих міністерств, у тому числі і Міністерства фінансів, головним завданням якого були збір податків і забезпечення як звичайних, так і надзвичайних витрат держави. Перебудова державного апарату в Російській імперії повинна була змінити практику державного управління, що склалася, розмежувати функції установ, визначити законодавчо права і обов'язки вищих, центральних, регіональних та місцевих органів [1, с. 236]. Отже, поява Міністерства фінансів була логічним та закономірним кроком уряду [20, с. 3].

Історія Міністерства фінансів Російської імперії розпочинається з видання 8 вересня 1802 р. Маніфесту «Про установлення міністерств» [10] і указу Сенату «Про створення трьох колегій для провадження справ на колишній підставі і про осіб, вибраних для управління міністерствами» [12]. Вперше у цих нормативних актах на рівні законодавства вживався термін «фінансова система держави». Повноваження Міністерства фінансів і інших фінансових органів законодавчо оформлялися поступово і тому у цьому процесі можна виділити декілька етапів, беручи за основу не хронологічний критерій, а значущість нормативно-правових актів для встановлення правового статусу того або іншого фінансового органу.

Перший етап охоплював період розробки кардинальних змін у державному управлінні і фінансовій системі і період проведення міністерської реформи, створення Міністерства фінансів. Розмежування функцій між Міністерством внутрішніх справ і Міністерством фінансів, структуризація міністерств, окреслення правового статусу центральних відомчих структур, порядок їх діяльності, правовий статус керівних посадовців міністерств – зміст другого етапу реформування всієї системи державного управління і фінансової, зокрема. На третьому етапі організації фінансової системи в Російській імперії були створені органи контролю за доходами та витратами державних коштів – Головне управління ревізії державних рахунків [19] і Департамент державного казначейства. Слід зазначити, що вище названі етапи не визначені на основі хронологічного критерію, а окреслені за значущістю проведених реформ. Отже, пропонуємо далі розглянути конкретніше зміст кожного конкретного етапу.

8 вересня 1802 р. Олександр I видав Маніфест «Про установлення міністерств» [10], відповідно до положень якого створювалися центральні органи державного управління. З 1 січня 1810 р. почала функціонувати Державна рада, яка впродовж XIX ст. була найвищим законодавчим органом Російської імперії і розглядала «усі Закони, Статути і Установлення в первісних їх нарисах», обговорюючи в тому числі і найважливіші фінансові питання.

Першим документом, розглянутим Державною радою, став «План фінансів на 1810 рік» [11], у розробці якого брали участь М. Сперанський, Д. Гур'єв (упродовж 1810–1823 рр. – міністр фінансів), сенатор і автор ряду економічних робіт Н. Мордвінов, В. Кочубей (міністр внутрішніх справ). Основною ідеєю «Плану фінансів» є думка про реформування усієї фінансової системи (кредиту, бюджету), грошового обороту. У документі було сформульовано вперше в Російській імперії принципову схему управління державними фінансами, яка й на сьогодні не втрачає свого значення. Бюджетна система, державний кредит визначені найважливішими елементами фінансової системи. У «Плані фінансів» виділено основні фінансово-правові проблеми і шляхи їх вирішення: 1) забезпечення гласності при затвердженні і виконанні бюджету; 2) надання бюджету сили закону; 3) встановлення принципу раціональних витрат державних коштів і затвердження витрат по «приходах» (принцип збалансованості бюджету, тобто відповідність витрат доходам); 4) збільшення доходів шляхом впорядкування вже існуючих і встановлення нових податків; 5) проведення реформи грошової системи держави шляхом вилучення асигнацій з обороту, ліквідація асигнаційних банків, створення замість них банків, які випускають тільки кредитні гроші (банківський кредит) [27, с. 30].

Основою грошової системи, згідно із «Планом фінансів», повинен був стати срібний рубль. З 1811 р. пропонувалося при здійсненні всіх операцій вести рахунок на срібний рубль замість рахунку на асигнації. Для влаштування монетної і кредитної системи належало утворити Державний банк. визнаючи асигнації державним боргом, їх належало викупити у населення за курсом, що діяв, і знищити. Засоби для викупу повинна була дати внутрішня облігаційна позика. Погашення облігацій за планом відбуватиметься за рахунок митних доходів, засобів, отриманих від продажу казенних

оброчних статей, казенних земель «тим селянам, які на них живуть» та інших джерел. Найважливішим із заходів для зміцнення прибуткової бази бюджету повинні були стати скасування подушного податку і введення замість нього податку поземельного. Розмір поземельного податку мав був враховувати якість землі і кількість населення. Проте механізм відповідальності і джерела покриття незібраних сум у разі незадовільної розкладки не були передбачені, що робило цю пропозицію частково утопічною.

Запропоновані реформи охоплювали практично всі головні сторони фінансового господарства держави. Внаслідок цих реформ Російська імперія вперше отримала законодавчо оформлену схему бюджетного процесу, що включала складання, затвердження, виконання, контроль бюджету і бюджетних призначень.

Усі дії з реформування фінансової системи, що проводилися в першій половині XIX ст., супроводжувалися виданням відповідних законодавчих актів. Маніфестом 8 вересня 1802 р. засновувалися перші вісім міністерств, у тому числі і Міністерство фінансів. Відповідно до Маніфесту від 8 вересня 1802 р. та інших виданих згодом нормативно-правових актів, в першій половині XIX ст. Міністерство фінансів включало Гірський департамент; Монетний департамент; Експедицію заготовки і зберігання вексельного паперу; Експедицію державного господарства, що управляла справами камерального столу, друкування векселів і позикових листів; Лісовий департамент; Державні банки; Експедицію заготовки листів для асигнацій; Департамент державних маєтностей; Департамент зовнішньої торгівлі; Департамент різних податків і зборів; Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі; Департамент державного казначейства; Головне казначейство й інші підрозділи [13, с. 109]. Отже, створене фінансове відомство зосередило повноваження майже у всіх сферах фінансового господарства країни.

У віданні Міністерства фінансів перебували: управління всіма джерелами державних доходів (державне майно – землі, оброчні статті, маєтки і т. д.), гірською і соляною частиною, промисловістю і внутрішньою торгівлею, зовнішньою торгівлею, митницями, податками, митами і зборами, акцизами, митними і залізничними тарифами; завідування бюджетною частиною: складання і нагляд за виконанням річного фінансового кошторису державних доходів; розгляд представлених міністерствами і головними управліннями законопроектів, пов'язаних з появою нових видатків із скарбниці; завідування приходом, витратою і зберіганням державних грошових коштів; проведення ревізії касових установ; складання для представлення в Державну раду генерального грошового звіту по державі; завідування державними кредитними операціями: зовнішніми і внутрішніми позиками і позиками, переказами капіталів за кордон; завідування державними кредитними установами – банками, комісією державних боргів; організацією страхування, систем короткострокового і довгострокового комерційного і земельного кредитування, залізничного кредиту, дрібного кредиту; виготовлення паперових і металевих грошових знаків; розробка загальних питань грошового обігу і його регулювання; загальне керівництво справою комерційної і художньо-промислової освіти і нагляд за постановкою педагогічної частини в учбових закладах Міністерства фінансів [13, с. 109].

Незабаром, діяльність перших створених міністерств виявила недоліки Маніфесту від 8 вересня 1802 р., які, як зазначив М. Сперанський, полягали «у змішанні справ і влади між Сенатом і міністерствами, в невизначеності влади і недостатку відповідальності останніх» [25, с. 285]. Окрім того, недоліками Маніфесту є відсутність у ньому норм, які чітко визначала б компетенцію міністрів, склад міністерств, організацію діловодства, а також порядок взаємодії міністрів із вищестоящими і нижчестоящими органами і установами.

Стало очевидно, що створена таким чином міністерська система як система центрального управління Російської імперії не могла проіснувати довго. Об'єктивно виникла потреба змін, унаслідок чого почався другий етап міністерської реформи, яку очолив М. Сперанський. У складеному ним проекті перетворень «Введення до Укладення державних законів (План загального державного перетворення)» (1809 р.) отримав реалізацію принцип розділення влади на законодавчу, судову і виконавчу. При організації виконавчої влади основна увага приділялася детальній регламентації сфер діяльності і діловодства кожного міністерства, особистій відповідальності міністрів.

«План загального державного перетворення» визначив повноваження Міністерства фінансів: «У предметах цього міністерства треба розрізняти три головні напрями: джерела доходів, їх управління і розподіл по витратах; рух капіталів, які входять в казначейство, їх відпуск і правильний облік; звіти про їх використання. Важко припускати, щоб в просторій державі один міністр міг управляти цими трьома частинами. Остання з них – звіт (controle) – повинна бути навіть по суті своїй від нього незалежна, бо він сам певним чином був би в ній позивачем, відповідачем і суддею» [25, с. 286].

Згодом правовий статус Міністерства фінансів був деталізований в затвердженому 25 червня 1811 р. «Установленні Міністерства фінансів» [9]. Документ вміщував положення про те, що «всі класи народу повинні відповідно до своїх майнових статків і вигод брати участь в задоволенні державних потреб».

«Установлення Міністерства фінансів» визначило головні завдання цього центрального галузевого органу: «§ 154. Суть влади, що ввіряється Міністерству фінансів, полягає в тому, щоб діями його і головним наглядом оберігти і посилити джерела державних доходів, і забезпечити законам і установленням, із цієї галузі виданим, точне і правильне виконання». Владу і обов'язки міністра фінансів по «управлінню загальною фінансовою системою держави» документ трактував наступним чином: «§ 155. ... влада і обов'язки Міністра фінансів ... мають наступні головні предмети: 1. Державні доходи, загальне управління ними і складання річного фінансового кошторису цих доходів. 2. Державні витрати, за їх призначенням, і складання річного фінансового кошторису цих витрат. 3. Виконання річного фінансового кошторису доходів і витрат» [9]. «Установлення Міністерства фінансів» регламентувало склад міністерства і детально розписувало структуру міністерства і порядок провадження справ.

Усі міністерства наприкінці кожного року зобов'язані були представляли міністрові фінансів відомості або кошторис витрат на наступний рік. Прості переліки майбутніх витрат на наступний рік, затверджені імператором, міністр фінансів відправляв державному скарбникові для виконання. Для провадження ділової документації та обігу паперів у міністерстві встановлювався строгий порядок.

Еволюція законодавства по удосконаленню міністерської системи в Російській імперії тривала впродовж всієї першої половини XIX ст. Відповідно до нормативно-правових актів у першій чверті XIX ст. основним завданням Міністерства фінансів було управління: джерелами державних доходів (за винятком державного майна); рухом державних грошових засобів; державним кредитом (вирішення питань щодо висновків про державні позики і виконання зобов'язань по них); торгівлею і промисловістю; бюджетним процесом [9].

Другий етап по організації державного управління знаменується більш чітким визначенням функцій та повноважень міністерств, їх структуризацією. Конкретизація предметів відання Міністерства фінансів та функцій відбулася з ухваленням 17 серпня 1810 р. Маніфесту «Про розділення державних справ по міністерствах». Цей нормативно-правовий акт докладно визначив окреслив коло питань, а також структуру установлених відомств: різні експедиції і департаменти були перерозподілені і підпорядковані кожному міністрові і головному управлінню.

«Загальне установлення міністерств» від 25 червня 1811 р. визначило єдині, спільні для всіх міністерств засади їх організаційної структури, питання діловодства, систему взаємин структурних підрозділів, порядок їх взаємодії між собою та з іншими органами влади та державними установами різних рівнів, окреслило правовий статус посадовців, їх функції, права та обов'язки, відповідальність і інші питання. Кожне міністерство очолював міністр, якого призначав імператор. Посада міністра фінансів мала два основні завдання: «управління казенними і державними частинами, які надають уряду потрібні на утримання його доходи», і генеральне всіх доходів «розасигнування по різних частинах державних витрат».

Заступник міністра згідно із тогочасною традицією та законодавством називався «товаришем міністра». При міністрові функціонувала канцелярія і рада. Структурними одиницями міністерства були відповідні підрозділи – департаменти, відділи, відділення, служби і т. п. Робочий апарат будь-якого міністерства, у тому числі і Міністерства фінансів, складався з декількох департаментів, які підрозділялися на відділення, а останні – на столи. В основі організації міністерств перебував принцип єдиноначальності – пряме і безпосереднє підпорядкування нижчих чинів – вищим.

У кожному міністерстві було загальне присутствіє, яке розглядало справи, що стосувалися всіх відділень, Цей дорадчий орган складався з директорів департаментів і начальників відділень.

Крім цього, до складу міністерств входили і «особливі установи»: особливі канцелярії, рахункові відділення, вчені кабінети, лабораторії й інші підрозділи спеціального призначення. В рамках міністерств діяли і чиновники для особливих доручень.

Створення шляхом об'єднання ряду установ, що здійснювали хоч і формальний контроль за доходами і витратами всіх казенних і громадських сум і капіталів (Державна експедиція рахунків Сенату, Департамент вирішення старих рахунків колишньої Ревіз-колегії і Рахункова експедиція Департаменту водних комунікацій) в 1811 р. Головного управління ревізії державних рахунків [19] і в 1821 р. Департаменту державного казначейства, який відав прийомом і зберіганням доходів, спрямуванням їх на витрати, а також рахунковою частиною, бухгалтерією і контролем [4–5; 7] знаменувало третій етап у формуванні державної фінансової системи Російської імперії.

У лютому 1809 р. була затверджена доповідь державного скарбника про правила ревізії рахунків. Ці правила спрощували і прискорювали ревізію: тепер при її проведенні головну увагу слід

було звертати на з'ясування правильності обліку і фактичного надходження державних доходів, а також на правомірність відповідність проведених витрат.

Необхідність встановлення єдиних правил для перевірки рахунків зумовлювалося наявністю після скасування ревізійно-колегії тисяч рахунків і справ, які неможливо було вирішити впродовж багатьох десятиріч. І хоча створення казенних палат в 1775 р., Експедиції для ревізії державних рахунків при Державному скарбнику в 1780 р. дещо просунуло справу вперед, але на початку XIX ст. на порядок денний постало питання про влаштування ревізійної частини на якісно нових основах [6; 8].

Компетенція і облаштування нового органу фінансового контролю закріплювалися в Маніфесті від 28 січня 1811 р. «Про облаштування Головного управління ревізії державних рахунків», згідно із яким це відомство зобов'язане було перевіряти доходи і витрати «всіх казенних і громадських сум і капіталів». Видання цього нормативного акту розпочинає історію розвитку самостійного державного контролюючого фінансову сферу органу в Російській імперії.

Потрібно зазначити, що на початку XIX ст. фінансовий контроль мав, зазвичай, формальний характер і обмежувався перевіркою звітних документів і книг у Петербурзі. Самостійних органів на місцях Головне управління ревізії державних рахунків не мало. Окрім цього законодавець звільнив багато міністерств від обов'язку надавати звіти цьому відомству. До таких органів відносилися Міністерство імператорського двору, кредитні установи, Державна рада, добродійні установи і деякі інші.

Процес створення державного казначейства відбувався з деякими труднощами, оскільки вищі адміністративні чини не бажали поступатися частиною своїх повноважень по розпорядженню казенними засобами на користь державного казначейства. Лише у 1821 р. у складі Міністерства фінансів з'явився Департамент Державного казначейства [5; 23]. Цей підрозділ утворився в результаті реорганізації Експедиції про державні доходи. Департамент здійснював завідування доходами і витратою грошових засобів – всією касовою частиною, а саме обліком надходжень коштів у державну скарбницю, завідував відкриттям, рухом і закриттям кредитів, складав касовий звіт про залишок, прихід і витрату готівки із коштів казначейства за рік, складав генеральний грошовий звіт по державі для Державної ради згідно із Положенням про звітність по Міністерству фінансів (1830 р.) [23]. Департамент Державного казначейства мав розгалужену структуру підвідомчих йому органів: Головне казначейство, губернські та повітові казначейства, казенні палати.

Серед органів державної фінансової системи Російської імперії, реформованої у першій половині XIX ст., слід згадати і Державного скарбника. Його діяльність тісно пов'язана із функціонуванням Міністерства фінансів: міністерство розробляло бюджет, а державний скарбник його виконував. Хоча Маніфест «Про установа міністерств» (1802 р.) конкретизував статус державного скарбника як одного з міністрів [24, с. 5], але підпорядкована йому безпосередньо експедиція про державні доходи не згадується і переліку створюваних міністерств і тому вважати державного скарбника міністром можна лише з формальної точки зору без нормативного закріплення [3, с. 141].

Аналіз норм, що стосуються взаємин державного скарбника і Міністерства фінансів, показує, що останнє по статусу було вище і володіло значними правами у сфері управління фінансами. Так, в Маніфесті встановлювалося, що державний скарбник «без монаршої волі, оголошеної через міністра фінансів», не мав права здійснювати які-небудь витрати і асигнування (ст. V). Крім того, він повинен був взаємодіяти з останнім з питань, пов'язаних з використанням і зберіганням бюджетних коштів, а саме: яка їх кількість надійшла, які є недоїмки, скільки із зібраних доходів використано, скільки і за ким в залишку числиться, і де дані залишки знаходяться.

Так в першій чверті XIX ст. була частково реформована, а почасти сформована заново система органів управління фінансами. М. М. Сперанський, основний розробник реформаторських законопроектів, створив основи для подальшого закріплення правопорядку і системи контролю у сфері фінансів. Проте законопроекти вимагали доопрацювання, а реформи чекали свого продовження.

Якщо М. Сперанський розпочав реформаційні процеси в державному управлінні у тому числі і у фінансовій сфері, то автором наступних ідей, на основі яких проводилося удосконалення останньої, став граф Є. Канкрін. Головною метою його програми дій був розвиток «капіталу розуму» імперії з урахуванням проблеми невизначеності зокрема, можливості війни і сільськогосподарських криз. Узагальнюючи зміст загального плану фінансових реформ Є. Канкріна, можна виділити наступні його положення:

1. Скорочення до мінімуму всіх видів державного кредитування промисловості і сільського господарства, що повинно знизити відсоткові ставки. Звести до мінімуму використання зарубіжних позик.

2. Збільшення державних надходжень до бюджету не через прямі податки, а шляхом непрямих зборів, які вимагають мінімальних адміністративних витрат, зокрема, відкупів і митних зборів. Ця зміна в бюджетній політиці повинна бути використана для забезпечення внутрішньої безпеки імперії, тобто спрямована на збільшення військового фонду, стабілізацію грошового обігу, утворення внутрішніх запасів зерна.

3. Прагнути до бюрократизації і централізації державного управління, роблячи ставку на професійну освіту, боротьбу з корупцією і створення професійних, напівавтономних організацій, таких, як організації гірських інженерів, лісоводів, географів, відкупників, митників і ін.

4. Поступово дозволяти самоврядування селянських общин там, де це дозволяють умови.

5. Сприяти переселенню селян і добровільному звільненню їх поміщиками від кріпосної залежності.

6. Знаходити потенційно прибуткові види економічної діяльності, заохочуючи їх шляхом надання технічної й інфраструктурної допомоги, а не грошовими засобами (позиками).

7. Сприяти зростанню міст, створюючи нову (монопольну) категорію громадян. Дана політика повинна врешті-решт привести до зростання попиту на хліб.

8. Внести зміни до комерційного кодексу, зокрема, в законодавство щодо банкрутства і продажу земель.

9. Грошовий обіг повинен стабілізуватися сам по собі, але у разі потреби (наприклад, у разі війни) можуть бути необхідні додаткові випуски асигнацій.

10. При підвищенні цін на землю і врегулюванні законодавства можна (поступово) приступити до програми звільнення селян від кріпосної залежності.

11. Масштабні проекти, такі, як побудова залізниць, повинні здійснюватися приватними особами.

Аналіз головних тез реформаторських проектів Є. Канкріна показує, що, на його думку, головною метою у розвитку системи державного управління є створення і еволюціонування міцних владних інститутів, розробка чітких правових норм, розбудова інфраструктури і «капіталу розуму» [28, с. 120]. Хоча значна частина реформаторських ідей Є. Канкріна не була практично реалізована, все ж основні напрями фінансової й економічної політики другої чверті XIX ст. у багатьох моментах визначалися саме ними. Це демонструє аналіз нормативно-правових актів, які регулювали фінансову сферу Російської імперії. Загалом впродовж двох десятиріч (1823–1844 рр.) у Міністерстві фінансів було обговорено більш, ніж 550 законопроектів [21, с. 142], більшість із яких згодом набули сили законів і визначили напрями фінансової політики держави. Для більш зручної характеристики їх можна згрупувати по окремих напрямках:

Створення інфраструктури: заснування різних державних установ; проведення наукових досліджень; видавництво наукових журналів і газет; розвиток транспортних систем; підтримка промислового розвитку; регулювання банківських і грошово-кредитних сфер.

Спрощення і раціоналізація бюрократичної системи: збільшення заробітної плати держслужбовців, запровадження внутрішніх аудитів, уточнення і специфікація функцій державної влади, посилення контролю за управлінням державним кредитом, реформування державних фабрик, періодичні ревізії, перехід до спрощених схем управління.

Централізація законодавчої бази: реальне охоплення чинними законами «периферії» імперії, введення в єдине законодавче поле Російської імперії нещодавно приєднаних територій.

Обмеження повноважень уряду в господарських процесах: проведення приватизаційних процесів, скасування окремих видів податків, введення податкових пільг, усунення перешкод для бізнесу. Розширення ролі уряду в господарських процесах: застосування додаткових способів і засобів державного регулювання, збільшення ставок окремих видів оподаткування, створення державних підприємств.

Слід зазначити, що створення централізованого апарату управління фінансовою системою проходило довго і з труднощами, проте враховуючи соціально-політичну і економічну обстановку в державі у той час, результати міністерської реформи і фінансові реформи М. Сперанського і Є. Канкріна можна назвати не тільки значними, але і прогресивними. Маніфести 1802 р. і 1811 р. стали основою функціонування фінансової системи в першій половині XIX ст. Через існуючу на той час юридичної техніки, за якою в одному нормативному акті поєднувалося правове регулювання різних сфер суспільних відносин (адміністративних, фінансових і т. д.), виникла необхідність уточнення, доповнення і розширення існуючих фінансових норм, що викликало розробку і прийняття значної кількості маніфестів, законів, указів тощо. Створена законодавча база дає підстави стверджувати, що на середину XIX ст. в Російській імперії завершився процес становлення якісно нової системи управління фінансами, яка відповідала тогочасним державним потребам і мала певний запас потенціалу для майбутнього розвитку завдяки розробленим М. Сперанським і Є. Канкріном проектам реформ.

Список використаних джерел

1. Александров А. А. Реформаторская деятельность графа М. М. Сперанского в контексте европейских преобразований XVIII – тридцатых годов XIX века: дис. ... канд. ист. наук / А. А. Александров. – М., 1999.
2. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История, статистика / И. С. Блюх. – Т. 1–2. – СПб., 1882.
3. Владимиров О. В. Государственный финансовый контроль в России в XVII – XIX в. в. (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Владимиров. – Белгород, 2003.
4. Высочайше утвержденное 3 февраля 1821 года Учреждение Главного казначейства // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПЗС-1). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 37. – № 28544.
5. Высочайше утвержденное Учреждение Департамента Государственного казначейства // ПЗС-1. – Т. 37. – № 28542.
6. Высочайше утвержденный 15 августа 1808 года доклад Государственного казначея Голубцова «О преобразовании Экспедиции о государственных доходах» // ПЗС-1. – Т. 29. – № 23221.
7. Высочайше утвержденный 2 февраля 1821 года Штат Департамента Государственного казначейства // ПЗС-1. – Т. 37. – № 28543.
8. Высочайше утвержденный 20 февраля 1809 года доклад Государственного казначея «О правилах ревизии счетов, о соединении в один состав третьей Экспедиции для свидетельства и пятой для ревизии счетов, под названием Государственной экспедиции для ревизии счетов – с приложением штатов оной» // ПЗС-1. – Т. 29. – № 23424.
9. Высочайше утвержденный 25 июня 1811 года Манифест «Учреждение Министерства финансов» // ПЗС-1. – Т. 31. – № 24688.
10. Высочайше утвержденный 8 сентября 1802 года Манифест «Об учреждении министерств» // ПЗС-1. – Т. 31. – № 20406.
11. Высочайше утвержденный План финансов на 1810 г. // ПЗС-1. – Т. 31. – № 24312.
12. Высочайше утвержденный Указ Сенату «Об образовании трех коллегий в образе производства дел на прежнем основании и о лицах, избранных к управлению министерствами» // ПЗС-1. – Т. 31. – № 20409.
13. Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801-1917 гг. Т. 3. – СПб., 1998.
14. Довнар-Запольский М. В. Зарождение министерств в России / М. В. Довнар-Запольский. – М.: Изд-е товарищества И.Д. Сытина, 1906.
15. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 1968.
16. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. А. Зайончковский. – М., 1978.
17. Коломиец А. Г. Государственные финансы в период формирования, упрочения и кризиса российского государства (сер. XVI – рубеж XIX–XX столетий): дис. ... д-ра экон. наук / А. Г. Коломиец. – М., 2004.
18. Коломиец А. Г. «Дней Александровых прекрасное начало» (Государственные финансы в первые годы XIX столетия) / А. Г. Коломиец // Финансы. – 1998. – № 2. – С. 50.
19. Манифест от 28 января 1811 года «Об устройстве Главного управления ревизии государственных счетов» // ПЗС-1. – Т. 31. – № 24502.
20. Марней Л. П. Финансовая политика России в первой половине XIX века: дис. ... канд. ист. наук / Л. П. Марней. – М., 1999.
21. Мондэй К. Д. Экономическое мировоззрение бюрократической элиты Российской империи Николаевской эпохи (на примере Е. Ф. Канкрин): дис. ... канд. экон. наук / К. Д. Мондэй. – СПб., 2004.
22. О поручении Правительствующему Сенату попечения о правосудии, об устройстве государственных доходов, торговли и других отраслей государственного хозяйства от 2 марта 1711 года / ПЗС-1. – Т. 4. – № 2330.
23. Положение об отчетности по министерству финансов 6 ноября 1830 г. // ПЗС-2. – Т. 5. – № 4074.
24. Приходько М. А. Симбиоз коллежской и министерской систем государственного управления в России в начале XIX века / М. А. Приходько // История государства и права. – 2001. – № 3. – С. 5.
25. Сперанский М. М. О государственных установлениях / М. М. Сперанский // План государственного преобразования графа М. М. Сперанского (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). – М., 1905.
26. Толстой Д. История финансовых учреждений со времени основания государства до кончины Императрицы Екатерины II / Д. Толстой. – СПб., 1848.
27. У истоков финансового права (в серии «Золотые страницы российского финансового права») / Сост. А. Н. Козырев. – М: Статут, 1998.
28. Чуднов И. А. Финансовая история России / И. А. Чуднов. – Кемерово: КузбассГТУ, 1999.
29. Яснопольский Л. Н. Очерки русского бюджетного права / Л. Н. Яснопольский. – М., 1912.

Николай Бармак

**УПОРЯДОЧЕНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

В статье рассматриваются проблемы реорганизации государственного управления финансами Российской империи и создание единого законодательного поля империи и присоединенных территорий. Указано, что эволюция законодательства по совершенствованию министерской системы продолжалась в течение всей первой половины XIX в.

Ключевые слова: финансы, налоги, реформы, Министерство финансов, Российская империя.

Mykola Barmak

**MANAGING PUBLIC FINANCE MANAGEMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE IN
THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY.**

The article addresses the problem of public financial management reorganization Empire and establish a single legal framework empire and annexed territories. It is indicated that the evolution of legislation to improve ministerial system continued throughout the first half of the nineteenth century.

Key words: finance, taxes, reforms, the Ministry of Finance, Russian Empire.

УДК 94(477)»1900/1917»

Юрій Безкровний

УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі опублікованих і нових архівних джерел висвітлюється історія виникнення та діяльності українських студентських організацій у Санкт-Петербурзі. Вказано на обставини формування молодіжних осередків, окреслено коло осіб, які брали участь у громадському житті. Сфокусовано увагу на зростанні студентських організацій із партійними відділами. Проаналізовано культурну, політичну й видавничу діяльність української молоді в столиці Російської імперії.

Ключові слова: студентський рух, українське питання, соціал-демократія, журнал «Український студент», Санкт-Петербург.

На початку ХХ ст. в Санкт-Петербурзі складаються умови для формування й розгортання діяльності українських громадських організацій, наймасовішими з яких були студентські земляцтва й гуртки. Стимулюючими факторами для об'єднання молоді в національні осередки стала поява в Наддніпрянській Україні політичних партій, скасування заборон із українського слова з революцією 1905 р. та діяльність старшої громади.

Столичні студентські організації були тісно пов'язані з партійними центрами в Україні та їхніми місцевими відділеннями, які часто визначали формат діяльності земляцтв і гуртків, надаючи їм сильного соціал-демократичного революційного забарвлення.

Українська молодь, за підтримки старшої громади, докладала зусиль для організації мистецьких, просвітницьких заходів та видавала часопис «Український студент».

Діяльність українських студентських організацій Петербурга на початку ХХ ст. частково висвітлена сучасниками О. Лотоцьким [1] і Д. Дорошенком [2]. Коротку характеристику журналу «Український студент» подав А. Животко [3, с. 186–187], на його вихід також відгукнувся свого часу М. Зеров [4, с. 144–145, 178–179, 186–188].

Проте ці дослідження лише частково висвітлюють історію української молодіжної громади Петербурга, невідомими залишаються обставини її співпраці з політичними партіями, особливості її мистецької і видавничої роботи. Висвітлення вказаних лакун в історії українського національного руху і є завданням цієї статті.

Для цього необхідно на основі нових архівних матеріалів, спогадів сучасників та публікацій у пресі визначити обставини формування українських осередків у вищих навчальних закладах Петербурга, політизацію їхньої діяльності й відповідну реакцію влади. Окремо слід розкрити помітну просвітницьку діяльність молоді, а також видання часопису «Український студент».

Створення наприкінці ХІХ ст. в Петербурзі двох провідних організацій старшої громади, Товариства імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах С.-Петербурга і Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг, а також скасування в 1905 р. заборони з українського слова, стали важливими чинниками до формування молоді української громади в столиці імперії.

Старші українці надавали студентству, яке часто мешкало в жахливих умовах і хворіло від холодної й вологої петербурзького клімату, необхідну матеріальну допомогу. Представники цих товариств займалися працевлаштуванням, лікуванням молоді, влаштовували благодійні їдальні. Отримані кошти студенти часто використовували для громадської й політичної праці.

При організації українських студентських організацій старша громада і політичні партії особливу увагу звертали на так звані «південні» земляцтва, члени яких часто ділилися на два табори – проукраїнський і антиукраїнський [1, с. 9, 79], намагаючись скеровувати молодь у напрямку національних ідеалів.

О. Лотоцький писав: «Коли який український молодик у найкоротший час перейшов стадії кадета російського, з тим – кадета українського, а врешті – українського самостійника, – то се було річчю цілком нормальною: українська свідомість, приглушена всіма впливами життєвого оточення, з гарячковою енергією скидала з себе чужий одяг «ветхої людини», шукаючи свого національного «я» [1, с. 131].

Д. Дорошенко писав, що українська молодь лише з часом почала «помало визволятися з-під гіпнозу всеросійських ідей і приходила до думки, що українці мають свої власні цілі й завдання, а тому повинні йти своїм окремим шляхом» [2, с. 20].

Один із представників такого зросійщеного українства, студент Петербурзького політехнічного інституту Б. Дуб'яга з Полтавщини писав подрузі П. Цуревській: «Моя душа в жалобі від того гніту, який лежить на всій Україні. І ми, «інтелігенти», забули її, відмовилися від своєї національності,

забули «рідну мову». Я вступив до «Української Громади», відвідуватиму «Український клуб», читаю «Раду» і українські брошури <...> по неділях братиму уроки рідної мови <...> Я мрію в майбутньому працювати на користь батьківщини. Я почувуюся саме українцем, а не космополитом «росіянином» [5, л. 4].

Провідну роль у гуртуванні молоді мала студентська Громада, яка об'єднувала осередки в різних вищих навчальних закладах Петербурга ще з початку століття. Деякий час вона гуртувалася в Андріївській школі на Васильєвському острові, де їй надавав приміщення директор Ф. Сологуб. Діяльність студентства тривалий час була законспірованою, а набуття членства відбувалося після тривалого знайомства з претендентом [2, с. 17].

У 1907 р. офіційно зареєстровано статут «Української Громади», що ставила за ціль «надання українцям, які мешкають у С.-Петербурзі, можливість корисного і приємного проведення часу». Для цього товариство мало власне приміщення, де розмістилася бібліотека й влаштувалися літературні й наукові читання, музичні, літературні й танцювальні вечори, утримувався також власний буфет. На чолі організації стояла Рада Старшини з дванадцяти осіб, а фінансування відбувалося з членських внесків, плати за ігри, прибутки із буфету й влаштування лекцій і вечорів [6, с. 1–3.]. Із загальної кількості 429 членів клубу, дійсних було 122, а постійних гостей – 307 осіб [7, с. 9–11].

До Ради Старшини входили переважно представники старшої громади: голова М. Славінський, товариш голови Олександр Лотоцький, секретар Олексій Лотоцький, почесні старшини Г. Голоскевич, Г. Семенович, В. Піснячевський, В. Строкань, В. Приходько, А. Кащенко, М. Троянський, М. Щербин-Крамаренко, Ю. Крат, П. Чижевський і М. Забілло. За своїм складом старша «Українська Громада» була переважно ліберальною, хоч багато членів товариства та гостей співчували революційному рухові [5, л. 44–44 об., 51–51 об.].

На початку 1911 р. в приміщенні товариства відбулися вокально-музичні вечірки з танцями й реферати М. Стасюка «Українська еміграція та імміграція» і «Криза української інтелігенції», Ф. Селецького «Вражіння подорожі по Волинському Поліссі» і два про М. Драгоманова. Недільні реферати, на думку агента Охоронного відділення, відзначалися «тенденційністю змісту», в них постійно витала думка про звільнення України та її самостійність [5, л. 44 об., 50.].

Вже наприкінці 1913 р. «Громада» опинилася в руках молоді, ставши головним осередком студентського життя міста. Деякий час її очолював випускник Петербурзького університету М. Корчинський, який у 1914 р. став заступником голови Благодійного товариства, а на початку 1917 р. увійшов до складу Української Національної Ради в столиці Росії [8, с. 111].

До початку 1910-х рр. земляцтва й гуртки «Громади» розгорнули свою роботу в різних вищих навчальних закладах Петербурга. Товариство ім. Т. Г. Шевченка підраховало приблизну кількість української молоді – близько ста осіб у кожному навчальному закладі, а загалом по місту – щонайменше тисяча осіб [1, с. 264].

Найдієвішими гуртки «Української Громади» були в Політехнічному інституті (керівник – І. Косенко) та Гірничому інституті, де діяли також «Бюро праці Громади» і Українське земляцтво [9, л. 156 об., 157 об.]. Загалом, згадував Д. Дорошенко, ці осередки стали рушійною силою національного руху в столиці [2, с. 16].

«Українська Громада» перебувала під постійним наглядом поліції, агенти якої звітували за результатами своєї участі в заходах. У записці Петербурзького охоронного відділення від 27 лютого 1911 р. подано інформацію про товариство й короткий огляд його діяльності.

В одній із записок Петербурзького охоронного відділення йшлося про вечір пам'яті Л. Мацієвича 31 жовтня 1910 р., на якому з промовами виступили С. Петлюра, студент Технологічного інституту М. Дулбін і колезький радник К. Арабажин. Як зазначав автор, на зборах зібралося близько трьохсот осіб, поміж яких три офіцери й багато студентів з усіх вищих навчальних закладів столиці [5, л. 8].

Помітну роль у студентському русі відігравали національні земляцтва. 18 червня 1910 р. начальник Петербурзького охоронного відділення повідомляв Департаменту поліції, що «Українське земляцтво» є одним із найбільших і ділиться на Полтавське, Харківське, Київське, Чернігівське та кілька інших менших. Українське земляцтво має головним завданням відновлення Малоросії і боротьбу з вторгненням великорусизму» [12, л. 121–122 об.].

Коли 6 грудня 1909 р. при реєстрації різних студентських організацій виявилось, що статут Українського земляцтва розходиться із російськими пунктом про захист загальностудентських інтересів, українці категорично відмовилися вносити його до свого документу, заявивши, що для цього існують при вищих навчальних закладах ради старост.

Українці розійшлися з росіянами й у питанні бібліотеки, у своїй вони бажали бачити лише видання рідною мовою. Через це чиновник відносив українське земляцтво, поруч із Гельсінгфорським, Польським і Кавказьким, до «числа вузько-націоналістичних» [12, л. 123, 136].

Петербурзький кореспондент газети «Рада» в 1912 р. повідомляв про діяльність українського студентства в одній із вищих шкіл Петербурга, не назвавши цього навчального закладу. З повідомлення видно, що місцева адміністрація досить прихильно поставилася до вимог студентської громади в складі близько шістдесяти українців, тому дозволила в 1910–1912 роках передплачувати українські видання, спочатку лише газету «Рада», потім також «Літературно-Науковий Вістник», «Діло», «Українську хату», «Засів», «Сніп», «Українську жизнь», «Записки Наукового товариства». У приміщенні читальні, поруч з іншими знаменитостями, було розміщено портрет Т. Шевченка та замовлено М. Лисенка. Як зазначав автор повідомлення, українські видання користувалися значним попитом, а львівське «Діло» читали навіть поляки, латиші, білоруси та росіяни [13, с. 104–105].

Одним із найдієвіших було українське земляцтво на сільськогосподарських курсах, члени якого водночас відвідували гуртки «Українознавство» та «Музично-вулканічний». Очолював правління земляцтва М. Кохановський, а найактивнішими членами були – А. Лихоман, П. Кубран, М. Галсиновський і В. Крапівін. Українці мали власну бібліотеку, яка зберігалася в читальній залі курсів [9, л. 156 об.].

У психо-неврологічному інституті українське земляцтво відкрилося в 1910–1911 навчальному році, але свою діяльність воно розгорнуло лише в 1914 р. Із близько вісімдесяти членів слід вказати голову й регента українського хору М. Удодова, голову ради студентських представників Д. Лур'є, А. Животка, Г. Малевіна, К. Станіславського. Земляцтво мало власну бібліотеку й музичний гурток [9, л. 157–157 об.].

Українське студентство в Інституті громадянських інженерів стало відомим насамперед влаштуванням 12 березня 1912 р. «Виставки української архітектури», про яку преса писала, що «пройшла гарно не тільки з морального, а й з матеріального боку» [10, с. 4]. Наступного року тут оголошено конкурс на проект музею в українському стилі для Кам'янець-Подільського церковно-археологічного товариства. Із семи представлених проектів першу премію журі надало студентові Д. Дяченкові, другу – студентові Ф. Шумову. У журі з 9 осіб були художник С. Васильківський, Н. Самокиш, професор Ф. Вовк і член Державної Думи, священник Ф. Філоненко [11, с. 78].

У Петербурзі фактично діяв нелегальний український університет, на таємних курсах українську мову викладав Г. Голоскевич, українську літературу – студент, член місцевого осередку ТУП і дослідник творчості Т. Шевченка П. Зайцев.

У 1907 р. на вищих жіночих курсах лекції О. Єфименко з історії України стали поштовхом для заснування гуртка українок (десять-дванадцять осіб «медичок і бестужевок») під керівництвом Н. Калинович, що таємно займалися українською мовою та літературою [14, с. 142–143].

Представники національної молоді Петербурга були частиною загальноукраїнського студентського руху, беручи участь у з'їздах, де на початку століття їхніми делегатами стали С. Тимошенко, В. Павленко і В. Мазуренко, згодом також В. Павленко, О. Шликевич і М. Шликевич. У 1909 р. до Львова їздили В. Садовський і Є. Неронович.

Єдності українців Петербурга дошкуляли конфлікти між старшими й молодшими членами «Громади», один із таких виник у 1908 р. через непорозуміння з організацією лекції І. Бодуена-де-Куртене «Про українську мову та її права». Ця подія спричинилася до тимчасового розладу національного життя в Петербурзі й публікацій двох сторін одна проти одної на сторінках «Ради».

У процесі інтеграції й розвитку української громади в Петербурзі ключовою була постать Т. Шевченка. Його ім'я стало тією основою, навколо якої могли об'єднатися розрізнені за політичними, культурними, віковими та іншими принципами українці. Важливими в цьому процесі стали традиційні Шевченківські урочистості, які набували форми загальнонаціонального свята.

У 1911 р. українське студентство Петербурга взяло активну участь у Шевченковому ювілеї. У листі від 18 квітня В. Козленко (В. Садовський) писав до Львова А. Ільченку, що на підготовку до ювілею молодь витратила значні сили, а потім українське студентське життя майже затихло [15, л. 1–1 об.].

Під час ювілею Т. Шевченка в 1914 р. петербурзькі студенти-українці активно виступили проти заборони святкування цієї дати. 25 лютого члени гуртків Сільськогосподарських курсів організували «летучу сходку», на якій відслужили громадянську панахиду й винесли резолюцію про проведення одноденного страйку [9, л. 156 об. – 157].

З цього ж приводу гурток ім. Шевченка в психо-неврологічному інституті запропонував раді студентських представників виступити із закликом протесту проти урядових заборон. Молодь збрала підписи, зміст документа А. Животко і Г. Малевін повідомила члену Державної Думи М. Чхеїдзе для внесення запиту, а також подала до редакцій газет «Речь» і «День». 19 лютого було також влаштовано збори, які винесли резолюцію протесту й улаштували вшанування пам'яті Шевченка – студент Ковалевський виступив із промовою про значення Кобзаря для українського народу, після чого всі заспівали «Заповіт», інші українські пісні та «Вічная пам'ять» [9, л. 157].

Таким чином заборона Шевченкового свята не зупинила молодих українців у їхньому бажанні вшанувати національного генія, а стала лише стимулом для студентського руху. Важливо, що до українських протестів приєдналися також представники інших національностей.

У процесі формування студентських організацій у Петербурзі найпомітнішу роль відігравали політизація національного руху та революційні події в Росії. Українська молодь, кількість якої в столиці імперії значно зросла з початком ХХ ст., була частиною небувалої активності загальноросійського студентства. Створення національних українських партій допомогло скерувати юних земляків у столицях імперії на відстоювання власних національних інтересів, запобігши поглибленню їхньої асиміляції в російському суспільстві.

Про один із таких випадків писав Д. Дорошенко, як його кузен із Полтавщини, навчаючись у Петербурзі, «не мав у собі нічого українського і був російським соціал-демократом большевиком» [2, с. 16].

Із 1902 р. петербурзьке студентство потрапило під сильний вплив Революційної української партії, а наступного року засновано її Північний комітет, який мав завданням здобувати кошти та через столицю провозити нелегальну літературу в Україну. Членами цього столичного осередку були С. Тимошенко, Д. Дорошенко, В. Баланін, І. Вовкушевський, В. Мазуренко, П. Дятлов, Н. Шликевич – остання їздила до Фінляндії та привозила звідти книжки й брошури до помешкання свого батька О. Шликевича. Щорічно Північний комітет РУП здобував на діяльність партії близько 5 тис. крб., частково з пожертвуваних студентам Товариством ім. Т. Шевченка та від улаштування концертів [1, с. 308–309].

Через два роки внаслідок реорганізації цього комітету створено дві студентські групи: одну на платформі соціал-демократів, іншу більш виражену національно, до якої увійшли Н. Щербань, Д. Донцов, О. Назарій, М. Стасюк. Відносини між цими осередками були досить складними, О. Лотоцький згадував, як під час влаштованого ним в Українському клубі вечора відбулося справжнє змагання між соціал-революціонерами на чолі з Є. Нероновичем і соціал-демократами на чолі з В. Садовським [1, с. 309].

Упродовж 1905–1908 рр. українське життя в місті значно політизувалося, молодь активно організовувалася в осередки лівих партій. Проте, О. Лотоцький визначає ці роки як «ембріональну добу життя українського студентства в Петербурзі», після якої йде організація та національно-громадське самоусвідомлення студентства аж до початку війни, а далі розпочалася практична політична праця [1, с. 102].

Значний вплив на студентів мала група Українська соціал-демократична робітничка партія, до якої входили С. Петлюра, П. Понятенко, А. Шабленко, І. Личко, Л. Мацієвич, Л. Бич, М. Дулбін, Д. Лаврентьев (Д. Сіромаха), І. Мазепа, В. Мазуренко, М. Шадлун. Вона займалася виданням журналу «Вільна Україна», як друкованого органу Української соціал-демократичної робітничої партії, за допомогою якого провадилася агітація поміж української молоді, робітників та селян. Цей часопис, незважаючи на помітне марксистське забарвлення, активно відстоював національні інтереси й виступав за «федеративну автономію» України. У подальші роки зі складу групи в українському житті брали участь лише С. Петлюра, В. Садовський та ще одна-дві особи, а після зборів у січні 1911 р. її діяльність вирішено припинити [15, л. 2 об.].

Діяльність українських земляцтв і гуртків, тісно пов'язаних із партійними осередками лівого спрямування, перебувала під посиленою увагою уряду, бо в них поєднувалися дві найнебезпечніші для імперії речі – національний і революційний рух. За згадкою Д. Дорошенка, «за студентами був особливо пильний догляд, як за людьми, що так би мовити з «політики» зробили свого рода професію. Багато студентів були у поліції на особливій прикметі, і за ними стежили спеціальні шпиги» [2, с. 27].

В одному з офіційних документів йшлося: «Маючи на увазі, що останнім часом до Департаменту Поліції знову почали надходити неблагонадійні відомості про діяльність тих або інших осіб, що стоять на чолі земляцьких організацій, Департамент запропонував у Грудні 1909 року начальникам районних охоронних відділень доставити наявні в їхньому розпорядженні дані про існування в даний час при вищих навчальних закладах земляцтвах із характеристикою їхньої діяльності в політичному відношенні та вказанням керівників, найбільше схильних до проведення в діяльність земляцтв політичних тенденцій» [16, л. 135].

Українська молодь столиці Російської імперії була схильна відстоювати ідею політичної самостійності України, висловлюючи також симпатії галицьким діячам. Об'єднавшись у Головну Раду Українську Студентську в Петрограді, вона виступила зі зверненням «До українського громадянства» стосовно наклепу в пресі на Союз визволення України про начебто фінансування його австрійським і німецьким урядами: «Поки всі брудні наклепи «Боротьби» (й п. Алексинського) не будуть очищені справжніми фактами, поки обіцянки навести факти лишатимуться в сфері лише обіцянок – доти Головна Рада відноситиметься з ранішньою прихильністю до членів «Союзу

Визволення України», рахуючи їх за ліпших людей нашої доби і визнаючи їх роботу за надзвичайно корисну для укр[аїнського] народу» [17, л. 69].

У 1914 р. в Петербурзі створено нелегальну Групу українських самостійників Росії, що на одних зі своїх таємних зборів схвалила декларацію, в якій йшлося: «Боротьбу за набуття національно-територіальної автономії в межах Росії ми вважаємо шкідливою <...> Вбачаємо, по-перше, швидку можливість, навіть незворотність збройного конфлікту між Австрією і Росією, і по-друге, швидку можливість другої російської революції і беручи до уваги, що з одного боку ми до того часу не можемо бути настільки сильними, щоб скинути із себе російське ярмо і безпосередньо створити власну державу, з іншого, що в такому випадку українська нація тільки в межах Австрійської федерації могла б мати відповідні умови для свого подальшого розвитку, ми категорично визнаємо ідею політичного сепаратизму з Австрією» [9, л. 137].

Напевно, однією з ключових постатей у цій групі був студент Петербурзького політехнічного інституту Є. Неронович. Це частково підтверджує його пояснення на початку 1917 р. на сторінках газети «Наше життя» небажання до цього часу вступати до УСДРП відсутністю в її національній програмі принципу самостійності України [18, с. 3].

Є. Нероновичу належить провідна роль у видавничій роботі української молоді Петербурга, він розумів важливість висвітлення діяльності студентських організацій на сторінках спеціально заснованого видання, де можна було б висловлювати свою позицію, популяризувати національну ідею й критикувати пасивність певних українських кіл.

Першою спробою започаткувати в Петербурзі студентське видання стала поява рукописного «Громадянина», упорядкованого студентами Петербурзького політехнічного інституту І. Косенком і Є. Нероновичем, у двох номерах надруковано їхні статті, вірші, були відділ критики й хроніка.

22 листопада 1912 р. відбулися збори «Української громади» Петербурзького політехнічного інституту, на якому правління доповіло про своє рішення видавати часопис. Тоді з представників студентства було сформовано редакцію, обрано назву «Український студент» і визначено програму видання: 1) українське студентство й українське суспільство, 2) українське студентство й національне питання, 3) наукова робота українського студентства (у вищій школі та поза вищою школою), 4) інформація про життя українського студентства по обидва боки кордону [19, с. 103].

Планувався вихід нового журналу двічі на рік, проте в результаті впродовж 1913–1914 рр. з'явилося тільки три номери.

Журнал «Український студент» очолили найактивніші члени політехнічної студентської громади: редактором став Є. Неронович, секретарем – О. Ковалевський, адміністратором – І. Косенко. До справ було залучено також курсистку Г. Радич і М. Лисого. Їхніми зусиллями й вийшов перший номер.

Згодом до редакції увійшли М. Кушнір і Є. Артюх від гуртка українознавства Петербурзького університету. Проте через конфлікт між представниками двох шкіл Є. Неронович залишив журнал і перевівся до електротехнічного інституту [1, с. 128].

В «Українському студенті» брали участь О. Білоусенко (О. Лотоцький), М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Садовський та інші. Журнал мав власних кореспондентів у Відні (М. Сисак), Львові (В. Котецький), Калуші, Чернівцях, Варшаві, Дерпті (Тарту), Києві, Москві, Харкові й Томську.

Про завдання журналу йшлося у відозві «До українського громадянства»: «Українська студентська молодь не народилась останніми часами. Вона вже має за собою поважну давнину. Вона має свою історію, свої традиції, свою етику. Тому відчувається потреба оглянути ті шляхи, якими молодь йшла і йде, переглянути увесь матеріал, який дає довгорічне життя українського студентства, зафіксувати традиції» [1, с. 127].

Головним завданням українського студентства редакція бачила об'єднання земляків у міцні культурно-просвітні групи, що особливо відчувалася у зв'язку з деякою розірваністю й дезорганізацією в молодіжному русі. Планувалося також звернути особливу увагу на питання про планомірну діяльність молоді в культурно-просвітній сфері.

Журнал констатував кволість і анемічність сучасного українського життя, тому закликав молодь взятися за громадсько-національне виховання, обміркувати теми, порушені в збірникові. Важливо було, щоб студенти, особливо з глибокими москвофільськими переконаннями, замислилася над своїми національними обов'язками. Редакція визначала головний результат своєї праці: «Ми певні, що та частина інтелігенції, яка пройде через ідеї «Укр[аїнського] Студ[ента]», буде не українофільська, а українська (в чистому розумінні сього слова)» [1, с. 129].

«Український Студент» зазнавав постійної критики з боку старших українських кіл, насамперед кола газети «Рада», яке розгорнуло проти петербуржців цілу кампанію. У зв'язку з цим редакція через так званого Олександра Єленського (О. Ковалевський), зверталася до Ю. Охримовича з проханням заступитися за неї на сторінках львівських «Шляхів» [9, л. 120–120 об., 132].

Розкритикував усі три номери журналу М. Зеров, особливо через «неясність» програми та неокресленість організаційних проектів редакторів і авторів часопису. Рецензента вразила «категоричність присудів, погордливе трактування українського громадянського життя й разом з тим – неясність власної позиції». На його думку, редакція пішла наступом не тільки на «несвідомі» кадри українського студентства, а й на все українське життя і всю пресу. Він зробив висновок, що «національні завдання українського студентства редакція «Студента» уявляє дуже вузько», тому висловлює надію, що часопис не представляє всю молодь [4, с. 144–145, 178–179, 186–188].

Незважаючи на негативну реакцію киян на вихід журналу, він набув значної популярності поміж молодого покоління в російській Україні та Галичині. Навесні 1914 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління, полковник Соловйов повідомляв у Департамент поліції, що студенти Ніжинського історико-філологічного інституту «знайомляться з ідеями та життям українців у Австрії через українське видання «Український студент», що видається в С.-Петербурзі, під редакцією комітету, на чолі якого стоїть студент Євген НЕРОНОВИЧ», і статті журналу «збуджують у читачів сепаратистські тенденції» [20, л. 9, 14, 22].

У липні 1913 р. Є. Нероновичу повідомляли листовно, що у Варшаві журнал зустріли радо. Незважаючи на затримку з надсиланням номерів, їхній продаж проходив вельми успішно [21, л. 7].

«Український студент» став авторитетним голосом українського студентства в Петербурзі, до якого прислухалися по всіх навчальних закладах імперії. Високо цінував громадянську позицію та діяльність молодих українців О. Лотоцький, які, на його думку, на сторінках журналу виступають вже дорослими громадянами [1, с. 129].

13 квітня 1914 р. мала відбутися нарада стосовно подальшої долі часопису «Український Студент» та його напрямку [9, л. 135]. Планувалося, що з осені 1914 р. журнал мав виходити періодично і з політичною програмою, але через війну й заведення цензури це стало неможливим.

Із початком Першої світової війни, коли старша громада відкрила в місті власний шпиталь для поранених на фронті, найактивніші представники молоді Є. Неронович, В. Садовський і М. Лисий провадили пропаганду поміж солдатів, влаштувавши також курси в аудиторіях Медичного інституту. Близьку участь брали лектори М. Чечель, П. Пилипчук, бестужівки й медички, сестри Г. Струтинська й Л. Струтинська, Н. Суворцова, В. Дворська.

О. Лотоцький зазначав, що зустрічі мали форму бесід, солдати засипали лекторів питаннями, які «свідчили про страшливу темноту що-до національної свідомості тої маси. Дуже, напр[иклад] дивувалися салдати, довідавшись, що Україна – те саме, що й Малороссія. Російський режим таки осягнув своєї цілі, – забив самі пагінци національної свідомості в масі українського народу. Довелося переорювати та наново засівати, як після убійчого морозу» [1, с. 130–131].

Зважаючи на зростання ролі молоді в громаді, навесні 1916 р. П. Стебницький передав свої повноваження голови Благодійного товариства Г. Голоскевичу. Таким чином, молодь отримала керівництво ще однією з провідних організацій міста, хоч її діяльність фінансово й далі залежала від старших.

12 березня 1917 р. українська молодь Петрограда взяла участь в організації вшанування пам'яті Т. Шевченка й грандіозної національної маніфестації. Після панахиди біля Казанського собору виступили з промовами П. Зайцев і Г. Голоскевич, з'ясувавши національні й політичні ідеали поета, а також визначивши завдання зборів. На величезних блакитно-жовтих і червоних прапорах були написи «Хай живе вільна Україна!», а оркестр виконував марш Хмельницького і «Марсельєзу» [22, с.4].

24 березня Петроградська організація УСДРП розпочала видання газети «Наше життя», рішення про це було ухвалено на зборах 10 березня [23, с. 2]. Визначаючи своїм гаслом волю соціальну, волю політичну й національну, волю людини й громадянина, редакція під керівництвом С. Вікула особливу увагу звертала на здобуття автономії України.

Із розвитком революційних подій переважна частина української молоді повернулася в Україну й брала участь у розвитку національного життя.

Із петербурзького українського студентства вийшли справжні герої, які боронили Українську Народну Республіку. Ф. Селецький під час війни опинився на фронті й брав участь в українській військовій організації, героїчно помер у битві з більшовиками під Жмеринкою. О. Лотоцький тепло згадував студента інституту шляхів П. Крамаренка, це був «юнак, наче витканий з якогось ідеального душевного матеріалу, – чистий, патріотично відданий українській ідеї». Брав участь у житті петербурзької громади й потім перебував у війську, загинувши під час оборони Києва в січні 1918 р. [1, с. 133].

Таким, чином, на початковому етапі формуванні українських земляцтв, гуртків і відділень «Громади» провідна роль належала старшим організаціям та політичним партіям, проте з початком 1910-х рр. вага молоді в житті місцевого українства зростає.

Стимулом для розгортання національного руху стали Шевченкові ювілеї в 1911 і 1914 роках, українські студенти докладали зусиль для вшанування інших національних діячів, організовували численні просвітницькі й мистецькі заходи, видавали власну пресу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що українське студентство Петербурга в своїй єдності навколо національної ідеї створило на початку ХХ ст. низку потужних осередків, які мали помітне значення для розвитку всього українського руху.

Список використаних джерел

1. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – [Баунд-Брук]: Українська Православна Церква в США, 1966. 1 – Ч. 2. – 481 с. 2. Дорошенко Д. Мої Спомини Про Давнє-Минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко – Виннипег: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. – 167 с. 3. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1989–1990. – 334 с. 4. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – К.: Основи, 2003. – 1303 с. 5. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102, оп. 240, ед. хр. 305. 6. Устав С.-Петербургского Украинского Общественного собрания под названием «Громада». – СПб., 1907. – 8 с. 7. Слово. – 1908. – № 25. – С. 9–11. 8. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 256 с. 9. ГАРФ, ф. 102, оп. 244, ед. хр. 305 лит. Б. 10. Сніп. – 1912. – № 13. – С. 4. 11. Музей в украинском стиле // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 78. 12. ГАРФ, ф. 102, оп. 118, ед. хр. 214 ч. 2. 13. В одной из высших школ // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 104–105. 14. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Поліграфніга, 2004. – С. 142–143. 15. ГАРФ, ф. 102, оп. 241, ед. хр. 163 ч. 57. 16. ГАРФ, ф. 102 (4 д.), оп. 118, ед. хр. 214. 17. ГАРФ, ф. 102 (ОО), оп. 246, ед. хр. 231 т. 1. 18. Лист до Голови Петроградського Комітету У.С.Д.Р.П. Є. Нероновича // Наше життя. – 1917. – № 2. – С. 3. 19. Український студентський орган // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 103. 20. ГАРФ, ф. 102 (4 д.), оп. 118, ед. хр. 204 т. 2. 21. ГАРФ, ф. 102 (ОО), оп. 243, ед. хр. 166 ч. 63 л. Б. 22. З Українського життя // Наше життя. – 1917. – № 1. – С.4. 23. Авдієнко М. З життя Петроградської Організації Укр.С.Д.Р.П. / М. Авдієнко // Наше життя. – 1917. – № 2. – С. 2.

Юрий Безкровный

УКРАИНСКОЕ СТУДЕНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ ВНАЧАЛЕ ХХ В.

В статье на основе опубликованных и новых архивных источников освещается история возникновения и деятельности украинских студенческих организаций в Санкт-Петербурге. Определены обстоятельства формирования молодежных групп, очерчен круг лиц, которые принимали участие в общественной жизни. Сфокусировано внимание на срастании студенческих организаций с партийными ячейками. Проанализирована культурная, политическая и издательская деятельность украинской молодежи в столице Российской империи.

Ключевые слова: студенческое движение, украинский вопрос, социал-демократия, журнал «Украинский студент», Санкт-Петербург.

Iurii Bezkrvnyi

THE UKRAINIAN STUDENT MOVEMENT IN SAINT PETERSBURG AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

On the basis of the published and new archival materials the article describes the history of the Ukrainian student organizations in Saint Petersburg. In the article was revealed the circumstances of the youth groups' formation and was named the personalities who take part in the common life. The article focuses on the collaboration the student organizations with the political parties. The author analyses the cultural, political and publishing activity of the Ukrainian youth in the Russian Empire's capital.

Key words: student movement, Ukrainian question, social-democracy, the «Ukrayinskyi Student» magazine, Saint Petersburg.

УДК 94(470+571)

Віктор Золотарьов

ПРОБЛЕМАТИКА РОЛІ І З'ЇЗДУ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ

Досліджено історичний аспект І з'їзду конституційно-демократичної партії кадетів та його вплив на подальший розвиток не лише кадетів, а й всього визвольного руху Російської імперії на початку ХХ ст. Проаналізовано основні проблеми щодо прийняття програми, та висвітлено роль лідера партії П. Мілюкова у процесі її створення.

Ключові слова: конституційно-демократична партія, Російська імперія, І з'їзд конституційно-демократичної партії, програма партії, кадети.

Наближається 110-річний ювілей з дня заснування конституційно-демократичної партії (далі – КДП або «Партія Народної свободи» – ПНС). Саме Перший установчий з'їзд КДП, що відбувся у Москві упродовж 12–18 жовтня 1905 р., проголосив про створення КДП, прийняв програму, статут, обрав тимчасовий склад ЦК партії. Враховуючи той факт, що кадетська партія стала не лише лідером серед ліберальних партій, а й грала значну роль у визвольному русі Росії взагалі, слід більше уваги приділити значенню та актуальності ролі І з'їзду КДП. Отже, головна мета статі полягає у висвітленні подій І з'їзду партії кадетів та його вплив на подальшу політичну історію як партії, так і політичної системи Росії. Для досягнення поставленої мети автор розглянув організаційні питання щодо проведення з'їзду, прийняття головних партійних документів програми, статуту та виявив провідну роль лідера партії П. Мілюкова.

На початку ХХ ст. Росію охопила економічна і політична криза. На загальному тлі підвищеної напруги у світі, Росія відрізнялась від інших країн глибиною та масштабністю соціальних конфліктів. В основі соціальних протиріч було складне переплетення передових форм промислового розвитку з безліччю залишків феодальної епохи. Залишки кріпосництва гальмували суспільний прогрес. Розгортався робітничий та селянський рух, було створено три політичних табори: монархічний, ліберальний та революційний. Відбувається активізація земського ліберального руху та консолідація лібералів. Були створені політичні організації ліберальної буржуазії «Союз земців-конституціоналістів» та «Союз визволення», що стали головними попередниками кадетської партії.

Перший Установчий з'їзд конституційно-демократичної партії відбувся у Москві 12–18 жовтня 1905 р. Саме в цей час у розпалі був загальноросійський політичний страйк. Ця обставина значно вплинула на роботу всього з'їзду. На з'їзд прибуло 193 делегата (130 земців та 63 представника від міст) [1, с. 9].

На ньому офіційно було проголошено про створення партії та прийнято програму і статут. Через те, що назва партії (конституційно-демократична) була мало зрозуміла населенню, то вже на II з'їзді, який відбувся у Петербурзі у січні 1906 р., прийнято рішення додати у вигляді підзаголовка другу назву: «Партія Народної Свободи» [2, с. 4].

Перший з'їзд кадетської партії став не лише важливою подією в історії КДП, а й мав вплив на ліберально – демократичний рух. У вступній промові П. Мілюков охарактеризував ситуацію у Росії, визначив головну мету, та основні напрямки діяльності. «Єдність поглядів та обов'язкова партійна дисципліна», так П. Мілюков визначив дві основні умови переходу від «Союзу» – до партії [1, с. 15]. Склад делегатів з'їзду за своїми політичними переконаннями був достатньо різноманітним: від монархічних сил до прихильників демократичної республіки. П. Мілюков чітко визначив місце партії: партія «конституційна» не повинна бути «республіканською», це перше обмеження, та партія «демократична» не повинна бути «соціалістичною», це друге [1, с.16].

На з'їзді П. Мілюков представив проект програми партії, який належало прийняти та надав її оцінку: «Наша програма є, безумовно, найбільш лівою з усіх аналогічних нам політичних груп Західної Європи. Цей факт може бути оцінений гідно, якщо не зараз, в час такого високого напруження суспільних сил, яке ми переживаємо, то, без сумніву, буде оцінений у майбутньому» [1, с. 5]. Проект програми КДП був результатом діяльності декількох ліберально-демократичних груп: «Союзу земців-конституціоналістів» та «Союзу визволення». Програма з національного питання була підготовлена Ф. Кокошкіним. [3, с. 208].

З'їзд повинен був об'єднати дані йому частини програми та прийняти її. На думку П. Мілюкова, найбільш складним на з'їзді було затвердження розділів соціально-політичного характеру. Але, навпаки, найбільшого тиску зазнав національний розділ програми. Якщо питання польської автономії (при умові збереження єдності Росії) пройшло всіма голосами проти одного, то «децентралізації» Росії не пощастило. Її здійснення переносилось до часу «...після встановлення

прав громадянської свободи та правильного народного представництва для всієї імперії» [3, с. 209]. І при цьому не відразу і всюди, а «в міру з'ясування потреб місцевого населення автономних областей». Ця частина проекту була прийнята більшістю у 78 голосів, 37 проти. Особливо проти місцевої автономії виступили О. Гучков, П. Гейден [1, с. 48]. Вони відстоювали принцип «єдиної та неподільної Росії». Саме ці 37 делегатів і стали ядром майбутньої партії «Союз 17 октября», лідерами якої з самого початку стали О. Гучков та П. Гейден.

КДП декларувала відміну будь-якої цензури, право створення союзів та товариств, свободу пересування та виїзду за кордон. Програма партії вимагала ліквідації станової судової системи, реформу суду та судочинства, рівність всіх перед судом незалежно від стану походження та займаних посад. Незважаючи на те, що деякі програмні положення кадетів носили декларативний характер, сам факт орієнтації їх на досягнення соціальної справедливості та морального регулювання суспільного життя заслуговує особливої уваги.

КДП виступала за «очищення» судової системи від усіх залишків минулого. У 29 пункті I розділу було зазначено: «Найближчим завданням є повний перегляд карного кодексу» [2, с. 60]. Багато положень цього розділу говорять нам про те, що кадети намагалися знайти підтримку народу.

II розділ програми визначав державний лад у Росії. 13-й пункт цього розділу змінювався з жовтня 1905 р. по 1917 р. тричі. На I з'їзді було записано: «Конституційний устрій Російської держави визначається основним законом» [1, с. 33]. Виходячи з цього, не можна встановити, за яку форму правління саме в цей час виступали кадети. На наш погляд, таку тактику кадетів можна пояснити тим, що революція лише почалася, і її результати були невідомі.

Ставлення кадетів до республіканської форми правління заслуговує особливої уваги. Це важливо ще і з того боку, що у висловлюваннях лідерів сучасних політичних партій ліберального напрямку України та Росії, а також у науково-публіцистичній літературі останніх років, простежується думка про те, що конституційно-монархічна форма правління, яка була вже апробована в деяких країнах Західної Європи, була на той час корисною для Росії [4, с. 79].

Навколо ідеї проголошення республіки між лідерами партії відбулася гостра дискусія, яка тривала упродовж 1906–1907 рр. Під час цієї дискусії обговорювалася тактика досягнення республіканської форми правління. Так, на II з'їзді ПНС Бодуен де Куртене заявив: «За вимогою республіки ми повели б народ по шляху встановлення військової диктатури, по шляху загибелі. Ми повинні керуватися розумом» [2, с. 15]. На зборах КДП у Петербурзі у березні 1906 р. професор В. Гессен висловив наступну думку: «Конституційно-демократична партія вимагає конституційної монархії не під впливом влади, а під впливом розуму та політичного знання» [5]. Це зовсім не визначало, що кадети хотіли залишити все по старому. Вони намагалися змінити та реформувати монархію, обмежити монарха лише представницькими функціями, законодавчі права надати парламенту. Основним законом країни повинна стати конституція.

Основними об'єктивними умовами щодо встановлення у Росії республіки кадети вважали досить високий рівень соціально-економічного розвитку країни, загальні демократичні традиції, освіту, високу політичну та моральну культуру всього народу. Такі думки можна знайти у роботах П. Струве, П. Мілюкова та редакційних статтях «Речи» [5–7]. Існування республіки неможливе без формування правової держави та громадянського суспільства. Правовою державою кадети вважали таку, в якій всі люди рівні перед законом, мають однакові політичні права та несуть однакову відповідальність за порушення законів, незалежно від соціального походження та матеріального забезпечення. Саме у формуванні правової держави і полягає сутність лібералізму.

Враховуючи що Російська імперія об'єднувала більше сотні народів, які відрізнялись один від одного своєю історією, мовою, культурою, вірою, то важливим був III розділ кадетської програми, в якому мова йшла про місцеве самоврядування та автономію. Кадети виступали не за політичне самовизначення народів, а лише за культурне самоврядування. У 24 пункті кадетської програми було записано: «Вищим територіальним союзам самоврядування (губернським та обласним земствам) повинні бути надані права провінціальної автономії (видання місцевих законів) в окремих сферах господарського та національно-культурного життя із забезпеченням для державної влади можливості зупиняти вступ в дію законів, що порушують встановлені конституцією межі автономії» [2, с. 61.]. Виходячи з цих положень, можна зробити висновок, що з питань місцевого самоврядування та у вимогах автономії, кадети останнє слово залишали центральній владі. Кадети виступали за відновлення конституції Фінляндії та надання автономії Польщі в межах Російської імперії. В той же час кадети заперечували право на автономію Україні, Литві, Латвії та інших, вважали, що їм занадто рано надавати політичні права [2, с.29]. Виходячи з кадетської практики, одним народам можна надати автономію, іншим ні, що було нелогічно.

Щодо національного питання КДП мала безліч думок. Так, права частина кадетів мріяла про ліквідацію усіх національних відмінностей на основі повної русифікації. Вони виходили з принципу

«єдиної та неподільної Росії». Навіть до культурно-національної автономії вони ставились негативно. У зв'язку з оголошенням урядом виборів до I Думи 11 грудня 1906 р. кадетський комітет позапартійних виборів опублікував звернення «До панів виборців» у якому права частина кадетів відкрито відстоювала головні принципи: «самодержавство, православ'я, народність» [8, с. 131].

Незважаючи на виявлені слабкі місця кадетської програми з національного питання, вона була кроком вперед у порівнянні з національною політикою уряду та програмами інших партій ліберального напрямку. Крім того, кадети у своїх програмних вимогах намагалися надати кожному народу право користуватися рідною мовою у всіх сферах громадського життя, виступали за розвиток національних культур. Наприклад, кадети ретельно стежили за станом розвитку українського національного питання. Так, комісія Російської Академії наук на чолі з видатним науковцем О. Шахматовим визнала українську мову, як самостійну мову, що відрізняється від російської та має право на існування та розвиток. Кадети взагалі, дотримувались позиції, яку висловив ще в 1882 р. М. Драгоманов: «У малоросів з росіянами одні історичні традиції, одна віра, один склад розуміння, мови близькі, ні найменшої подібності природних кордонів. Всяка мова про сепаратизм просто смішна» [9, арк. 51].

Під час виборчої компанії до I Думи кадети спиралися на демократичну концепцію співвідношення різних національностей імперії. Саме така ідея була присутня у програмі кадетської партії, яка боролася за рівність громадянських та політичних прав для всіх національностей, а також за реальне право на культурне самовизначення. Це дозволило голові польської групи О. Ледницькому заявити в I Думі, що «лише в партії кадетів всі неросійські народності зможуть знайти свою опору та підтримку» [10, с. 46].

У роки Першої російської революції аграрне питання залишалось одним із найважливіших. У 37-му пункті їх програми записано: «Відчужені землі поступають у державний земельний фонд. Землі з цього фонду передаються селянам у відповідності до землеволодіння та землекористування у різних областях Росії» [2, с. 72.]. Поміщицькі землі підлягали відчуженню за «справедливою» (ринковою) ціною за рахунок держави. У 31 пункті програми кадети виступали за відміну викупних платежів. Після поразки Першої російської революції у 1907 р. цей пункт було змінено: «...половина збитків за викупну операцію повинна бути сплачена самими селянами» [11, с. 94]. Кадети, як і голова уряду П. Столипін, вважали, що необхідно всіх селян зробити власниками землі. Лише людина, яка відчула економічну самостійність та право бути справжнім господарем на своїй землі, могла досягти високих економічних результатів. Відбулися дискусії з представниками соціалістичних партій. Важливо навести промову одного з лідерів КДП Ф. Родичева під час полеміки з прихильниками общинної власності: «Ви мовите про громадську власність, але ж не забувайте, що тоді знову буде таке ж кріпацтво, все буде належати одному уряду, і тоді уряд буде дбати лише за своїх, і деспотизм буде гіршим, ніж будь-коли» [12, арк. 15].

Звичайно, провести націоналізацію землі значно легше, ніж правильно розпорядитись нею в інтересах всього суспільства з найбільшою економічною віддачею. У КДП були серйозні підстави, щоб негативно ставитись до вимог націоналізації землі. Кадети вважали, що для проведення націоналізації необхідні умови, яких у Росії на той час просто не існувало. Крім того, «...націоналізувати, – писала «Речь» у редакційній статті, – забрати землю не лише у великого поміщика, а й у звичайного селянина, що само по собі вже не тільки аморально, але й злочинно. Держава не може правильно розпоряджатися усією землею, частина її буде обов'язково кинута напризволяще. Праця на землі, яка дана в тимчасове користування, не буде мати тієї сили, яку б вона мала на власній землі» [5].

Кадети не вимагали повної ліквідації великої земельної власності та безплатного надання селянам поміщицьких земель. Велику земельну власність вони бажали зберегти там де це доцільно, де ця власність високотоварна і має значення для розвитку сільського господарства [13, с.18]. В цьому був певний сенс, оскільки на базі великої земельної власності раціональніше було використовувати передові досягнення науки та техніки, прогресивні форми організації праці, які б дозволяли значно підвищити продуктивність праці.

У робітничому законодавстві програма кадетів вимагала восьмигодинного робочого дня (там, де це доцільно та за технічними умовами можливо), свободи робітничих спілок, зборів та страйків. Кадети мали певний вплив серед робітників, але при цьому вони спростовували розуміння їх потреб. Вони робили акцент на «розповсюдження робітничого законодавства та незалежної інспекції праці, участь виборчих інспекцій від робітників у нагляді за виконанням законів, які охороняють інтереси робітників» (пункт 47 програми) [2, с.52]. Цим кадети хотіли повернути на свій бік робітничу верхівку, щоб за її допомогою регулювати відношення між робітниками та підприємцями. В цілому ж, кадети відсторонилися від проблем матеріального життя робітничого класу.

Демократичним був розділ кадетської програми з питань освіти. Передусім, слід відзначити вимоги загальної, безкоштовної початкової освіти. Кадети виступали за перехід на більш високий

ступінь освіти усіх верств населення. Розширення прав в організації системи освіти кадети забезпечували органам місцевого самоврядування. Програма вимагала свободи громадської ініціативи у відкритті та організації навчальних закладів всіх типів, зокрема і позашкільної освіти, повної автономії та свободи викладання в університетах та інших навчальних закладах. Кадети завжди доводили, що без високого рівня освіти та підвищення культури всього народу неможливо досягти суттєвих змін в соціально-економічному житті країни та досягти загального прогресу [5]. За багатьма ознаками програма КДП була прогресивною, загальнодемократичною, вона була розрахована на перетворення існуючого ладу мирним парламентським шляхом.

У цілому програма кадетів відповідала потребам прогресивного розвитку суспільства, віддавала пріоритет приватній власності, стимулювала розвиток підприємництва та впровадження реформ, затвердження демократії з високим рівнем освіти народу і утворення правової держави.

Резолюція I з'їзду КДП та її програма вплинули на весь ліберально-демократичний рух. З'явилися інші партії ліберального напрямку, почали видаватися газети та журнали, активізувалась діяльність земств та міських дум. Лідери партії, члени її ЦК були відомими діячами російського суспільства, об'єднували еліту інтелігенції. Після завершення з'їзду головним результатом для самої КДП було те, що почали інтенсивно утворюватися місцеві комітети партії (губернські, міські та навіть повітові), відбулося збільшення чисельності членів партії, сформувалася власна партійна психологія, у суспільстві зросла довіра до кадетів.

Список використаних джерел

1. Конституционно-демократическая партия. Съезд 12–18 октября 1905 г. – СПб.: ЦК ПНС. – 1905. – 238 с.
2. Конституционно-демократическая партия. Постановления II съезда 5–11 января 1906 г. и программа. – СПб.: ЦК ПНС. – 1906. – 257 с.
3. Милуков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милуков. – М.: Политиздат, 1991. – 618 с.
4. Новикова Л. И. Истоки русского парламентаризма: Уроки и ошибки / Л. И. Новикова // Власть. – 2004. – № 3. – С. 74–83.
5. Речь. – 26 марта 1906.
6. Милуков П. Н. Год борьбы: Полит. хроника: 1905–1907 гг. / П. Н. Милуков. – СПб.: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1907. – 550 с.
7. Струве П. Б. Идеи и политика в современной России / П. Б. Струве. – М.: 1906. – 35 с.
8. Шипов Д. Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д. Н. Шипов. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. – 529 с.
9. Государственный архив Российской Федерации, ф. 523, д. 31.
10. Думский сборник. Государственная дума первого созыва. – СПб.: Гос. тип., 1907. – 527 с.
11. Кувшинов В. А. Программа партии кадетов / В. А. Кувшинов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 8. – С. 83–95.
12. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3456.
13. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М.: Наука, 1983. – 327 с.

Виктор Золотарёв

ПРОБЛЕМАТИКА РОЛИ I СЪЕЗДА КОНСТИТУЦИОННО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ РОССИИ

Исследован исторический аспект I съезда конституционно-демократической партии и его влияние на дальнейшее развитие не только партии кадетов, но и всего освободительного движения Российской империи в начале XX в. Проанализированы основные проблемы принятия программы, рассмотрена роль лидера П. Милукова в процессе создания партии.

Ключевые слова: конституционно-демократическая партия, Российская империя, I съезд конституционно-демократической партии, программа партии, кадеты.

Viktor Zolotarov

PROBLEMATIC ROLE OF THE FIRST CONGRESS OF THE CONSTITUTIONAL DEMOCRATIC PARTY OF RUSSIA

Studied the historical aspect of the first congress of the Constitutional Democratic Party and its impact on the further development not only the Cadet Party, but the whole liberation movement of the Russian Empire at the beginning of the 20th century. Analyzed the main problems of adoption the program; reviewed the role of the party leader P. Milukov in the process of creating the party.

Key words: the Constitutional Democratic Party, the Russian Empire, the first congress, party program.

УДК 323.1:94 (470 + 571: 477) «1917/1920»

Игорь Пиляев

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКИХ АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИХ ПРАВИТЕЛЬСТВ

В статье рассматриваются исторические истоки, идейные основы, отличительные особенности и практические результаты национальной политики российских противобольшевистских правительств в период 1917–1920 годов. Обосновывается вывод о том, что идеи «непредрешенчества» и понимаемой в имперском формате «национальной России», которые отстаивали все всероссийские противобольшевистские правительства вплоть до военной катастрофы «белого движения» зимой 1919–1920 годов, сделали невозможным создание единого фронта российских и национально-освободительных противобольшевистских сил, что предопределило победу большевиков в гражданской войне. Последний верховный правитель России генерал, барон П. Н. Врангель кардинальным образом пересмотрел национальную политику своих предшественников, но исторический шанс на военную победу над большевизмом к тому времени был упущен.

Ключевые слова: национальная политика, противобольшевистские правительства, Антанта, «белое движение», Украинская Народная Республика.

Принятие Верховной Радой Украины в апреле 2015 г. пакета законов о декоммунизации страны ставит целью окончательный и бесповоротный разрыв с наследием советского тоталитарного режима, его идеологией и политикой, навязанными большевиками Украине и большинству народов бывшей Российской империи в результате Октябрьского переворота 1917 г., красного террора и достигнутой к концу осени 1920 г. стратегической военной победы над разрозненными противобольшевистскими силами в Гражданской войне.

В этом контексте особую актуальность приобретает изучение исторического опыта национальной политики «иной России», то есть тех российских правительств и режимов, которые противопоставили себя тоталитарной политике и практике большевизма, но, как распорядилась история, не сумели создать общий победоносный противобольшевистский фронт с возникшими на территории бывшей Российской империи после краха самодержавия национальными государствами, автономиями и движениями.

В связи с резким ухудшением отношений Украины, других новых независимых государств на западе и юге постсоветского пространства с Российской Федерацией, силовым отрывом от Украины в 2014 г. регионов (Крым, ряд районов Донбасса), бывших зонами активного противостояния почти столетие назад в годы Украинской национальной революции и русской Гражданской войны, обращение к опыту взаимодействия российских и национально-освободительных противобольшевистских сил выступает важным условием преодоления как существующих, так и потенциальных межгосударственных, межнациональных, цивилизационно-культурных проблем на постсоветском пространстве.

Анализ последних исследований и публикаций. Выделение нерешенных ранее частей поставленной проблемы. При накопленной обширной историографии, посвященной противобольшевистскому движению, деятельности его идейных центров и государственно-политических институтов, национальная политика российских противобольшевистских правительств, в её противоречивой целостности и динамике, до сих пор остается малоизученной отечественной и зарубежной политико-исторической наукой. Это связано, с одной стороны, с недооценкой реального и потенциального влияния их доктринального опыта (как «исторически проигравших» [1, с. 289]) в современной идеологической борьбе на постсоветском пространстве и в глобальном масштабе, а, с другой, – с отсутствием особого интереса к данной проблематике в современной российской историографии, где её специализированным исследованием занимаются, главным образом, ученые из числа представителей национальных меньшинств Российской Федерации (Д. Аманжолова, А. Гатауллин, Д. Зайнутдинов, Т. Красовицкая, И. Тагиров и др.). Указанные авторы уделяют внимание прежде всего исторической генетике национального вопроса в Российском государстве, сравнительной эффективности национальной политики большевистского режима и его идейно-политических противников в Гражданской войне, в основном в отношении народов российского Поволжья и Северного Кавказа. Однако комплексный дифференцированный анализ национальной политики российских противобольшевистских режимов у вышеупомянутых авторов отсутствует [2–5]. В целом же современная российская

историография склонна игнорировать или существенно недооценивать роль национального фактора, в частности украинского, в ходе и исходе Гражданской войны 1917–1922 гг.

Некоторые исследователи, абстрагируясь от имеющегося массива исторических фактов, пытаются дать унифицированную оценку национальной политики противобольшевистских режимов, игнорируя их качественные, порой кардинальные, отличия в этой сфере [3; 6]. Так, современный отечественный исследователь Белого движения В. Крупина считает, что именно в лозунге «единая, великая и неделимая Россия» выражены «основные идеологические постулаты Белого движения» [6, с. 8]. Между тем последний лидер Белого движения и верховный правитель России времен Гражданской войны генерал П. Врангель, как будет показано ниже, был принципиальным противником этого лозунга и полностью отказался от него как в идеологии, так и в практической политике и дипломатии.

Как правило, современные авторы рассматривают данную тему либо в ограниченных хронологических или территориальных («хронотопных») рамках, охватывающих лишь отдельные этапы или проблемные национальные вопросы противобольшевистской борьбы (украинские исследователи А. Гриценко, М. Ковальчук, О. Козерод, В. Крупина, В. Савченко, российские – К. Александров, А. Зубов, Н. Карпов, Е. Миронова, А. Пученков, А. Ушаков, В. Федюк, западные – Э. Кронер (Нидерланды), Т. Мартин, С. Плохий, (оба – США), Дж. Смел (Великобритания), Г. Торке (Германия), либо ограничиваются изучением национальной проблематики в деятельности отдельных военно-политических центров этой борьбы*, что оставляет за рамками исследования рассмотрение и учет их институциональных и идейных взаимосвязей.

Авторы ряда современных фундаментальных исследований, посвященных событиям Февральской революции в России, большевистского переворота и последовавшей за ним Гражданской войны, в той или иной степени касались различных аспектов национальной политики российских противобольшевистских режимов, однако лишь в целях раскрытия других проблемных тем указанного исторического периода (С. Кульчицкий, В. Солдатенко, Я. Тинченко (все – Украина), Я. Бутаков, В. Зимина, И. Пушкарева, В. Цветков, С. Волков (все – Россия), П. Кенез, Р. Пайпс, А. Рабинович (все – США).

Юридические аспекты национальной политики российских противобольшевистских правительств исследуются в ряде работ по конституционному праву в контексте теории и практики государственного строительства. Указанные работы носят узкоспециальный характер, однако позволяют, на основе междисциплинарного подхода, верифицировать и уточнить ряд историко-политологических предположений и выводов [7–8].

После распада СССР и образования на его территории новых независимых государств наметилась тенденция к искусственной изолированности Белого движения по регионам, рассмотрению сложного феномена национальной политики российских противобольшевистских режимов лишь в аспекте национальной проблематики конкретных современных независимых государств (либо их региональных групп), что не позволяет составить полную и объективную картину такой национальной политики, нередко отличавшейся существенной регионально-территориальной спецификой, наличием серьезных противоречий между разными центрами и уровнями противобольшевистской власти.

Например, в Украине тематика, связанная с российскими противобольшевистскими режимами (кроме Временного правительства), и сегодня часто игнорируется исследователями как второстепенная по своему значению. «Такой подход, – как справедливо отмечает М. Ковальчук, – часто приводит к недооценке роли российских антибольшевистских сил в событиях в Украине, а следовательно, не способствует всестороннему и объективному исследованию эпохи национально-освободительной борьбы» [1, с. 308]†.

Цель статьи – комплексно проанализировать вопросы национальной политики правительств, официально представлявших после Февральской революции альтернативную большевистской всероссийскую верховную власть (Временное правительство, Уфимская директория, Омское правительство, Правительство Юга России) либо воплощавших белую борьбу за восстановление

* Для украинских исследователей (в т. ч. в диаспоре) это, главным образом, действия Добровольческой армии на территории Украины, белогвардейская война против Украинской Народной Республики (УНР) осенью 1919 г., Зятковско-Одесские соглашения между командованием Вооруженных сил Юга России (ВСЮР) и Украинской Галицкой армии (А. Байло, В. Горак, Б. П. Савчук, В. Солдатенко, Р. Тимченко, И. Томюк, А. Процик (украинская диаспора США) и др.).

† Так, в школьном учебном пособии «Введение в историю Украины» в подразделе «Украинская революция», посвященном событиям национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг., нет ни единого упоминания не только об украинско-белогвардейской войне осени 1919 г., охватившей Правобережную Украину и ставшей непосредственной причиной военной-политической катастрофы Директории («Треугольник смерти»), но и о белых вообще [9, с. 113–117], хотя именно они, а не большевики, контролировали в то время большую часть Надднепрянской Украины, включая Киев, Харьков и Одессу.

такой власти (политические центры при руководителях Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (далее – ВСЮР).

В данной статье рассматривается и национальная политика Временного правительства, так как, по нашему мнению, оно уже с апреля 1917 г., после возвращения в Россию В. Ленина и обнародования им «Апрельских тезисов», обретает четко выраженный противобольшевистский характер, особенно усилившийся после подавления инспирированных большевиками антиправительственных выступлений в Петрограде 3–5 (16–18) июля 1917 г.

Поскольку Временное правительство и Уфимская директория, стремившиеся, при всей их враждебности большевизму, к общенациональному примирению, а потому не отвергавшие, в принципе, возможности сотрудничества с большевиками и будущего встраивания последних в российскую политическую жизнь, не могут, таким образом, рассматриваться как в полном смысле антибольшевистские, для общей характеристики всех вышеуказанных правительств мы сочли более подходящим использовать термин «противобольшевистские».

Исторические истоки и идейные предпосылки национальной политики российских противобольшевистских правительств. Идея «единой и неделимой России» коренится в унаследованной самодержавием с времен ордынского владычества Московией традиции нераздельности власти и собственности в руках суверена – монгольского хана, а затем, после свержения его власти (1480 г.) – московского царя. Н. Костомаров в работе «Начало единогодержавия в Древней Руси», опубликованной в 1872 году, указывал, что на долговременно покоренной монголами территории Руси (Московия), в отличие от киево-русского периода, земля стала вещественной принадлежностью властителя, что обусловило развитие отношений раболепства и деспотии [10]. Позже, под влиянием Макса Вебера, такая конвергенция будет названа «патримониализмом» [11]. В этом контексте, как подчеркивал идеолог евразийства князь Н. Трубецкой: «Важным историческим моментом было не «свержение ига», не обособление России от власти Орды, а распространение власти Москвы на значительную часть территории, некогда подвластной Орде, другими словами, замена ордынского хана русским царем с перенесением ханской ставки в Москву» [12, с. 21–22].

После падения Византии востребованная Иваном III мессианская идея «Москва – Третий Рим» была истрактована идеологическим аппаратом Московского государства в геополитическом духе: «Идея хранить христианские ценности вылилась в идею хранить территорию. [...] Эта инверсия мессианства целенаправленно насаждалась самодержавием, церковью, государственной системой образования» [4, с. 350].

Несмотря на то, что континентальная Российская империя состояла из разнородных по административно-территориальному устройству единиц, некоторые из которых имели достаточно широкую внутреннюю автономию (Финляндия, области казачьих войск и т.п.), она всегда оставалась – до своего распада – унитарно-централистским патерналистским государством, где персонификацией единой и неделимой верховной власти, единственным самодержавным хозяином был царь, который мог выступать в отношении отдельных территорий в локализованных ипостасях «Царя Польского», «Великого Князя Финляндского» и т.п. Непосредственными агентами и исполнителями царской власти в регионах выступали назначенные из имперской столицы генерал-губернаторы и подчиненные им силовые структуры. По мере того, как новые территориальные приобретения «переваривались» империей, институты и признаки внутренней автономии и самоуправления в них (за некоторым исключением «европейской витрины» – Финляндии) ограничивались и отменялись (выборность гетманов, атаманов казачьих войск, Магдебургское право, национальные образовательные учреждения и т.п.), а их элиты инкорпорировались в имперскую как «органические составляющие» последней.

Понятие «национальная Россия» после завоевания Правобережной Украины, Литвы, Финляндии, большей части Польши, Кавказа, Средней Азии становилось всё более размытым и призрачным. Вместо объективных и рациональных признаков национального единства символами «национальной России» выступали густо овеванная – усилиями государственного «агитпропа» – иррационально-религиозной мистикой фигура «Хозяина земли Русской», персонифицированная с XVII ст. в отпрыске династии Романовых, и набор геральдики «Третьего Рима». К 1917 году фактически не существовало ни единого российского народа, ни единой российской нации. По сути единственной реальной скрепой для удержания в имперском формате разнополюсных по социально-экономическому положению сословий и разновекторных по исторической генетике, цивилизационной и конфессиональной принадлежности национальностей Империи оставалась сама царская власть, с падением которой «выпадал замковый камень, и вся арка разваливалась» [13, с. 309].

Главный идеолог консервативных контрреформ Александра III, один из крупнейших официальных законоведов, обер-прокурора Святейшего Синода в 1880–1905 гг. К. Победоносцев

считал, что порядок в стране держится на вере, монархии, унитаризме, власти хозяина. Отсюда выводился тезис: «Россия единая и неделимая» [14, с. 147–148].

В России не было органического союза между воспитывавшимся в патримониальном духе народом (в канун революции в подавляющем большинстве – около 80 % – крестьянским [15, с. 97] и неграмотным [16, с. 98]) и малочисленной европейски образованной элитой (доступ к среднему образованию в России имело лишь около 1 % населения, к высшему – 0,2 % [16, с. 99]). В этом застарелом, со времен Петра Великого, обособлении, раздельном существовании «общества» и «народа» и заключалась подлинная драма противобольшевистского и, прежде всего, Белого движения.

Русский либерализм, как и русский социализм, коренился в рационалистической мысли эпохи Просвещения (бывшего прежде всего французским феноменом), которое акцентировало общее перед частным и не придавало особой ценности или полезности особенностям языка и культуры каждой отдельной нации [17, с. 27]. Русские либералы существенно недооценивали потенциал центробежной силы национализмов имперской периферии, что стало очевидно сразу после Февральской революции.

Национальная политика Временного правительства. Крушение самодержавия придало огромный импульс не только социальным, но и национальным движениям, немедленно поставив на повестку дня вопрос о правовых отношениях центральной власти с нерусскими народами России [4, с. 291–292]. После Февральской революции 1917 года у демократических сил коренных русских и национальных регионов прежней Российской империи впервые в истории появился шанс достичь политического соглашения о будущем государственном сожителстве или размежевании.

Однако Временное правительство, ставшее у кормила власти в результате Февральской революции, фактически попало в ловушку господствовавшей в думских кругах концепции легитимизма, т.е. преемственности де-юре от самодержавия, подтвержденной актами отречения от престола Николая II и его брата Михаила. Вместе с указанной правопреемственностью Временное правительство, несмотря на ультрадемократическую риторику Февраля, унаследовало и ордынскую генетику российской великодержавности, воспроизводящей «соответствующий тип власти с традиционным неверием в силы и разум народов, которые никогда не были едины по определению...», будучи «всегда делимы властью по собственному усмотрению и разумению» [4, с. 340]. Олицетворением этого стал вознесенный высоко на знамя воюющей страны, как некий тотем, как бы олицетворявший незыблемость деперсонифицированной революцией верховной власти, лозунг «единой и неделимой России». В парадигме данного лозунга, по сути, наследовался архетип неделимости власти в России и над её народами, который в разных модификациях был далее воспринят и большинством белых, и большинством красных вождей. Как справедливо отмечает Т. Красовицкая: «Этот путь возвращения к прежнему источнику власти и есть трагедия русской революции, ее историческая ловушка и логическая ошибка» [4, с. 340].

С падением самодержавия само слово «Россия» начинало в восприятии русской интеллигенции, стремительно вознесенной водоворотом революцией к вершинам власти, как бы замещать фигуру царя, обретая мистически-сакральное звучание и персонифицируясь, через идеологию непредрешенчества, в Учредительное собрание, как некую высшую и священную инстанцию, непременно охватывающую весь территориальный формат бывшей империи. По сути, Учредительному собранию передавались функции не просто суверенитета, а «самодержавия народа», что свидетельствовало о неразвитости, в западном понимании, правового сознания русской «февралистской» интеллигенции: ведь, как пронизательно предостерегал перед самой революцией виднейший отечественный правовед Б. Кистяковский, деспотизм народа страшнее деспотизма одной личности [18, с. 481–490].

Став заложником абсолютного примата только ещё проектировавшегося Учредительного собрания, политическая воля которого, в условиях полыхавшей Великой войны и стремительно развивавшейся революции, была мало предсказуемой и зависела от множества обстоятельств, Временное правительство обрекло себя на катастрофическое отставание в проведении насущных социальных и национальных преобразований от своих радикально настроенных политических оппонентов.

Как убеждены соответственно российский историк И. Пушкарева и немецкий историк Г. Торке, Временное правительство «не склонно было расставаться с принципами унитаризма» и «никого добровольно бы из прежней империи не отпустило бы» [19]. «Форма государственного единства, – заключает видный российский правовед В. Платонов, – не претерпела сколько-нибудь заметных изменений. В России сохранялся бюрократический унитаризм. Временное правительство стремилось сохранить единую и неделимую Россию, хотя в стране развивалось движение за независимость, федерацию, автономию многочисленных народов империи» [8, с. 20–21]. Так, в период подготовки к проведению Учредительного собрания, Временным правительством было

созвано Юридическое совещание, занимавшееся подготовкой вопросов, которые должно было бы решить Учредительное собрание, в том числе разрабатывался проект новой российской Конституции. По «Предварительному проекту статей Основных законов по вопросу об автономии (федерации)», подготовленному кадетским деятелем Н. Лазаревским, государство Российское должно было быть «единым и неделимым» [8, с. 20–21]. Подобная политика служила лишь катализатором национальных центробежных тенденций.

Весьма нетипичным, однако, стало воззвание Временного правительства 29 (16) марта 1917 г., вслед за соответствующей прокламацией Петроградского совета от 27 (14) марта, о согласии на «создание независимого Польского государства, образованного из всех земель, населенных в большинстве польским народом», «из всех трех ныне разрозненных частей» вследствие разделов Речи Посполитой, с оговоркой, что реализация этого заявления откладывалась до созыва российского Учредительного собрания. При этом, Временное правительство выдвинуло условием содействия созданию независимого Польского государства на всех землях, населенных в большинстве поляками, заключение им с Россией «свободного военного союза». Примечательно также, что старый государственный порядок России объявлялся в воззвании к полякам «источником нашего и вашего порабощения и разъединения» [20].

Решение Временного правительства диктовалось исключительно внешними факторами: еще в ноябре 1916 года на территории Царства Польского («Привислинского края»), оккупированной Германией и Австро-Венгрией, было создано польское государство под протекторатом этих стран. Тем не менее оно получило поддержку президента США В. Вильсона, который тоже выступал за независимость Польши [19]. Таким образом, судьба Польши фактически уже не была в руках России, и Временному правительству, в условиях подготовки к вступлению США в войну на стороне Антанты и возрастающего влияния в Польше радикально-националистических и левых партий, оставался лишь один выход решения польской проблемы. Исходя из военно-политической целесообразности Временное правительство надеялось, что, признав независимость Польши, оно тем самым стимулирует поляков вступить в борьбу с австро-германскими войсками на своей территории и тем самым облегчит военные усилия России. 6 апреля 1917 г. (н. ст.) Польский Временный Государственный совет заявил, что одобряет декларацию российского Временного правительства от 29 (16) марта, но возражает против того, чтобы решение вопроса было односторонним – только российским Учредительным собранием.

Одним из первых актов Временного правительства был изданный 8 (21) марта 1917 г. «Манифест об учреждении Конституции Великого княжества Финляндского и о применении ее в полном объеме». «Актом утверждения конституции Временное правительство, – по мнению И.М. Пушкаревой, – пыталось подстраховать, чтобы Финляндия целиком не перешла на сторону революционных сил» [19]. Однако сами финны усматривали в этом восстановлении автономии лишь первый шаг к независимости и требовали, чтобы Временное правительство признало право сейма – финляндского парламента – управлять Финляндией. Под руководством финских социал-демократов в стране развернулось мощное движение за полную независимость. 18 июля 1917 р. сейм принимает закон о восстановлении автономных прав Финляндии, который оставлял российскому правительству полномочия лишь в вопросах обороны и международных отношений. В конце июля Временное правительство отклонило этот закон и, «истрактовав шаг Финляндии как неслыханную дерзость» [21, с. 125], издало распоряжение о роспуске сейма, а его здание заняли российские войска. Временное правительство никак не могло себе представить, что военно-морская база в Гельсингфорсе – одна из их трех баз Балтийского флота – вдруг окажется за пределами России.

Отбросив традиционные понятия легитимизма, В. Ленин в финляндском вопросе эффективно переиграл дипломатов Временного правительства, вручив председателю Сената (правительства) Финляндии П. Э. Свинхувуду грамоту о признании независимости до открытия Учредительного собрания, на основании декрета красного «Временного правительства» – Совнаркома – в перерыве между его заседаниями.

При оценке исторической ответственности Временного правительства и лидеров Белого движения за национальную катастрофу России, ввергнувшую страну в десятилетия красного террора и унесшей десятки миллионов человеческих жизней, стоит подчеркнуть, что правящие элиты Германии и Австро-Венгрии немедленно после начала внутренней революции и свержения императорской власти пошли на заключение перемирия и вышли из войны, признав себя побежденными, однако избежав национального хаоса, гражданской войны и тотальной гибели «цвета» своих наций. Буржуазно-интеллигентско-генеральские круги, представленные во Временном правительстве и военно-идеологической верхушке Белого движения, наоборот, стремились во что бы то ни стало продолжать «Великую войну», мотивируя это далекими и мало понятными простому народу апелляциями к рыцарским чувствам «долга, чести и верности» перед

союзниками по Антанте. Получалось, что главным и непосредственным обеспечением прав и свобод гражданина, завоеванных Февральской революцией для простого мужика, рабочего и солдата была «осознанная необходимость» умереть за «Константинополь и Проливы», возможно даже не дождавшись созыва Учредительного Собрания (а его созыв несколько раз переносился еще Временным правительством), где сотни партийных интеллигентов будут что-то решать в прениях.

В результате Временное правительство столкнулось с враждебностью широких народных масс. Его слабеющее противодействие центробежным тенденциям в национальных регионах не находило активной поддержки ни среди русского пролетариата, ни среди крестьянства коренной русской глубинки, в которой барин-инородец выглядел скорее экзотикой. Между тем большевики и левые эсеры, в первые же часы своей власти, минуя все законодательные «буржуазные условности», провели через Съезд Советов Декреты о мире и о земле, что действовало магически на темные народные массы.

Национальная платформа не признавших Октябрьский переворот российского Заграничного дипломатического корпуса и Всероссийского Учредительного собрания. Контуры будущей национальной платформы Белого движения были намечены ещё в ноябре 1917 г. на основе согласования позиции послов российского Заграничного дипломатического корпуса (РЗДК), оказавшихся оторванными от Центра после Октябрьского переворота в Петрограде.

Сразу же после большевистского переворота 25 октября 1917 г. в Петрограде дипломатические представительства России отказались признавать реально существующую власть и продолжили работу на платформе прежнего правительства, став «дипломатами без правительств». Допустимость и возможность такого решения базировалась на выдвинутой в этот период Корпусом идее двух России: России, подчиненной власти большевиков, и России, не имеющей правительства, но «истинной», «национальной», остававшейся верной всем обязательствам, лежавшим на стране до Октябрьских событий.

Е.Миронова выдвинула весьма обоснованное предположение о том, что Временное правительство в условиях крайней внутривластной нестабильности и двух серьезных попыток государственного переворота (большевистского в июле и правого «корниловского» в августе 1917 г.), видимо, предусмотрело и подготовило, на базе посольства России в Париже, на случай госпереворота и задержания заговорщиками членов Временного правительства, условия для немедленного начала работы «запасного» российского правительства в эмиграции [22]. Член Государственной думы трех созывов В.А. Маклаков получил назначение от Временного правительства послом России в Париже незадолго до Октябрьского переворота.

Уже 28 октября 1917 г. (ст. ст.) в письме посла России в США Б. Бахметьева В. Маклакову впервые появился термин «национальная Россия». А в середине ноября 1917 г. Б. Бахметьев уже четко сформулировал свою позицию (нашедшую консолидированную поддержку РЗДК), предвосхитив колчаковско-деникинскую политику непредрешенчества. Он считал необходимым оставаться на «символической» национальной платформе, не определяя заранее и не конкретизируя тех форм, в которые выльется окончательная победа над большевиками» [22, с. 194]. Однако само толкование термина «национальная Россия», кроме его четко выраженной антибольшевистской направленности, оставалось прерогативой надлежащей восстановлению на принципах народоправства законной российской власти.

Крупнейший из ныне живущих западных специалистов по русской революции 1917 года Алекс Рабинович (США) главным фактором, предопределившим разгон Учредительного собрания большевиками, вполне справедливо называет тот, на который указал еще секретарь Всероссийской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии, его первый историк и депутат эсер Н. Святицкий: «глубокое безразличие русского народа, позволившее Ленину просто дать отмашку: «Пусть расходятся по домам!» [23, с. 127].

Последним решением Всероссийского Учредительного собрания, проголосованным под окрики «уставшего караула», стало весьма радикальное, хотя и противоречивое постановление «О государственном устройстве России». «Именем народов, государство Российское составляющих», оно провозглашалась «Российской Демократической Федеративной Республикой, объединяющей в неразрывном союзе народы и области, в установленных федеральной конституцией пределах, суверенные» [24, с. 98]. Тем самым, постановлением фактически подтверждалось отсутствие единого «русского народа», однако признанный Учредительным собранием за народами бывшей империи суверенитет, а значит и право на самоопределение, ограничивался условием объединения в «неразрывный союз».

Национальная платформа Добровольческой армии в 1918 г. Согласно сохранившемуся проекту политической программы генерала Л. Корнилова, на основе которой он надеялся объединить все антибольшевистские силы (2 февраля 1918 г. передана Верховному руководителю

Доброармии генералу М. Алексеєву), «единственным хозяином земли русской» признавалось Учредительное собрание, а «за отдельными народностями, входящими в состав России, право на широкую местную автономию, при условии, однако, сохранения государственного единства». При этом «Польша, Украина и Финляндия, образовавшиеся в отдельные национально-государственные единицы, должны быть широко поддержаны правительством России в их стремлении к государственному возрождению, дабы этим ещё более спаять вечный и несокрушимый союз братских народов». Из приведенных выше формулировок мы можем сделать вывод о том, что генерал Корнилов допускал даже не федеративную, а конфедеративную связь с Россией возрожденных «национально-государственных единиц» Польши, Украины и Финляндии [25, с. 502]. Однако если вспомнить, в какой стратегической обстановке разрабатывался данный документ (Польша фактически отпала от России еще осенью 1915 г.; УНР и Финляндия, уже провозгласившие независимость, находились в состоянии войны с красными; численность Добровольческой армии «единой и неделимой» составляла 3–4 тыс чел. [26, с. 203], а российский триколор на всем необъятном пространстве бывшей империи к середине февраля будет открыто развеяться лишь в ставке генерала Корнилова [26, с. 226]), становится совершенно понятной подобная «уступчивость» бывшего главковерха в национальном вопросе.

Генерал А. Деникин, сменивший 13 апреля (31 марта) 1918 г. на посту главкома Доброармии убитого в бою генерала Корнилова, – «несомненно, умный и одаренный человек», по характеристике видного общественного деятеля Юга князя Оболенского, «был чрезвычайно прямолинеен в своих чувствах, взглядах и суждениях. Раз усвоив их, он оставался им верен до конца, хотя бы жизнь на каждом шагу давала ему разочарования» [27, с. 9].

В «Наказе представителям армии», разосланном Деникиным в середине мая 1918 г., по возвращении на Дон после Первого Кубанского похода, в разные города для общего руководства, он определенно, наряду с требованием «волеизъявления русского народа», подчеркивал, унитарную доктрину воссоздания России. По мнению видного военного историка, участника Белого движения проф. А. Зайцева (Зайцова), проанализировавшего стиль и семантику документа: «Все русские люди» (курсив генерала Деникина), «установление в стране единства государственного и правового порядка» определенно подчеркивают, что идея Единой Национальной России заменяла и старую идею монархии, и родившиеся в процессе революции автономно-федеративные устремления окраин. Слишком левая для большинства офицерских кругов, являвшихся основным ядром Добровольческой армии, она была слишком правой для борющихся с большевиками окраин» [28].

Догматическая вера в «единую, великую, неделимую Россию» превратила Деникина, как военного стратега, в заложника пространства. Как вспоминал впоследствии барон П.Н. Врангель: «Гонясь за пространством, мы бесконечно растянулись в паутину и, желая все удержать и всюду быть сильными, оказались всюду слабыми» [29, с. 235]. Эту характеристику можно смело приложить не только к военной, но и к национально-территориальной политике Деникина.

Как указывает один из виднейших эмигрантских историков Гражданской войны Н. Головин: «План Деникина состоял в покорении окраин, в этом Деникин видел обеспечение своего тыла. Сначала Кавказ, потом Крым, далее Украина» [30, с. 590]. В отличие от Деникина, избранный казачьим Кругом Атаман Всевеликого Войска Донского, ставший по сути главой самостоятельного Донского государства генерал Краснов считал, что «с окраинами, в том числе и Украину, воевать нельзя и не стоит: с ними должно столкнуться, признавши их права на свободное существование», что в войне с большевиками «надо идти прямо к цели – и цель эта: гнездо большевизма – Москва и Петроград» [30, с. 590].

Серьезные разногласия между централистом великоимперского формата Деникиным и казачьим областником Красновым печально отразились на стратегическом ходе антибольшевистской борьбы: Царицын летом 1918 г. остался во власти большевиков, соединение двух частей главного контрреволюционного фронта не состоялось, и большевикам была крайне облегчена возможность нанести отдельное поражение Восточному противобольшевистскому фронту на Волге.

Здесь следует отметить важный момент. Для М. Алексеєва, Л. Корнилова, А. Деникина и других бывших царских генералов, которые стали во главе Белого движения на Юге России, доведение до победного конца «Великой войны» с Германией и Австро-Венгрией было главным оправданием государственного переворота, которому они волей-неволей поспособствовали и в результате которого самодержавие уступило власть Временному правительству. В этих условиях признание вождями Добровольческой армии правительства УНР, заключившего сепаратный мир с немцами, или поставленного теми же немцами гетмана Скоропадского означало бы фактически расписаться в своей политической фиаско.

Несмотря на демократическую риторику, национальная политика Деникина и поведение его армии на территории Украины носили имперский характер. Как отмечает в своих воспоминаниях генерал Украинской Галицкой армии А.Кравс: «Деникинцы, мимо которых революция прошла как бы бесследно, ничего от неё не использовали и ничему не научились. Они не разорвали со старым режимом [...]» [31, с. 68].

Продиктованный имперской психологией лозунг единства и неделимости воспринимался в национальных регионах бывшей империи как противоречащий любым проявлениям национальной самостоятельности. Это провоцировало острые, вплоть до вооруженных столкновений, конфликты с национально-освободительными движениями и созданными ими новыми государствами, придерживавшимися одновременно противобольшевистской и антиимперской ориентации.

Так, Сочинский округ, несмотря на протесты англичан, был отвоеван деникинцами у Грузии силой. К началу февраля 1919 г. части Добровольческой армии, поддержанные с тыла восставшими армянскими селами, заняли Сочи и Адлер [32]. Непродуктивной оказалась политика белых и в отношении Армении и Азербайджана, также не ставших военными союзниками Белого движения в борьбе с большевиками [см.: 33].

Примечательно, что среди современных российских историков такая политика Деникина встречает оправдание не только с неоимперских позиций [34; 35], но и с позиций православно-этического фундаментализма, отвергающего рациональный политический выбор. Так, современный российский либеральный историк А. Зубов пишет: «[...] Я верно знаю, что в душе ... Антона Деникина, вертикаль веры и долга властно подчинила себе горизонталь земных расчетов, примитивную логику, объявляющую любого врага твоего врагом твоим другом» [36]. Таким образом, противоречивое, едва ли не антагонистическое сочетание в политической программе Деникина идей народоправства, гражданских свобод с имперской идеей «единой, великой и неделимой России» получает не политико-реалистическое, а религиозное обоснование через трактуемые в иррационально-мистическом духе категории «веры и долга».

Национальная платформа Всероссийского Временного правительства «демократической контрреволюции». Созданная представителями «демократической контрреволюции»* концепция «третьего пути», под которой подразумевалось примирение общества под гегемонией демократических институтов, предусматривала преобразование государственного устройства России на принципах широкой автономии и федерализма, но не конфедеративного союза суверенных наций. Более того, жизненно важные и требовавшие немедленной реакции властей вопросы, в том числе признания созданных де-факто национально-государственных образований на территории бывшей империи, откладывались на неопределенный срок до нового созыва Учредительного собрания, крайне проблематичного в условиях разгоравшейся гражданской войны.

23 (10) сентября 1918 г. на Уфимском государственном совещании членов Всероссийского Учредительного собрания и представителей общественных, национальных организаций и региональных правительств России был принят Акт об образовании Всероссийской Верховной Власти, учреждавший Всероссийское Временное правительство (Уфимскую директорию). В области государственно-территориального устройства Актом провозглашалось признание за отдельными областями России прав широкой автономии, «обусловленной как географическим и экономическим, так и этническим признаками, предполагая окончательное установление государственной организации на федеративных началах полномочным Учредительным Собранием» [37, с. 247–248]. Однако, при том, что сама «всероссийскость» Уфимской директории была более чем условна[†], поскольку в ее учреждении принимало участие абсолютное меньшинство от избранного состава Учредительного собрания, среди предписанных Актом главных задач воссоздаваемого всероссийского правительства определялись «борьба за освобождение России от советской власти» и «воссоединение отторгнутых, отпавших и разрозненных областей России...» [37, с. 247–248]. При этом, однако, в Акте отсутствовало упоминание о праве наций бывшей империи на самоопределение, что тем самым игнорировало главный посыл политики союзников в отношении национально-демократического переустройства

* Противобольшевистские режимы, существовавшие в Поволжье, Сибири и на Урале в период с 25 мая 1918 г. (вооруженного выступления Чехословацкого корпуса) по 18 ноября 1918 г. (колчаковского переворота в Омске), и выступавшие за национальное примирение под гегемонией демократических институтов, прежде всего посредством скорейшего возобновления работы Учредительного собрания.

[†] Демократическая легитимность КОМУЧа обоснованно подвергалась сомнению союзниками по Антанте. В частности, министр иностранных дел Франции Пишон в ответ на телеграмму управляющего министерством иностранных дел КОМУЧа эсера М. А. Веденяпина-Штегемана, просившего в августе 1918 года о признании союзниками Самарского правительства за всероссийское, указывал: «[...] Невозможно отождествлять Учредительное Собрание с его Комитетом, из которого исключены все политические партии (*большевики и левых эсеров – И. П.*), что колеблет самый принцип легальности. [...] Вот почему Ваше происхождение от Учр. Собрания не имеет большого веса в глазах Европы. Это скорее моральная, чем законная сила...» [25, с. 261].

Европы, сформулированный в январе 1918 г. в «14 пунктах Вильсона». Более того, Уфимское совещание приняло Предписание о роспуске, в связи с образованием Всероссийской Верховной власти, всех государственных образований в границах Российской империи.

Национальная политика верховного правителя России адмирала А. Колчака и его Всероссийского (Омского) правительства. После белогвардейского переворота в Омске 18 ноября 1918 г., свергнувшего Уфимскую директорию и установившего диктаторское правление адмирала А. Колчака как «Верховного правителя России», последний сохранил определенную преемственность с национальной программой Уфимской директории в части обеспечения автономных прав национальностей, однако отверг федеративный принцип будущего государственно-территориального устройства России. Содержавшееся в Уфимском Акте об образовании Всероссийской Верховной Власти от 23.09.1918 г. «предположение» «окончательного установления государственной организации на федеративных началах полномочным Учредительным Собранием» [38] было снято с повестки дня. Более того, для народов Поволжья и Сибири не предусматривалось даже право на автономию – здесь апеллировавший к устоям западной демократии диктатор Колчак напрямую наследовал «дух и букву» национальной политики Ивана Грозного.

В согласии с выдвинутой Бахметьевым и Маклаковым идеей «национальной России» Колчак сразу после принятия полномочий Верховного правителя России заявил не об Учредительном, а о Национальном Собрании. Относительно первого он высказал твердое неприятие: «Опыт созыва Учредительного Собрания, собранного в дни развала страны, дал слишком односторонний партийный состав. Вместо Учредительного Собрания собралось партийное, коорое запело интернационал и было разогнано матросом. Повторение такого опыта недопустимо». Колчак пообещал созыв Национального Собрания только после создания «нормальных условий жизни», когда «в стране будет царить законность и порядок» [30, с. 376].

В целом же внешняя и национальная политика адмирала А. Колчака носила характер преемственности с курсом Особого совещания – «высшего органа гражданского управления» при верховном руководителе Добровольческой армии генерале М. Алексееве (после его смерти 8 октября 1918 г. – при главкоме Добрармии и ВСЮР А. Деникине). Персонально это выражалось в том, что управляющий отделом внешних сношений Особого совещания бывший царский министр иностранных дел С. Сазонов (после отъезда в Париж его замещал А. Нератов, бывший его же заместителем в МИД в 1910–1916 гг.), оставаясь в Париже для поддержания прямого контакта с главами держав Антанты, в конце декабря 1918 г. от имени Русского политического совещания сообщил Колчаку в Омск о признании принятой адмиралом всероссийской верховной власти, «в уверенности», что тот солидарен с основными началами политической и военной программы Добровольческой армии. После получения 10 января 1919 г. положительного ответа Колчака Сазонов был назначен министром иностранных дел Всероссийского (Омского) правительства с временным пребыванием в Париже.

Первым актом Всероссийского правительства А. В. Колчака по национальному вопросу стала отмена принятой Советом народных комиссаров РСФСР 2 (15) ноября 1917 г. «Декларации прав народов России», провозгласившей их право на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства [39]. Такой шаг обосновывался тем, что подобные законодательные акты должны быть прерогативой нового Национального собрания. Вскоре Колчак направил новоназначенных генерал-губернаторов из числа старых имперских сановников управлять башкирами, бурятами, киргизами, тувинцами, якутами и другими народами [40, с. 297].

В то же время верховный правитель пытался лавировать в национальном вопросе, временно, в целях объединения усилий в противобольшевистской борьбе, считаясь с фактом независимости ряда национально-государственных новообразований на территории бывшей Российской империи (Финляндия, Польша, Эстония, Латвия, республики Закавказья). Однако молодые государства, получавшие к тому времени не только военную, но и весьма квалифицированную дипломатическую помощь Антанты, ставили неременным условием союзнического взаимодействия с белыми их официальное признание верховным правителем России и всероссийским правительством в Омске. Колчак же в духе непредрешенчества пытался сговориться с представителями новых государственных образований лишь путем заверений в дружбе, без прямого официального признания их независимости ни де-юре, ни де-факто.

Первый крупный провал национальная политика адмирала Колчака и его Омского правительства потерпела в башкирском вопросе.

Башкирское национальное правительство, не признавшее Октябрьского переворота, было арестовано большевиками в феврале 1918 г. Отряды башкир совместно с оренбургскими казаками атамана казаками А. Дутова поднялись на вооруженную борьбу с красными, а в мае 1918 г. присоединились к восстанию Чехословацкого корпуса. Ставший во главе Башкирского военного

совета при Башкирском правительстве Ахмет-Заки Валиди (Валидов) поддерживал режимы КОМУЧа и Уфимской директории, признававшие башкирскую национальную автономию. Представители Башкирии участвовали в разработке и подписании Акта об образовании Всероссийской Верховной власти, принятого на Уфимском государственном совещании 23 сентября 1918 г.

Между тем на рубеже 1918–1919 гг., в связи с успехами колчаковских войск и возросшей возможностью их объединения с войсками Деникина на Нижней Волге, регион проживания башкир приобрел важное военно-стратегическое значение. А.-З. Валиди обращался к Колчаку, обещая поддержку в обмен на обещания автономии, однако адмирал бескомпромиссно отстаивал позицию неделимости верховной российской власти. Тогда башкирские полки (6,5 тыс. бойцов [40, с. 300]), оголив 150-километровый участок колчаковского фронта к югу от Верхнеуральска, перешли на сторону Красной армии. Таким образом, как справедливо замечает Дж. Смел, «упрямая и бескомпромиссная великорусская политика» Колчака по национальному вопросу «лишила его находившуюся под сильным давлением противника армию ресурса опытных местных войск на главном театре предстоявшего весеннего наступления» [40, с. 301].

Ещё более серьезные последствия, коренным образом повлиявшие и на внутривнутриполитическое, и на внешнеполитическое положение белых, повлекла непреклонная позиция верховного правителя России (полностью поддержанная его заместителем Деникиным) по финляндскому вопросу.

В начале 1919 г. для белых сложились крайне благоприятные условия для привлечения на союзнической основе хорошо оснащенной, закаленной в победной гражданской войне и в боях с большевиками восьмидесятитысячной финской армии на стратегически исключительно важном, если не ключевом, Петроградском направлении. Финляндия находилась в состоянии войны с советской Россией. Финские войска стояли в нескольких десятках километров от «колыбели мировой пролетарской революции», а их главнокомандующий и правитель Финляндии барон Карл Густав Эмиль Маннергейм – бывший генерал царской гвардейской кавалерии, много лет блиставший в петербургском высшем свете, – рассматривал «делом чести» поддержать белогвардейцев в подготовке и осуществлении военного похода на красный Петроград.

Видя реальное положение дел, прагматичный и опытный дипломат С. Сазонов в марте 1919 г., учитывая признание Антантой де-факто независимости Финляндии и «настоятельную необходимость [...] подготовить с помощью Финляндии наступление на Петроград», считал необходимым «изыскать средства хотя бы отчасти удовлетворить финляндцев», например путём заявления, что «мы не возражаем против предоставления Финляндии самостоятельности при условии обеспечения стратегических интересов России и защиты Петербурга» и даже «обещанием в свое время поддержать таковое разрешение вопроса перед будущим Русским народным собранием» [41, с. 95–96].

Активно пытались убедить верховного правителя признать государственную независимость Финляндии российский поверенный в делах в Лондоне К. Набоков и члены Русского политического совещания в Париже социалисты Б. Савинков [41, с. 105–106] и Н. Чайковский, занимавший пост главы Северного правительства в Архангельске при генерал-губернаторе Е.К. Миллере [41, с. 96].

Резолюция Колчака от 8 марта 1919 г., переданная телеграммой министру иностранных дел Сазонову в Париж 11 марта 1919 г. за № 160–191 гласила: «Я не считаю кого-либо правомочным высказаться по вопросу о признании финляндской независимости до Всероссийского Национального или Народного собрания (...), а потому не могу уполномочить вас сделать какие-либо заявления по этому вопросу от моего имени» [41, с. 96].

11 мая 1919 г. уже колчаковский Совет министров направил Сазонову официальную инструкцию: «Правительство считает, что государственное положение Финляндии может быть определено лишь Учредительным Собранием, предпочитая не упоминать о соглашении последнего с сеймом» [41, с. 107]. То есть даже о признании необходимости равноправного политического диалога между высшими органами власти России и Финляндии и о наделении финляндского сейма правосубъектностью в таких переговорах по вопросу о политической судьбе Финляндии правительство Колчака не хотело вести речь и отвергало эту позицию – при том, что само находилось в Сибири за тысячи верст и от Финляндии, и от собственной столицы.

3 мая 1919 года на Парижской мирной конференции представитель Франции заявил, что его страна, собственно, уже давно признала суверенитет Финляндии*. Наконец, 6 мая Великобритания, а 7-го и США признали независимость страны де-юре. За ними последовали Япония, Бельгия, Италия и Китай.

* Имелось в виду признание Парижем независимости Финляндии в январе 1918 г., еще до высадки в стране немецких войск.

Тем не менее даже после официального признания независимости Финляндии странами Антанты верховный правитель белой России адмирал Колчак и его правительство продолжали упорно настаивать на том, что вопрос самоопределения и независимости Финляндии – прерогатива не финской нации и финляндского народа, а будущего Всероссийского Национального собрания.

Лишь к концу мая 1919 г. державы Антанты смогли прийти к единой позиции относительно условий признания белого Всероссийского правительства и оказания ему военной, экономической и технической помощи: Верховный Совет Пяти – премьер-министры Великобритании, Франции и Италии Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо и В. Э. Орландо, президент США В. Вильсон и японский делегат Сайондзи – выразили свою точку зрения в ноте от 26 мая, адресованной адмиралу Колчаку. Верховный правитель получил признание де-факто со стороны союзных держав, согласившись принять условия, включавшие, между прочим, признание независимости Финляндии, Польши и урегулирование отношений с Эстонией, Латвией, Литвой, кавказскими и закаспийскими территориями «путем взаимных соглашений» или, если не удастся, через арбитраж Лиги Наций. Колчак ответил согласием на все поставленные условия, о чем официально уведомил союзников 4 июня 1919 г., а 12 июня Ллойд-Джордж, Вильсон, Клемансо и представитель Японии приветствовали тот дух, в котором был составлен ответ Колчака, и выразили готовность предоставить ему и его союзникам необходимую помощь. Однако соглашение, по убеждению Черчилля, запоздало на полгода: едва только успешно закончились письменные переговоры между Верховным советом Антанты и Колчаком, как начался разгром его армии, приведший в начале 1920 г. к падению белой Сибири и гибели адмирала [42, с. 116–118]. К тому же, как признавал весьма сочувствовавший Колчаку известный эмигрантский историк С. Мельгунов, получить поддержку демократической общественности в странах Антанты «было слишком трудно – она исходила из презумпции, что диктатура Колчака – синоним реакции» [43, с. 293].

Черчилль утверждает, что Колчак в официальном ответе от 4 июня на ноту лидеров держав Антанты от 26 мая 1919 г. «удовлетворительно ответил на каждый в отдельности из тех вопросов, которые были ему поставлены Советом пяти» [42, с. 118]. Однако это не совсем так.

Как указывалось в ответе Колчака, «русское правительство считает своим долгом напомнить, что окончательная санкция решений, которые могут быть приняты от имени России, будет принадлежать Учредительному Собранию». «Мы готовы также ныне же признать настоящее правительство Финляндии, но окончательное решение финляндского вопроса, – настаивал Колчак, – должно принадлежать Учредительному Собранию». «По отношению к национальностям Эстонии, Латвии, Литвы, Кавказских и Закаспийских стран» Колчак выразил уверенность в том, что его правительство «обеспечит различным народностям автономии» [цит. по: 43, с. 290–291]. То есть имелась в виду, скорее, даже не национально-территориальная, а культурная автономия, причем не только для титульных, но и для других национальных групп, проживавших на указанных территориях, включая русских. Любые соглашения в отношении Бессарабии (соответственно определявшие позицию Румынии по вопросу борьбы с большевиками) также, согласно ответу Колчака, подлежали утверждению будущего Учредительного собрания [43, с. 290–291].

Верховный правитель пытался убедить Маннергейма выступить в кровопролитный поход на Петроград лишь декларативным заявлением в личном письме в «искреннем уважении России к национальной свободе финляндского народа» (Секретная телеграмма Колчака Маннергейму из Омска от 23 (10) июня 1919 года [41, с. 128]). В то же время в секретной инструкции министру иностранных дел Сазонову от 25 (12) июня 1919 года правительство Колчака четко определило, что «переговоры об активной помощи Финляндии не следует ставить в плоскость каких-либо политических или территориальных уступок последней» [41, с. 123].

Маннергейм ответил Колчаку 14 июля, незадолго до подписания, под давлением сейма и общественности, указа о введении в Финляндии президентской формы правления и проведении демократических президентских выборов, грозивших ему утратой поста главы государства. Он заверил, что хотя недавно избранный финляндский сейм и колеблется, армия Финляндии определенно последует за своим главнокомандующим в наступлении на русских большевиков (которых обвиняли в спонсировании местной революционной деятельности в Финляндии и вдоль её восточной границы). Однако, подчеркивал Маннергейм, ни финляндское правительство, ни армия не захотят нести финансовые и людские жертвы в походе на большевистский Петроград, пока не получат гарантии согласия России на «некоторые условия», необходимые для будущего выживания Финляндии как нации и государства [41, с. 136–137]. Содержание этих «некоторых условий», весьма болезненных для российского великодержавия, были изложены в заключенном накануне секретном соглашении между Маннергеймом и Юденичем, текст которого ставка Колчака получила 20 июля 1919 г. через находившегося в Париже С. Сазонова.

Ввиду приближения президентских выборов в Финляндии, грозящих неблагоприятной для белых сменой власти, подчиненный Колчаку командующий Северо-Западной армией генерал Н. Юденич, осознавая решающее значение финской военной помощи для взятия Петрограда и чувствуя, что неуступчивость Омска может обернуться провалом похода на северную столицу, решился самостоятельно, с явным превышением своих полномочий, принять выдвинутые Маннергеймом условия, сводящие на нет принцип непредрешенчества: «безусловное признание независимости Финляндии», «право полного самоопределения за карелами Олонецкой и Архангельской губерний в границах, точно установленных международной комиссией», а также ряд других весьма болезненных для российского великодержавия требований: передачу всех российских военных объектов в Финляндии ее правительству, уступку Финляндии порта Печенга для доступа к Северному Ледовитому океану и др. – в обмен на совместный поход на Петроград белогвардейских и финских войск. При этом оговаривалось, что «Маннергейм руководит всей операцией русскими войсками, наступающими на финском фронте, через Юденича. Управление местностью и Петроградом переходит немедленно к Юденичу...» [41, с. 138–139].

Уже 20 июля Колчак распорядился срочно телеграфировать Юденичу о неприемлемости условий заключенного им с Маннергеймом соглашения, а также отсутствию уверенности в активной помощи со стороны Финляндии [41, с. 138]. А 26 июля в директиве главнокомандующему Северным фронтом генералу Е. Миллеру Верховный правитель еще более ужесточает свою оценку: «Условия, поставленные Финляндией, признаны нами совершенно неприемлемыми» [41, с. 141].

Ответ Колчака непосредственно Маннергейму неизвестен. По всей видимости, дипломатическая необходимость в нём отпала в связи с резким изменением политической ситуации в Финляндии: 25 июля 1919 года там состоялись первые выборы президента; выставивший свою кандидатуру Густав Маннергейм потерпел поражение и вынужден был уйти в отставку. Президентом страны стал представитель умеренного крыла профессор права К. Стольберг, весьма критично относившийся к участию в совместном с русскими белогвардейцами походе на Петроград.

Примечательно, что Маннергейм вплоть до окончательного разгрома белогвардейских войск в Европейской России не оставлял надежд на осуществление плана военного похода финской армии на Петроград [44]. Будучи единственным генералом царской армии, сумевшим победить красных, пусть и в локальной, но гражданской войне, он, тем не менее, прекрасно осознавал, что красный Петроград будет «дамокловым мечом» нависать над самим существованием Финляндии как цивилизованного государства, что и подтвердили события советско-финляндской войны 1939–1940 гг.

Юденич также до последнего надеялся на выступление финской армии. В критический момент боев (21–23 октября 1919 г.) он вел переговоры с Хельсинки из Царского Села. Одновременно генерал послал телеграмму в Париж министру иностранных дел Колчака Сазонову с просьбой не мешать реализации договора. Сазонов промолчал. А 5 ноября 1919 г., когда поражение белой Северо-Западной армии стало несомненным, правительство Финляндии официально заявило представителям Юденича и Антанты в Хельсинки, что отказывается от похода на Петроград [45].

Обстоятельный анализ дипломатической переписки Колчака и его Российского (Омского) правительства по финляндскому вопросу дал видный российский эмигрантский историк С. Мельгунов [43, с. 294–305]. Полагая, что «признание независимости Финляндии не могло повредить восстановлению России», он, однако, делал итоговый вывод о том, что нежелание Российского правительства Колчака «признать без санкции Учредительного Собрания независимость Финляндии», официально признанную Францией, Великобританией и США, было «скорее, тактической ошибкой», объясняя последнюю «шепетильной честностью» и «искренностью» политики верховного правителя [43, с. 304–305].

С таким выводом вряд ли можно согласиться. Полагаем, что занятая официальным Омском позиция была не следствием особых моральных качеств Колчака, а выражением принципиальной великодержавной позиции тогдашних вождей и идеологов Белого движения в национальном вопросе. Горячо полемизируя с ней с позиций рационалистического легитимизма, российский посол в Лондоне К. Набоков, настойчиво пытавшийся переубедить Колчака, в секретной телеграмме лично председателю Совета министров Омского правительства П. Вологодскому от 11 августа 1919 г. подчеркивал: «Мы не охраняем ... идей великодержавной России довоенного времени. Мы должны сознаться, что независимость Польши и Финляндии в национальных границах – совершившийся факт и что ссылки на решение этих вопросов Учредительным Собранием никого не убеждают» [41, с. 143]. Чисто традиционалистским ответом на эти аргументы выглядят слова Деникина, как заместителя верховного правителя, из его секретной телеграммы Колчаку от 20 августа 1919 г.: «В силу особых отношений, существующих между Россией и Финляндией, русский народ не может

допустить вооруженного вмешательства финнов в свои внутренние дела» [41, с. 143–144]. Иными словами, великодержавные чувства Деникина возмущала сама возможность вмешательства колонии, по его убеждению лишь временно отколовшейся, во «внутренние дела» метрополии, тем более в деле освобождения бывшей имперской столицы.

На наш взгляд, не будет преувеличением констатировать, что провал совместного с финляндской армией Маннергейма похода на Петроград был обусловлен именно великодержавной неуступчивостью верховного правителя России, что в итоге привело к отказу Финляндии от участия своей боеспособной регулярной 80-тысячной (легко доводимой до 100 тыс.) армии в антибольшевистском походе на Петроград, а осенью 1919 г. – к снятию эстонских частей и оголению антибольшевистского фронта во время осеннего наступления генерала Н. Юденича на Петроград. По последствиям провал совместного с Финляндией (а позже и с Эстонией) похода на Петроград принадлежит к числу крупнейших стратегических просчетов белой всероссийской верховной власти, приведших, в конце концов, к ее военно-политическому краху.

Реальный шанс отбить у большевиков северную столицу России, исключительно важную в государственном, военно-стратегическом и моральном смысле, был упущен.

Один из главных пропагандистов Кремля Н. В. Стариков называет наступление крошечной армии генерала Н. Юденича на Петроград в сентябре-октябре 1919 г. «вынужденным», «выдавленным и навязанным «союзниками» [46, с. 329]. При этом Стариков не упоминает об истинной позиции ни Колчака, ни формально ему и Юденичу подчиненного командующего Западной добровольческой армией П. Бермондта-Авалова, которая заключалась в принципиальной отрицании права балтийских стран и народов на национальное самоопределение, ни о провокационных заявлениях Бермондта-Авалова.

Проводившаяся Верховным правителем и его Омским правительством национальная политика возбуждала вполне обоснованные подозрения в том, что Колчак использует «непредрешенчество» как предлог, чтобы избежать действий, которые ему и его последователям политически неприятны и неприемлемы. Это будило опасения среди представителей национальных государственных новообразований и движений, что любой послевоенный режим, который будет установлен в России Верховным правителем, будет проводить ту же неоимперскую линию [40, с. 304].

Таким образом, апеллируя к модернизационным для России лозунгам и целям Февральской революции, Белое движение, в то же время, стало проявлением «традиционалистского вызова, возникшего на почве распада целостности массового мифологизированного сознания с его архаичным инстинктом неприятия власти как института и социальным рефлексом неотделимости власти от собственности» [47, с. 17]. Именно этот социальный рефлекс, а не рациональное восприятие реальных событий, связанных с подъемом национального самосознания, национально-освободительными движениями и начавшимся национально-государственным самоопределением бывших «национальных окраин» Российской империи, и обусловил парадоксальное, на первый взгляд, доходящее до иррациональности упорство и Временного правительства, и высших политических инстанций Белой власти (вплоть до стратегического военного поражения Белого дела к весне 1920 года) в отстаивании во что бы то ни стало лозунга «единой и неделимой России»*.

Новые национально-государственные образования, отпавшие от ввергнутой в революционный хаос России, воспринимали национальную политику Колчака и Деникина как попытку восстановления царской «тюрьмы народов». Именно вопрос о политике по отношению к отпавшим от России странам и провинциям вызвал, как подчеркивал Черчилль, наибольший раскол в стане союзников по Антанте: «Деникин стоял за целостность России. В виду этого в войне против Советской России он являлся врагом своих собственных союзников» [42, с. 170]. Неспособность адмирала А. Колчака и генерала А. Деникина, олицетворявших верховную власть антибольшевистской России, выработать гибкую политику в национальном вопросе, превратила национальные регионы бывшей Российской империи из союзников Белого движения в его вольных или невольных врагов, что подорвало силы белых армий и позволило большевикам нанести им решающие поражения в Гражданской войне.

Украинский вопрос в политике главнокомандования Вооруженных сил Юга России. Указанная позиция Колчака и Деникина предопределила и позицию главнокомандования ВСЮР в отношении Армии УНР С. Петлюры, что закончилось катастрофой 31 августа 1919 г. – вооруженным столкновением в районе улицы Крецатик войск Деникина и Петлюры, с разных

* Даже в условиях разгрома ВСЮР, когда последние под напором красных уже стремительно откатывались на юг, в «Наказе Особому совещанию» от 14 декабря 1919 г. Деникин приказывал принять в качестве первейшего основания своей деятельности, предшествовавшего даже пункту о «защите веры», положение «Единая, Великая, Неделимая Россия» [48, с. 176].

сторон вошедших в оставленный красными Киев, ставшей прологом большой осенней войны между двумя главными антибольшевистскими силами на территории Украины, измотавшей их и во многом предопределившей конечную победу большевиков в Гражданской войне.

Отчаянные попытки Петлюры летом и в первой половине сентября 1919 «выстроить новый жизненный модус» [49, с. 70] с белыми добровольцами Деникина, доказать главнокомандованию ВСЮР, что «главнокомандование украинских войск первым в мире начало борьбу с большевиками» и «всегда стремилось к созданию общего противобольшевистского фронта» [49, с. 30] натолкнулись на стену высокомерия, непонимания и презрения со стороны деникинских генералов и офицеров из группы ВСЮР на Правобережной Украине под командованием М. Бредова, вступавших в контакты и переговоры с представителями командования Армии УНР. В частности, на переговорах на Посту Волынском (нынешняя железнодорожная станция Киев-Волынский) 13 сентября 1919 г., на которых решалась судьба военных отношений Армии УНР и ВСЮР, белогвардейской делегацией во главе с генерал-майором П. Непениним было выдвинуто заведомо неприемлемое предварительное условие для предложенного украинской делегацией подписания двусторонней военной конвенции о ненападении и взаимодействии в войне с большевиками – политическое согласие на «культурную автономию территорий, населенных украинцами» [49, с. 33]. По воспоминаниям М. Омеляновича-Павленко, перед отъездом на переговоры он даже поднимал во время личной встрече с Петлюрой «очень болезненный» вопрос возможной реакции, если белые выдвинут предпосылкой подписания военной конвенции согласие на федерацию Украины с Россией [49, с. 30–31]. Однако делегация от ВСЮР фактически предложила украинцам лишь согласиться с лозунгом «единая неделимая Россия». Переговоры завершились безрезультатно. Более того, украинскую делегацию унижительно высадили из поезда на нейтральной полосе, и она вынуждена была добираться до своих «в одиночку, без конвоя» пешим ходом по шпалам, рискуя попасть в руки красных. Как писал много лет спустя М. Омелянович-Павленко, такое «неблагодарное поведение с нами бредовцев не забудется ...» [49, с. 35].

Свет на указанное поведение представителей белогвардейского командования проливает отправленное 1 (14) сентября, т. е. на следующий день после взятия Киева, по приказу Деникина из его ставки в штаб войск Новороссийской области ВСЮР телеграфное распоряжение начштаба главкома ВСЮР генерала И. Романовского, в котором предельно категорично были сформулированы инструкции по украинскому вопросу: «Украинской республики не признаём, воюем за Единую Россию и никаких вооруженных сил кроме русских армий на территории России не допускаем. Поэтому петлюровцы должны или разоружиться или покинуть пределы России» [50]. Фактически это была инструкция полномасштабной войны с УНР.

Как подчеркивает М. Ковальчук, «с точки зрения традиционного российского патриотизма украинское национально-освободительное движение было заговором, инспирированным внешними врагами России (Германией и Австро-Венгрией) и лишенным всякой идейной основы» [1, с. 9]. Следует, однако, отметить, что такая позиция находила сторонников и среди некоторых влиятельных представителей держав Антанты. Так, руководитель группы американских экспертов по восточноевропейским делам, участвовавших в работе Парижской мирной конференции, профессор Р. Лорд считал «Украину, как политическое движение» лишь «интригой немцев и что она неспособна к самостоятельной государственной жизни» [51, с. 66]. В основе своей ту же позицию заявил во время аудиенции 30 июня 1919 г. делегации УНР государственный секретарь США Р. Лансинг [1, с. 11].

Следует отметить, что вышеуказанное отношение Деникина к украинскому вопросу формировалось не только шовинистическим окружением его политических советников – либералов-кадетов «имперского разлива» (хотя, например, один из руководителей Русского политического совещания и российский посол в Париже кадет В. Маклаков постоянно в своих депешах в Таганрог подчеркивал необходимость избегать конфликтов с Петлюрой [52, с. 39]), но и в силу факторов, связанных с незрелостью и разобщенностью самого украинского национального движения: как вспоминал тогдашний премьер-министр УНР И. Мазепа, «вся правая оппозиция вместе с Петрушевичем была решительно против войны с Деникиным» [53, с. 63], а высший командный состав украинской армии, за небольшим исключением, «был убежден в бесполезности любой борьбы против белогвардейцев и настроен исключительно на поражение» [1, с. 285]. Деникинскому главнокомандованию война против «полурегулярных» петлюровских формирований, вероятно, представлялась «прогулкой» [1, с. 78], а на деле оказалась кровопролитной, истощающей и проигрышной для обеих сторон.

Как подчеркивал бывший руководитель делегации УНР на переговорах с Добрармией генерал М. Омелянович-Павленко, «победа» белых над украинцами была «Пирровой» [49, с. 72].

Деникинцы не только вынуждены были во время решающего похода на Москву значительную часть своих регулярных сил задействовать на фронте против украинцев*, но и столкнулись с широким повстанческим движением украинского крестьянства в своем тылу. С началом украинско-белогвардейской войны рядовым украинцем они уже определённо воспринимались не как герои-освободители от большевистского ига, а как носители старого порядка, который, вслед за реставрацией помещиков и беспощадными реквизициями крестьянского имущества, нёс возобновление социального и национального гнёта.

Соглашения о перемирии и военном союзе между ВСЮР и Украинской Галицкой армией, достигнутые к середине ноября 1919 г., согласно которым последняя в полном составе переходила от Петлюры на сторону Добровольческой армии [54, с. 428], лишь окончательно испортило отношения Деникина с поляками, практически ничего не принеся ему в военном отношении: к тому времени Петлюра, ценой отвлечения значительных сил белых с Московского направления, был разбит, а основные силы ВСЮР – перемолоты ударной группировкой красных в ходе Орловско-Кромского сражения.

Национальная политика верховного правителя России генерала, барона П. Врангеля и его правительства. К апрелю 1920 г. крах национальной политики белой верховной власти стал очевиден даже для её главных политических советников и идеологов – кадетов: На Парижском совещании членов ЦК кадетской партии было решено формально отказаться от обязательства непредрешенчества и призвать к созданию на демократической основе местных правительств и предоставлению автономии национальным меньшинствам ещё до военной победы над большевиками (уже призрачной) и созыва Всероссийского Учредительного собрания. Еще в апреле 1919 г. эти вопросы дискутировались в Омске, однако не были решены из-за существовавшей в то время сильной оппозиции реформам в высшем командовании и политических слоях Белого движения [40, с. 304]. А ещё через год крупнейший либеральный идеолог Белого движения лидер кадетской партии профессор П. Милюков, выступая 26 мая 1921 г. на партийном совещании в Париже, выскажется целиком категорично: «Я уже давно стою за федерацию, ибо «единая и неделимая Россия» – лозунг, нас погубивший» [55].

Катастрофическое поражение белых армий Колчака и Деникина заставило не только многих белых идеологов, но и нового лидера Белого движения генерала барона П. Врангеля кардинальным образом пересмотреть национальную политику.

Крупнейшие фигуры западной и российской политической мысли XX века, принимавшие самое активное участие в антибольшевистской борьбе (У. Черчилль, П. Струве, В. Шульгин и др.) считали личность Врангеля исключительной для Белого движения, несравненно более крупной по масштабу и качествам государственного деятеля, нежели Деникин [42, с. 315–316; 56, с. 311]. По свидетельству видного земского деятеля белого Крыма князя В. Оболенского, Врангель, в отличие от «чрезвычайно прямолинейного в своих чувствах, взглядах и суждениях» Деникина, «наоборот, старался с жадностью почерпнуть не в идеях, а в самой жизни руководящие нити для своей политики» [27, с. 9]. Известный историк Белого движения Э. Кронер (Нидерланды) отмечает умение барона «видеть события в исторической перспективе» [57, с. 5].

Вместе с тем Врангелю, конечно, было далеко до той гипнотической харизмы, какую обладали среди широких слоев простого народа красные верховные вожди Ленин и Троцкий [23]. Как указывает Оболенский, по основным чертам психологии он «все-таки оставался ротмистром кавалергардского Его Величества полка», а председатель врангелевского правительства Кривошеин – «тайным советником и министром большой самодержавной России» [27, с. 36].

Современные российские историки пытаются затушевать глубокие идейные расхождения между Деникиным и Врангелем, знаменовавшие кардинальное переосмысление руководством Белого движения понимания «национальной России», – стараясь представить, как это делали раньше советские историки, смену верховного вождя Белого движения лишь результатом интриг и властных амбиций. В этой борьбе симпатии российских историков чаще оказываются на стороне имперца-«непререшенца» Деникина. Так, по утверждению А. Ушакова, В. Федюка и А. Пученкова, в борьбе за власть на белом Юге Врангель «пустился в откровенные интриги» против Деникина [33, с. 36; 56, с. 311].

Мы не можем согласиться с мнением российского историка М. Карпова, что «противоречия между Деникиным и Врангелем не носили политического характера», а «касались только вопросов выбора союзников и определения стратегии боевых действий» [58, с. 26]. Не затрагивая здесь серьезных расхождений между главнокомандующими ВСЮР по исключительно политически

* От 11 %, или более 17 тыс. штыков и сабель, согласно подсчетам украинского историка М. Ковальчука на основе найденного в архиве и опубликованного в 1998 г. российским журналом «Белая гвардия» (№ 2, с. 69–96) полного боевого состава ВСЮР на 18 октября 1919 г. (н. ст.) [1, с. 303], до четверти, по данным М. Омеляновича-Павленко [49, с. 18].

важному аграрному вопросу, заметим только, что и по нему, и по национальному вопросу Врангель отказался от принципа непредрежденчества, принципиально и последовательно проводимого Деникиным, и не только официально декларировал, но и предпринял серьезные практические шаги по осуществлению своего нового политического курса в этих вопросах.

По свидетельству В. Оболенского, в апреле 1920 года Врангель оценивал свои шансы на военный успех как «один на сто» [27, с. 10]. Изолированный на крохотном по сравнению с масштабом бывшей империи полуострове с остатками разгромленной армии, брошенный всеми бывшими союзниками по Антанте, кроме Франции, Врангель в таких условиях получил возможность решительно отбросить ещё недавно «священный» для белой верховной власти догмат «единой и неделимой».

У Врангеля не только не было «священного трепета» перед лозунгом «Единой, Великой и неделимой России»: он считал его «туманным и неопределенным», а, по результатам политики его отстаивания – ошибочным и вредным [29, с. 106]. Сняв указанный лозунг с повестки дня, Врангель тем самым совершил идеологический и ментальный разрыв с имперским по сути дискурсом прежних вождей Белого дела.

Понятие «национальная Россия» для Врангеля было скорее модернизационным вызовом понятию «единая и неделимая Россия», подобно противопоставлению «вестфальского» национального государства и феодальной империи. Его политика в национальном вопросе отличалась цельностью и логической последовательностью. Впервые в истории Белого движения она и де-юре, и де-факто согласовывалась с 14 пунктами Вильсона как программой национально-государственного размежевания в послевоенной Европе.

В письме от 20 (7) июня 1920 г. начальник управления внешних сношений в правительстве Врангеля П. Струве сообщал премьер-министру Франции А. Мильерану, что генерал Врангель придерживается взглядов на необходимость организации России на свободном договоре, заключенном между «политическими новообразованиями, фактически существующими». Будущий федеративный союз должен был исходить из общности интересов, прежде всего экономических, и основываться «на свободном волеизъявлении населения, через посредство представительных собраний, избираемых на демократических основах» [59, с. 138–139]. То есть, не прибегая к юридическому признанию государственных новообразований на территории бывшей Российской империи, Врангель де-факто признал их суверенитет, демонстрируя уважение к одному из основополагающих принципов нового европейского порядка, установленного Версальской конференцией, – праву народов, ранее входивших в состав многонациональных империй, на самоопределение. Это, в свою очередь, расширяло платформу для диалога и переговоров с представителями постимперских национальных государств.

Известно, что 14 июня 1920 г. Врангель телеграфировал в российское дипломатическое представительство в Варшаве, что для него «польские войска не только не являются вражескими, но рассматриваются как союзные, поскольку Польша борется не с русским народом, а с советским режимом» [60, с. 253].

О том какое внутреннее сопротивление в белогвардейских кругах приходилось преодолевать Врангелю идя на союзнические отношения с Польшей и УНР в условиях советско-польской войны, свидетельствует, на первый взгляд, совершенно парадоксальный факт из воспоминаний видного белого дипломата Г. Михайловского: «сочувствие всех членов русской белой миссии в Варшаве [было] на стороне большевиков» [61, с. 511].

Кардинальный пересмотр Врангелем курса своего предшественника коснулся и украинского вопроса. Вместо юридического запрещения употребления слова «Украина» и доминирования «Малороссия», «Юго-Западный край», в 1920 г. топографическая дискриминация на официальном уровне прекратилась. На полуострове свободно действовали украинские объединения.

Современный украинский историк В. Крупина провёл детальный анализ врангелевского «Воззвания главнокомандующего к украинцам» от 12 (25) августа 1920 р. В воззвании начальственно-патерналистский тон деникинского обращения «К населению Малороссии» сменился хотя и «братским», но апеллирующим к рациональному выбору. В нем акцентируется не общее (к тому же очень по-разному оцениваемое) прошлое двух народов, а наличие общего врага – большевизма, попирающего веру, свободу и достояние народов. Врангель признавал право украинского народа на самоопределение и не противопоставлял Украину «единой России», предлагая между тем союз на условиях, аналогичных договору с казачьими новообразованиями. В то же время в «Воззвании» не затрагивались проблемные политические вопросы, в частности отношения с УНР [62, с. 159–169].

По различным данным, в Русской армии Врангеля уроженцы Украины составляли от 50 до 75 % [63, с. 41; 64, с. 100], а вместе с уроженцами Кубани, по признанию самого Врангеля, сделанному им 14 мая 1920 г. на встрече с делегацией военной миссии УНР, – до 80 % [65, с. 25–

26]. По данным красной разведки, в Корниловской дивизии – наиболее многочисленном и боеспособном формировании Русской армии Врангеля – новые пополнения, мобилизованные в Полтавской и Харьковской губерниях, довели в некоторых частях долю украинцев до 65–85 %. Соответственно настроение в них характеризовалось как «украино-малоросское: с большим удовольствием перешли бы к Петлюре» [66, л. 809 об.].

В августе 1920 года в Варшаве между представителем правительства УНР, занимавшим в то время пост заместителя председателя Совета народных министров и министра юстиции, А. Ливицким и представителем Врангеля в Варшаве Б. В. Савинковым, с согласия главы Польского государства Ю. Пилсудского и представителей Антанты, было достигнуто политическое соглашение, которое позволило начать совместную антибольшевистскую борьбу на платформе признания правительства УНР и необходимости будущего созыва украинского Учредительного собрания. Последнее должно было определиться по вопросу независимости Украины и ее будущих отношений с Россией [67, с. 368–369; 68].

Таким образом, Врангель пошел в национальном вопросе гораздо дальше Временного правительства, основателей Доброй армии Алексея и Корнилова, Всероссийского правительства Колчака и даже правительств «демократической контрреволюции». Он обусловил признание независимости Украины решением не всероссийского, а всеукраинского Учредительного собрания и согласовал эту позицию с Главным атаманом Армии УНР и главой украинской Директории Симоном Петлюрой – заклятым врагом Деникина [68].

Успеху вышеупомянутого соглашения, которое уже начало активно реализовываться, помешало, однако, подписание Польшей 12 октября 1920 г., за спинами Врангеля и Петлюры, Рижского перемирия и предварительных условий будущего мирного договора с представителями РСФСР и Украинской ССР*.

Тем не менее союзническое взаимодействие Армии УНР и частей 3-й Русской армии генерала Б. Пермикина можно характеризовать как вполне эффективное. За несколько недель совместных боевых действий, вплоть до совместного отступления на польскую территорию в конце ноября 1920 г., оперативные данные командования Армии УНР не зафиксировали каких-либо случаев нарушения союзных обязательств [69]. Зато, по крайней мере, однажды совместные действия украинских и русских антибольшевистских сил принесли ощутимый успех: 16 листопада 1920 р., по оперативным данным Армейского Командования УНР, в районе села Галузинцы (ныне – Хмельницька область) сборная казачья дивизия есаула М. Яковлева из донских и терских казаков вместе с конным полком Черных Запорожцев Армии УНР почти уничтожили бригаду известного красного командира Г. Котовского [69, с. 353].

28 октября 1920 г. с разрешения Главного атамана Симона Петлюры командующий 3-й Русской армией генерал-лейтенант Б. Пермикин принял участие в совещании высшего командного состава Армии УНР, созванном её командующим генерал-поручиком М. Омеляновичем-Павленко. Согласно выработанным на совещании условиям, «Русская Армия, на основании признания Украинской Армии, как Армии Украинской Народной Республики, обязалась проводить в полном контакте с [...] Армией [УНР] совместные акции против общего врага – большевиков» [69, с. 317]. Генерал Пермикин, оставаясь в подчинении генерала Врангеля, официальным письмом от 28 октября на имя главнокомандующего Армией УНР заявил о своем решении до планировавшейся подписи военной конвенции о совместной борьбе с большевиками между правительством С.В. Петлюры и формировавшим 3-ю Русскую Армию Русским Политическим Комитетом в Польше (глава – Борис Савинков), оказать посильную помощь дружественной Армии Украинской Народной Республики и взял на себя «обязательства относятся к Правительству и населению Украины как к Правительству и населению дружественного и союзного Государства и не вмешиваться во внутренние дела этого Государства» [69, с. 317]. Незадолго до эвакуации из Крыма правительство Врангеля признало государственную независимость УНР, о чём её Армейскому командованию стало известно 14 ноября 1920 года [69, с. 340].

Таким образом, только Врангель первым и единственным из всех верховных вождей Белого движения обозначил борьбу с большевизмом как главную цель, имеющую приоритет над всеми другими целями и задачами, включая даже сохранение территориальной целостности России. Он ставил задачу возрождения российской государственности снизу, посредством согласованных добровольных и сознательных усилий всех сил, противостоявших большевизму, среди которых важнейшее место им отводилось новым национально-государственным образованиям, возникшим на западе и юго-западе бывшей Российской империи.

* Польша пошла на подписание окончательного текста мирного договора лишь в марте 1921 г. только после окончательного военного поражения армий Врангеля и Петлюры и выявившейся бесперспективности расчетов на новый поход Антанты против Советской России.

Выводы и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Имперские предрассудки не позволили лидерам всероссийского противобольшевистского движения вплоть до военно-стратегического разгрома зимой 1919–1920 г. сделать выводы из краха полуфеодальных империй в результате Первой мировой войны и встроиться в процессы «вестфализации» и социально-политической модернизации послевоенной Центрально-Восточной Европы в формате собственно «национальной России», т.е. в интересах собственно русского и других его коренных народов, а не младоимперской элиты «великой, единой и неделимой» России победившего Февраля. Под лозунгом «национальная Россия» российские противобольшевистские правительства, вплоть до военного поражения Колчака и Деникина и, соответственно, олицетворявшихся ими структур всероссийской власти, понимали «целокупную» территорию прежней Российской империи, за возможным исключением – с санкции будущего Учредительного (Национального) собрания – Польши и Финляндии, имевших государственный статус до Февральской революции.

Если большевики в ходе Гражданской войны сумели, в основном вооруженной силой и прямой интервенцией, инкорпорировать восточные и южные «национальные окраины» бывшей Российской империи в состав СССР, то конфликт с западными (и в географическом, и в культурно-цивилизационном, и в конфессиональном смысле) «национальными окраинами» окончился для них поражением в Финляндии, Польше, странах Балтии. Белые вожди не смогли, однако, обернуть это очень болезненное поражение большевиков в свою пользу. Вместо ценнейших союзников, опиравшихся на Антанту, белые лозунгом «единая и неделимая Россия» обрели себе множество явных и тайных врагов и явную недоброжелательность ведущих государств Антанты к рецидивам старой имперской политики России.

По сути, всероссийские белые вожди до Врангеля, отстаивая «чистоту риз», несмотря на прозападную ориентацию, предпочли верность идейным догматам, что коренились в ордынско-византийской генетике московской великодержавности, прагматическим интересам национальной (в «вестфальском» смысле) России.

Последний верховный правитель России генерал П. Врангель пошел в национальном вопросе гораздо дальше Временного правительства, основателей Добровольческой армии генералов М. Алексеева и Л. Корнилова, Всероссийского правительства адмирала А. Колчака и даже правительств «демократической контрреволюции». Он первым из верховных белых вождей выдвинул лозунг устройства будущей России на началах федерации, основанной на свободном соглашении. Добровольность вхождения в федерацию автоматически означала отказ от ордынского принципа «единой и неделимой».

Признание Врангелем, как Верховным правителем России, суверенитета Украинского Учредительного собрания в определении будущего статуса Украины и ее отношений с Россией, а, тем более, признание государственной независимости УНР являлось явным и принципиальным отходом от той позиции «непредрешения» в вопросе национально-государственного устройства, которую занимали его предшественники Колчак и Деникин. Однако к тому времени коренной перелом в ходе гражданской войны в пользу большевиков уже наступил. Исторический шанс на создание единого победоносного фронта всероссийских и национально-освободительных противобольшевистских сил был упущен, что обернулось установлением в России тоталитарной диктатуры большевиков, уничтожением демократически настроенной части политической элиты страны и тяжелейшими последствиями для возникших после краха Российской империи новых независимых государств в виде различных форм «экспорта революции» (военная интервенция и оккупация либо провоцирование вооруженных конфликтов, грубое вмешательство во внутренние дела, постоянная военная угроза) со стороны большевистского режима.

Исключительно продуктивным для дальнейших исследований представляется поиск общедемократической платформы, на которой можно было бы найти точки соприкосновения, сблизить позиции и оценки тех или иных фигур, событий и явлений революции и гражданской войны 1917–1921 гг. на территории современной Украины.

Список использованных источников

1. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с. – С. 289. 2. Аманжолова Д. Национальный вопрос в годы гражданской войны в России / Д. Аманжолова // История. – 2003. – № 19. – С.1–9. 3. Гатауллин А. Г. «Белая» Россия: проблема выбора формы территориального устройства / А. Г. Гатауллин, Д.Р.Зайнутдинов // Актуальные проблемы экономики и права. – Казань: Познание, 2014. – № 2 (30). – С. 170–177. 4. Красовицкая Т. Ю. Национальный вопрос в Гражданской войне: идеалы и практики / Т.Ю.Красовицкая // Гражданская война в России, 1917–1922: Очерки экономической и политической истории (Библиотека «Нового исторического вестника») / Сост. и отв. ред. С.В. Карпенко. М.: Издательство Ипполитова, 2013. – С. 289–356. 5. Тагиров И. Р. На изломе истории / И. Р. Тагиров. – Казань: Татарское книжное издательство, 2004. – 423 с. 6. Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): автореф. дис.... канд. істор. наук / Віктор Олександрович Крупина. – Київ: Інститут історії

України НАН України, 2005. – 19 с. 7. Бухвостова Д. В. Политическое устройство России в программах Белого движения и белоэмиграции (конституционно-правовые концепции и практика государственного строительства) / Д.В. Бухвостова // Управление общественными и экономическими системами. Научный журнал. – Орел: ОГТУ, 2009. – № 2. – С. 1–9. 8. Платонов В. М. Территориальное устройство России по проекту Юридического совещания / В. М. Платонов. // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2009. – № 6. – С. 18–21. 9. Закалюк А. Є. Вступ до історії України: Навчальний посібник / А. Є. Закалюк. – Львів: Астролябія, 2012. – 160 с. 10. Костомаров Н. И. Начало единодержавия в Древней Руси / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. Т. XII. – СПб.: Издание Д. Е. Кожанчикова, 1872. – С. 1–152. 11. Пайпс Р. О влиянии монголов на Русь: «за» и «против». Историографическое исследование [Электронный ресурс] / Р. Пайпс // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 5 (79). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/5/p20-pr.html>. 12. И. Р. [Трубецкой Н. С.]. Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока / Н. С. Трубецкой. – Берлин: Геликон, 1925. – 60 с. 13. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. Том 2 / Н. Н. Головин; предисл., коммент. д.и.н. С.В. Волкова. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 704 с. 14. Ирхин Ю. В. § 3. Характер политических и правовых учений в России XIX в // Политология: Учебник / Ю. В. Ирхин, В.Д. Зотов, Л. В. Зотова. – Москва: Юристъ, 2002. – С. 143–151. 15. Сахаров А. Н. Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров (рук.), А. Н. Боханов, Л. С. Гатагова и др.; под общ. ред. А. Н. Яковлева. – Москва: Новый хронограф, 2002. – 607 с. 16. Дворников П. География Российской империи / П. Дворников, С. Соколов. – Москва: Сотрудник Школ, 1913. – 324 с. 17. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 pp. 18. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А.Кистяковский. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с. 19. Почему Временное правительство сразу выпустило из империи Польшу? Мнения российских и западных историков [Электронный ресурс] / Сост. А. Горянин; ред. А. Стреляный // Сайт Ностальгии.net. – 8 октября 2013. – Режим доступа: <http://ностальгии.net/чем-объяснить-попытку-демократизации/>. 20. Воззвание Временного правительства к полякам // 16 марта 1917 г. // Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2110, оп. 1, д. 1394, л. 313. 21. Мейнандер Г. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / Г. Мейнандер / перекл. зі швед. Н. Іванічук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 216 с. 22. Миронова Е. М. Русская дипломатическая мысль в конце 1917 г. / Е. М. Миронова // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории / Репина Л. П. (Ред.). – 2010. – Выпуск 33. – С. 187–212. 23. Rabinowitch A. The Bolsheviks in Power: The First Year of Bolshevik Rule in Petrograd / Alexander Rabinowitch. – Bloomington: Indiana University Press, 2007. – 494 pp. 24. Всероссийское Учредительное Собрание. Стенографический отчет. Репринт издания 1918 г. – Киев: Абрис, 1991. – 99 с. 25. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. Том 1 / Н.Н. Головин; предисл., коммент. д.и.н. С.В. Волкова. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 560 с. 26. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Том 2 (книги 2 и 3) / А. И. Деникин. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 736 с. 27. Оболенский В. А. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В.А. Оболенский. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928. – 93 с. 28. Зайцев А. А. Оформление русской контрреволюции. Образование фронтов / 1918 год: Очерки по истории русской гражданской войны / А. А. Зайцев [Электронный ресурс] / А. А. Зайцев. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/zaitsov5.htm#z28>. 29. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. Т. 1: Воспоминания. Мемуары / П. Н. Врангель. – Минск: Харвест. 2002. – 480 с. 30. Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. Том 2 / Н. Н. Головин; предисл., коммент. д.и.н. С.В. Волкова. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 704 с. 31. Кравс А. За українську справу. Спомини про Ш. Корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів: Видавничка кооператива «Червона калина», 1937. – 100 с. 32. Зубов А. Политическое будущее Кавказа: опыт ретроспективно-сравнительного анализа / А. Зубов // Знамя. – 2000. – № 4. – С. 141–173. 33. Ушаков А.И. Белое движение и право наций на самоопределение / А. И. Ушаков, В. П. Федюк // Проблемы политической и экономической истории России. – М., 1998. – С. 104–118. 34. Бутаков Я. А. Рыцарь «Единой и неделимой» (К перезахоронению праха А. И. Деникина) / Я. А. Бутаков [Электронный ресурс] / Я. А. Бутаков // Правая.ru. – 3 октября 2005. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/ludi/450/5025>. 35. Волков С. В. Почему РФ – ещё не Россия. Невостребованное наследие империи / С. В. Волков. – Москва: Вече, 2010. – 352 с. 36. Зубов А. На морали стоит социальный мир... / А. Зубов [Электронный ресурс] // Континент. – 2011. – № 148. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/continent/2011/148/zu11.html>. 37. Уфимское Гос. Собрание. Акт об образовании Всероссийской Верховной Власти // Русский Истор. Архив. Сборн. первый. – Прага: Издание русского заграничного исторического архива, 1929. – С. 247–251. Акт об образовании Всероссийской Верховной власти 26 (8) – 10 (23) сентября 1918 г. // Архив русской революции. – Москва: Terra, Политиздат, 1991. – Т. 12. – С. 189–193. 38. Акт об образовании Всероссийской Верховной власти 26 (8) – 10 (23) сентября 1918 г. // Архив русской революции. – Москва: Terra, Политиздат, 1991. – Т. 12. – С. 189–193. 39. Декларация прав народов России. 2(15) ноября 1917 г. / Декреты Советской власти. – Т. 1. – Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 39–42. 40. Smele J. D. Civil War in Siberia. The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918–1920 / J. D. Smele. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 788 p. 41. Колчак и Финляндия. С предисловием Н. Нелидова // Красный Архив. Исторический журнал Централхива РСФСР. – Т. 33. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1929. – С. 83–144. 42. Черчилль У. Мировой кризис / У. Черчилль. – М.; Л.: Государственное военное издательство, 1932. – 328 с. 43. Мельгунов С. П. Трагедия адмирала Колчака: в 2 книгах / С. П. Мельгунов. – Книга вторая: Часть III. – Москва: Айрис-пресс, 2004. – 496

с. 44. Иоффе Э. Глава 6. Ни бог, ни царь и ни герой / Линии Маннергейма / Э. Иоффе [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург: Издательство журнала «Звезда», 2005. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/mannergeim/mannergeim6.htm>. 45. Зирин С. Полководец Северо-Запада. Генерал от инфантерии Н. Н. Юденич / С. Зирин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nvre.ru/istorija/vozhdi_belyh_armii/p3.php. 46. Стариков Н. В. Ликвидация России. Кто помог красным победить в Гражданской войне? / Н. В. Стариков. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 384 с. 47. Зимина В. Д. Новые взгляды на старые проблемы (вместо предисловия) / В. Д. Зимина / Гражданская война в России, 1917–1922: Очерки экономической и политической истории (Библиотека «Нового исторического вестника») / Сост. и отв. ред. С. В. Карпенко. – Москва: Издательство Ипполитова, 2013. – С. 14–19. 48. Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты») / А. И. Деникин. – Киев: Воениздат, 1990. – 228 с. 49. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією. – Прага: Stilus, 1940. – 96 с. 50. Распоряжение начальника штаба главнокомандующего ВСЮР генерала И. П. Романовского штабу войск Новороссийской области ВСЮР. 1 (14) сентября 1919 г. / Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ: Темпора, 2006. – С. 501. 51. Стахів М. Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1918–1923 / М. Стахів. – Том VI. Кн. перша. – Скрантон (Пенсильванія): Український Робітничий Союз, 1961. – 220 с. 52. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / А. Процик // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 14–52. 53. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Т. 2. – Б. м.: Видавництво «Прометей», 1951. – 245 с. 54. Гриценко А. П. Договір між командуванням Української Галицької армії та командуванням Добровольчої армії 1919 / *Енциклопедія історії України. У 5 т.* / Редкол. В. А. Смолій та ін. – *Інститут історії України НАН України.* – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 2. – С. 428. 55. Тагиров И. «Единая и неделимая Россия» – лозунг, нас погубивший / И. Тагиров // Звезда Поволжья: Газета. – 16 февраля 2012. – С. 1. 56. Пученков А. С. Рецензия на книгу А. Kröner. «The White Knight of the Black Sea. The life of General Peter Wrangel» / А. С. Пученков // Новейшая история России. – 2014. – № 2. – С. 308–318. 57. Кронер Э. Белая армия, Черный барон: жизнь генерала Петра Врангеля / Э. Кронер / пер. с англ. Т.П. Тетеревлева. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 463 с. 58. Карпов Н. Д. А.И. Деникин и П.Н. Врангель: от несогласия к антагонизму / Н.Д.Карпов // Крым. Врангель. 1920 год / Сост. С. М. Исхаков. – Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2006. – С. 26–38. 59. Врангель П. Н. Записки. Часть вторая. – Москва: Голос, 1995. – 350 с. 60. Цветков В. Ж. Часть 1. Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России / Белое дело в России. 1919–1922 гг. / В. Ж. Цветков. – Москва: ИП Цветкова Е. А., 2013. – 495 с. 61. Михайловский Г. Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг.: В 2 кн. Кн. 2. Октябрь 1917 г. – ноябрь 1920 г. / Г. Н. Михайловский. – Москва: Международные отношения, 1993. – 687 с. 62. Крупина В. А. Украина в программе государственного строительства П. Врангеля / В. А. Крупина // Крым. Врангель. 1920 год / Сост. С.М. Исхаков. – Москва: Социально-политическая мысль, 2006. – 216 с. 63. Гетманенко О.Д. Черная белая гвардия: (О судьбе белогвардейцев-эмигрантов) / О. Д. Гетманенко, А. А. Юшко // Военно-исторический журнал. – Москва, 1989. – № 11. – С. 41–48. 64. Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.: дис. на здобут. вчен. ступ. докт. іст. наук: 07.00.02 / В.В.Павленко. – К.: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 1996. – 419 с. 65. Цапко І. Перша українська військова місія в Криму (травень 1920) / І. Цапко // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1963. – Ч. 3. – С. 19–26. 66. Доклад оперативной части Особого отдела Кавказского фронта [Красной армии] о состоянии Русской армии генерала П.Н. Врангеля. Конец июля 1920 г. // Центральный архив Федеральной Службы Безопасности Российской Федерации, ф. 1, оп. 4, д. 543. 67. Савченко В. А. Симон Петлора / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2004. – 415 с. 68. Шурхало Д. Украинский гамбит Черного барона / Д. Шурхало // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ord-ua.com/2010/04/13/ukrainskij-gambit-chernogo-barona/?lpage=1>. 69. Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1: Оперативні документи Штабу Армії УНР (під ред. В. Сальського). – Варшава: [б. в.], 1933. – 404 с.

Ігор Піляєв

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКИХ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИХ УРЯДІВ

У статті розглядаються історичні витоки, ідейні засади, відмінні особливості та практичні результати національної політики російських протибільшовицьких урядів періоду 1917–1920 рр. Обґрунтовується висновок про те, що ідеї «непередіришенства» та трактовані в імперському форматі «національної Росії», які відстоювали всі всеросійські протибільшовицькі уряди аж до воєнної катастрофи «білого руху» взимку 1919–1920 рр., унеможливили створення єдиного фронту російських та національно-визвольних протибільшовицьких сил й зумовили перемогу більшовиків в громадянській війні. Останній верховний правитель Росії генерал, барон П. Врангель кардинальним чином переглянув національну політику своїх попередників, але історичний шанс на військову перемогу над більшовизмом до того часу був упушений.

Ключові слова: національна політика, протибільшовицькі уряди, Антанта, «білий рух», Українська Народна Республіка.

Igor Piliaiev

THE RUSSIAN ANTI-BOLSHEVIK GOVERNMENTS' NATIONALITY POLICY

The article examines the historical origins, ideological foundations, features and practical results of the Russian anti-Bolshevik governments' nationality policy within the period of 1917–1920. It is concluded that the ideas of «non-predetermination» and the imperially understood «National Russia», advocated by all the all-Russian anti-Bolshevik governments until the White movement's military catastrophe in the winter of 1919–1920, made it impossible to form a united front of the Russian and national liberation anti-Bolshevik forces and lead to the Bolsheviks' victory in the Civil War. The last supreme ruler of Russia General Baron P. N. Wrangel radically revised the national policies of their predecessors but a historic opportunity for the military victory over Bolshevism by then had been lost.

Key words: nationality policy, anti-Bolshevik governments, Entente, the White movement, the Ukrainian People's Republic.

УДК 94(438)

Леся Алексієвець

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1918–1926 РР.

У статті на основі широкої джерельної бази і новітніх науково-методологічних основ проаналізовані тенденції та специфіка етнополітики Польщі у міжвоєнний період, загострення протистояння між поляками і національними меншинами.

Ключові слова: Польща, етнополітика, міжнаціональні відносини, національні меншини, етнічна самосвідомість.

Відродження та становлення Другої Речі Посполитої після Першої світової війни здійснювалися в умовах непослідовної державної політики в ставленні до національних меншин, загострення протистояння й асиміляторської дії польських властей, ігнорування інтересів непольського населення. Питання етнополітики урядів Польської держави заторкують у працях Л. Зашкільняк, С. Віднянський, О. Красівський, Ю. Макар, Є. Пугач, В. Яровий та ін. У запропонованій статті на основі широкого використання вітчизняних і зарубіжних джерел здійснено системний показ цілісного бачення історичного процесу здійснення етнополітики у Польській державі в 1918–1926 рр.

Зауважимо, що поряд з складними економічними та соціальними реаліями повоєнної Польщі значну напругу викликали етнічні проблеми, часто гальмуючи відродження національної державності та суспільно-політичний поступ країни. Політична історія багатьох слов'янських народів, і зокрема Польщі, наповнена боротьбою за національну емансипацію, національне визволення, відродження й зміцнення власних національних держав, дотримання національних прав та вільного і рівноправного розвитку етнічних меншин, подолання національних конфліктів. Відомий упродовж століть дискурс міжнаціональних проблем не втрачає актуальності й тепер. «Де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт», – гласить закон етнічності американського вченого Дж. Олпорта, що він вивів на основі тези про споконвічну домінуючу мотиваційну роль етнічності у вчинках людей [1, с. 81]. Тому, аналізуючи етнополітичний процес у новопосталій Польській державі, формування державної етнополітики, її значення для розбудови демократичного соціально-суспільного устрою, звернемося до характеристики стану національних структур польського суспільства у повоєнний час і становища національних меншин та їх взаємин з владою і польським оточенням.

Відновлена в листопаді 1918 р. Польська держава відразу формувалась як багатонаціональна. Суттєве значення для неї мало питання національних меншин. Постала Польща охоплювала територію 388,6 тис. км² із населенням 27,2 млн осіб, займаючи за цими показниками шосте місце в Європі [2, с. 32]. У національному аспекті Польська держава була поліетнічною країною. За переписом 1921 р. в країні, крім поляків, які становили 69 % населення, проживали представники інших етносів. Деякі дослідники історії Польщі вважають загальну кількість поляків завищеною, на їхню думку, частка національних меншин досягала близько 40 %. Згідно з цими даними, українці серед них були чи не найбільшою складовою, питома вага їх досягла 16 %, євреїв – 10 %, білорусів – 5 %, німців – 4 %, а також 1 % росіян, чехів, литовців та інших [3, с. 459]. Тобто, за різними даними, національні меншини у Польщі становили трохи більше третини населення [4, с. 21; 5]. Треба зазначити, що офіційні власті під час перепису 30 вересня 1921 р. намагалися штучно

зменшити статистичну наявність українців і білорусів, визнаючи у 1921 р. етнічність національною тотожністю респондента, а згодом її виводили з його рідної мови («język ojczysty»), якою він традиційно мислить та спілкується зі своєю родиною [6, с. 309]. Ця зміна мала зменшити кількість німців, зафіксовану між переписами 30 вересня 1921 р. та 9 грудня 1931 р., хоча еміграція тут також відіграла певну роль. До того ж, оскільки кордони остаточно не делімітували аж до 1922 р., статистику людності для Сілезії і краю Вільно визначали у переписі 1921 р. інтерполяцією даних 1919 р. Згідно з ними, названий регіон міжвоєнної Польщі від 1922 р. зріс за рахунок остаточного приєднання чехословацької частини Сілезії (Цешинський район). На цій території мешкала різноманітна людність. Щодо регіонів, то поляки переважали у центральному, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення: зокрема, на Поліссі – 24 %, Волині – 16 %, у Східній Галичині – 26 %. На 1921 р. польське населення переважало у великих містах: Познані й Кракові – по 94 %, Варшаві – 72 %, Лодзі – 62 %, Львові – 62 %, Вільно – 56 % [3, с. 459]. На сході країни було більше литовського, білоруського та українського населення. У західній частині Польщі значний відсоток становили німці. Євреї зосереджувалися в різному, але однаково виразному сенсі. Чотири п'ятих із них мешкали у містах, а вже в 1931 р. вони становили 25,2 % жителів дванадцяти найбільших міст із населенням понад 100 тис. осіб, хоча лише 9,8 % загальної людності країни [7, с. 56]. Єврейське населення займало становище від нечисленних груп у західній частині країни до більшості в містах Східної Галичини та російської Польщі, а у Варшаві становило близько 30% її мешканців [8, с. 261; 9]. Структура зайнятості євреїв відрізнялася від інших національних меншин. Лише тринадцять з них стали великими землевласниками, представників великої буржуазії було також небагато. Дві третини євреїв належали до дрібної буржуазії, зокрема, дрібних торговців і ремісників, дедалі більше зубожілих. Вони утворювали «помітну частку білих комерців (14 %) і майже 50 % представників вільних професій, фактично домінуючи в медицині й праві» [8, с. 261]. Натомість українці та білоруси були територіальними національними меншинами, які жили компактно в регіонах, що межували з їхніми етнічними землями в СРСР. Дев'ять десятих українців, кількість котрих, згідно зі статистикою, становила 4,5 млн, але насправді, ймовірно, перевищувала 5 млн [8, с. 261], а за даними Ю. Макара дорівнювала 5–5,5 млн осіб, – проживали автохтонно і компактно на територіях нинішніх Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської і Тернопільської областей України, а також теперішніх східних та південно-східних воєводствах Польщі, або історично українських регіонів (із півночі на південь) – Підляшшя, Холмщина, Західна Галичина, Лемківщина [10, с. 164]. Українці були у переважній більшості селянами та сільськогосподарськими робітниками, майже всі білоруси, що становили від 1 – до 1,9 млн осіб, теж належали до цієї категорії. Структура німецької меншини була значно збалансованішою: близько 24 % працювали в гірництві та промисловості й майже 60 % – у сільському господарстві. Німці з чисельністю 800 тис. осіб випереджали інші національні меншини в економічному та соціальному становищах, не кажучи про освітній та культурний рівень. Більше половини з них жили в районах, які раніше належали Німеччині [8, с. 262; 11, с. 22].

Традиційно в державі акценти суспільної комунікації пов'язані не лише з етнічною приналежністю, але й з конфесійною. Гострою проблемою новоствореної Польської держави була релігійна. З цієї точки зору доцільно показати населення за релігійними переконаннями. Конфесійна приналежність більшості співпадала з національною ідентифікацією. Найяскравіше це проявлялося серед прихильників юдаїзму, яких повністю ототожнювали з євреями. Поляки були переважно римо-католиками, невелика частина – протестантами. Литовське населення – здебільшого римо-католицького віросповідання, чотири п'ятих німців сповідували протестантизм. Українці, білоруси й росіяни належали до православної та уніатської (греко-католицької) конфесій. Більшість білорусів були православними, меншість – римо-католиками. Українці-уніати проживали в колишній Габсбурзькій Галичині й православні – у царській дільниці. Треба також зазначити, що відсоток приросту населення був вищим у східних воєводствах, де зосереджувалися ці дві етнічні групи – українці та білоруси, утворюючи тут сільські більшості. Так, середньорічний приріст населення у східних воєводствах країни за 1921–1931 рр. становив 3,0 %, тоді як у центральних – 1,7 %, а в західних – 1,0 %, південних – 1,3 % [7, с. 52]. Значна строкатість у релігійній приналежності відновленої Польщі посилювала гостроту національного питання, що позначалося на консолідації польського суспільства.

До відродженої Польської держави увійшли великі території з непольським населенням, що створило складний вузол міжнаціональних проблем, які мали великий вплив і на внутрішню, і на зовнішню політику держави у повоєнний період. Власне, кількість прикордонно-територіальних конфліктів після Першої світової війни свідчила про наступну боротьбу [12, с. 176]. Найголовнішою причиною слабкості Польщі була національна структура суспільства. Відмінності між національними меншинами в економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах, рівні

національної самосвідомості гальмували інтеграційні процеси в країні. Національні рухи меншин спричиняли дестабілізацію в суспільстві, при цьому зростав вплив закордонних чинників на внутрішні справи Польщі. Від рівня розв'язання національного питання значною мірою залежала непорушність кордонів країни, її цілісність та могутність.

Проблема пристосування польської історичної традиції до нових геополітичних умов повоєнної Європи та специфіка багатонаціональної Польської держави потребували від властей пошуку прийнятної форми співіснування польського населення з національними меншинами. Індикатором політичної зрілості урядових сил мало стати вирішення національного питання як одного з засобів впливу на стратегію відродження і суспільно-політичного розвитку тогочасної Польщі. Для національної політики Другої Речі Посполитої щодо етнічних меншин у повоєнний період характерні круті зиг'заги і вагання, половинчасті рішення й несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи. Польща, яка сама впродовж тривалого часу перебувала в неволі, відродившись, відмовила національним меншинам у їхніх правах.

Складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація потребувала від польських державних властей неабиякого вміння для розв'язання проблем щодо національних меншин. Країна опинилася перед найбільшою в Європі, після Росії, проблемою щодо них. У Версалі Польща була змушена підписати спеціальний договір, що гарантував права її меншинам [13]. Але вона не дотримувалася його навіть у 1920-і роки, ще менше – в 1930-і, коли за воєнної диктатури політика Польської республіки стосовно національних меншин стала жорстокішою. До третини свого населення Польща ставилася, практично, як до іноземців. Проте, незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах стратегічна мета – асиміляція меншин – фактично не змінювалася. Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин модифікаціям та видозмінам піддавали лише тактичну лінію, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення наміченого. Радикальні національні політичні сили відновленої Польщі заперечували права національних меншин на вільний розвиток і проголошували основи моноетнічної держави. Польща була «багатонаціональною державою з однонаціональною ідеологією» [14, с. 96]. Іншими словами, радикально настроєні поляки вважали її національною країною, хоча й з численними меншинами. Ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада спрямовувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності меншин, придушення їх національно-визвольного руху, ліквідацію громадських та культурних інституцій, перетворення захоплених земель на інтегральну частину Другої Речі Посполитої. Іноді урядова практика небезпечно наближалася до програми інтегральних націоналістів, які під гаслами «Польща для поляків» вимагали позбавити меншини прав. При цьому, як зазначає Р. Брюейкер, націоналізаційна політика і практика дуже відрізнялась. У містах і на заході метою була націоналізація території та економічного життя шляхом заміни поляками німців та євреїв на ключових економічних і політичних позиціях та підтримкою їх еміграції. У східних сільських областях метою була асиміляція східнослов'янського населення прикордонних територій [15, с. 123].

Польський уряд, переслідуючи повну уніфікацію земель, які увійшли до Польщі, що, по суті, означало суцільну колонізацію захоплених територій, залежно від внутрішніх та зовнішніх факторів час від часу коригував свій політичний курс. Упродовж досліджуваного періоду офіційна польська політика в національному питанні пройшла кілька етапів розвитку. Зупинимося докладніше на подіях, що відбувалися на кожному з них.

У 1918–1923 рр. польське керівництво намагалось перед світовою громадськістю довести свої права на українські землі, а також навести вагомі докази того, що Польща нібито забезпечує всі права національних меншин. Березнева конституція Польщі 1921 р. в статті 109 гарантувала права меншин і проголошувала, що «окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема, органів загального самоврядування» [16]. До того ж, законом від 26 вересня 1922 р. [17] було надано самоврядування Східній Галичині (трьом воєводствам – Львівському, Станіславівському і Тернопільському). Але, тільки-но 15 березня 1923 р. Рада Послів Великої Британії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі, всі ці права залишилися на папері [18]. Насправді обіцянки польських властей були розраховані тільки на реакцію міжнародної громадськості.

Згодом, у 1923–1926 рр., польські правлячі кола наполегливо здійснювали політику, спрямовану на національну асиміляцію меншин. У цей період при владі в Польщі перебували народові демократи (ендеки), які в українському питанні відстоювали «інкорпораційну» програму. Суть її полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусі й Литви, домогтися визнання східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однонаціональну Польську державу. Відзначимо, що для здійснення цієї мети уряд Польщі визнав поділ країни на дві господарські території: Польща «А», до якої належали корінні польські землі, та

Польща «Б», що складалася переважно зі західноукраїнських і білоруських територій. Стосовно різних частин здійснювали відповідну політику. Зокрема, щодо Польщі «Б» застосовувалось штучне стримування соціально-економічного розвитку і скасування поступок національним меншинам. Економічні заходи ендеків мали на меті гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх на аграрно-сировинний додаток до розвиненіших власне польських земель. Польські урядові кола намагалися викоринити самі поняття «Україна», «українець», українське населення «східних кресів» називали «русинами», а територію іменували – «Східна Малопольща».

Поштовхом до активної колонізації українських земель став закон від 31 липня 1924 р., за яким польську мову проголошували державною, почалося закриття українських шкіл [19]. Так, якщо в 1911/1912 навчальному році у Східній Галичині було 2418 українських шкіл, то в 1922/1923 р. – уже 1859, а в 1926/1927 р. – лише 845.

Становище на українських землях ускладнювалося й тим, що польський уряд того року надав кращі землі, вилучені внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих осадників. Вони мали сприяти асиміляції українського населення і, за потреби, виконувати каральні функції. За 1919–1929 рр. сюди переселилися 77 тис. поляків, а до 1939 р. – понад 200 тис. осіб. Упродовж 1919–1929 рр. осадники отримали в Західній Україні понад 600 тис. га землі [20, с. 432].

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячий табір Польщі у політиці стосовно національних меншин звернувся до гнучкішої тактики. Нова політика передбачала, як відомо, деякі поступки і компроміси з метою створення у національних меншин ілюзії ліквідації національного поневолення. 18 серпня 1926 р. Рада Міністрів Польщі заслухала на засіданні директиви в справі ставлення урядових кіл до національних меншин, що підготував міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський. Цей документ засуджував політику екстермінації національних меншин у Польщі, підставою для якої, на думку авторів, були сильно вкорінені в умах тенденції національної асиміляції [21, с. 440]. «Інкорпораційну» політику ендеків пілсудчики витіснили федералістичною програмою, відомою у 1920–30-х роках як доктрина польського прометеїзму. Суть нового курсу полягала в державній асиміляції національних меншин і у відмові від асиміляції національної, особливо мовної, шляхом примусу. Для здійснення цієї програми при Міністерстві внутрішніх справ у 1926 р. створили спеціальний відділ національностей. Відсутність реалістичної продуманої та послідовної політики уряду Польщі у національному питанні, його антиукраїнство обернулося трагедією для українського і польського народів не тільки у 1920–30-х роках, а й вилилось у драматичну конфронтацію між двома народами в період Другої світової війни і після її завершення.

Аналізуючи етнополітичний процес у повоєнній Польщі, варто враховувати, що кожний етнос, котрий проживав на польських теренах, мав власну етнічну самосвідомість, свою ментальність, які часто породжували напругу в суспільній комунікації, ускладнювали перехід до демократичного суспільства. Для існування етнічних груп важливе значення мають кілька чинників: походження – об'єктивна історична ознака; культурні особливості, в т. ч. мова і релігія; зрештою, найважливіший критерій – етнічна самосвідомість, яка виражається в етнічній самоназві. До визначення категорії «етнічна самосвідомість» відомі різні підходи. У політичній етнології загалом, вітчизняній науці зокрема, термін «етнічна самосвідомість» часто використовують при розгляді політичних держав, етнічних груп чи народів, які не мають державності, тобто тих, хто нерідко потрапляє в конфліктні ситуації, міжетнічні напруження [22, с. 41]. До вивчення етнічної самосвідомості варто підходити комплексно, тобто враховувати особливості не лише макросередовища – соціально-політичні та економічні умови країни, а й мезо- й мікросередовища – конкретні обставини, етнокультурну специфіку конкретних груп та рівень їх спілкування (теоретичну можливість контактів і характер розселення), відмінності типів міст і сіл, їх етнічний склад, а також особливості виробництва, побутових умов тощо. Це ускладнює дослідження, оскільки щоразу слід співвідносити методологічні принципи, що дають змогу виявити закономірності та особливості суспільного розвитку етнічної групи.

Результати дослідження етнополітики новоствореної Польської держави, яке здійснила авторка, свідчать, що найсерйознішою проблемою у політиці урядових властей була українська. Власне, це й зумовлює наше звернення насамперед до неї. Українці були найчисельнішою групою серед національних меншин, які проживали здебільшого на окремій етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю. До цього слід додати нашарування різних політичних, суспільних, а також релігійних суперечностей в українських проблемах та використання українського питання для задоволення власних геополітичних амбіцій Польщі, різні погляди щодо державної приналежності Західної України. Українські історики, досліджуючи соціально-етнічні проблеми у повоєнній Польщі, зазначають, що, незважаючи на шовінізм польських політичних діячів, більшість польського населення все ж не бачила в українцях ворогів, у контексті українсько-польського порозуміння відзначають співпрацю окремих українських політичних діячів із

польськими властями, участь представників українських політичних партій у роботі парламенту Польщі, вказують на певні заходи в соціально-економічній галузі тощо. З іншого боку, переважна більшість вітчизняних істориків дотримується думки, що саме польська сторона має першою відповідати за конфронтаційність українсько-польських взаємин, що Польща здебільшого ігнорувала міжнародні зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод національних меншин, зокрема населення Західної України, не враховувала національних та соціальних інтересів української спільноти, не спромоглася надати південно-східним воєводствам хоча б елементи територіальної автономії. Оцінюючи українсько-польські відносини міжвоєнної доби, Я. Дашкевич зазначив: «Наївно вважати, що їхній характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі «Б», культурна й освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація у парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, «старорусинів», ходачкову шляхту, глузування з національної гідності українців – усе це разом, та ще чимало іншого могло призвести до того, до чого й призвело: до різкого загострення польсько-українських стосунків, що вилилися в трагічні події 1942–1944 рр.» [23, с. 26]. На думку Л. Зашкільняка, якби польські власті з належною відповідальністю поставилися до справи «нормалізації», то дальший перебіг українсько-польських відносин мав би цілком інше спрямування [21].

Українську проблему повоєнного часу польські політики ще задовго до здобуття незалежності розглядали, нагадаємо, на основі двох основних тенденцій: інкорпораційної, що сформував національно-демократичний табір і федералістської, яку виробили і підтримували Ю. Пілсудський та його оточення. Обидві концепції обґрунтовували польські претензії на західноукраїнські землі й відрізнялися між собою лише засобами досягнення мети. Інкорпораційна програма ґрунтувалася на очевидній перевазі поляків у економічному, суспільно-політичному і господарському житті над непольськими народами і передбачала створення однонаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції українців та інших етносів. Лідери ендеків зазіхання на Східну Галичину обґрунтовували тим, що «галицькі українці ніколи не мали власної національної політики», а «керівники східногалицького українізму впродовж усього часу існування в краї цього політичного напрямку не були нічим іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму» [24, с. 304–305]. Події 1918–1921 рр., провал федералістських планів пілсудчиків та підписання в березні 1921 р. Ризького мирного договору фактично означали перемогу територіальної програми ендеції і стали поштовхом для подальшого втілення в життя її концепцій національної політики, – «щоб креси і наші міста не тільки за приналежністю, а й за національним духом культури були польськими» [25, с. 45]. Шляхом зміни національної структури Східної Галичини та впливу польської культури планувалося досягти асиміляції українців [26]. Обґрунтовуючи необхідність асиміляції українців, лідер національної демократії С. Грабський стверджував, що Польща має стати національною державою, оскільки з федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років [27, с. 9–10]. Маючи на меті побудувати державу лише для польської нації, теоретики і практики ендеції боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Вони використовували різні методи, навіть насильницькі.

Програмні засади народної демократії та її політиків щодо національного питання не підтримували багато інших політичних сил, і ці засади критикували опоненти, зокрема пілсудчики. Політичні концепції пілсудчиків пов'язані з іменем Ю. Пілсудського, а також публіцистів і політичних діячів Т. Голувка, Л. Василевського, З. Дрешера та інших, котрі представляли один із напрямків ППС. Пілсудчики розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували, і небезпідставно, майбутню долю Польської держави. Тому, не полишаючи головної мети – колонізації українців, у національній політиці використовували гнучку тактику. Досить яскраво це проявилось, як уже було зазначено, у так званій федералістській програмі з національного питання, суть якої полягала в тому, що розв'язання національних проблем спрямовуватимуть у вигідне для Польщі русло, і це стане запорукою успішності внутрішньої політики. Умовами реалізації засад такої концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об'єднання з Польською державою [28, с. 22]. Суть польського прометеїзму полягала в державній асиміляції українців та інших національних меншин і у відмові від національної асиміляції (денационалізації), особливо мовної, шляхом примусу. Для здійснення цієї програми при Міністерстві внутрішніх справ у 1926 р. створили спеціальний відділ національностей. У березні 1934 р. при Президії Ради Міністрів Польщі почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики. Проте варто зазначити, що політику поступок, іноді імітація компромісів, як і всю програму державної асиміляції, пілсудчики використовували недовго. Напередодні Другої світової війни під тиском зовнішніх обставин, а особливо побоюючись позиції Німеччини щодо українського питання,

польські власті змінили акценти у національній політиці, повернувшись до ендецької доктрини однонаціональної Польської держави.

Польсько-українські взаємини впродовж усього повоєнного періоду були напруженими, а в окремі роки (перша половина 1920-х рр.) досягли особливої гостроти. Незважаючи на постійне коливання офіційної політики польського уряду щодо українського питання, на всіх етапах суттю його курсу залишалась асиміляція українців. У першій половині 1920-х років польські власті проігнорували свої зобов'язання про надання територіальної автономії Галичині, грубо порушили права національних меншин, гарантовані у Березневій конституції 1921 р., зволікали з відкриттям Українського університету у Львові. До того ж, у 1924 р. влада схвалила мовні та шкільні антиукраїнські закони, що обмежували використання української мови в урядових установах, судах [29–30], реформували систему освіти [31]. Внаслідок цієї реформи більшість шкіл Західної України стали утраквістичними, тобто в них переважала польська мова. Ця реформа, по суті, знищила українське шкільництво. Так, якщо у 1910/11 навчальному році в Галичині діяли 2450 українських шкіл, у 1925/26 – 1279 державних шкіл із українською мовою викладання, а в 1936/37 – лише 496 [32, с. 60, 63]. Закони 1924 р. про мову і шкільну освіту на «східних кресах», на думку польських істориків, поглиблювали прірву між поляками й українцями, посилювали вороже ставлення польських освітніх властей до останніх. Для українців влада ускладнювала вступ до вищих навчальних закладів, передусім у Львові. Польські власті категорично відмовлялися відкрити Український університет, тому там діяв Таємний український університет. Українці зазнавали дискримінації при прийманні на роботу, їх не допускали в органи державного управління, установи зв'язку, на залізницю.

Розглядаючи створення духовних основ польського суспільства у повоєнний період, необхідно звернути увагу на політику Другої Речі Посполитої щодо становища церкви національних меншин, формування їх релігійно-культурних традицій. Саме в цей період, як уже було зазначено, національну приналежність ідентифікували з релігійною. Відхід від національного віросповідання означав розрив із етнічними коренями. З цієї вірознавчої формули розпочався глибинний процес усвідомлення своїх етнічних коренів, який завершувався чітким розумінням власної національної приналежності. Національна і релігійна самосвідомість є невід'ємними, оскільки базовані на єдиному історичному підґрунті й утворюють цілісний компонент духовного світу нації, сили її духу, волі до самостійності й національної незалежності [33, с. 8]. Аналіз джерел засвідчує, що польські державні установи намагалися зменшити вплив церкви на піднесення самосвідомості національних меншин. Із встановленням польської влади у Східній Галичині українські релігійні організації вступили в якісно новий період свого розвитку, який, на думку авторки, був визначений двома головними факторами. З одного боку, вони мали власні традиції та перевірені часом і практикою форми й методи діяльності, з іншого – на перешкоді реалізації цього значного духовного потенціалу стали польські урядові кола й адміністрація Другої Речі Посполитої [33, с. 118]. Особливих утисків на теренах української православної церкви зазнавали українці, влада нищила православні святині, переслідувала священників тощо. Історики визначили три періоди польської експансії на Українську православну церкву в Другій Речі Посполитій: перший – 1919–1924 рр., коли було знищено 50 церков; другий – 1925–1934 рр., впродовж якого зліквідовано 31 храм; третій – 1935–1939 рр., коли зруйнували 138 духовних святинь [34, с. 118]. Серед них були стародавні пам'ятки архітектури XII–XVI століть. Загалом знищили 217 церков, а 194 – переобладнано на костели. Із 460 святинь залишилося тільки 49 [35, с. 222]. Як бачимо, повоєнний період для українців, які перебували у складі новопосталої Польщі, виповнений трагічними подіями, характерним широким наступом державних владних структур із метою їх ополячення й окатоличення. Розвалені та знищені православні святині на Холмщині, Волині й Підляшші – незаперечні факти тодішньої політики Другої Речі Посполитої щодо колонізації й асиміляції українців. Релігійна толерантність часто не витримувала гостроти політичної та соціальної конфронтації.

Українські проблеми у новопосталій Польській державі були соціальними, економічними та культурними, водночас і політичними [36]. Економічна політика польських властей в українських землях, як вже відзначали, мала на меті гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх на аграрно-сировинний додаток до розвиненіших власне польських земель. Дешевими кредитами та державними замовленнями промисловий розвиток Польщі «А» підтримували і стимулювали, а на українських землях кредитування промислових підприємств різко обмежували. Так, у 1924 р. три галицькі банки, підпорядковані місцевим органам влади, розпорядженням Президента Польщі об'єднали в один «Банк крайового господарства», який був під контролем Варшави, фактично став інструментом економічного закабалення західноукраїнських земель.

Стимульована польською колонізаторською політикою наростаюча тенденція економічного занепаду Західної України набула рис катастрофічності: на чотири воєводства – Львівське, Станіславівське, Тарнопільське і Волинське – припадало 25 % території та 28 % населення Польщі, але тільки 16,6 % промислових підприємств і 9,8 % робітників. Штучне стримування промислового

розвитку Західної України не давало змоги вилучити з аграрного сектору краю значну кількість працездатного населення для роботи на фабриках і заводах, таким чином пом'якшити проблеми села, що задихалося від аграрного перенаселення і безземелля. У 1921 р. питома вага малоземельних, напівпролетарських селянських господарств площею до 5 га становила в Західній Україні 81,1 %, а в Центральній Польщі – 53,7 %. Становище в аграрному секторі українських земель ускладнювалося й тим, що польський уряд надавав у цьому регіоні кращі землі, вилучені внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих осадників. За їх рахунок польські власті намагалися, по-перше, змінити на свою користь національний склад населення краю, а по-друге, розраховували, що осадники стануть міцною опорою в боротьбі з національно-визвольним рухом та зміцнять «польський стан посідання», і, нарешті, по-третє, в кінцевому порядку вони мали прискорити асиміляцію українського населення. Дальшому пограбуванню українського селянства сприяла так звана «комасація». Непосильним тягарем на плечі селян лягали податки. Не в кращому становищі перебували українське робітництво та інтелігенція.

Травневий переворот 1926 р. розбудив серед українців певні надії на зміну щодо них політики правлячих кіл Польщі, які у черговий раз вдалися до тактики маневрування і гнучкіших методів державної асиміляції. Деякі далекоглядні польські політики розуміли згубність для Польщі беззастережної політики ополячення українців, що здійснювали народові демократи. Тому прихильники Ю. Пілсудського, прийшовши до влади, вирішили замінити згубну політику попередників стосовно українців згаданою державною асиміляцією. Проте, як виявилось, міняли не суть справи, а лише методи досягнення того самого результату, якого домагалися політичні супротивники пілсудчиків. Прийшовши до влади, Ю. Пілсудський виношував плани відновлення Польщі «від моря до моря». Підготовка до широкомасштабних зовнішніх акцій потребувала стабілізації внутрішнього становища в країні, зокрема на території, де компактно проживали національні меншини. Цим і пояснюється зміна акцентів офіційної політики в українському питанні.

Польська національна політика, характерна половинчастими і дискримінаційними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного й господарського життя, непослідовністю та суперечливістю щодо українців, часто нелогічними і несправедливими адміністративними заходами – спричинила конфронтацію та постійні проблеми Польщі на міжнародній арені, зумовила певну опозиційність українців польському режимові. Опозиційність виявлялась як у легальних, так і в нелегальних формах боротьби за свої права. Слід зауважити, що польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах, а це давало змогу національним меншинам, незважаючи на дискримінацію, захищати власні інтереси через офіційні канали в інститутах державної влади. Певне, саме тому вже у 1925 р. українці мали 12 своїх політичних партій, що представляли широкий політичний спектр: це – Українське національно-демократичне об'єднання, яке утворилося 1925 р.; Українська соціал-радикальна партія (1926 р.); Комуністична партія Західної України (1919 р.). У 1921 р. в південно-східних регіонах Західної України була створена Українська військова організація, яка виступала проти соціальних і національних утисків. В економіці офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель протидіяли через кооперативний рух, а у сфері культури й освіти колонізації протистояли Таємний український університет (1921–1925), Наукове товариство імені Шевченка у Львові, до якого належали понад 200 науковців, серед яких історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, літературознавці М. Возняк, К. Студинський, археолог Я. Пастернак, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса та ін. Таємний український університет та НТШ стали осередками не тільки збереження і розвитку української культури, а й формування нової генерації національної еліти. Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях була греко-католицька церква. Коли тиск польського уряду ставав нестерпним, відповідна реакція українського населення починала виходити за межі легальних мирних форм захисту власних інтересів і прав, набираючи характеру революційного, підштовхувала частину української молоді до застосування радикальніших форм боротьби за національну незалежність.

Аналіз етнополітичного процесу в новопосталій Польщі дає підстави для висновку, що і в умовах незалежності дуже непослідовною була польська політика в ставленні до національних меншин, особливо слов'янських (українці та білоруси). Пропагована ідея відродження Польщі в історичних межах сприяла загостренню протистояння між поляками і національними меншинами. Українська проблема для Польщі у повоєнній історії стала однією з найскладніших. Вона займала важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці, а також у діяльності провідних політичних партій, які в українському питанні дотримувалися, зокрема, таких концепцій: ендеки відстоювали «інкорпораційну» програму, метою якої був ідеал єдиної національної «Великої Польщі», Польщі для поляків шляхом примусової асиміляції поневолених у 1918–1923 рр. народів так званих «східних кресів», насамперед українського; пілсудчики висували гасло «федерації» Польщі й України та інших етнічних спільнот. Незважаючи на постійне коригування офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах повоєнної Польщі стратегічною метою

були полонізація й асиміляція непольського населення. Під тиском внутрішніх та зовнішніх обставин видозмінювали тільки тактичну лінію, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети. Польська держава зобов'язувалася гарантувати національним меншинам права і свободи, захист життя та недоторканість майна. Однак на практиці ці свободи ігнорували в результаті дій польського державного апарату. В 1918–1926 рр. робили спроби національного порозуміння, але значних результатів вони не дали. Відповіддю національних меншин на постійний асиміляційний державницький курс ставала активна протидія, що виявлялася в різних формах та широкому спектрі засобів їх боротьби за свої права. Послідовна асиміляторська політика польських властей, так само як зневіра у можливостях демократичного розв'язання проблем етнічних меншин, спонукали їх у боротьбі за національну справу надіятися на розвиток національно-визвольних змагань. Спроби порозуміння поляків із національними меншинами у відродженій Польській державі ще раз засвідчили надзвичайну складність руху етнічних спільнот до демократичного суспільства в багатонаціональних країнах.

Високий відсоток національних меншин, що характеризував Другу Річ Посполиту, без сумніву, культурно збагачував її, проте водночас спричиняв одну з найважливіших внутрішніх проблем, яку державна влада не змогла розв'язати. Багатонаціональність держави залишалася чинником, що серйозно ускладнював інтеграційні процеси в Польщі. Це мало для неї засадниче значення, зважаючи на факт поділів й відцентрових тенденцій. Влада не зуміла напрацювати демократичних, гуманістичних і таких, що відповідають інтересам меншин, а також держави, основ національної політики. Існування численних національних меншин погіршувало морально-політичний клімат у країні, обмежувало свободу власної зовнішньої політики. Сильні ірредентичні тенденції прямо загрожували незалежності Польщі. Не зумівши знайти шляхи вирішення етнополітичних проблем, політичні еліти країни тим самим «передали» їх у наступні роки.

Історична практика післявоєнної Польщі свідчить, що відносини між народами мають безліч аспектів, кожен із яких є порівняно самостійним і наповненим своїм змістом, що інтегрується в загальне ціле, вносить до нього багатоманітність. Тому навіть при зовнішній безконфліктності відносини між різними етносами завжди містять проблему, корені якої – в одній із сфер життя народу: в економіці чи культурі, політиці чи побуті, релігії чи мові, або й у кількох. Таким чином, гострота проблеми може бути різною. Оптимальним є варіант, коли вона не сягає рівня конфронтації, коли є сили, насамперед політичні, які шукають шляхів порозуміння. Разом із тим, знання сутності кожного з аспектів міжнаціональних стосунків у кожному конкретному випадку є ще одним аргументом пошуку взаємопорозуміння й уникнення конфронтації, а отже, успішного суспільно-політичного поступу країни.

Список використаних джерел

1. Allport G. The Nature of Prejud / G. Allport. – New-York: Anchor, 1958.
2. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001 / W. Roszkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s.
3. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
4. Żarnowski J. Społeczeństwo // J. Żarnowski, W. Mędrzecki, S. Rudnicki Społeczeństwo polskie w XX w. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2003. – S. 8–72.
5. Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель. – Available. – Режим доступу. – <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ajnenkiel.htm-84k>.
6. Michowicz W. Problemy mniejszości narodowych / W. Michowicz // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 308–348.
7. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд / Пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Мегатайл, 2001. – 496 с.
8. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.
9. Wierzbieniec W. Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym / W. Wierzbieniec. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – 403 s.
10. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі / Ю. Макар // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 164–171.
11. Włodarski P. Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej / P. Włodarski. – Warszawa: Wydawnictwo «Myśli polskiej», 1936. – 54 s.
12. Balcerak W. Ruchy narodowe a szanse realizacji ich aspiracji państwowych w XIX i XX wieku / W. Balcerak // Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku / Red. nauk. Włodzisław Balcerak. – Łowicz-Warszawa: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Instytut Historii PAN, 2000. – S. 9–16.
13. Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz U RP), 1920, nr 110, poz. 728.
14. Roos H. History of Modern Poland / H. Roos. – New York, 1966.
15. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер / Пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
16. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1921, nr 44, poz. 267.
17. Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego // Dz U RP, 1922, nr 90, poz. 829.
18. Oświadczenie rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. w

przedmiocie uznania granic wschodnich Rzeczypospolitej // Dz U RP, 1923, nr 49, poz. 333. 19. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych // Dz U RP, 1924, nr 73, poz. 724. 20. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – 134 с. 21. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 431–454. 22. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. 23. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 23–29. 24. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej / R. Wapiński // Słowianie w dziejach Europy. Studia Historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50 lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego. – Poznań, 1974. – S. 301–308. 25. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków, 1979. 26. Słowo Polskie, 1924, 18 kwietnia. 27. Grabski S. Naród i państwo / S. Grabski. – Lwów, 1922. – 178 s. 28. Chojnowski A. Koncepcje narodowościowe rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s. 29. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych // Dz U RP, 1924, nr 73, poz. 724. 30. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu // Dz U RP, 1924, nr 78, poz. 757. 31. Dz U RP, 1924, nr 79, poz. 766. 32. Mausberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mausberg. – Wrocław, 1968. 33. Слободанюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П. Слободанюк / Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. – Хмельницький, 2000. – 266 с. 34. Алексієвєць Л. М. Становище і роль православної церкви в Другій Речі Посполитій / Л. М. Алексієвєць // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця, А. М. Колодного. – Тернопіль, 2002. – Вип. 4. – С. 117–119. 35. Контралевиц Є. Церковно-релігійне життя православних українців у Польщі в 1921–1939 рр.: На матеріалах Холмщини / Є. Контралевиц // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 250 с. 36. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literacie, 1898. – 458 s.

Леся Алексієвєц

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ПОЛЬСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В 1918–1926 ГГ.

В статье на основе широкой источниковой базы и новейших научно-методологических основ проанализированы тенденции и специфика этнополитики Польши в межвоенный период, обострение противостояния между поляками и национальными меньшинствами.

Ключевые слова: Польша, этнополитика, междунациональные отношения, национальные меньшинства, этническое самосознание.

Lesya Alexiyevets

THE MAIN TENDENCIES AND PECULIARITIES OF THE ETHNO-POLITICAL PROCESS IN POLAND IN 1918–1926

On the basis of the wide sources and modern scientific-and-methodological foundations, the paper presents the analysis of the main tendencies and specificity of the Polish ethnic policy between Wars period as well as the confrontation worsening between Poles and national minorities.

Key words: Poland, ethnic policy, international relations, national minorities, ethnic self-identity.

УДК: 94: 329.7 (477+470.61+470.62) «192/193»

Володимир Бондаренко

ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА САМОСТІЙНИЦЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНУ, КУБАНИ І ТЕРЕКУ У 1929–1939 РР.

У статті аналізуються причини виникнення самостійницького руху серед донських, кубанських та терських козаків в еміграції. Вивчаються взаємини українського вільнокозацького руху та представників організацій козаків-націоналістів. Розглядається ставлення інших українських емігрантських організацій до представників «вольного казачества». Досліджується вплив іноземних спецслужб на розвиток самостійницького руху козаків Дону, Кубані та Тереку.

Ключові слова: вільнокозацький рух, еміграція, діаспора, самостійницький рух, міжвоєнний період.

Важливе значення у ХХ ст. у боротьбі за національне визволення набули парамілітарні громадські об'єднання та іррегулярні збройні формування. Події 2014–2015 рр. в Україні довели важливість державної уваги до таких формувань. Російська Федерація під час агресії проти української держави використала іррегулярні збройні формування у тому числі й козацькі. У подіях пов'язаних з анексією Криму та розв'язання війни на Донбасі важливу роль відіграли представники Донського, Кубанського, Терського козацьких військ. Російські козацькі частини і зараз ведуть війну проти нашої держави. На противагу українські державні органи за всі роки незалежності не створили необхідні умови для діяльності українських козацьких організацій. Влада недовіряла та боялася козацького руху в Україні. До того ж, і самі козацькі організації України поділилися за політичними уподобаннями. Частина навіть стала філіями ворожих до України, російських козацьких організацій. На жаль, не був використаний і досвід українського вільнокозацького руху на різних етапах його існування. Невідомою залишається діяльність самостійницьких козацьких організацій Дону, Кубані та Тереку в еміграції, хоча вони бачили в Україні свого захисника та лідера у боротьбі з російським імперіалізмом. На наш погляд, досвід українських вільнокозацьких формувань допоможе у розбудові військ територіальної оборони, добровольчих частин та військово-патріотичному вихованні молоді. З іншого боку, історія самостійницьких організацій донських, кубанських і терських козаків допоможе у веденні інформаційної боротьби та контрпропаганді на території України та Росії. Цим і обумовлена актуальність даного дослідження.

Проблема діяльності української військової еміграції та її частини Українського Вільного козацтва почала досліджуватися ще у першій половині 90-х рр. ХХ ст. З'являються й перші роботи присвячені українській військовій еміграції, в яких досліджено таборний період її існування [1]. Аспект проблеми щодо військової еміграції в таборах інтернованих різних країн було висвітлено у працях М. Павленка [2–3]. Проблеми вояків-українців, які були в полоні або інтерновані у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розглянув у своїй монографії І. Срібняк [4]. Чисельність і структура військових кадрів, підпорядкованих ДЦ УНР, знайшли відображення у статті А. Руккаса [5]. Безпосередньо дослідженням Українського Вільного козацтва у міжвоєнний період займалася Т. Осташко [6–12]. Малодослідженим залишається вільнокозацький рух у складі військової української еміграції. Фактично недослідженим є взаємодія УВК і самостійницького руху Дону, Кубані і Тереку. Отже, ці аспекти проблеми потребують подальшої уваги дослідників.

Метою статті є дослідити відносини української вільнокозацької еміграції та самостійницьких козацьких організацій Дону, Кубані і Тереку у 1929–1939 рр.

Завданнями статті є проаналізувати причини виникнення самостійницького руху серед донських, кубанських та терських козаків в еміграції. Вивчити взаємини українського вільнокозацького руху та представників організацій козаків-націоналістів. Розглянути ставлення інших українських емігрантських організацій до представників «вольного казачества». Дослідити вплив іноземних спецслужб на розвиток самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку.

У міжвоєнний період на теренах України та на еміграції існували осередки українського вільнокозацького руху, але з 1927 р. існувала організація, яка одержала назву «Вольное казачество». В українських документах воно навіть іменувалося «Вільне козацтво». Зрозуміло, що навіть серед істориків, які недостатньо ознайомлені з проблемою, виникає плутанина та непорозуміння. Декілька причин пояснюють необхідність детального дослідження цієї нової організації. По-перше, Українське Вільне козацтво безпосередньо вплинуло на засновників, організаційно-правову структуру й ідеологію «Вольного казачества». По-друге, український вільнокозацький рух активно співпрацював із цією організацією, а з 1935 р. Український

національний козацький рух (УНАКОР) і його лідер І. Полтавець-Остриця вважали себе частиною цього руху та намагалися очолити його. По-третє, українська еміграція неоднозначно ставилася до нової козацької організації, що викликало конфлікти між угрупованнями й партіями української еміграції. По-четверте, на землях Волині, на яких активно діяли осередки українського вільнокозацького руху, виникли організації «Вольного казачества» і відносини між ними були складними й суперечливими. Тому на наш погляд, необхідно розглянути взаємини як української еміграції взагалі, так і окремо українського вільнокозацького руху з новою козацькою організацією, і з'ясувати їх взаємний вплив.

Починаючи з кінця 1920-х рр. і до сьогоднішня поява самостійницького козацького руху під назвою «Вольного казачества» його конкурентами й ворогами пояснювалося діями іноземних держав, а сам рух вважався штучним і неприродним для російського козацтва. Його називали то проукраїнським, то пропольським, а дехто – німецькою інтригою. На наш погляд, причини появи «Вольного казачества» обумовлені багатьма чинниками. Вирішальну роль серед яких відігравали процеси соціально-економічного і політичного характеру в козацьких спільнотах Євразії на початку ХХ ст. Російське козацтво, на відміну від вільнокозацького руху України, мало безперервну історичну традицію та продовжувало існувати на 1917 р. Зберігалися всі привілеї, надані козацтву царатом. З іншого боку, реформи 1860–1870-х рр. впливали й на становище російського козацтва. Для багатьох військових фахівців був зрозумілим анахронізм козацького служіння, але російський імперський уряд вирішив зберегти його для охорони геополітичних інтересів в Середній Азії, на Кавказі та Далекому Сході. Громадська думка козацької інтелігенції розкололася на дві ворогуючі партії – «русофилы» та «казакоманы». Перші виступали за інкорпорацію козацтва в сучасне індустріальне суспільство, а другі – за збереження старих традицій та порядків. Таким чином, напередодні лютого 1917 р. козацькі співтовариства фактично були реліктом станового суспільства. Більшість козаків вважало себе окремою частиною росіян і виступало тільки за обмежену автономію. Існували прихильники самостійницького напрямку в розвитку козацтва, але вони були нечисленними.

Перша світова війна змінила психологію та погляди багатьох російських козаків. Переходячи до подій 1917–1920 рр., зазначимо, що російське козацтво розгублено зустріло Лютневу революцію. На це впливала традиційність козацького суспільства й екстраординарність революційних подій. На відміну від України місцеві органи козачого самоврядування зберегли владу і тільки на рівні регіонів існувало двовладдя. Козаки Росії підтримали Тимчасовий уряд у Червневій та Липневій політичних кризах 1917 р. Значна частина російських козаків послідовно виступала проти більшовиків і відновлення царської імперії. До жовтня 1917 р. донське, кубанське і терське козацтва мали вже державні об'єднання, які прагнули незалежності. Найбільш завершену форму державності мало у другій половині 1918 р. «Всевеликое Войско Донское», але в 1919 р. це державне утворення підпадало під контроль Збройних сил Півдня Росії. Тиск на козацьку верхівку й перемоги білогвардійських військ змусили керівників донського козацтва повернутися до статусу автономії. У 1920 р. поразки й відступ з території Дону відродили ідеї самостійності. У керівництві кубанського козацтва переважали прихильники автономії, хоча дехто виступав за самостійність Кубані. Підсумовуючи події 1917–1920 рр., російська дослідниця О. Кондрашенко зробила такі висновки, що статус цих утворень доріс до локально-державного рівня, з'явилася невелика група козаків, яких вона характеризує як «козаків-громадян». У 1918 р. під впливом боротьби з більшовиками та вступом австро-німецьких військ на територію європейських козацьких спільнот було проголошено незалежні козацькі держави, які не спиралися на широку підтримку козацьких мас, за винятком Кубані. Результатом цього став неприродний союз прихильників «єдиної та неподільної» Росії і козацтва. Формально козацька державність зберігалася, але події конфлікту Кубанської Ради та А. Денікіна показали підлеглий характер стосунків білогвардійців і козаків [13, с. 172–217]. Таким чином, безперервність військових дій на козацьких теренах, втручання іноземних держав у внутрішні справи колишньої Російської імперії, конфлікт між козацтвом і прихильниками Білого руху, який був проявом боротьби імперського начала із принципами самовизначення націй і навіть федералізмом, призвели до поразок козацької державності та еміграції козаків за кордон.

Наступним чинником, який вплинув на виникнення «Вольного казачества», були зв'язки представників козацьких військ з УВК та українським національно-визвольним рухом у 1917–1923 рр. На I Всеукраїнському козацькому з'їзді були присутні представники козацтва Європейської Росії, які виступили із промовама на з'їзді [14]. Серед них – К. Бардіж і майбутній керівник «Вольного казачества» Г. Білий. К. Бардіж та Г. Білий добре знали І. Полтавця-Острицю, який всю Першу світову війну воював у складі кубанських козацьких підрозділів. К. Бардіж створив на Кубані загони «Вільного козацтва» для охорони залізниць до 8 тис. осіб і підтримував тісний зв'язок з Генеральною радою «Вільного козацтва» в Україні.

Завершення громадянської війни і ліквідація козацьких державних утворень призвели до появи політичної козацької еміграції. Основними центрами міжвоєнної козацької еміграції були Болгарія,

Югославія, пізніше Франція, а інтелектуальним центром стала Чехословаччина. У Празі і зародилася нова козацька організація шляхом об'єднання кубанської та донської ініціативної груп і початок видання 10 грудня 1927 р. двотижневика «Вольное Казачество – Вільне козацтво».

У програмній заяві в першому номері видання наголошувалося на чотирьох основних програмних настановах: звільнення Дону і Кубані від окупації РРФСР та СРСР і скликання Кубанської Ради й Донського Кругу; вирішення селянського питання на Доні та іногороднього на Кубані шляхом покозачення, тобто надання рівних прав і обов'язків з козаками; національне рівноправ'я та співпраця з національними меншинами; визнання приватної власності й відмова від комуністичних експериментів. Головною помилкою боротьби 1917–1920 рр. визнавалася орієнтація на Добровольчу армію та війна проти України. Кавказькі народи і Україна визнавалися основними союзниками козацтва [15].

Малодослідженим залишається питання про зовнішньополітичну орієнтацію «Вольного казачества» і його співпрацю з іноземними урядами. Не було таємницею для сучасників і визнавалося діячами козацького самостійницького руху те, що двотижневик «Вольное казачество» видавався на кошти польського уряду і в 1920–1930-х рр. Г. Білий і його прихильники фінансувалися з Польщі.

Перейдемо до аналізу ще однієї недослідженої проблеми про взаємини «Вольного казачества» з українською міжвоєнною еміграцією, в тому числі і УВК. Єдності в поглядах щодо козацького самостійницького руху не було. В. Васюк, відомий діяч кубанської еміграції та прихильник єдиної української держави зазначав, що діячі УНР на початку існування «Вольного казачества» підтримували його. Це було обумовлено намаганням розколоти прихильників «єдиної та неподільної» Росії й спрямувати козаків проти них. Діячі УНР вважали, що козацькі республіки будуть союзниками України в боротьбі за незалежність. В. Васюк підкреслював, що пізніше вони відмовилися від цього. Ще одним фактором була залежність ДЦ УНР від Польщі, яка вимагала підтримки козаків-націоналістів [16, арк. 5, 6]. У другій половині 1930-х рр. стосунки представників УНР і «Вольного казачества» різко погіршилися й навіть поляки не змогли на це вплинути. Причиною цього стала Кубань.

Іншу позицію із самого початку існування «Вольного казачества» прийняли прихильники УВО та ОУН. В їх центральних органах з'явилися статті, в яких різко засуджувалися спроби створити самостійницький козацький рух [17–19]. Найбільшу непримиренність до «Вольного казачества» виявляли окремі члени й організації кубанців близьких до ОУН. Спостерігалася й певна спроба ставлення до козацтва з позицій великодержавності України. Це було неефективним, бо відштовхувало від українського національно-визвольного руху союзників і викликало конфлікти, тим більше в еміграції все одно було неможливо вирішити територіальні, або національні питання майбутніх державних утворень. Ще однією політичною течією у складі української політичної еміграції став гетьманський рух. У 1936 р. між Гетьманською Управою і Центральним Правлінням козаків-націоналістів було підписано угоди про встановлення дружніх відносин, що стало причиною бурхливої реакції з боку кубанців на чолі з В. Васюком.

Висвітлюючи відносини українського вільнокозацького руху з «Вольним казачеством», звернемо увагу на Волинь, де ці дві козацькі організації зіткнулися між собою. Події почалися в 1935 р., коли польський уряд надав можливість Г. Білому сформувати власні організації на території східних воєводств. Це було обґрунтовано тим, що «Вольное казачество» виступає проти СРСР, але і не підтримує незалежність України. Умовою діяльності на теренах Волині було неприйняття до них місцевого населення та існування осередку «Вольного казачества» тільки в м. Луцьку [20, арк. 1–13в.]. На Волині найбільше козаків проживало в м. Луцьку, Рівному, Володимирі-Волинському й на Любомльщині. Необхідно зазначити, що стосунки «Вольного казачества» з українськими організаціями на Волині не були однозначними. Культурно-освітні організації, а також Українське національно-демократичне об'єднання і Волинське українське об'єднання та прихильники УНР ставилися до нього більш-менш толерантно й навіть співробітничали. Інша справа щодо ОУН і УНАКОР. Діячі ОУН звинувачували козаків-націоналістів у великодержавному шовінізмі й намагання захопити Кубань. Правда, деякі окремі члени намагалися вступити до станиць з метою ведення пропаганди й агітації та використання легальних засобів для боротьби. Це викликало підозри в польській поліції та військовій розвідці. Правда, заборона приймати до лав місцевого населення не сприяла діяльності ОУН. На Волині УНАКОР вороже ставився до «Вольного казачества» через те, що його підтримувала польська влада. Можливо таке ставлення пояснювалося ще й тим, що І. Полтавець-Острияниця надав наказ про підпорядкування собі осередків «Вольного казачества» [20, арк. 9, 27–31].

Нове явище «Вольного казачества» виникло під впливом українського національно-визвольного руху, але основою були історичні зміни в козацьких регіонах на початку ХХ ст. і виникнення козацьких державних утворень у 1917–1920 рр. Важливе значення мав і конфлікт між

козацтвом та Білим рухом. Ідеологія козаків-націоналістів була відмінною від більшості російської еміграції та викликала її ворожість. Українська еміграція у зв'язку з конфліктом за Кубань також у більшості ставилася вороже до «Вольного казачества». Винятком був тільки гетьманський рух. Позиція І. Полтавця-Остряниці була суперечливою. З одного боку, він намагався захопити лідерство в новому русі, а з іншого, події на Волині викликали певну ворожість до нього. На наш погляд, діяльність українського вільнокозацького руху та «Вольного казачества» в міжвоєнний період потребують подальшого дослідження істориками.

Список використаних джерел

1. Срібняк І. В. Військова діяльність уряду УНР в Екзилі (1921–1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Срібняк Ігор Володимирович. – К., 1995. – 216 с.
2. Павленко М. І. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини / М. І. Павленко / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 92 с. – (Історичні зошити)
3. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: Ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. І. Павленко / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 352 с.
4. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи / І. Срібняк. – К.: КДУ, 2000. – 280 с.
5. Руккас А. Кадровий потенціал унерівської військової еміграції (друга половина 1920-х – кінець 30-х рр.) / А. Руккас // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 72–92.
6. Осташко Т. Документи українських архівів у США про формування і розвиток гетьманського руху у 1919–1931 рр. / Тетяна Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 318 с. – С. 37–63.
7. Осташко Т. До історії українського вільнокозацького руху в еміграції (1919–1945 рр.) / Т. Осташко // Історія України. – 2000. – № 45. – С. 1–4.
8. Осташко Т. С. Павло Скоропадський – лідер українського Гетьманського руху / Т. С. Осташко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 96–110.
9. Осташко Т. С. П. Скоропадський – чільний репрезентант гетьманського руху / Т. С. Осташко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – 311 с. – С. 174–184.
10. Осташко Т. С. Політичні амбіції Івана Полтавця-Остряниці / Т. С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 180 с. – С. 147–170.
11. Осташко Т. С. Український монархічний рух за даними польських військових спецслужб (dwójka) / Т. С. Осташко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Національний університет «Острозька академія», Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. Алла Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету Острозька академія, 2007. – 500 с. – С. 351–360.
12. Осташко Т. С. Український козацький рух в еміграції (1919–1939) / Т. С. Осташко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4 (Збірник наукових праць кафедри історії України та зарубіжних країн, № 1). – 464 с. – С. 285–294.
13. Кондрашенко О. В. Войско Донское и процессы возрождения Российской государственности на Юге России в период гражданской войны, 1917 – нач. 1920 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Кондрашенко Ольга Владимировна. – Волгоград, 2001. – 281 с.
14. Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3. X. 1917 (Зі спогадів) / Я. Водяний // Українське Козацтво. – 1977. – № 4. – С. 30–34.
15. Вольное казачество // Вольное Казачество. – 1927. – № 1. – С. 1–3
16. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 4465, оп. 1, спр. 434, 43 арк.
17. К. П. Вільне Козацтво / Петро К. // Розбудова Нації. – 1928. – № 6. – С. 251–252.
18. Про одну плутанину понять // Сурма. – 1932. – № 7. – С. 5–6.
19. Булашенко. До східних проблем України / Булашенко // Розбудова Нації. – 1933. – № 7–8. – С. 165–174.
20. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2904, 308 арк.

Владимир Бондаренко

ОТНОШЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ВОЛЬНОКАЗАЧЬЕЙ ЭМИГРАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИЙ КАЗАКОВ-САМОСТЕЙНИКОВ ДОНА, КУБАНИ И ТЕРЕКА В 1929–1939 ГГ.

В статье анализируются причины возникновения движения за самостоятельность среди донских, кубанских и терских казаков в эмиграции. Изучаются взаимоотношения украинского вольноказачьего движения и представителей организаций казаков-националистов. Рассматривается отношение других украинских эмигрантских организаций к представителям «вольного казачества». Исследуется влияние иностранных спецслужб на развитие движения за самостоятельность казаков Дона, Кубани и Терка.

Ключевые слова: вольноказачье движение, эмиграция, диаспора, движение за самостоятельность, межвоенный период.

Volodymyr Bondarenko

RELATION BETWEEN UKRAINIAN FREE COSSACKS EMIGRATION AND ORGANIZATIONS FIGHTERS FOR THE INDEPENDENCE OF THE DON, KUBAN AND TEREK RIVER IN 1929–1939

The article analyzes the causes of the movement for independence among the Don, Kuban and Terek Cossacks in exile. It examines the relationship between Ukrainian Free Cossacks movement and representatives of the Cossack nationalists. We consider the attitude of other Ukrainian emigre organizations to representatives of «Free Cossacks». The influence of foreign secret services on the development of the movement for independence of the Cossacks of the Don, Kuban and Terek.

Key words: Free Cossacks movement, emigration, diaspora, the movement for independence, the interwar period.

УДК 94(477) «1930/1933»

Павло Сацький

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ КУРСІ СРСР НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Проблемі зламу системи міжнародного порядку у період світової економічної кризи 1929–1933 рр. присвячено чимало уваги в науковій літературі. Автор статті у контексті світової економічної кризи та її політичних і соціально-економічних наслідків розглядає українське питання і його актуалізацію, яка відбувається на фоні активізації зовнішньоекономічної політики СРСР. УСРР забезпечувала більшу частину хлібного експорту СРСР і тому в ситуації світової економічної кризи зростає політичне значення цієї республіки. Хлібний експорт СРСР за заниженими цінами, так званий «червоний демпінг», давав можливість активно впливати на політику окремих держав і міжнародну політику загалом. Низьку експортну ціну на радянський хліб забезпечувала можливість його вилучення у селян, що мало наслідком Голодомор в Україні.

Ключові слова: хлібний експорт, договори «Про ненапад», «червоний демпінг», Мала Антанта, Голодомор.

Незважаючи на відсутність становища суб'єкта міжнародного права в українського народу, українське питання відіграло значну роль у системі міжнародних відносин на початку 1930-х рр. Хоча української проблематики мало торкалися у відносинах між собою держави від позиції яких залежала політична ситуація в Європі, проте, це питання безпосередньо стосувалося Радянського Союзу і держав-його сусідів, до складу яких входили українські етнічні території. Українські етнічні території несли в собі великий економічний потенціал як ресурсний, завдяки аграрній базі УСРР, так і геополітичний, перебуваючи у складі потенційно ворогуючих держав, кордони яких проходили саме по українських територіях. Ці важелі впливу активно використовують на початку 1930-х рр. як СРСР так і Польща, Румунія та інші держави Європи. Особливе місце у зовнішньополітичному курсі країн Європи посідало питання хлібного експорту, в контексті якого Голодомор в Україні мав вагоме міжнародне значення.

Проблематиці українського питання в європейських міжнародних відносинах присвячено праці українських авторів [1]. Деяку увагу даній проблематиці присвячено радянськими дослідниками, які розглядали саму зовнішню політику СРСР у тенденційному напрямку, у тому числі й її економічну складову [2–3]. Проте, питання безпосереднього впливу політики хлібного експорту СРСР на систему міжнародних відносин лишається малодослідженим і потребує окремого дослідження.

Метою статті є дослідження ролі й місця економічного і геополітичного потенціалу українських територій у формуванні нової системи міжнародних відносин у Європі на початку 1930-х рр.

Історично, у процесі становлення світової системи розподілу праці на рубежі XIX–XX ст., склалося так, Російська імперія, правонаступником котрої у деяких аспектах міжнародної політики намагався стати СРСР, забезпечувала значну частину торгівельного балансу європейського ринку продовольства. Аграрний потенціал України посідав провідне місце у забезпеченні цієї частки ринку. Після Першої світової війни і встановлення радянської влади в Росії (далі – РСФРР) та Україні (далі – УСРР) радянські уряди здійснюють спроби відновлення обсягів участі у забезпеченні продовольчого балансу, оскільки західні європейські держави також відчували потребу надходження на власні ринки продовольства із держав, що утворилися на територіях колишньої Російської імперії [4, с. 158–162]. Тому питання продовольчого експорту Радянської Росії й України стало інструментом зовнішньополітичного курсу радянських урядів. У період 1920-х рр. радянським

республікам кожній окремо і, згодом, СРСР не вдалося забезпечити для себе колишню російську частку в продовольчому балансі Європи. Ситуація, котра склалася в економіці європейських держав на початок 1930-х рр., створила для СРСР можливість відновити для себе можливість забезпечувати колишні обсяги в розмірі тієї значної частки продовольчого балансу Європи, яка належала Росії до Першої світової війни. Це було реалізовано ціною великої кількості жертв політики сталінського керівництва СРСР.

Початок 1930-х рр. був насиченим вагомими подіями на міжнародній арені. Зокрема, укладалися численні міжнародні договори, котрі як безпосередньо так і опосередковано стосувалися України, не зважаючи, що вона від 1923 р., фактично, втратила статус суб'єкта міжнародного права. Розглядаючи міжнародний аспект Голодомору в Україні 1932–1933 рр., необхідно окреслити основні питання міжнародних відносин у Центральній Європі, які безпосередньо торкалися проблеми статусу українських етнічних територій. Українські території перебували у складі чотирьох держав, а саме Чехословаччини (Підкарпатська Русь), Польщі (Східна Галичина, Волинь, Холмщина і Підляшшя), Румунії (Бессарабія і Північна Буковина) і СРСР (території під юрисдикцією Раднаркомів УСРР).

Навколо питання міжнародного статусу українських територій сформувалися численні територіальні суперечності, окреслені у актах міжнародно-правового характеру. У Радянського Союзу впродовж 1920–1930-х рр. були складні територіальні відносини із усіма сусідніми державами на західному кордоні й значну частку протяжності того кордону становили етнічні українські території, які перебували у складі Польщі й Румунії. Переважно, через призму тих територіальних відносин із сусідніми державами здійснювався зовнішньополітичний курс Радянського Союзу. Світова економічна криза 1929–1933 рр., яка вразила своїми наслідками усі розвинені індустриальні держави Європи, створила для СРСР можливість активізувати європейський напрямок своєї зовнішньої політики і значне місце у цьому процесі посіло «українське» питання.

Проблеми врегулювання прикордонних відносин між СРСР і державами, у складі яких перебували українські території, було врегульовано упродовж 1919–1924 рр., залишалась відкритою лише проблема встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Румунією на ґрунті не визнання СРСР анексії Бессарабії [5, с. 15]. Проте, зберігалась нагальна необхідність забезпечення гарантій непорушності цієї системи договорів. Тому після здійснених за ініціативою СРСР і Німеччини спроб перегляду системи міжнародних відносин у Центральній Європі у 1922 р. [4, с. 245–248], а також спроб Італії встановити своє домінування на Балканському півострові та у Дунайському регіоні за ініціативою Франції здійснюються заходи по зміцненню системи безпеки у Європі. Оновою цих заходів стає укладення 1925 р. системи Локарнських договорів. Наступним логічним кроком стає ініціатива Франції й США з укладення пакту «Про заборону війни як засобу національної політики» 1928 р., більш відомий, як пакт «Бріана-Келлога».

Укладення пакту «Про заборону війни як засобу національної політики» змінило парадигму територіальних відносин СРСР із сусідніми державами (особливо це стосувалося Польщі й Румунії). За укладенням Пакту і приєднанням до нього Радянського Союзу відбулося підписання Московського Протоколу 1929 р. «... про дострокове запровадження у дію Паризького договору від 27 серпня 1928 р. про відмову від війни як засобу національної політики» між СРСР і сусідніми із ним державами (Польщею, Румунією, Латвією та Естонією). Радянський Союз продемонстрував, що він є одним із центрів формування системи міжнародного права поряд із фундатором і гарантом функціонування Версальської системи у Центральній Європі, Францією, та Лігою Націй (у даному разі, аналогом поняття «реєстратор» міждержавних актів). СРСР, будучи сусідом тих держав, мав більш вагомий можливості гарантувати їх безпеку ніж Франція. Зважаючи на систематичну небезпеку перегляду Версальської системи, ініційовану зі сторони Німеччини, Італії, Угорщини, держави Центральної Європи потребували додаткових гарантій, особливо зі сторони Радянського Союзу, який перебував поза Версальською системою міжнародних відносин.

Світова економічна криза 1929 р. структурно вразила економіку аграрних держав Центральної Європи. Великі індустриальні країни втратили можливість закупівлі аграрної продукції за цінами, які були обґрунтовані потребами економіки аграрних держав. Серед найвразливіших аграрних держав Центральної Європи необхідно відзначити Румунію, Угорщину, Югославію, Болгарію, до певної міри Польщу [6, с. 50]. Кризові явища у тих країнах поглиблював своєю зовнішньоекономічною політикою СРСР, реалізуючи індустриальним державам свою аграрну продукцію за демпінговими цінами [7, с. 16–17]. Агресивне проникнення радянської продукції відбувалося на ринках таких держав як Німеччина, Великобританія, Франція, Чехословаччина, тобто радянський демпінг проникав на традиційні ринки для аграрних держав Центральної Європи. «Великі» держави здійснювали спроби врегулювати економічну ситуацію у регіоні, організовуючи міжнародні конференції. Франція прагнула використати дипломатичний інструментарій заради збереження і зміцнення Версальської

системи, зважаючи на її сильні позиції у міжнародних фінансах. Італія намагалася посилити вплив у Дунайському регіоні, а Німеччина намагалася переглянути ключові позиції Версальського і Сен-Жерменського договорів, особливо у частині можливості здійснення аншлюсу Австрії [8, с. 53]. Франція активно просувала ідеї Пан-Європи і створення Дунайської федерації з метою подолати кризу в країнах Центральної Європи [9, с. 132–146], а Італія у 1932 р. пропонувала проект відновлення Австро-Угорської держави [10, с. 90].

Світова економічна криза 1929 р. призводить до перегляду системи міжнародних відносин і безпеки у Європі. Зокрема економічні проблеми однакового походження і зі спільними проявами змушують європейські держави до пошуку можливостей взаємної інтеграції заради подолання цих проблем. У 1930 р. виникає ідея створення Європейського союзу, а також висувуються ідеї економічної інтеграції у Дунайському регіоні за аналогом економічної федерації у Австро-Угорщині до 1918 р. Ідея Пан-Європи (Європейського Союзу) полягала у створенні системи квотування ринку сільськогосподарської продукції та аграрного кредитування [8, с. 49–53].

Дунайська федерація передбачала формування європейського ринку на преференційних засадах, тобто, надання взаємних преференцій у торгівлі країнами, що мали скласти федерацію, а також преференції мали надати тим державам у торгівлі «великі» держави-споживачі аграрної продукції центральноєвропейських аграрних країн. Дунайська федерація мала на меті також протистояти радянській торговій експансії на світові ринки і розгортанню революційної пропаганди в країнах Центральної Європи, у яких економічна ситуація набула на 1932 р. катастрофічного стану [6, с. 50–61].

Голодомор в Україні 1932–1933 рр., спричинений примусовим масовим вилученням продовольства у селян, став засобом керівництва СРСР для оперативного наповнення світового ринку продовольства за демпінговими цінами і, відповідно, здійснення власної агресивної зовнішньої політики. Потреба для Радянського Союзу регулярно мати продовольчий резерв зумовлювалася спробами своєрідного «шантажу» країн Європи з радянської сторони фактом наявності ресурсів для продажу їх на ринках Європи за демпінговими цінами. Упродовж 1931–1933 рр. систематично відбуваються конференції із питань обмеження озброєнь. Радянський Союз на них відіграв ключову роль, тримаючись осібно від позицій інших провідних держав і висувуючи власні ініціативи. Обсяги наявного у Радянського Союзу резерву і собівартість наявного продовольства повинні були переконати опонентів СРСР у міжнародних конференціях з питань безпеки і обмеження озброєнь, які відбувалися у 1931–33 рр., в рішучому прагненні зміцнити свої політичні позиції й наявності для здійснення цієї політики засобів економічного тиску.

Користуючись своїми можливостями експорту продовольчого ресурсу на європейські ринки за заниженими цінами, СРСР намагався здобути для себе ключові позиції на міжнародній арені. Зокрема, на Женевській конференції 1931 р. СРСР висуває ідею укладення Пакту «Про економічний ненапад», який мав запобігати актам здійснення державою зовнішньоекономічної діяльності, а особливо блокування [11, с. 342–344]. Проблема блокування для Радянського Союзу мала гостроту зважаючи на прагнення Польщі й Румунії, пов'язаних військово-політичними угодами прихованого антирадянського характеру, стримувати можливості СРСР у повній мірі реалізувати його економічний, геополітичний і транспортний потенціал заради зміцнення власних економічних позицій в Європі [12, с. 374–375]. Також ті дві держави мали складні територіальні стосунки із Радянським Союзом на ґрунті питання статусу українських етнічних територій Бессарабії, Північної Буковини (у складі Румунії) й Східної Галичини та Волині (у складі Польщі). «Блокуюча» геополітична функція Польщі й Румунії була спрямована переважно на стримування потенціалу УСРР і, відповідно, мала на меті стояти на заваді політичному, економічному і правовому тяжінню прикордонних етнічно українських територій тих держав до єдності із УСРР.

Польща й Румунія мали підстави відчувати себе у небезпеці у зв'язку з постійним тиском з радянського боку щодо питання українських етнічних територій у їх складі. У 1924 р. ділові кола Великої Британії й США розглядали можливість у контексті реалізації Плану Дауеса долучити до світової системи розподілу праці й Радянський Союз, виправивши на його користь кордони із Польщею та Румунією [13, с. 71]. Проте, цій позиції протистояла Франція та її союзники у Центральній Європі, і цим закладалися очевидні геополітичні бар'єри загальноєвропейської економічної інтеграції. Так і на Женевській конференції 1931 р. Пакт «Про економічний ненапад» за активної французької опозиції не отримав схвалення.

Свої, здебільшого, не вдалі ходи в рамках глобальних дипломатичних заходів на початку 1930-х рр., які давали, здебільшого, популярність, а не реальні переваги, СРСР компенсував укладенням договорів із сусідніми державами «Про ненапад» у 1932 р. Робота над ними розпочалася задовго до їх підписання, оскільки договори подібного змісту Радянський Союз мав із Німеччиною та Литвою від 1926 р. У 1932 р. Радянський Союз, як і у 1929 р. із укладенням Московського протоколу, засвідчує свою здатність бути «реєстратором» підвалин системи міжнародних відносин

у Центральній Європі. Він ініціює й укладає договори «Про ненапад» із усіма сусідніми країнами, окрім Румунії, та із Францією. Основною позицією тих договорів було питання визнання територіальної цілісності країнами-підписантами навзаєм, але Радянський Союз відмовився визнавати територіальну цілісність Румунії із-за «бессарабського» питання, щоправда готовий був гарантувати відмову від вирішення його на свою користь військовим шляхом [14, с. 579–580]. Таким чином, у системі договорів, що мала зміцнити Версальську систему, залишалася слабка ланка – «бессарабська» проблема і вона стала надалі вагомим засобом тиску на міжнародні позиції провідних європейських держав.

У 1931 р. виникає ініціатива Президента США Г. Гувера щодо накладення річного мораторію на сплату міждержавних боргових та репараційних зобов'язань, в результаті котрої ті платежі припиняються і, згодом, скасовуються взагалі. Оскільки корені світової економічної кризи були у системі обігу цінних паперів і фінансів, то й заради її врегулювання США прагнули відновити обсяги виробництва товарів і послуг у себе і в країнах Європи, заморозивши функціонування міжнародного фондового ринку та фінансового обігу і локалізувавши тимчасово проблемні й найглобалізованіші галузі світової економіки. Доведення обсягів виробництва у реальному секторі економіки країн Західної Європи до рівня, відповідного обсягові наявних фондів цінних паперів та фінансових ресурсів, які стали носіями кризи із-за блокади каналів обігу численними банкрутствами банківських й інших фінансових установ, мало на меті здобути можливість розблокувати їх обіг завдяки забезпеченню обсягами виробництва у реальному секторі економіки фондів цінних паперів та заблокованих фінансових ресурсів [8, с. 53]. Стрімкі темпи зростання у реальному секторі економіки могла забезпечити лише Німеччина, що створювало передумови відновлення її військового потенціалу та обсягів військового виробництва. Кооперація виробничих потужностей аграрної продукції країнами у Дунайському регіоні мала надати можливість натуралізувати товарообмін між тими державами, нарощуючи обсяги виробництва.

Реальний же сектор економіки СРСР демонстрував стрімкі темпи зростання на фоні депресії в країнах Європи й невдалих потуг до її подолання. Радянська економіка не була обтяженою фондовими зобов'язаннями й фінансовою складовою. Радянський Союз прагнув розвивати зовнішньоекономічні відносини із державами Західної Європи та США й мав надійні можливості здійснювати їх на товарообмінній основі, використовуючи і такий «специфічний» товар як золото та політичні домовленості. Серед останніх важливу роль відігравали численні зовнішньополітичні заходи СРСР, які слід розділити на дві групи: стосунки із сусідніми державами, надаючи їм гарантії ненападу, а також розбудова на новітніх засадах відносин із державами Західної Європи (зокрема колишніми членами Антанти у Першій світовій війні). У першій групі зовнішньополітичних заходів перевагу мали відносини із Польщею, від транзитного потенціалу якої залежали торгівельно-економічні відносини Радянського Союзу із Німеччиною. Ключова роль у можливостях реалізації потенціалу СРСР належала Румунії, яка контролювала гирло Дунаю, зважаючи на відсутність дипломатичних відносин із цією державою через невирішеність «бессарабського» питання, Радянський Союз був позбавлений змоги проводити власну політику у Дунайському регіоні.

Спекулюючи на транзитних потребах СРСР і Німеччини, Польща намагалась добитися домінуючого становища у Центральній Європі, впливаючи навіть на блок Мала Антанта через Румунію (лише із двома центральноєвропейськими державами у СРСР був спільний кордон – Польщею та Румунією, а також від 1925 р. існувала польсько-румунська військова конвенція, спрямована супроти Радянського Союзу).

У 1932 р. Румунія прагнула добитися укладення із СРСР договору «Про ненапад» із гарантією з радянської сторони територіальної цілісності Румунії, оскільки у складі цієї держави перебувала Бессарабія (колишня провінція Російської імперії, окупована Румунією у грудні 1917 р., анексована і згідно «Бессарабського протоколу» 1920 р., підписаного між країнами Антанти, визнана складовою Румунії, а у 1924 р. той протокол було ратифіковано Францією і Великобританією). Завдяки контролю гирла Дунаю Румунія обмежувала змогу реалізувати економічний і транспортний потенціал УСРР. «Бессарабське» питання створювало для Румунії можливість здобути сприяння безпеці її кордонів від агресивної позиції СРСР, зокрема зі сторони Польщі та Франції. За цієї ситуації, для Радянського Союзу виникала можливість, піднімаючи на міжнародній арені «бессарабське» питання, здійснювати тиск на гарантів й союзників Румунії, а особливо на прорумунські союзи у Центральній та Південній Європі.

Друга група зовнішньополітичних заходів Радянського Союзу мала на меті конвертувати стрімке зростання економічного потенціалу в зміцнення впливу СРСР на світові міжнародні відносини й систему безпеки у Європі. Заради цього Радянський Союз висував на Женевських конференціях на початку 1930-х рр., присвячених питанням роззброєння, власні ініціативи створення реальних гарантій безпеки у Європі. Особливе місце посідала ініціатива щодо укладення «Пакту про економічний ненапад», котрий повинен був забезпечити для Радянського Союзу змогу

інтегруватися у міжнародну систему економічних відносин, що необхідно було для отримання необхідних у політиці індустріалізації ресурсів.

У тих політичних умовах СРСР в своїй внутрішній політиці здійснює заходи по колективізації сільського господарства, які у 1932–1933 рр. увінчав штучний Голодомор в Україні, центральному чорноземному регіоні Росії, Казахстані тощо. Колективізація створювала радянському керівництву умови для вилучення у планованих обсягах продовольства й реалізувати його у прогнозованих обсягах на світовому ринку. Найперспективніші напрямки транзитної реалізації означив Дунайський регіон і Південну Європу. Оскільки контроль гирла Дунаю здійснювався Румунією, СРСР повинен був зважати на позицію сусідньої держави із якою не мав дипломатичних відносин до 1934 р., проте, були територіальні суперечності із-за статусу Бессарабії. Радянський Союз неодноразово наполягав на наданні для нього можливості вільного транспортування власної продукції річкою Дунай [15, с. 235–236]. Відповідно, СРСР намагався завантажити головні доступні йому транспортні шляхи Європи та зайняти провідне місце у забезпеченні продовольчого балансу в Європі.

Зі зростанням економічного та військового потенціалу СРСР, виникає потреба забезпечення гарантій ненападу сусіднім з Радянським Союзом країнам Центральної Європи. Паралельно із тими заходами відбувається скасування частини положень Версальської системи у Європі. Зокрема, у частині заходів політичної та економічної ізоляції СРСР за допомогою «санітарного бар'єру». Цей бар'єр складали сусідні держави, Польща та Румунія, суверенітет і територіальну цілісність яких Франція забезпечувала своєю дипломатичною діяльністю країни-переможниці у Першій світовій війні.

Комплекс договорів «Про ненапад» 1932 р. стає частковим проривом «бар'єру». Фактично геополітична ситуація змінилася завдяки частковому залученню СРСР до гарантування Версальської системи, але стимулювала у Німеччині й Польщі розроблення планів перегляду статусу українських територій, які перебували в складі СРСР у подальші роки. Радянський Союз мав на меті забезпечити стабільність свого місця у забезпеченні продовольчого балансу в Європі, а також стратегічно важливі регіони для політичної та економічної експансії. У цьому контексті була необхідність забезпечити контрольовану структуру суспільства на українських етнічних територіях. Результати вчиненого Голодомору дали можливість зменшити у структурі українського суспільства частку неконтрольованого селянства і надалі вільно її корегувати.

Насамкінець, слід відзначити, що проблематика Голодомору українського народу в розрізі зовнішньополітичного курсу СРСР наприкінці 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. потребує подальшого дослідження, оскільки на основі економічних і політичних результатів реалізованої політики Радянський Союз здобув собі відповідне міжнародне становище, відбулась і трансформація «українського питання» у міжнародних відносинах. Тому подальше дослідження цієї тематики дає можливість більш повно оцінити динаміку «українського питання» у міждержавних відносинах 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Нариси з історії дипломатії України / за ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
2. Иоффе А. Е. Внешняя политика Советского Союза. 1928–1932 / Отв. ред. Акад. И. М. Майский / А. Е. Иоффе. – М.: Наука, 1968. – 487 с.
3. Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР / Д. Д. Мишустин. – М.: Издательство ВО «Международная книга», 1938. – 224 с.
4. Материалы Генуэзской конференции (подготовка, отчеты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). – М.: НКВД, 1922. – 463 с.
5. Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Уполномоченному СССР по переговорам с Румынией Б. С. Стомонякову, в Ригу. 7 января 1932 г. // Документы внешней политики СССР. – У 24 тт. – Т. 15. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 868 с.
6. Планы Франции в Дунайском бассейне // Мировое хозяйство и мировая политика. – М., 1932, № 6 (июнь).
7. Иоффе А. Е. Внешняя политика Советского Союза в период первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дис... доктора ист. наук. – М.: Институт истории АН СССР, 1966. – 38 с.
8. Протокол об Австрии, подписанный в Лозанне, 15 июля 1932 г. (Введение-справка) // Международные долги. Разоружение. Доклад Комиссии Литтона по Маньчжурскому вопросу (Сборник документов по международной политике и международному праву). Выпуск V / Под ред. Антонова К. В. – М.: Издание НКВД, 1933. – 184 с.
9. Левин В. Дунайская федерация / В. Левин // Советское государство. – М.: Коммунистическая Академия. Институт советского строительства и права, 1932, № 3 (март).
10. Хорватовский В. Кризис Версальской системы и Пакт четырех / В. Хорватовский // Советское государство. – 1933. – № 5.
11. Советский проект протокола об экономическом ненападении. 18 мая 1931 г. // Документы внешней политики СССР. – У 24 тт. – Т. 14. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 872 с.
12. Инструкция Министра Иностранных дел Польши А. Скиншиньского посланнику Польши в Бухаресте Ю. Велёвейскому по вопросу о политике Польши на Балканах в связи с предложением Советского правительства заключить пакт о ненападении. Совершенно секретно. Варшава, 21 февраля 1925 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – У 16 тт. – Т. 4. – М.: Издательство «Наука», 1966. – 621 с.
13. Варга Е. План Дауэса и мировой кризис 1924 года / Пер. с рукописи Шуль-Шенталь. – М.: Московский рабочий, 1925. – 127 с.
14. Телеграмма Временного Поверенного в Делах СССР во Франции Народному Комиссару Иностранных Дел СССР М.М.Литвинову. 17 октября 1932 г. // Документы внешней политики

СССР. – У 24 тт. – Т. 14. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 872 с. 15. Нота Полномочного Представителя СССР во Франции Министру иностранных Дел Франции Бриану. 7 апреля 1931 г. // Документы внешней политики СССР. – У 24 тт. – Т. 14. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 872 с.

Павел Сацкий

УКРАИНСКИЙ ВОПРОС ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ КУРСЕ СССР ВНАЧАЛЕ 1930-Х ГГ.

Проблеме слома системы международного порядка в период мирового экономического кризиса 1929–1933 гг. посвящено достаточно внимания в научной литературе. Автором статьи в контексте мирового экономического кризиса и его политических и социально-экономических последствий рассматривается украинский вопрос и его актуализация в системе международных отношений, которая происходила на фоне активизации советской внешнеэкономической политики. УССР обеспечивала большую часть советского хлебного экспорта, что обусловило в ситуации мирового экономического кризиса рост политического значения этой республики СССР. Хлебный экспорт СССР за заниженными ценами, так называемый «красный демпинг», давал возможность активно влиять на политику отдельных государств и на международную политику в целом. Низкую цену на советский хлеб обеспечивала возможность для советского руководства изымать его у крестьян, что стало одной из предпосылок Голодомора в Украине 1932–1933 гг.

Ключевые слова: хлебный экспорт, договора «О ненападении», «красный демпинг», Малая Антанта, Голодомор.

Pavlo Satsky

UKRAINIAN QUESTION IN FOREIGN POLICY OF THE USSR EARLY 1930S.

The problem of breaking a system of international order during the global economic crisis in 1929–1933 is devoted a lot of attention in the scientific literature. In this context the author of this article examines the Ukrainian question and its actualization, which takes place against the background of intensification of USSR foreign policy. Ukraine provided most of the Soviet Union's grain exports and then in a situation of global economic crisis, political importance of this Soviet republic is growing. Soviet Union's grain exports at low prices, so-called «red dumping» enabled the USSR actively influence the policy of individual states and international politics in general. The low export price of the Soviet bread provided a possibility of removal it from peasants, which resulted Holodomor in Ukraine.

Key words: grain's exports, non-aggression treaties, red dumping, Little Entente, Holodomor.

УДК [37.035.6:372.4](438:477.83–25)»1918/1939»

Оксана Руда

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СФЕРІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА)

Висвітлено політику Другої Речі Посполитої в сфері початкової освіти. Охарактеризовано основні тенденції розвитку народного шкільництва Львова міжвоєнного періоду. Відзначено, що за умов політики колонізації, українське, німецьке та єврейське населення Львова створювало та розвивало приватні національні початкові навчальні заклади.

Ключові слова: освітня політика, національні меншини, народне шкільництво, Друга Річ Посполита, політика колонізації.

Сучасні вчені чимало уваги приділяють дослідженню історії Галичини міжвоєнних років. Саме у цей період край, усупереч волі місцевого населення, внаслідок поразки ЗУНР в українсько-польській війні 1918–1919 рр., потрапив під юрисдикцію Другої Речі Посполитої. Поряд з суспільно-політичними змінами, значні зрушення тут відбулися також у царині освіти. Одразу після включення краю до складу Польської держави активно розгорнулася політика колонізації, спрямована передовсім на культурно-освітню сферу. Результати цієї політики можна простежити у контексті розвитку народного шкільництва Львова, що належав до найбільших адміністративних і культурно-освітніх осередків Польщі.

Джерельною базою статті послужили нормативно-правові документи, які регулювали діяльність освітніх закладів Другої Речі Посполитої, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, зокрема, фонду 179 «Кураторія Львівського шкільного округу».

Певні аспекти досліджуваної проблеми вже аналізували українські й іноземні вчені. Зокрема, освітню політику Другої Речі Посполитої щодо національних меншин висвітлили польські науковці М. Сирник [22] та У. Врублевська [24]. Історію міжвоєнного Львова, зокрема, культурно-освітнє життя міста, представив польський учений А. Бонусяк [19]. Окремі аспекти польської національної політики в галузі освіти і реформування освітньої системи висвітлили Л. Алексієвець [11] та П. Чорній [18]. Соціально-економічне становище та культурно-освітнє життя німецької меншини Галичини міжвоєнного періоду дослідив П. Сіреджук [17]. Проблемам розвитку єврейської освіти 1919–1939 рр. присвячена праця В. Меламеда [15].

Метою публікації є характеристика особливостей розвитку національної політики Другої Речі Посполитої в сфері початкової освіти та висвітлення формування народного шкільництва Львова окресленого періоду.

Реалізація мети дослідження передбачає вирішення таких завдань: формування освітньої політики Польської держави та її реалізація на теренах Галичини; вплив полонізаційних процесів на розвиток початкової освіти населення Львова; з'ясування місця українських, німецьких та єврейських початкових шкіл в освітній системі польської держави.

Одним з найбільших адміністративних, економічних, культурно-освітніх і наукових осередків Другої Речі Посполитої був Львів. За кількістю населення Львів також належав до найбільших міст Польщі: 219 тис. у 1921 р. і 318 тис. у 1939 р. За матеріалами перепису населення 1921 р. (зауважмо, що вказаний перепис не міг точно назвати кількість українців, бо значна їх частина його бойкотувала), тут проживало 62,2 % поляків, 27,6 % євреїв, 9,1 % українців, 0,74 % німців, а також загалом близько 0,36 % чехів, французів, румунів, угорців, англійців, австрійців та ін. У травні 1930 р. до Львова були приєднані Голоско Мале, Замарстинів, Знесіння, Клепарів, Кульпарків, Сигнівка та частини деяких інших приміських громад, внаслідок чого населення міста збільшилося на 44,1 %. За матеріалами перепису 1931 р. (польська влада змінила критерій національності на критерій рідної мови), 63,5 % населення визнали рідною мовою польську; 24,1 % – їдиш або іврит; 11,3 % – українську або русинську; 0,8 % – німецьку, а загалом 0,3 % – російську, чеську та ін. Попри те що поляки кількісно переважали у Львові, загалом у Галичині вони становили меншість, не більше 15 % населення [14, с. 172–173, 184–186].

Польський уряд переймався чисельним переважанням непольського населення в краї не даремно, адже від цього залежали внутрішня безпека та стабільність східних теренів. Враховуючи це, держава спрямувала чималі зусилля на полонізацію галичан, намагаючись через систему освіти реалізувати політику національної асиміляції (проголошену ендеками) чи державної асиміляції (підтримувану режимом «санації»), навіть усупереч взятим на себе міжнародним зобов'язанням щодо ставлення до національних меншин.

Вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя етнічних груп у тогочасній Польській державі гарантували не лише документи, що стосувалися внутрішнього життя, а й міжнародні угоди. Відповідно до так званого Малого Версальського договору від 28 червня 1919 р., ратифікованого сеймом 31 липня 1919 р., польський уряд в односторонньому порядку зобов'язався забезпечити національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав. Зокрема, згідно зі ст. 8 і 9, польська сторона зобов'язувалася надати представникам національних меншин рівні права на заснування та утримання власним коштом шкіл та інших виховних закладів, а також забезпечити отримання початкової освіти рідною мовою з обов'язковим вивченням польської мови [4, с. 1938–1939]. Відповідні представництва Ліги Націй мали право контролювати виконання Польщею взятих на себе зобов'язань (ст. 12), однак уже в вересні 1934 р. Польська держава в односторонньому порядку призупинила чинність цієї статті договору.

Забезпечувати права національних меншин на своїх теренах зобов'язалися також 18 березня 1921 р. сторони – підписанти Ризького мирного договору. Відповідно до ст. 7 цього договору, українці, подібно до росіян і білорусів, отримали право, у межах внутрішнього законодавства, розвивати рідну мову та культуру, засновувати національні школи, безперешкодно провадити богослужіння та організувати церковне життя [1, с. 626–627]. 5 листопада 1937 р. Польща та Німеччина підписали декларацію про охорону польської та німецької меншин [22, с. 17].

Ставлення Польської держави до національних меншин регулювалося також внутрішніми законами та розпорядженнями. Конституція 17 березня 1921 р., спираючись на норми міжнародного права, підтверджувала правовий статус національних меншин. Так, ст. 109 гарантувала право збереження власної національності, розвиток мови та національних особливостей, а ст. 110 повторювала ст. 8 Версальського договору стосовно заснування й утримання різноманітних організацій та освітніх закладів. Інші права національних меншин регламентували ст. 111, 113, 115 Конституції [7, с. 653]. Однак скористатися задекларованими правами і свободами населення могло лише за умови, що вони не суперечитимуть політичному порядку та не перешкоджатимуть виконанню ними громадських обов'язків [24, с. 110]. Окреслені

права були підтверджені і в Конституції, ухваленій 23 квітня 1935 р., однак базовим принципом цього закону залишався принцип лояльності громадян до держави [5]. Водночас польський уряд відкрито ігнорував зобов'язання стосовно національних меншин зафіксовані у міжнародних договорах, статтях конституції, постановах і законах.

Правове становище непольського населення визначали також закони про мову. Згідно з Законом від 31 липня 1924 р. про державну мову і мову службового користування в урядових і самоврядних адміністративних органах [8] та Законом від 31 липня 1924 р. про мову судів, прокурорських і нотаріальних установ [9], державною мовою на території Другої Речі Посполитої проголошувалася польська, яка була обов'язковою для використання державно-адміністративними та органами самоуправління, установами зв'язку та на залізничному транспорті. Національні меншини могли використовувати рідну мову в письмових та усних відносинах з державно-адміністративними органами першої і другої інстанцій. Органам місцевого самоврядування дозволялося вести документацію двома мовами [13, с. 544]. Саме ці закони та постанови послужили правовою підставою полонізації національних меншин. Однак національна політика Польської держави була неоднорідною і різнилася залежно від регіону. Зокрема, найжорсткішу полонізаційну політику поляки провадили стосовно тих етнічних груп (зокрема, українців, білорусів, литовців), які, на їх думку, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності Польщі.

Освітня політика держави, спрямована на полонізацію шкіл непольського населення краю, провадилася поетапно. Перший етап розпочався запровадженням, відповідно до розпорядження міністра віросповідань та освіти від 8 лютого 1921 р., в усіх землях, які входили до складу Польщі, уніфікованої шкільної структури: крайова шкільна рада припинила свою діяльність, натомість було створено Львівський шкільний округ, до якого увійшли Львівське, Станіславівське, Тернопільське, а до вересня 1921 р. – ще й Краківське воєводства [3]. Централізацію шкільництва було здійснено так, що громадський чинник усувався від впливу на освітню адміністрацію, а запровадження польської мови як викладової, за одночасного обмеження вивчення української мови та заміна українських учителів польськими сприяли полонізації [16, с. 487].

Початком другого етапу стала дата прийняття сеймом так званого Закону від 31 липня 1924 р. [10], який суттєво змінив систему освіти. Закон, що спрямовувався, насамперед, проти українців, які, як вважалося, могли становити загрозу безпеці та цілісності Польщі, передбачав перетворення шкіл на двомовні шляхом об'єднання, зокрема у Галичині, в одній місцевості українських і польських навчальних закладів в утравістичні, і надання їм державної підтримки, натомість утримання національних шкіл покладалося на громади [16, с. 487–488; 22, с. 55]. Зауважмо, що, відповідно до закону, навчати мовою національної меншини в школі дозволялося лише за умови, що громада меншини становила не менше як 25 % населення. Оскільки частка непольського населення у Львові була меншою, місто було вилучене з процедури утравізації, натомість активно розбудовувалася мережа польськомовного шкільництва.

Третій етап полонізації збігся із запровадженням у 30-х роках нової системи освіти. Політика «саніційного» уряду в справі шкільництва та намагання реалізувати через систему освіти державну асиміляцію проявилися в освітній реформі 1932 р., ініційованій міністром віросповідань та освіти Я. Єнджеєвичем [11, с. 209]. Відповідно до закону від 11 березня 1932 р., була уніфікована структурно-організаційна система шкільництва – від садочків до вищих навчальних закладів [6]. Уся їх діяльність була підпорядкована одній меті – втіленню ідеології державницького виховання. Реформа 1932 р. також передбачала заміну вчителів непольських національностей польськими, на яких покладали завдання прищеплювати учням польський національний дух.

У 20-х роках ХХ ст. у Львові діяло 84 початкових навчальних заклади, це були переважно школи вищого рівня. Так, у 1929/30 н. р. із 43 публічних шкіл (17 чоловічих, 21 жіноча, 5 коедукативних – приватних) 38 були семикласними. У цих школах діяло 440 відділів і працювало 530 педагогів (без урахування учителів гебрайської мови) [19, с. 237]. Зі збільшенням у Львові кількості дітей шкільного віку з 16827 у 1927/28 н. р. до 19992 у 1929/30 н. р. у класах нерідко навчалася близько 60 учнів, що погіршувало умови праці вчителів та ускладнювало навчальний процес. Ситуації не поліпшила і діяльність 22 приватних навчальних закладів.

Розвиток шкільництва національних меншин міста загальмувався, про що свідчать статистичні відомості: з 84 початкових навчальних закладів 6 були польськомовними, 7 – україномовними, у 35 поряд із польською мовою деякі предмети викладалися українською, а в 36 поряд із польською викладалися мови інших національних меншин [21, с. 10]. Однак ці 36 шкіл *de facto* були польськими, оскільки в них інші мови, зокрема, німецьку, французьку, вивчали лише як окремий предмет. У більшості із 35 шкіл з польською та українською мовами навчання українська мова також була окремим предметом. За даними, наведеними польським дослідником М. Фальським, у 1930–1931 рр. у Львові було лише шість двомовних польсько-українських шкіл, а в 28 українська мова вивчалася як навчальний предмет [23, с. 403–404]. Український державний початковий

навчальний заклад у Львові був лише один – школа ім. М. Шашкевича, багаторічним директором якої був ад'ютант С. Петлюри В. Бень. Ініціаторами створення українських приватних шкіл і закладів позашкільного виховання молоді переважно виступали члени українських товариств «Рідна школа», «Просвіта», «Учительська громада», «Взаємна поміч українського учительства», «Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили» та ін. Однак навіть у цих нечисленних приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання учнів за українськими підручниками. Так, з 30-х рр. ХХ ст. ситуація з виданням підручників для українських шкіл значно ускладнилася. Створена 16 лютого 1934 р. при Кураторії Львівського шкільного округу Комісія з рецензування книжок для українських шкіл від початку своєї діяльності була проти написання цих підручників українською літературною мовою [2]. Траплялося, що комісія не допускала до друку книжки з творами визначних українських поетів і прозаїків ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. Водночас у книжках, рекомендованих комісією до друку, нерідко принижувалася гідність українців, спотворювалося історичне минуле. Водночас місцева влада пильно стежила за дотриманням програми навчання польської мови, польської історії та географії в українських навчальних закладах.

Не набагато сприятливішими були умови для розвитку німецької початкової освіти. У перші роки після входження Галичини до складу Другої Речі Посполитої кожна середня і велика колонія німців ще мала свої національні школи. У 1926/27 н. р. у Львівському воєводстві учні німецького походження мали 3 державні школи, 27 народних і 36 приватних [17, с. 248, 250]. Зокрема, у Львові діяла підпорядкована релігійній парафії семикласна школа протестантської громади. У державних школах навчання велося польською мовою, а освітні заклади підпорядковувалися Міністерству віросповідань та освіти. Зауважмо, що наприкінці кожного навчального року дирекція національних шкіл звітувала про свою роботу перед батьками. Найбільші школи, як, наприклад, школа німецької громади Львова, випускали звіти друкарським способом. У приватних німецьких школах навчалася лише половина учнів німецького походження, решта ж відвідували польські, українські чи утравістичні навчальні заклади [20, с. 150–151].

Початкові освітні заклади були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи Німеччини, перебували на повному утриманні німецьких громад і підпорядковувалися лютеранському духовенству. Завдяки фінансовій підтримці з боку Німеччини вони були набагато краще оснащені, аніж українські, а подекуди – й польські. Учителі німецьких шкіл мали свої громадські організації, зокрема, «Спілку німецьких учителів і вчительок Малопольщі», «Загальнодержавну спілку німецьких вчителів і вчительок Польщі», які опікувалися підвищенням професійного і наукового рівня педагогів, охороною інтересів національної школи та вчительства. Попри те що початкова освіта німецької меншини на той час перебувала на вищому рівні, ніж освіта українців, а подекуди – й поляків, школярам вона давала лише мінімальні знання, з якими молодь могла вступати лише до ремісничих шкіл, – гімназії для них були недоступні [17, с. 250–255].

Розвиток єврейського шкільництва ускладнювався як політикою полонізації, так і неоднорідністю єврейського середовища. Державні школи для єврейської молоді з польською мовою викладання від польських різнилися лише двогодинним курсом іудаїзму, та відсутністю занять у суботи та в єврейські свята. Єврейське приватне шкільництво, через відмінності у суспільно-політичних орієнтаціях в єврейському середовищі, було представлене різними типами шкіл з різною мовою навчання (їдиш, гебрійська, польська та ін.) [18, с. 170].

Єврейська громада Львова була неоднорідною як за релігійною, так і за соціально-політичними ознаками. Вважалося, що інтереси львівських євреїв, незалежно від політичних поглядів, приналежності до ортодоксального іудаїзму, хасидизму чи реформованої синагоги, представляла Єврейська релігійна громада, яка активно опікувалася приватним шкільництвом. Зокрема, утримувала власну загальноосвітню школу ім. Абрагама Кона (діяла до 1941 р.). Спочатку ця школа була чотирирічною, згодом стала семирічною, вона давала світську і релігійну освіту, базовану на вивченні давньоєврейської мови і культури, тут за спеціальною програмою навчалися також глухонімі діти. На розбудові приватного єврейського шкільництва зосереджувалися численні товариства, зокрема, Львівське відділення Союзу єврейських шкіл, Єврейське товариство народної та середньої школи та ін. [15].

Інші нечисленні етнічні групи Львова в окреслений період приватних шкіл з рідною мовою навчання не мали, їхня молодь здобувала освіту в польських, німецьких, українських державних чи приватних школах. Позашкільні навчальні курси релігії, вірменської мови та культури організувала у своїх храмах вірменська громада, в середовищі чеської етнічної групи культурно-освітню діяльність провадило товариство «Чеська бесіда» [18, с. 143].

Частка польського уряду у фінансуванні шкільництва була дуже малою. Відповідно до звіту львівського воєводи, на школи Львова у 1931–1932 рр. скеровувалося лише 5,3 % бюджету, у 1932–1933 рр. – 5,4 %, а в 1934–1935 рр. – 5 %; на школи у повітах Львівського воєводства ще

менше – від 0,4 – до 0,7 % бюджету. Саме тому сотні тисяч дітей національних меншин опинилися поза народними школами з рідною мовою навчання [12, с. 242].

Отже, у міжвоєнній Польщі під гаслами захисту державотворчих інтересів активно розгорнулася політика колонізації, спрямована головню на культурно-освітню сферу. Польська адміністрація, як видно на прикладі Львова, взявши курс на руйнування початкової освіти національних меншин, усіляко перешкоджала навчанню дітей рідною мовою, водночас розбудовуючи мережу польського шкільництва. Однак така освітня політика держави мала протилежні від очікуваних (об'єднання усіх громадян з державою) наслідки. Серед українців, євреїв і німців Львова прагнення до здобуття освіти рідною мовою лише міцніло. Населенню Львова вдалося зберегти свою самобутність значною мірою завдяки діяльності приватних національних народних шкіл.

Список використаних джерел

1. Документи внешней политики СССР: в 24 т. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / [под. ред. Г. А. Белова, Е. С. Гармаша, С. М. Майорова и др.]. – М.: Госполитиздат., 1959. – 702 с. 2. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 179, оп. 1, спр. 189, арк. 124. 3. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі – Dz.U.). – 1921. – Nr 16. – Poz. 97. – S. 222–226. 4. Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku // Dz.U. – 1920. – Nr 110. – Poz. 728. – S. 1933–1946. 5. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku // Dz.U. – 1935. – Nr 30. – Poz. 227. – S. 497–508. 6. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa // Dz.U. – 1932. – Nr 38. – Poz. 389. – S. 639–645. 7. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz.U. – 1921. – Nr 44. – Poz. 267. – S. 633–658. 8. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowych i samorządowych władz administracyjnych // Dz.U. – 1924. – Nr 73. – Poz. 724. – S. 1094–1095. 9. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu // Dz.U. – 1924. – Nr 78. – Poz. 757. – S. 1206–1207. 10. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz.U. – 1924. – Nr 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214. 11. Алексієвєць Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнній період (1918–1939 pp.) / Л. М. Алексієвєць // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 1. – С. 207–211. 12. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 pp.): монографія / М. П. Гетьманчук. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2008. – 432 с. 13. Кавулич О. Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939) / О. Кавулич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. – С. 543–547. 14. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Р. Лозинський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 358 с. 15. Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.) [Електронний ресурс] / В. Меламед // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2008. – Ч. 52. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm>. 16. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – 2-е вид. – К.: Фенікс, 1993. – 550 с. 17. Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.) / П. Сіреджук. – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 752 с. 18. Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 pp.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05 / Чорній Петро Ігорович; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2011. – 248 с. 19. Bonusiak A. Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przerzeź – Samorząd / A. Bonusiak. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – 302 s. 20. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław, Warszawa, Kwaków: Wydawnictwo PAN, 1968. – 230 s. 21. Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej: referat wygłoszony na zebraniu obywatelskim we Lwowie 21. II. 1937 / E. Romer. – Lwów: Księgarnia «Książka», 1937. – 64 s. 22. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – 186 s. 23. Szkoły Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930–1931 / [pod red. M. Falskiego]. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1933. – 916 s. 24. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // Nauka. – 2011. – Nr 2. – S. 109–124.

Оксана Руда

ПОЛІТИКА ВТОРОЇ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЇ В СФЕРЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ МЕЖВОЄННОГО ЛЬВОВА)

В статье освещена политика Второй Речи Посполитой в сфере начального образования, а также основные аспекты государственной образовательной политики по отношению к непольскому населению Галичины. Исследована международная и польская нормативно-правовая

база регулювання діяльності освітніх закладів Польщі. Охарактеризовані основні тенденції розвитку народних шкіл Львова міжвоєнного періоду. Показано, що політика колонізації обумовила розвиток мережі польських шкіл, призначеної прививати ученикам польський національний дух. Зазначено, що в умовах політики колонізації, українське, німецьке та єврейське населення Львова створювало та розвивало приватні національні початкові навчальні заклади. Розвиток приватної школи дозволив національним меншинам Львова зберегти свою самобутність.

Ключові слова: освітня політика, національні меншини, народні школи, Друга Річ Посполита, політика колонізації.

Oksana Ruda

POLITICS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC IN THE SPHERE OF PRIMARY EDUCATION (ON THE EXAMPLE OF INTERWAR LVIV)

The article discusses the Second Polish Republic policy in primary education, as well as key aspects of the state educational policy in relation to the non-Polish population of Galicia. The article studies international and Polish legal and regulatory framework that regulated activities of primary schools in Poland. It describes the main trends in the development of public schools in Lviv during the interwar period. It is shown that policy of polonization has led to development of the Polish schools network designed to instill the Polish national spirit into students. It is noted that under conditions of polonization policy, the Ukrainian, German and Jewish population of Lviv created and developed private national primary education. Development of private schools allowed national minorities to preserve their identity in Lviv.

Key words: educational policy, national minorities, national teaching, Second Polish Republic, politics of polonization.

УДК 94 (4) «1918/1939»

Роман Масик

ПРОБЛЕМА НЕЛЕГАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ В ОБГОВОРЕННЯХ ПРОМИСЛОВО-ТОРГОВОЇ ПАЛАТИ У ЛЬВОВІ

Розглянуто проблему нелегальної торгівлі у міжвоєнній Польщі. Визначено характер її способи зайняття такою діяльністю. Акцентовано на обговореннях проблеми незаконної торгівлі у Промислово-торговій палаті у Львові, яка була представником господарського середовища Східної Галичини перед органами влади. Продемонстровано шляхи вирішення цього питання, які пропонував цей орган економічного самоврядування. Зазначено, що у міжвоєнній Польщі не вдалося вирішити проблему нелегальної стихійної торгівлі, але зуміли укласти законодавство, яке забезпечувало боротьбу з недобросовісною конкуренцією.

Ключові слова: Промислово-торгова палата, нелегальна торгівля, недобросовісна конкуренція, Львів, міжвоєнний період.

Врегулювання проблеми нелегальної торгівлі дуже цікавило торгові кола міжвоєнної Польщі. Солідні купці втрачали прибутки через діяльність нелегальної вуличної і мандрівної торгівлі, порушення торгівельних правових норм.

Своєю чергою держава, визначаючи засади торгової політики радилася з органами економічного самоврядування. Представницькими інституціями торгового середовища у міжвоєнній Польщі були промислово-торгові палати (далі – ПТП). Їх заснували на польських землях ще в середині XIX ст. ПТП продовжили працю у міжвоєнний період. Фактично вони стали органами, які пов'язували промислово-торгові кола з урядом; представляли це середовище на державному рівні, проводили реєстр підприємств, формували позицію промислових і торгових кіл щодо офіційної економічної політики та ін. [1, s. 31–34; 2, s. 11, 65–66; 3, s. 12; 4, s. 10, 14]. Одна з ПТП працювала у Львові (заснована в 1850 р.) й представляла промисловців і торговців Східної Галичини, а в окремі роки й Волині.

Проблема нелегальної торгівлі у міжвоєнній Польщі мало вивчена в історіографії. Питання економічної історії Східної Галичини майже не розробляються у сучасній українській історичній науці. Вітчизняні дослідники переважно звертаються до економічної історії здебільшого у контексті політичної чи соціальної історії, вивчаючи минувшину економічного руху і господарських інституцій. У польській історіографії ці питання майже не вивчалися. Проблему нелегальної торгівлі у

міжвоєнній Польщі описували лише у деяких комплексних дослідженнях з історії польської економіки [5; 6, s. 197–221; 7, s. 255–270; 8, s. 326–353; 9, s. 436–462].

У цій публікації вперше спробуємо виокремити різні типи порушень торговельного законодавства, які спричиняли економічні втрати купецького середовища у міжвоєнній Польщі. Водночас на прикладі вивчення цього питання, яке проводив один з органів економічного самоврядування – ПТП у Львові, покажемо намагання влади спільно з торговцями шукати шляхи до боротьби з нелегальною торгівлею.

Можна виокремити кілька типів нелегальної торгівлі у міжвоєнній Польщі. Переважно нею займалися стихійні продавці на вулицях міст й мандруючі торговці, які пропонували купити товари і на вулиці, і в приміщеннях різних установ чи транспорті. Ці торговці не сплачували податків й інших державних плат, внаслідок чого їхні товари були дешевшими ніж у легальних продавців. Іншою нелегальною торгівлею займалися купці, які сплачували податки, але намагалися нажитися, недобросовісно конкуруючи (брехлива реклама, наклеп на конкурентів, продаж акційних товарів без відповідних дозволів тощо). Всі ці явища загрожували рентабельності торгівлі, якою займалися добросовісні солідні купці, й зменшували доходи державного і місцевого бюджетів. До активізації нелегальної торгівлі призводили явища, які відбувалися в польській економіці у міжвоєнний період: зміни у монетарній політиці, невдала боротьба уряду з подорожанням товарів на продукти першої необхідності, здебільшого погана економічна кон'юнктура, різниця в цінах у різних частинах держави [6, s. 213; 7, s. 255–256; 8, s. 263; 9, s. 439].

Найбільш розповсюдженою була нелегальна торгівля з рук на вулиці, в установах, транспорті тощо. Особливо вона поширилася у великих містах. Щоб врегулювати цю справу, ПТП у Львові неодноразово зверталася до органів місцевого самоврядування і поліції [10, s. 166; 11, s. 91; 12, s. 6; 13, s. 34; 14, s. 117; 15, s. 381; 16, s. 313].

Найбільшу загрозу створювала торгівля продуктами харчування. ПТП у Львові неодноразово наголошувала на цьому. Наприклад, у 1931 р. установа підтримала «Союз торговців птицею» («Związek handlujących drobiem») у Львові, який неодноразово звертався до органів місцевої влади, щоб якось боролися з нелегальною торгівлею птицею, яку здійснювали переважно селяни. Наголошували, що на площі святого Теодора у Львові більше ста купців, які мали промислові свідоцтва легально торгували битою птицею. Їм ледве вистачало, щоб прокормити родини. Вони ж потерпали від нелегальних торговців, які не сплачували податки, не дотримувалися санітарних норм й торгували довкола площі Святого Теодора. Йшлося не лише про інтереси легальних купців, але також про небезпеку від незаконної торгівлі птицею для суспільства, оскільки її товар не проходив санітарного контролю. Споживання птиці, яку придбали з рук нелегальних продавців, могло спричинити чимало хвороб. Разом з тим, наголошували, що птицею незаконно торгували у своїх приміщеннях різники, які мали промислові свідоцтва лише на виготовлення і продаж м'яса. Зрештою, прохання купців задовольнив президент міста Львова Ян Бжозовський-Галюх, надавши Торговій службі повноваження боротися з нелегальною торгівлею на вулиці й карати продавців. Водночас у бюджеті Львова на 1931–1932 рр. визначили кошти, щоб створити спеціальний базар для торговців птицею з провінції. Це робилося, щоб легалізувати діяльність більшості місцевих виробників цього товару [17].

Цей приклад був одним з небагатьох, коли місцева влада реагувала на заклики купців боротися з нелегальною торгівлею. Позитивне вирішення цієї проблеми зумовлене небезпекою, яку торгівля без огляду птиці могла спричинити для санітарної ситуації у Львові. Дуже часто органи місцевої влади ігнорували проблему нелегальної стихійної торгівлі. Наприклад, у Львові вперше її взяли вирішувати лише в 1934 р. Місцева влада під впливом прохань ПТП у Львові вирішила обмежити стихійну торгівлю, видавши заборони нею займатися на площах і вулицях, де розміщувалися споруди органів влади і в частинах міста, де був інтенсивний рух. Ці рішення підтримало господарське середовище. Водночас ПТП у Львові пропонувало обмежити дозвіл на стихійну торгівлю однією з дільниць міста на північ від перехрестя вулиць Янівської (тепер – Шевченка) і Городоцької й аж до залізничного тору. У цьому проекті запропонували ретельно визначити демаркаційну лінію, за межами якої б заборонили стихійно торгувати. Це питання восени 1934 р. неодноразово обговорювали на спеціальних конференціях, де фактично підтримали пропозицію ПТП у Львові. Проте, львівський воєвода обмежив торгівлю лише середмістям. Це спричинило нові проблеми. Вже 21 лютого 1935 р. ПТП у Львові звернулася до Львівського воєводства з зауваженням, що його вирішення проблеми стихійної торгівлі було неприйнятним. Вартувало визначити місця, де дозволено стихійно торгувати. Це покращило б контроль за такою торгівлею. Без демаркаційної лінії нелегальні торговці почали продавати в середмісті на бічних вулицях, чим ще більше шкодили легальному купецтву. Львівська влада частково прислухалася до цих закидів і 1 квітня 1935 р. вийшло розпорядження львівського воєводи щодо територіального обмеження стихійної торгівлі у Львові. Уклали перелік вулиць у середмісті, де її заборонили. Проте,

багато вулиць залишили поза увагою, що непокоїло «Львівське співтовариство купців» («Lwowskie Stowarzyszenia Kupców»). Після цього купці вулиць Галицької, Боїмів і Сербської просили їх території теж включити до переліку. Справа в тому, що на ці вулиці нахлинули стихійні торговці з заборонених від 1 квітня 1935 р. вулиць. ПТП у Львові підтримала легальних купців. Зрештою, 17 січня 1936 р. воєвода дослухався до торгового середовища й значно розширив заборону стихійно торгувати у Львові. Розпорядження почало діяти від 1 березня 1936 р. Проти цього виступили вуличні торговці. Вони вказували, що стихійною торгували переважно безробітні. Їхніх скарг влада не взяла до уваги. Попри заборони нелегальні торговці все ж таки не покинули середмістя Львова. Наприклад, 6 травня 1936 р. купці з вулиці Боїмів знову скаржилися на них до Львівського воєводства. Зауважували, що нелегальні торговці створювали бруд і крик, а коли прибувала поліція, то швидко зникали [18, арк. 1–13в, 5–53в, 9, 22–253в, 28, 33, 35–36].

З іншого боку, легалізувати стихійну торгівлю було важко. Влада видавала їй дуже мало ліцензій. Наприклад у 1939 р. на Львів видали лише 150 ліцензій для такої торгівлі [18, арк. 49]. Це й не дивно, бо власники ліцензій здійснювали її не правильно, шкодили вигляду міста [18, арк. 50]. Водночас ПТП у Львові активно допомагала органам місцевої влади, коли вирішували питання про надання ліцензій на зайняття такою торгівлею [14, s. 117]. Щоправда, вона, на відміну від деяких купецьких організацій, виступала лише за легалізацію стихійної торгівлі і її впорядкування, а не за повне скасування [18, арк. 44–48].

Не лише вулична торгівля з метою наживи продавця створювала проблеми осілому купецтву. Наприклад, у 1925 р. у Львові продавали різні товари для збору коштів на добродійність. Тоді Магістрат Львова ухвалив заборонити таку роздрібну торгівлю на вулицях і в інституціях, товариствах тощо [10, s. 168].

Нелегальна торгівля здійснювалася й іншими особами, для яких не була профільним заняттям, що також турбувало ПТП у Львові. Наприклад, у 1925 р. через чисельні скарги купецьких організацій вона звернулася до Магістрату Львова з причини нелегального продажу різних товарів, який здійснювали студенти [19, s. 88]. Нелегально від торгівлі заробляли і працівники залізниці. Зокрема, 1925 р. ПТП у Львові звернулася до Дирекції державної залізниці у Львові в справі торгівлі овочами і фруктами, яку здійснювали залізничники у літню пору [20, s. 283]. Нелегальною торгівлею зловживали також різні державні органи. Зокрема, у 1926 р. ПТП зверталася до командування окружного корпусу у Львові, бо в Станиславові торговельні кооперативи для військових продавали товари цивільним [12, s. 2]. Цього ж року скаржилася Кураторії шкільного округу у Львові в справі нелояльної конкуренції, яку створювали купцям нелегальні шкільні крамнички [12, s. 2]. У 1927 р. Куратор шкільного округу видав обіжник, яким заборонив створювати шкільні магазинчики [21, s. 114]. Цю проблему остаточно не вирішили, бо у 1930 і 1933 рр. нелегальну конкуренцію зі шкільними крамничками знову розглядали на засіданнях ПТП у Львові [16, s. 113; 22, s. 207; 23, s. 331].

На державному рівні проблему вуличної і мандрівної торгівлі почали ретельно вивчати лише у 1936 р. Зокрема, Міністерство промисловості і торгівлі 5 жовтня того року запитувало ПТП про структуру, поширення і відносини в цій торгівлі. 3 грудня з цього приводу засідала Торговельна комісія ПТП. Вона запропонувала Міністерству зауваження, які опиралися на статистику в її окрузі. Продемонстрували як ситуацію в цій торгівлі у Східній Галичині за останні п'ять років, так і боротьбу ПТП у Львові з нелегальною вуличною і мандрючою торгівлею. Відповідний лист ПТП надіслала Міністерству промисловості і торгівлі 29 грудня 1936 р. Така форма торгівлі дуже загрожувала осілому купецтву, яке неодноразово домагалася врегулювання цієї справи. До зауваг ПТП у Львові долучила таблицю на підставі промислового кадастру за 1931–1935 рр. Там відобразила дані про куплені торговцями промислові свідоцтва. Відсоток свідоцтв найнижчої категорії, якими власне були вулична і мандрівна торгівля, був надзвичайно низький. Він становив від 1,1 % до 0,96 % від загальної кількості викуплених свідоцтв. Це означало, що така торгівля здебільшого була нелегальною. ПТП у Львові зауважила, що вже у 1927 р. в її окрузі порушили справу конкуренції для осілого купецтва, яку створювала вулична і мандрівна торгівля. Нелегально найрізноманітніші товари продавали переважно найбідніші верстви населення, які з торгівлею не мали нічого спільного. Продаж відбувався не лише на вулицях і площах міст, але й в приватних помешканнях, громадських закладах, навіть, у будинках і бюро органів державної й місцевої влади. ПТП у Львові неодноразово наголошувала на шкоді, яку створювала така торгівля як осілому купецтву, так і покупцям й домагалася енергійно з нею боротися. Дії органів влади не послабили цієї торгівлі, вона все більше поширювалася. Економічна криза початку 1930-х рр. створила добрий ґрунт для розвитку нелегальної вуличної і мандрівної торгівлі. Ліквідація і занепад багатьох торговельних підприємств, після яких залишилося чимало нереалізованого товару, стали добрим і дешевим джерелом закупівель для таких торговців. Значно розширився асортимент їхнього товару. Предметами цієї торгівлі стала різного роду галантерея, текстильні і канцелярські товари, предмети

гігієни, навіть, продукти харчування, наприклад кава, чай, шоколад тощо. Водночас багато осіб з'їжджалися до Львова й інших міст Східної Галичини з більших промислових центрів, продаючи місцевим купцям товари безпосередньо за набагато нижчими цінами, уникнувши гуртівників. Вони купували товар безпосередньо на підприємствах. Діяльність цих торгівців не оподатковувалася й призвела до значних втрат і купців, і державного бюджету. Вже в 1931 р. у Львові з'явилися купці, які мали показувати зразки товарів. Проте, вони активно продавали їх в роздріб і купцям, і приватним особам. Це також призвело до втрат купецтва, яке заробляло від гурту. Ці явища змусили ПТП у Львові звернутися до Львівського ґродського староства, Керівництва міста Львова і місцевої Комендатури державної поліції. Вони видали низку розпоряджень, які мали на меті побороти торгівлю такого типу. Зокрема, у 1931 р. заборонили мандрівним купцям відвідувати бюро органів влади, державних і місцевих інституцій. Водночас президент Львова обмежив кількість дозволів на таку торгівлю галантересю до 130. Львівський воєвода в 1935 р. видав розпорядження, яким заборонив таку торгівлю на деяких вулицях і площах Львова. Попри те, такі дії дали мало результатів. Це пояснювалося швидше соціальними проблемами. Питання стихійної торгівлі поєднувалося з безробіттям, коли вона часто ставала єдиним джерелом прибутку. З цими двома негативними явищами економіки потрібно було боротися одночасно [24, s. 364; 25].

До Другої світової війни не вдалося вирішити проблеми нелегальної стихійної торгівлі. Лише 21–22 серпня 1939 р. Промислова і Торгова секції ПТП у Львові обговорювали новий проект закону про недобросовісну конкуренцію, де висловилися за внесення положень, які б не дозволяли ні промисловцям, ні купцям займатися нелегальним підприємництвом [26].

Іншим типом нелегальної торгівлі було використання в торгових операціях недобросовісної конкуренції. Це питання обговорили й вирішили ще у 1925 р. Міністерство промисловості і торгівлі у порозумінні з Міністерством справедливості опрацювало проект закону проти недобросовісної конкуренції, який дали обговорити зацікавленим економічним організаціям. Міністерство промисловості і торгівлі поза виконанням зобов'язання, яке виникло з постанови 10 статті Міжнародної паризької конвенції про охорону промислової власності, прагнуло в цьому проекті уніфікувати законодавство з цього питання в усій Польщі. На той час лише частина Польщі, яка колись перебувала у Пруссії, користувалася законом проти недобросовісної конкуренції. В Росії не було таких законодавчих норм, а в Австрії врегулювали лише окремі питання. Проект ґрунтувався значною мірою на нормах пруського закону від 1909 р., враховував повоєнні австрійський закон 1923 р. і проект закону, підготовлений у Чехословаччині. Приписи описували типові випадки недобросовісної конкуренції, до яких зараховували: брехливе вихваляння (фальшива реклама), наклеп на конкурентне підприємство, зловживання символами іншого підприємства, хабарництво, порушення торгівельних таємниць і т. п. Відповідно до провини передбачили покарання. Коли не знав винуватий про відповідальність за таку діяльність, то мав тільки її припинити. Коли б знав, то мав повернути збитки, а за злого наміру заплатити штраф чи бути позбавлений волі від трьох місяців до одного року. Інколи могли застосовувати обидва покарання. Поза цими випадками проект нормував заборону продавати товари, які походили з конкурсів і розпродажу після їх завершення. Дня 30 вересня 1925 р. в ПТП у Львові відбулася конференція, на якій обговорили цей проект. Розкритикували низку його положень, зокрема ті, що стосувалися фальшивої реклами, розпродажу, наклепу на конкурентні підприємства, покарання і т.п. Промислова і Торгова секції провели з цього приводу низку інших обговорень. Вони зауважували, що потрібні зміни у перегрупованні випадків нелояльної конкуренції залежно від шкідливості передбачених в проекті [27]. Окремі пропозиції ПТП у Львові були враховані в законі прийнятому 2 серпня 1926 р., зрештою ці порушення торгівельного законодавства в Польщі вдалося врегулювати.

Проблема нелегальної торгівлі була однією з найгостріших для торгового середовища у міжвоєнній Польщі. ПТП у Львові, як його представник, активно цікавилася цим питанням. Розглядали проблеми двох типів: врегулювання нелегальної стихійної вуличної і мандрівної торгівлі; забезпечення лояльної конкуренції у середовищі легальних купців. Коли питання боротьби з нелояльною конкуренцією вдалося законодавчо врегулювати ще у 1926 р., то проблему зі стихійною торгівлею у міжвоєнній Польщі не змогли повністю вирішити. Влада не легалізувала стихійну вуличну й мандрівну торгівлі і, навіть, не порохувала її розміри.

Список використаних джерел

1. Cyganek S. Izby przemysłowo-handlowe w Polsce i w Niemczech / S. Cyganek. – Poznań, 2004. – 161 s. 2. Kielbicka A. Izba Przemysłowo-handlowa w Krakowie (1850–1950) / A. Kielbicka. – Kraków, 2003. – 174 s. 3. Kargol T. Izba Przemysłowo-handlowa w Krakowie w latach 1850–1939 / T. Kargol. – Kraków, 2003. – 378 s. 4. Zachuta L., Zdebski A. Izba Przemysłowo-handlowa w Krakowie w 1850–2000 / L. Zachuta, A. Zdebski. – Kraków, 2000. – 166, XLVIII s. 5. Kaliński J. Handel wewnętrzny / J. Kaliński // Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1989. – S. 151–184; 6. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. 1918–1939: W 4 tomach. – T. 1. W dobie inflacji, 1918–1923 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa: Książka i Wiedza. 1967. – 399

s. 7. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. 1918–1939: W 4 tomach. – T. 2. Od Grabskiego do Piłsudskiego: Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury, 1924–1929 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 359 s. 8. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. 1918–1939: W 4 tomach. – T. 3. Wielki kryzys, 1930–1935. / Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 450 s. 9. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. 1918–1939: W 4 tomach. – T. 4. Lata interwencjonizmu państwowego, 1936–1939 / Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – 549 s. 10. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przem. we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – Nr. 11. – S. 165–170. 11. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – Nr. 6. – S. 89–95. 12. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – Nr. 1–2. – S. 1–7. 13. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – Nr. 7. – S. 113–118. 14. 7. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – Nr. 3. – S. 33–37. 15. Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1931. – R. X. – Nr. 21. – S. 377–381. 16. IV. Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1933. – R. XII. – Nr. 21. – S. 313–314. 17. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1935, 8 арк. 18. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 18, спр. 2340, 115 арк. 19. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – Nr. 6. – S. 85–91. 20. Plenarne posiedzenie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – Nr. 13–14. – S. 281–287. 21. Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – Nr. 7. – S. 113–118. 22. Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – Nr. 12. – S. 205–207. 23. Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – Nr. 21. – S. 329–331. 24. Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1936. – R. XV. – Nr. 23. – S. 363–364. 25. Handel domokrajny i uliczny // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – Nr. 2. – S. 13–19. 26. Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1939. – R. XVIII. – Nr. 16. – S. 244. 27. Projekt ustawy przeciw nieuczciwej konkurencji // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – Nr. 20. – S. 277–279.

Роман Масык

ПРОБЛЕМА НЕЛЕГАЛЬНОЙ ТОРГОВЛИ В МЕЖДУВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ В ОБСУЖДЕНИЯХ ПРОМЫШЛЕННО-ТОРГОВОЙ ПАЛАТЫ ВО ЛЬВОВЕ

Рассмотрена проблема нелегальной торговли в межвоенной Польше. Определен характер и способы занятия такой деятельностью. Акцентировано на обсуждениях проблемы незаконной торговли в Промышленно-торговой палате во Львове, которая была представителем хозяйственной среды Восточной Галичины перед органами власти. Продемонстрировано пути решения этого вопроса, которые предлагал этот орган экономического самоуправления. Замечено, что в межвоенной Польше не удалось решить проблему нелегальной стихийной торговли, но сумели заключить законодательство, которое обеспечивало борьбу с недобросовестной конкуренцией.

Ключевые слова: Промышленно-торговая палата, нелегальная торговля, недобросовестная конкуренция, Львов, межвоенный период.

Roman Masyk

THE PROBLEM OF ILLEGAL TRADE IN INTERWAR POLAND IN DISCUSSIONS OF COMMERCIAL AND INDUSTRIAL CHAMBER IN LVIV

The problem of illegal trade in the interwar Poland is examined. The character and ways of occupying such activities are determined. The discussions on the illicit trade in Commercial and Industrial Chamber in Lviv, which was representative of the economic environment in Eastern Galicia before the authorities are accented. The ways to resolve this issue proposed to the economic government by this body are demonstrated. It is remarked that the interwar Poland failed to solve the problem of illegal spontaneous trade but they have managed to conclude a legislation that ensures fight against the unfair competition.

Key words: Commercial and Industrial Chamber, illegal trade, Lviv, the interwar period.

УДК 94(477)

Валентин Терещенко

ВПЛИВ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано особливості податкової політики польського уряду та її вплив на західноукраїнські селянські господарства у міжвоєнний період

Ключові слова: міжвоєнна Польща, податкова політика, фіскальні органи, фіскальна палата, Східна Галичина.

Фіскальна політика у будь-якому суспільстві є одним з важливих факторів розвитку сільськогосподарського виробництва. Актуальність теми статті зумовлена потребою вивчення історичного досвіду впливу податкової політики на становище західноукраїнських селянських господарств у міжвоєнний період.

Метою статті є дослідити особливості формування фіскальної політики міжвоєнної Польщі, проаналізувати характер податкового навантаження на селянські господарства.

В вітчизняній історіографії в більшості праць, присвячених економічним проблемам західноукраїнських земель у складі Польщі у міжвоєнний період, у тій чи іншій мірі розглядається проблема оподаткування [1–5]. Предметне дослідження податкової політики міжвоєнної Польщі здійснив зокрема І. Венфельд [6], проте в його праці проаналізована переважно законодавча база податкової системи, значно в меншій мірі висвітлена юридична практика і зв'язок з соціально-економічними процесами.

Встановивши військовий і політичний контроль над західноукраїнськими землями, польський уряд розпочав активне формування власної системи управління. Одним з важливих напрямків цього процесу була організація збору податків. Оскільки більшість населення Галичини і Волині складали українські селяни, їх господарства ставали важливим об'єктом оподаткування та джерелом поповнення бюджету. Як наслідок, більшість нововведень в податковій сфері прямо чи опосередковано торкалась західноукраїнського селянина.

Тому в першу чергу з'ясуємо особливості формування податкової системи міжвоєнної Польщі, як важливого чинника економічного становища селянських господарств.

Першою такою особливістю було те, що становлення нової податкової системи відбувалось в умовах повоєнних руйнувань. Особливо масштабними матеріальні втрати від Першої світової війни виявилися в колишньому Королівстві Польському й Галичині [7, с. 56–57]. Тому завдання відбудови актуалізували потребу налагодження фіскальної політики держави. Складна економічна ситуація створювала передумови для посилення фіскального тиску на західноукраїнське селянство. Руйнування в промисловій сфері, спричинені військовими діями Першої світової війни, обмежували можливості поповнення державного бюджету за рахунок надходжень від промислових підприємств. Це спонукало уряд перекидати основний податковий тягар на селянські господарства. Такий підхід дозволяв швидко отримати гроші та продовольство, в тому числі для армії, але одночасно погіршував і так дуже складне матеріальне становище ослаблених війною селянських господарств.

В екстремальних обставинах мало уваги зверталось на те, щоб зв'язати збір податків в систему, вирівняти податкове навантаження між регіонами, верствами населення, пристосувати розміри податкового обтяження до платоспроможності [6, с. 3].

В результаті податковий тиск був високим, його збільшували виплати у різні фонди (праці, дорожній, шкільний) та напівпримусові внески на зимову допомогу, фонд оборони, національну і інвестиційну позики, на самоврядування. Це обтяження постійно зростало.

Разом з тим рентабельність господарств залишалась низькою в умовах війни і післявоєнної розрухи. Тому вимоги проведення податкової реформи звучали все голосніше. Потребу в реформі спричинювали також запутаність і різноманітність нормативної бази, розібратись в якій було дуже складно державним службовцям, не кажучи вже про платників. Нормативні акти часто складалися некомпетентними особами, які не мали досвіду роботи в нижчих щаблях адміністрації, тому їх було надзвичайно важко реалізувати на практиці. Тому посилювались скарги на свавілля, несправедливість, неправомірність дій адміністрації. Конфліктів ставало дедалі більше [6, с.3–4]. Отже, екстремальні умови і поспіх у формуванні нової податкової бази суттєво ускладнював становище західноукраїнського селянства.

Окремо слід відзначити національно-політичний аспект сплати податків українськими селянами. Адже міжвоєнна Польща «об'єднала у своєму складі територію, автохтонна більшість

яких прагнула створити власні національні держави (українці, білоруси, литовці). Тому сплата ними податків стала однією з форм вияву політичної лояльності або ж навпаки. Проблема виявилася настільки важливою, що знайшла своє відображення в березневій Конституції Польщі 1921 р.: в переліку основних обов'язків громадян фігурували не тільки категорії вірності державі, виконання її законів, військової служби, а й сплати податків» [7, с. 231–232].

Найпомітнішою особливістю формування нової фіскальної системи на західноукраїнських землях були сильні регіональні відмінності, які дуже ускладнювали уніфікацію законодавчої бази оподаткування. На територіях, які ввійшли до складу Польщі, діяли різні фіскальні моделі: австрійська, прусська, російська [8, с. 1].

Це стало причиною появи розпорядження керівника міністерства фінансів від 12 листопада 1918 р., яке підтверджувало подальшу тимчасову дію у Другій Речі Посполитій тих бюджетоформуючих законів, що діяли на окупованих Німеччиною та Австро-Угорщиною теренах.

Тому впродовж усього міжвоєнного періоду польська податкова система перебувала в процесі поступового формування, і цей процес так і не закінчився у 1939 р.

Зміни податкової системи якраз розпочалися з усунення регіональних відмінностей, пов'язаних з залишками російського, німецького і австро-угорського законодавства. Ці відмінності до кінця міжвоєнного періоду були загалом усунені, крім ґрунтового і спадкового податків [6, с. 3]. Нас звичайно цікавить в першу чергу земельний податок. Той факт, що польська влада так і не змогла встановити єдиного земельного податку, ще більше посилив регіональні відмінності в цій сфері. Як наслідок склалась ситуація, коли в Галичині і на Волині діяли різні земельні податки.

Ускладнювали процес формування нової уніфікованої системи політична нестабільність, часті зміни польських урядів на початку 20-х рр., що робило економічну політику непослідовною. Упродовж відносної політичної стабільності другої половини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. єдиної системи також не створено.

Запроваджено лише фрагментарні зміни окремих податків з певними дрібними знижками і спрощеннями, але частіше зі збільшенням навантаження, або введенням нових податків замість скасованих.

У тогочасній правничій літературі так і не вдалось знайти чіткої відповіді на це питання. На думку, наприклад, тогочасного юриста І. Венфельнда, автора спеціальної праці, присвяченій податковим проблемам, така реформа відклала би в цій сфері стабілізацію, яка Польщі потрібна більше ніж іншим державам. Знову потрібно було б ознайомлювати адміністрацію з новиною нормативною базою, Міністерства і Найвищому адміністративному апаратові довелося б упродовж декількох років відомчими інструкціями усувати неясності, суперечливі і сумнівні моменти в нормативній базі, знову було б потрібно ознайомлювати платників з їх податковими обов'язками. На думку автора реальнішою була б зміна конкретних податків з метою їх спрощення і зменшення навантаження [6, с. 3–5]. Отже, формування польської податкової на західноукраїнських землях відбувалось під впливом складних умов, що зумовило слабку уніфікацію, складність і навіть плутаність законодавчої бази. Це в свою чергу негативно відбивалось на становищі платників податків.

З'ясувавши специфічні умови, в яких формувалася податкова система міжвоєнної Польщі, ми можемо тепер проаналізувати основні заходи податкової політики та її наслідки для українського селянства. Податкову політику польської держави можна розділити на два напрямки: формування фіскального апарату, державних органів, які здійснювали облік та збір податків та зміни податкового законодавства в першу чергу щодо розмірів податків та бази оподаткування.

Розглянемо передусім систему фіскальних органів та особливості її функціонування. Структуру державних органів, які здійснювали фіскальну політику, визначено «Положенням про тимчасову організацію влади і казначейського правління» (31 липня 1919 р.). Збір податків і мита віднесено до компетенції Фіскальної палати – однієї з трьох інстанцій, які складали структуру фіскального управління держави. Інший його значущий складник – Казначейське правління. До його компетенції входило визначення обсягу податків і мита, а також питання акцизів та державних монополій [9, с. 91, 93].

Важливою проблемою податкового апарату була некомпетентність представників фіскальних органів та недосконала організація їх роботи на місцях. Не рідкісними були випадки, коли селяни, що приїжджали в державні органи для сплати податків, змушені були чекати появи чиновників податкової служби на робочому місці по кілька днів. Невдовзі податкові збори стягувалися з тих самих селян судовими виконавцями в присутності поліції як із таких, що прострочили терміни сплати. Низький професійний рівень податківців поєднувався зі зловживанням службовим становищем. Їхня сваволя найчастіше виявлялась у формі завищення величини податків для представників національних меншин.

Тепер з'ясуємо як змінювалась податкова політика упродовж міжвоєнного періоду. Розорення країни, дезорганізація фіскального апарату, невеликі податкові надходження (у 1921–1923 рр. середньостатистичне фіскальне обтяження в розрахунку на 1 людину становило неповні 25 % рівня 1914 р.) спричинили ситуацію, коли доходи державною казни були невеликі, натомість потреби, навіть ті які вважались за абсолютно необхідні, виявились винятково великими [10, s. 174].

З деяких підрахунків 1919 р. випливає, що доходів вистачало на покриття близько 20 % встановлених видатків, в часі наступних 4-х років заледве на 30 %, при цьому в найдраматичнішому році заледве 13,3 %. Як наслідок, нічого дивного, що щороку бюджет мав значний дефіцит. Держава не могла розраховувати на постійні доходи. Не забезпечували їх, як в нормальних умовах, безпосередні податки. Якщо отримані з цього джерела доходи (обраховані з кг жита) впали в 1919 р. впали у порівнянні з 1913 р. до рівня 3,5 % в Галичині [10, s. 175].

Масштаби оподаткування громадян того часу дають змогу оцінити доходи держави в третьому кварталі 1923 р. Усього в цей час нею отримано 5,753 млрд марок, зокрема публічні податки склали 1,315 млрд (288 млн з них – це безпосередні податки, а 600 млн – посередні й ті, що отримані від державної монополії).

На ефективність податкової системи впливала гіперінфляція, яка стала особливо гострою на початку 20-х рр. В перших роках інфляція, хоча її визнавали негативним явищем, не викликала у найвищого керівництва побоювань, враховуючи, що користалося з неї багато соціальних груп, а передусім держава, якій інфляція давала можливість покрити з надлишком бюджетний дефіцит, завдяки появі так званого інфляційного податку. Поступово він став найважливішим джерелом доходу держави і відповідно до підрахунків економістів у 1918–1923 рр. займав 64–78 % доходів бюджету. Доходи, отримані з цього джерела дозволяли державі видавати кредити економічним інституціям, відповідно розкладали кошти розбудови воєнних руйнувань на все суспільство [10, s. 176].

Як не дивно на перший погляд, інфляція мала певний позитив для селян в справі сплати податків. Село користувалося зі сталого зростання цін на споживчі товари з одного боку, а з іншого – з падіння реальної вартості податкового обтяження. Інфляція, а особливо гіперінфляція, звела фактично до нуля найважливіше податкове обтяження селянських господарств – земельний податок. В крайніх випадках його стягнення ставало врешті нерентабельним, адже кошти на оформлення документів іноді були вищими ніж сума стягнутого податку. Ті мнімі вигоди закінчились одночасно з переходом інфляції в 2 половині 1923 р. в вищу стадію – гіперінфляції (галопуючої інфляції). Падіння вартості марки стало тоді дуже швидким, швидшим ніж темп її продукування. [10, s. 176]. Мінімальний прибуток бюджету влада намагалася компенсувати за допомогою використання надзвичайних податків із власності. Згодом до цієї статті наповнення державної скарбниці додався податок із прибутку, що відповідало тодішнім новітнім науковим підходам із питань оподаткування громадян. Коли ж ця модель не виправдала себе, оптимальним варіантом отримання необхідних для держави фінансових ресурсів очільники почали вбачати в запровадженні поряд із податком із прибутку іншого податку – з обороту. [8, с. 1].

У 1924 р. для стабілізації фінансової ситуації уряд В. Грабського здійснив валютну реформу. З середини 1920-х у Польщі спостерігається період відносно політичної економічної стабільності, припинилась гіперінфляція, фіскальна політика стала більш виваженою і прогнозованою. Це означало стабілізацію податкової політики. Стабільність податкової системи полегшує для аналіз законодавчої бази оподаткування західноукраїнського селянства.

Кількість податків була значною, наприклад: поземельний, шляховий, страховий податки [1, с. 12], також податки за коня, корову, свиню, птицю, собаку, на утримання косяулу, вїта, поліції і т.д. Одних з найбільш курйозних був податок на податок. Декретом від 16 липня 1926 р. був введений 10 %-вий податок на прямі податки [2, с. 36]. Переважній більшості селян для сплати всіх платежів, кількість яких сягала 70 видів, не вистачало всього «прибутку» зі свого господарства [2, с. 32].

Враховуючи складність податкової системи зупинимось детально на одному податку – поземельному. Він вибраний нами як найважливіший для селян. Зі згаданих нами причин, уніфікації поземельного податку у міжвоєнний Польщі так і не відбулось.

Хоча станом на кінець 1930-х рр. поземельний податок в західноукраїнських землях регулювали вже виключно польські нормативні акти, але його давня структура (ще з австро-угорського законодавства) була збережена [6, с. 47].

В Галичині величина податку залежала від величини ґрунту, його призначення, класу і незмінно обрахованого чистого доходу. Підставою його виміру був кадастр. Всі ґрунти були викреслені на кадастровій карті як пронумеровані ділянки (парцелі). Власник кожної ділянки, її розмір, призначення, і чистий кадастровий дохід вказувалися в списку ділянок і в документах власності у кожного власника. Розрізнялось 10 варіантів призначення – рілля, луки, сад, виноградник, пасовище, полонина, ліс, озеро, неужитки, ґрунти під дороги, колії, копальні. Кожна ділянка відповідно до призначення відносилась до одного з класів врожайності. Кожен вид

призначення мав від 4 до 10 класів. Переведення ґрунту з одного класу врожайності до іншого було ускладнене. Чистий прибуток одного морга кожного роду користування в певному класі врожайності обраховувався шляхом доволі складних обрахунків для кожного повіту окремо. Податок становив 40-відсотків показника чистого доходу з кожної ділянки.

Розмір старого австрійського податку був підвищений у 1920 і 1921 з того приводу щоб податкове обтяження власників ґрунтів в колишній австрійській дільниці дорівнювало обтяженню в інших регіонах [6, с. 48].

Отже, з одного боку, колишній австрійський закон доволі чітко враховував розміри, призначення, врожайність, навіть чистий прибуток, тобто не тільки кількісні, але якісні показники. Одночасно в деяких моментах він був не дуже гнучким – переведення ґрунту з одного класу врожайності до іншого було ускладнене.

У 1927 р. 1–5-ти гектарні господарства платили 2,38 зл., 5–15-ти гектарні – 2,15 зл., 100–500-ти гектарні – 2,09 зл., 500–2000-ти гектарні – 2,03 зл. За податковим кодексом 1937 р., ставки земельного податку в південних воєводствах становили в середньому 40 % чистого кадастрового доходу, а у корінних польських – від 7 – до 13 %. Податкові платежі у загальній сумі всіх селянських господарств збільшувалися. Так, в 1927–1928 господарському році вони становили 9,4 %, а в 1932–1933 рр. – вже 25,7 %. [3, с. 137–138]. Зростання податкових виплат було не тільки номінальним. Наприклад, для сплати поземельного податку господарства до 3 га повинні були продати у 1928 р. 150 кг жита, то у 1934 р. – вже 389 кг [4, с. 233].

Оскільки обсяги всіх інших податків встановлювались пропорційно ставці поземельного податку, то господарства малоземельних селян були обтяжені податками значно більше, ніж поміщицькі господарства». Високими були також дорожні податки, вони перевищували третину усіх селянських витрат на податки. На опосередковані податки на купівлю монополізованих продуктів повсякденного вжитку – цукор, гас, тютюн та ін. припадало понад 30 % від державних податків [4, с. 232].

Розвинена система штрафів теж була частиною фіскального навантаження на селянство. Кількість штрафів з кожним роком зростала: якщо у 1932–1933 рр. їх було у Тернопільському воєводстві 47 930, то вже в 1937 р. – 65 152. Селян штрафували за несвоєчасно сплачений податок, за неопатентовану запальничку, за неприв'язану собаку, некутого коня, небілену хату і т. п.» [1, с.26]. Штрафували навіть за такі дрібниці, як запалювання світла в невстановлений час, за відсутність таблички на возі з прізвищем власника тощо.

Крім податків і штрафів, з селян збирали численні мита, селяни мусили платити за в'їзд в місто, за переїзд через міст, за постій на базарі [2, с. 37].

Існували не тільки грошові повинності. Селяни змушені були працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг тощо [12, с.100]. Така форма обтяження селянина носила назву «шарварок» [5, с. 308]. Теоретично польська влада обґрунтовувала це можливістю таким чином відробити місцеві та державні податки. Правда виконання шарварків, хоча і було обтяжливим обов'язком, мало певні позитивні наслідки для самого селянства. Наприклад, меліоративні роботи давали можливість для покращення агрокультури усіх сільгоспвиробників, у тому числі і селян. Відповідно, вкладена селянами праця при таких роботах в майбутньому могла окупитись вищими врожайми у їх власному господарстві.

Теж можна сказати про будівництво і ремонт доріг, адже розвиток транспортної мережі, сприяв розширенню торгівельних зв'язків села і міста, полегшував збут сільгосппродукції. Тому шарварок у вигляді ремонту дороги в довгостроковій перспективі міг принести користь окремому селянину.

Постає питання, наскільки посильним для західноукраїнського селянства було виконання податкових зобов'язань? Опозиційні політики, в тому числі представники українських політичних партій, постійно критикували за високі податки і несправедливий розподіл бюджетних коштів. «Уряд обклав населення величезними податками, щоб мати можливість утримувати військо і поліцію, які нам не потрібні», – так нерідко міркували українці. Подібні висновки робили й ті з них, які проживали в діаспорі: «...За свою національну та соціальну неволю робітник і селянин мусить платити величезну дань» [11, с. 25]. Тим часом можновладці розміри податків повсякчас (як, наприклад, улітку 1923 р. міністр фінансів Польщі Лінде) оцінювали як такі, що не перевищують платоспроможність громадян. На перший погляд, такі твердження не безпідставні. Адже станом на 1921 р. державні податки й мито, що стягувалися з громадян, становили у Франції 20 доларів, у США – 47, в Італії – 56. Тим часом у Польщі в 1920 р. податок із громадянина становив у середньому 1 долар, а 1921 р. – 0,5 долара. Слід відзначити, що, у зруйнованій війною країні, де платоспроможність громадян була вкрай низькою, навіть незначні податки були обтяжливими.

Наскільки справедливими були аргументи сторін в цій дискусії? Щоб отримати відповідь на це питання можна, наприклад, порівняти фіскальну політику у міжвоєнній Польщі та в Австро-Угорщині. Іншими словами з'ясувати, як змінилося становище селян в плані оподаткування порівняно з австро-угорським періодом. Дати однозначну відповідь важко, враховуючи різницю в

курсі валют, структурі оподаткування. Проте можна помітити негативну тенденцію – загалом податковий тягар на селянство зріс. За спостереженнями українських громадських діячів податки в західноукраїнських землях були втричі вищими, ніж в корінних польських землях, а в порівнянні з довоєнними зросли у два рази [2, с. 32]. Зокрема, громада села Озерна Зборівського повіту Тернопільського воєводства станом на 1929 рік сплачувала в 2,5 рази більше податків ніж до війни [12, с. 211]. Опосередкованим свідченням надмірності податкових ставок є зростання кількості випадків примусового продажу селянського майна для покриття заборгованості. У багатьох випадках розорення селянських господарств могло мати одночасно декілька причин, таких як «ножиці цін», малоземелля і низька агрокультура, кредитна заборгованість. Одночасно з ними податкова заборгованість теж була вагомим фактором пауперизації західноукраїнського села. Особливо помітними ці явища були під час світової економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр., коли ціни на продовольство впали на фоні високого податного навантаження.

Отже формування податкової системи міжвоєнної Польщі відбувалось у складних умовах післявоєнних руйнувань, гіперінфляції. Як наслідок уніфікована система податків до 1939 р. так остаточно і не сформувалась. Порівняно з «австро-угорським» періодом податкове навантаження на селянські господарства зросло. Велика кількість податків, складність і плутаність законодавчої бази, сильні регіональні відмінності негативно відбивались на економічному становищі селянських господарств. Особливо важкі наслідки високого податкового навантаження галицьке село переживало в умовах світової кризи кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., коли особливо зросла податкова заборгованість, що, в свою чергу, могло стати однією з причин розорення селянського господарства.

Список використаних джерел

1. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.) / М. Івасюта. – Київ: Видавництво академії наук Української РСР, 1953. – 115 с.
2. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Корнійчук. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 72 с.
3. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1978. – 190 с.
4. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с.
5. Стрішинець М. Економічна історія Тернопільщини / М. Стрішинець. – Тернопіль: Астон, 2001. – 369 с.
6. Weinfeld I. Skarbowość polska. T. 2. Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy; Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy / I. Weinfeld. – Warszawa: Wydawnictwo «Biblioteka Prawnicza», 1937. – 244 с.
7. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава: Науч. изд-во ПВН, 1995. – 381 с.
8. Sprawozdanie z działalności Departamentu podatkow i opłat Ministerstwa skarbu za rok 1926. Z zarysem ustawodawstwa podatkowego niektórych państw obcych. – Warszawa, 1927. – 223 s.
9. Wielikowski G. Komentarz do ustawy akcyzowej o trunkach obowiązującej na ziemiach b.zaboru Rosyjskiego (postanowienia karne) / Wielikowski G., Gelernter S. – Warszawa, 1924. – 207 s.
10. Brzoza Cz. Historia Polski 1918–1945 / Brzoza Cz., Sowa A.-L. – Krakow, 2006. – 754 s.
11. Польська окупація і ситуація на Зах[ідній] Україні під Польщею // П. Н. Західня Україна і політика українських націоналістів (з нагоди цьогорічних виборів до сойму й сенату). – Нью-Йорк, 1928. – С. 19–26.
12. Нужда українського селянства та податки // Кооперативна республіка. – 1929. – Травень. – С. 211.

Валентин Терещенко

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ МЕЖДУВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье проанализировано особенности налоговой политики польского правительства и ее влияние на западноукраинские крестьянские хозяйства междувоенного периода

Ключевые слова: междувоенная Польша, налоговая политика, фискальные органы, фискальная палата, Восточная Галичина.

Valentyn Tereschenko

THE IMPACT OF TAX POLICY POLAND ON THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF FARMS IN EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD

The article analyzes the peculiarities of the Polish government policy and its impact on Ukrainian farms in the interwar period.

Key words: interwar Poland, tax policy, fiscal authorities, fiscal chamber, Eastern Galicia.

УДК 94(460)

Валентина Годлевська

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА РИБАЛЬСТВА ІСПАНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ (1982–1996 РР.)

У статті проаналізовано розвиток рибальства та сільськогосподарського сектору Іспанії на етапі консолідації демократичних засад. Автору вдалося з'ясувати, що процес змін і модернізації сільського господарства та рибальства країни був спричинений не лише демократизацією усіх сфер життєдіяльності суспільства, а й вступом Іспанії до ЄС. Хоча на відміну від промисловості, сільське господарство країни виявилось менше пристосованим до інтеграції в ЄС.

Ключові слова: Іспанія, демократизація, економіка, рибальство, аграрний сектор, модернізація, ЄС.

В останній чверті ХХ ст. Іспанія здійснила успішний перехід від авторитарного до демократичного суспільства. Крім змін у політичній сфері, суттєві перетворення торкнулися економіки.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що економічна модернізація і демократія знаходяться в опосередкованих взаємовідносинах. Економічна модернізація лише тоді приносить реальні плоди, коли вона проводиться у взаємозв'язку з політикою соціального реформування, соціальною і політичною модернізацією.

Розвиток іспанської економіки в останній чверті ХХ ст., сільського господарства зокрема, був обумовлений специфікою історичного розвитку Іспанії та інтеграцією в ЄС.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській іспаністиці досліджено особливості розвитку сільського господарства та рибальства Іспанії в умовах утвердження демократичних засад.

Доведено, що демократизація Іспанії сприяла модернізації аграрного виробництва та рибальства, особливо після вступу в ЄС.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі опрацювання відповідних джерел та літератури, проаналізувати особливості трансформації сільського господарства та рибальства Іспанії в умовах утвердження демократичних засад.

Основу джерельної бази статті складають законодавчі акти, статистичні дані, матеріали іспанської преси зазначеного періоду.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Значний внесок у їх вивчення зробили російські науковці І. Синельщикова та А. Тесленко. Автори висвітлили значення середземноморського аграрного комплексу, місце виноградарства, виноробства, вирощування цитрусових та оливи в розвитку сільського господарства Іспанії. Система наднаціонального регулювання, що склалась в ЄС, на думку дослідників, створила передумови для структурної перебудови середземноморського аграрного комплексу [1].

Автор ряду статей Х. Сумпсі Віньяс розглянув цілий комплекс проблем і питань щодо процесу модернізації сільського господарства Іспанії після вступу в ЄС. Автор показав недоліки модернізації в підвищенні конкурентоспроможності, а також запропонував можливі шляхи структурних перетворень [2; 3].

Проблеми нерівності сільського господарства Іспанії і проблеми, які вони породжують досліджені Р. Галярдо та Е. Рамос Реалем. В першу чергу розглядаються основні елементи нерівності щодо обмеження іспанського аграрного сектора; представлені існуючі відмінності в фермерських селянських господарствах різних автономних співтовариств; здійснено порівняння між сільським господарством Іспанії та країн Європейського Союзу; розглянуто нові вимоги конкурентоспроможності та переговорного процесу [4].

В статті І. Бардахі Аскарате та Е. Рамос Реала сформульовані фактори, які обмежували та визначали конкурентоздатність фермерських господарств країн Середземного моря. У цьому зв'язку авторами були встановлені сильні і слабкі сторони іспанських господарств при інтеграції в нову систему відносин Європейського Союзу з Середземномор'ям. Робиться висновок, що нова ситуація надала Іспанії статус привілейованого партнера з іншим берегом ЄЕС. Стратегія в Іспанії, в цьому сенсі, сприяла стабільності в регіоні та зростанню іспанської економіки [5].

Також досліджували зазначену проблему Р. Тамамес, Х. Коліно Суерас, А. Лоса Кармон, К. Барсера Лопес та інші [6; 7; 8].

До 40-х рр. ХХ ст. більше половини населення Іспанії були зайняті у аграрному секторі, а його продукція складала основну частину економіки. Проте до 1980-х рр. частка зайнятих знизилась до

18 %, а продукції – до 7 % від ВВП. Сільське господарство Іспанії продовжувало бути низькорентабельним.

З приходом до влади в жовтні 1982 р. демократичного уряду на чолі з Іспанською соціалістичною робітничою партією розпочався період консолідації демократії. Успіх попередніх трансформацій в політичній та соціально-економічній сферах залежав від подальших кроків нового уряду.

Акцент в аграрній політиці був перенесений з кількісних показників на якісні, а сільське господарство поряд з транспортною інфраструктурою стало пріоритетною галуззю в державних асигнуваннях. Головними чинниками аграрної політики Іспанії стали приєднання країни до ЄЕС і необхідність встановлення певних компромісів між національною аграрною політикою і комунітарною [9, с. 44].

З метою підтримки та стимуляції фермерських господарств на початку 80-х р. була ухвалена низка законів: «Статут сімейних аграрних господарств та молодих фермерів» (1981); Королівський указ «Про надання першої допомоги молодим фермерам» (1983); «Про модернізацію фермерських аграрних господарств» (1985)[10; 11; 12]. Їх мета полягала у збільшенні фінансування, беручи до уваги основні принципи, правила ЄЕС у порядку модернізації структури фермерських господарств.

Іспанія приєдналась до ЄЕС в 1986 р. В ході переговорів з'ясувалося, що саме аграрна інтеграція представляла найбільші труднощі. Іспанське сільське господарство помітно відставало за рівнем концентрації виробництва і накопичення капіталу, Іспанія мала відносно низький рівень агротехніки і механізації сільського господарства, велику розпорошеність і дрібність земельних ділянок, більш низькі внутрішні ціни на одні продукти (фрукти, овочі, вино, оливкова олія) і більш високі на інші (цукровий буряк, цукор, молоко).

Труднощі в певній мірі були пов'язані і з тим, що вступ в ЄЕС створив високий рівень самозабезпеченості сільськогосподарською продукцією і, як наслідок, викликав зниження цін та скорочення упродовж кількох років іспанського виробництва зернових, м'яса, молока, що спричинило збитки національним виробникам аграрної продукції.

Для адаптації Іспанії до вимог ЄЕС їй був наданий перехідний період терміном на сім років для всього сільського господарства та до десяти років по таких товарах, як овочі, фрукти та олійні. Упродовж цього періоду Іспанія повинна була поліпшити технічну оснащеність сільського господарства, необхідну для зростання виробництва і його продуктивності, підвищити увагу до вихідних цін на сільськогосподарську продукцію, які є предметом постійних дискусій між аграрними організаціями та урядом, поліпшити становище транспорту та системи збуту [9, с. 38, 39].

Вступаючи в ЄЕС, Іспанія розраховувала на те, що це дозволить іспанським фермерам включитися в існуючу в ньому систему підтримки цін і виплат експортних субсидій, збільшити доходи виробників і отримувати асигнування на модернізацію виробництва, форм і методів збуту аграрної продукції і, відповідно, підвищити на цій основі її конкурентоспроможність на європейських ринках [9, с. 38].

З часом, в країнах ЄЕС виникла проблема постійного перевиробництва. Це створювало надлишки основних сільськогосподарських продуктів, частину з яких, в кращому випадку, експортували (з допомогою субсидій), дарували у країни, що розвиваються, а в інших випадках, зберігалися або знищувались у межах ЄЕС. Витрати бюджету на ці заходи були дуже високими, а також призвели до спотворення на світових ринках, а наслідки не завжди були в інтересах фермерів і споживачів. Таким чином, постала необхідність обмежити виробництво сільськогосподарських продуктів.

Плани уряду в агропромисловому секторі негативно сприймали працівники сільськогосподарського сектору. Так, приміром, показовими виявились багатотисячні мітинги та демонстрації фермерів на знак протесту проти аграрної політики та поточної ситуації в галузі (квітень 1990 р., лютий 1991 р., квітень 1992 р.) [13; 14; 15].

Але в цілому слід визнати, що прилучення до норм ЄС у кінцевому рахунку сприяло розвитку аграрного комплексу, стимулюючи процеси модернізації. Виробництво продукції поступово втрачало в Іспанії дрібнотоварний, селянський і набувало фермерсько-індустріальний характер.

Головною галуззю сільського господарства є землеробство. Для Іспанії першочергове значення має культивування озимих зернових: пшениці та ячменю, у меншій мірі вівса та жита. Вони культивуються без зрошення.

Готуючись до вступу в ЄЕС, в травні 1984 р. був ухвалений закон, що регулював виробництво та торгівлю пшеницею та її похідних [16]. Ці зміни торкнулися обов'язково виробництва і внутрішньої торгівлі пшеницею, з метою полегшити адаптацію до правових норм ЄЕС. Повна лібералізація внутрішньої та зовнішньої торгівлі пшеницею удосконалювала існуючий режим компенсаційних цін, механізми, необхідні для належного управління виробництвом та споживанням.

У жовтні 1985 р. був ухвалений королівський указ «Про об'єднання виробників сільськогосподарської продукції зернових та їх спілок» [17]. Таким чином, виробники зернових змогли об'єднуватись для просування і зміцнення партнерських відносин, досягнення торгового партнерства, що дозволило їм конкурувати на ринку. Так був розширений закон «Про об'єднання виробників сільськогосподарської продукції» від 1972 р.

У жовтні 1986 р. у зв'язку зі вступом у ЄЕС був прийнятий Королівський указ, яким врегульовувались розрахунок, стягнення податків та рівень відповідальності, встановлені законодавством Європейського економічного співтовариства в секторі зернових (відповідно до положення ЄЕС № 2727/1975) [18].

Щодо обсягів виробництва, то з 1985 по 1994 рр. вони скоротилися, так само як і загальна площа земель, відведених для їх вирощування. Це було пов'язано із вимогами ЄЕС.

Особливе значення для сільського господарства Іспанії має так звана «середземноморська продукція», перш за все – олива, виноград та цитрусові. Три галузі є історично характерними для Іспанії і відіграють важливу роль у розвитку економіки її регіонів. Вирощування оливок, винограду і цитрусових створюють в Іспанії своєрідний «середземноморський аграрний комплекс». Відсутність митних бар'єрів і відкритий доступ на ринки ЄС поставив у привілейоване становище продукцію середземноморського аграрного комплексу (САК) Іспанії по відношенню до інших секторів сільського господарства в зоні співтовариства, оскільки дозволяв отримувати істотну вигоду з фактора низьких витрат виробництва (ціни на продукцію САК в Іспанії на 30 % нижче, ніж у середньому в ЄС) [1, с. 169, 193].

В цілому під трьома провідними сільськогосподарськими культурами в Іспанії на 1994 р. було зайнято 3,53 млн га: під оливами – 2,09 млн га, виноградом – 1,19 млн га і цитрусовими – 0,25 млн га (під апельсинами 128 тис. га, мандаринами – 77 тис. га, лимонами – 43 тис. га), що становить близько 20 % всіх оброблюваних в країні земель [19, с. 570–572].

Вступ країни в Європейське Співтовариство забезпечив використання високих технологій, сучасних методів організації бізнесу, підвищення конкурентоспроможності, залучення іноземного капіталу, а також зростання внутрішніх і зовнішніх ринків збуту [1, с. 189].

Серед фруктових культур провідне місце належить цитрусовим, плантації яких знаходяться на зрошувальних землях середземноморського узбережжя, де відсутні заморозки. Цитрусові – це основна сільськогосподарська культура в Іспанії, яка йде на експорт. В листопаді 1984 р. був ухвалений Королівський указ «Про реорганізацію сектора експортерів цитрусових» [20].

Заморозки, що мали місце в січні 1985 р. мали досить серйозні наслідки для цитрусових плантацій стосовно втрати врожаю. У зв'язку з цим у вересні 1985 р. був прийнятий закон про заходи щодо усунення наслідків заморозків на цитрусових плантаціях [21]. В цих умовах було необхідно підтримати відновлення сектору, важливість якого в економічному розвитку сільського господарства дуже значна. Було прийнято рішення про пріоритетність у наданні кредитів Банком сільськогосподарських кредитів для інвестицій сільськогосподарських підприємств і фермерів, чії плантації цитрусових були пошкоджені заморозками. У 90-і рр. збір всіх видів цитрусових в Іспанії складав 4,5–5 млн т в рік, що становило 5–10 % їх світового виробництва.

У 1992 р. обсяг вирощених фруктів і овочів перевищив врожай зернових. За своїм значенням в економіці та у зовнішній торгівлі Іспанії вирощування цитрусових помітно перевершувало і виноградарство, і вирощування оливок. В той же час площа, зайнята під цитрусовими, порівняно невелика (не більше 0,25 млн га) і поступається площі виноградників майже в 5 разів (1,19 млн га в 1994 р.) та у вісім разів площ під оливою (2,09 млн га). Продовжуючи пристосовуватись до вимог ЄС (регламент ЄЕС 3920/1990), в травні 1991 р. був ухвалений закон про декларації врожаю цитрусових. Йдеться про обов'язок виробників цитрусових заповнити для кожної кампанії заяву про кількість цих продуктів зібраних на території Співтовариства. В грудні 1993 р. був прийнятий закон «Про внесення змін в правила технічного контролю і сертифікації цитрусових» [22]. Членство в ЄС сприяло подальшому розвитку виробництва цитрусових і значного зростання експорту.

Серед інших фруктів важливе місце посідають яблука, персики, груші та абрикоси на зрошувальних землях. Щорічно встановлювались фіксовані ціни для продажу овочів та фруктів. В червні 1986 р. був ухвалений Королівський указ, який врегульовував створення організацій виробників фруктів і овочів, що надав право виробникам спільно представляти та захищати свої інтереси [23].

Виробництво овочів теж посідає важливе місце у сільському господарстві. Вирощування овочів має давні традиції в Іспанії. Вони складають більшість тепличних площ. Із середини ХХ ст. виробництво овочів зросло удвічі, воно є основою для харчової промисловості. Разом із фруктами овочі також є експортним товаром із групи свіжих агропродуктів. Експортуються помідори, цибуля, кавуни, салат, капуста, горох, морква, перець, огірки тощо.

Зі вступом в ЄЕС виробництво більшості овочів зменшилося. Так, виробництво картоплі зменшилося з 5,9 млн т у 1985 р. – до 3,8 млн т у 1994 р., цибулі – з 1,2 млн т – до 10; капусти – з 0,46 млн т – до 0,36; баклажанів – з 0,12 млн т – до 0,11 [19, с. 544].

Другорядну роль у сільському господарстві Іспанії відіграє тваринництво. В останній третині ХХ ст. спостерігалось значне збільшення поголів'я худоби. Продуктивність тваринництва в найбільш сприятливих районах північної «вологої» Іспанії в 2–3 рази нижче, ніж в інших країнах Європи з аналогічними кліматичними умовами.

Вступ у ЄЕС не спричинив таких суттєвих проблем у тваринництві, як у сфері землеробства. Нова практика тваринництва сприяла меншій залежності від умов сільськогосподарського середовища. Це привело до трансформації простору сектору тваринництва, який відчував гострий дефіцит кормів і залежав від їх імпорту з інших країн. Найкраща ситуація з кормами спостерігалась на вологій півночі. Приатлантичні провінції давали більше 60 % молока, виробленого в країні, майже половину яловичини. Велика рогата худоба зосереджена переважно у невеликих господарствах, що пов'язано з гірським рельєфом. В Іспанії м'ясо великої рогатої худоби становить близько 6,2 % готової аграрної продукції, а виробництва молока становить 6,6 % .

Зі вступом в ЄЕС поголів'я худоби зросло: так, поголів'я великої рогатої худоби збільшилося з 4,9 млн у 1985 р. – до 5,2 млн у 1994 р.; поголів'я овець – з 16,9 млн – до 23 млн; кіз – з 2,6 млн – до 3,1 млн; свиней – з 11,7 млн – до 19,3 млн [19, с. 587]. В другій половині 80-х рр. ухвалено низку законодавчих актів з метою стимулювання національного виробника та покращення якості сільськогосподарських тварин.

Іспанія активно експлуатує ресурси моря, насамперед рибні. В значних кількостях ведеться видобуток молюсків. Рибальство має велике значення для економіки країни.

Хоча узбережжя країни простягнулося на 4551 км, більша його частина непридатна для рибної ловлі в прилеглий смузі (40–50 км). Головним регіоном рибопереробної промисловості на Атлантичному узбережжі традиційно залишається Галісія, яка відома своїми численними зручними бухтами. Найбільш великі риболовецькі порти – Віго, Ла Корунья, Хі-хон, Ель-Ферроель.

Загальна політика в галузі рибальства для всіх держав-членів була передбачена в Римському договорі 1957 р. Перші спільні заходи для сектора рибальства сягають 1970 р., коли Рада встановлює організацію спільного ринку для продуктів рибальства та структурної політики в галузі рибальства. Тим не менш, лише в 1983 р. після декількох місяців важких переговорів, 14 грудня Європейська Рада підписала угоду про політику у сфері рибного лову, в якій було визначено так звані виняткові економічні райони, сформульовано принцип відносної стабільності (PER), і передбачено заходи регулювання в цілях збереження морських ресурсів на основі переривань, уповноважених (ТАС) і квот.

В грудні 1992 р. були внесені зміни, в яких була визначена загальна риболовна політика до 2002 р. Основні цілі полягали в спробі компенсувати дисбаланс між флотами в країн-членів; в можливості скорочення флоту рибних господарств разом з структурними заходами; в ефективному регулюванні доступу до морських ресурсів за допомогою ліцензування рибалок з метою скорочення надлишкових потужностей риболовного сектора.

По тоннажу риболовецький флот Іспанії найбільший в ЄС. По улову риби (1400 тис. тонн в 1990-х рр.) вона посідала друге місце після Данії. Однак через запровадження жорстких лімітів добування риби неухильно падало. Так, з 1985 по 1994 рр. зменшився вилов лососевих, форелі, крабових та інших морських видів [19, с. 598].

Таким чином, процес змін і модернізації сільського господарства та рибальства Іспанії після вступу до ЄС був дуже інтенсивним, який суттєво вплинув на модернізацію секторів, збільшення ринку збуту, зростання конкурентоспроможності. Проте, незважаючи на це, іспанські аграрії залишились невдоволеними політикою Співтовариства, оскільки особливих вигод інтеграція не принесла. Зменшення оброблюваних площ окремих культур, загальне зменшення кількості робочої сили створило складну ситуацію в секторі. Найбільше політика торкнулась рослинної продукції середземноморського аграрного комплексу і меншою мірою – тваринництва.

Політика соціалістичного уряду в сфері аграрного сектору зосередилась на структурному регулюванні з метою прискорення його перебудови, підвищення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, пом'якшення соціальних наслідків раціоналізації виробництва.

У цілому слід визнати, що прилучення до норм ЄС у кінцевому рахунку сприяло розвитку аграрного комплексу та рибальства, стимулюючи процеси модернізації. А економічна модернізація є результативною, коли вона проводиться у взаємозв'язку з політичною.

Список використаних джерел

1. Синельщикова И. Г. Модернизация традиционной агрикультуры / И. Г. Синельщикова, А.Ю.Тесленко // Испания: траектория модернизации на исходе XX века. – М.: ИЛА РАН, 2006. – С. 169–196.
2. Viñas Sumpsi J. M. La modernización de la agricultura española / J. M. Sumpsi Viñas // Revista española de economía agraria. – 1995. – № 173. – P. 267–289.
3. Viñas Sumpsi J. M. La agricultura española ante los nuevos escenarios de la PAC / J. M. Sumpsi Viñas // Revista española de economía agraria. – 1996. – № 176–177. – P. 265–304.
4. Gallardo R. Disparidades de la agricultura española entre la modernización y las nuevas funciones del territorio / R. Gallardo, E. Ramos Real // Revista de estudios regionales. – 1999. – № 54. – P. 17–46.
5. Azcárate I. B. Retos y oportunidades para la agricultura española en el nuevo escenario de codesarrollo / I. Bardaji Azcárate, E. Ramos Real // Revista española de economía agraria. – 1995. – № 172. – P. 183–209.
6. Sueiras José C. El impacto de las subvenciones sobre la distribución de la renta en la agricultura española / J. C. Sueiras, Antonio Losa Carmona // RAE: Revista Asturiana de Economía. – 1999. – № 14. – P. 27–49.
7. Barciela López C. La modernización de la agricultura y la política agraria / C. Barciela López // Papeles de economía española. – 1997. – № 73. – P. 112–133.
8. Tamames R. Del proteccionismo agrario a las nuevas tendencias del desarrollo rural (internacionalización y cambio estructural) / R. Tamames // Revista de Estudios Agrosociales. – 1992. – № 161. – P. 281–309.
9. Ивлева Т. Н. Эволюция аграрной политики Испании // Латинская Америка. – 2005. – № 9. – С. 30–41.
10. Ley 49/1981, de 24 de diciembre, del Estatuto de la explotación familiar agraria y de los agricultores jóvenes // Boletín Oficial del Estado. – 1982. – № 9 (11 de enero). – P. 539–544.
11. Real Decreto 1932/1983, de 22 de junio, sobre auxilios a los agricultores jóvenes, de acuerdo con la Ley 49/1981, de 24 de diciembre, del Estatuto de la Explotación Familiar y de los Agricultores Jóvenes // Boletín Oficial del Estado. – 1983. – № 166 (13 de julio). – P. 19544–19545.
12. Real Decreto 419/1985, de 6 de marzo, por el que se desarrolla la modernización de las explotaciones familiares agrarias y otros aspectos de la Ley 49/1981, de 24 de diciembre // Boletín Oficial del Estado. – 1985. – № 79 (2 de abril). – P. 8768–8770.
13. Masiva protesta agraria contra la política de la CE // El País. – 1990. – 26 de abril.
14. Las manifestaciones en una docena de ciudades cierran las protestas agrarias // El País. – 1991. – 1 de febrero.
15. Decenas de miles de agricultores se manifiestan contra la reconversión del campo español // El País. – 1992. – 12 de abril.
16. Ley 16/1984, de 29 de mayo, por la que se regula la producción y el comercio del trigo y sus derivados // Boletín Oficial del Estado. – 1984. – № 129 (30 de mayo). – P. 15206–15206.
17. Real Decreto 2155/1985, de 23 de octubre, sobre Agrupaciones de Productores Agrarios de Cereales y sus Uniones // Boletín Oficial del Estado. – 1985. – № 279 (21 de noviembre). – P. 36866–36867.
18. Real Decreto 2164/1986, de 3 de octubre, por el que se regula la liquidación, recaudación y control de la tasa de corresponsabilidad establecida por la normativa de la Comunidad Económica Europea en el sector de los cereales // Boletín Oficial del Estado. – 1986. – № 253 (22 de octubre). – P. 35655–35656.
19. Anuario estadístico de España. – Madrid: Instituto nacional de estadística, 1997. – P. 570–572.
20. Real Decreto 1922/1984 sobre reorganización del sector exportador de frutos cítricos // Boletín Oficial del Estado. – 1984. – № 264 (3 de noviembre). – P. 31784–31784.
21. Orden de 31 de mayo de 1991 sobre declaración de cosecha de cítricos // Boletín Oficial del Estado. – 1991. – № 150 (24 de junio). – P. 20797–20801.
22. Orden de 30 de diciembre de 1993 por la que se modifica el Reglamento Técnico de Control y Certificación de Plantas de Vivero de Cítricos // Boletín Oficial del Estado. – 1994. – № 7 (8 de enero). – P. 468–468.
23. Real Decreto 1101/1986, de 6 de junio, por el que se regula la constitución de Organizaciones de Productores de frutas y hortalizas // Boletín Oficial del Estado. – 1986. – № 139 (11 de junio). – P. 21262–21264.

Валентина Годлевская

**ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И РЫБОЛОВСТВА ИСПАНИИ
В УСЛОВИЯХ УТВЕРЖДЕНИЯ ДЕМОКРАТИИ (1982–1996 ГГ.)**

В статье проанализировано развитие рыболовства и сельскохозяйственного сектора Испании на этапе консолидации демократических устоев. Автору удалось выяснить, что процесс изменений и модернизации сельского хозяйства и рыболовства страны был вызван не только демократизацией всех сфер жизнедеятельности общества, но и вступлением Испании в ЕС. Хотя в отличие от промышленности, сельское хозяйство страны оказалось менее приспособленным к интеграции в ЕС.

Ключевые слова: Испания, демократизация, экономика, рыболовство, аграрный сектор, модернизация, ЕС.

Valentina Godlevska

**THE TRANSFORMATION OF AGRICULTURE AND FISHERIES OF SPAIN IN THE
CONDITIONS OF DEMOCRACY (1982–1996)**

The article analyzes the development of fisheries and agricultural sector of Spain during the consolidation phase of democratic foundations. The author finds out that the process of change and modernization of agriculture and fisheries of the country was caused not only by the democratization of all spheres of social life, but also the entry of Spain into the EU. Although unlike industry, agriculture has proved to be less adapted to integration in the EU.

Keywords: Spain, democratization, Economics, fisheries, agricultural sector, modernization, EU.

УДК 327 (470+571: 477.75) «199»

Олег Костюк

ВІЗІЯ РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ НА СТАТУС КРИМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-Х РР.

У статті розглядається ставлення російського політикуму до приналежності півострова Крим Україні. Обговорюються питання, що стосуються як дискусії навколо статусу Криму серед політичних сил РФ, так і впливу цього питання на стан українсько-російських відносин. Робляться висновки про те, що проблема статусу Криму була одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики РФ, а також одним із дестабілізуючих елементів у середині російського політикуму.

Ключові слова: Крим, Росія, російський політикум, статус, зовнішня політика.

Анексія Криму Росією у 2014 р. без сумніву увійде до історії як одна із найбільш резонансних спроб зруйнувати міжнародну систему відносин, яка була сформована після Другої світової війни. Односторонні дії самопроголошеного кримського парламенту наприкінці лютого – початку березня 2014 р., які суперечили Конституції України, не знайшли підтримки та викликали осуд у міжнародного співтовариства. Після підбиття підсумків так званого «референдуму» самопроголошена влада Криму звернулася до президента Росії Володимира Путіна із проханням включити Крим до складу Росії, як суб'єкт федерації. 18 березня під час урочистої церемонії президент Росії разом з представниками кримської «влади» підписали договір про приєднання Республіки Крим до складу Російської Федерації. Вже 21 березня Рада Федерації Росії ратифікувала договір про входження Криму до складу РФ.

Кримський сепаратизм та проросійські рухи, якими скористалися у Москві, не були якимось спонтанним явищем. Витоки сепаратизму на півострові та українсько-російського конфлікту за Крим слід шукати на зламі 1990-х, коли СРСР розпався, а його республіки у вигляді суверенних держав почали провадити власну державну політику.

Суперечкам навколо Криму та проблеми базування у Севастополі Чорноморського флоту РФ (далі – ЧФ РФ) присвячено чимало досліджень в українській та російській історіографії. У вітчизняному історичному дискурсі питання статусу Криму та кримського сепаратизму зазвичай тісно переплетене з проблемою ЧФ РФ і неодноразово розглядалося у роботах українських дослідників С. Кульчицького та Б. Парахонського [21], С. Віднянського [6], В. Чумака [41], Г. Перепелиці [30], А. Мальгіна [22], В. Сергійчука [35], російських – К. Затуліна, С. Косова [20], зарубіжних з українським корінням – Р. Сольчаника [44] і Т. Кузьо [43].

Переконані, що останні події на півострові Крим та стосунки між обома державами лише посилять інтерес дослідників до витоків проблеми Криму у відносинах України та Росії, а розуміння усіх причин проблеми дозволить врахувати помилки у виробленні подальшої стратегії щодо Кримського півострова.

Ця стаття має на меті показати основні візії, які існували серед російського політикуму на питання приналежності та статусу Криму у першій половині 1990-х рр.

Поява на геополітичній арені Європи та світу нової незалежної України з територією 603,7 тис. км² стала, за висловом З. Бжезинського, однією із найважливіших подій у історії ХХ ст. [3, с.70]. Відновлення незалежності України було досить неоднозначно прийняте у російському політикумі: від схвалення, до відвертих погроз перегляду в односторонньому порядку державних кордонів [12].

Керівництво офіційної правонаступниці СРСР – Російської Федерації попри високу нестабільність всередині країни, прагнуло будь-яким способом зберегти вплив на колишні союзні республіки [21, с.185]. Серед союзних центрів, Київ для Москви посідав одне із пріоритетних місць. Вихід України із СРСР викликав хвилю невдоволення серед російського політикуму. Втім, якщо сам факт незалежності України у 1991 р. у Росії розглядали, як тимчасове непорозуміння, то вже до початку 1992 р. – українську незалежність сприймали як dokonane явище на яке не можна було не зважати.

Небажання російського політикуму випускати Україну з під свого впливу змусило його вдатися до пошуку елементів політичного та економічного шантажу. Питання приналежності Криму та Чорноморського флоту у цьому випадку було одним із найзручніших. Проживання на півострові великої кількості корінних росіян (станом на 1989 рік кількість етнічних росіян у Криму сягала 67,5 % [4]) створювало сприятливе підґрунтя для ведення проросійської пропаганди. З іншого боку, наявність військово-морських баз Чорноморського флоту СРСР створювало проблему його розподілу між незалежними державами.

Зараз історичній науці відомо понад десяток версій, чим керувався перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов передаючи до складу України Крим. Нашу увагу привертає думка дослідника

П.Вольвача, який стверджував, що у 1954 р. на зруйновану війною Україну Кремль наклав ще одне економічне ярмо, змусивши відбудувати Крим, який був занедбаний ще в складі РРФСР [8]. Тому для нас досить дивно чути тези низки російських державних діячів про те, що півострів Крим був включений до складу УРСР після розпорядження М. Хрущова у 1954 р., як «акт доброї волі» та солідний подарунок Україні на річницю укладення Переяславської угоди 1654 р. [35,с.34].

Ще до проведення референдуму щодо збереження СРСР 17 березня 1991 р., на рівні тоді ще Кримської області УРСР було проведено референдум про відновлення Кримської АРСР, як одного із суб'єктів союзного утворення. У самій Росії до цього факту поставилися досить спокійно. Пояснення знаходимо у словах президента Росії (1991–1999 рр.) Бориса Єльцина, які він озвучив у 1996 р. Б. Єльцин стверджував, що ЦК КПРС щоб послабити еліти союзних республік, які збиралися стати на шлях суверенізації, розробив план дій спрямований на виведення автономій з-під впливу союзних республік. «Щоб компенсувати послаблення державної машини і запобігти «розбіганню республік від Центру», планувалося замість держави з 15 союзними республіками, створити державу з 35 суб'єктів за рахунок додавання 20 нових суб'єктів Федерації (шляхом підвищення статусу автономій), але вже без права вільного виходу».[34,с.24]. Таким чином, Кримська АРСР могла стати новим суб'єктом радянської Федерації. Тоді ж, рішенням другої сесії Кримської облради був створений оргкомітет щодо вироблення та узагальнення пропозицій про статус Криму, у який мали б увійти народні депутати СРСР і УРСР [5]. Однак жодних правових законних підстав для створення автономії на той час не було. Аргументи лідера кримських комуністів Леоніда Грача, який обстоював незалежність, обмежувались положеннями статті 5 Конституції УРСР, яка дозволяла виносити важливі питання на всенародний референдум. Зрештою, пропозицію про проведення референдуму підтримала сесія облради Криму і призначила дату проведення референдуму 20 січня 1991 р.

На основі поданих протоколів міських і районних комісій з референдуму обласна центральна комісія повідомила, що відновлення Кримської АРСР як суб'єкту СРСР. Це рішення підтримали 1 млн 438 тисяч 55 осіб або 93,26 % від тих, хто взяв участь у референдумі. На думку Володимира Сергійчука, референдум у Криму 20 січня 1991 р. став складовою ланкою в системі заходів руйнації цілісності території УРСР. Він зазначає, що ще «на засіданні секретаріату ЦК КПУ 22 жовтня 1990 р. під головуванням Г. Харченка запропоновано «комуністам-керівникам» ВР УРСР внести на розгляд парламентаріїв питання про державний статус Криму, а в Кримському обкому партії виступили з ініціативою прийняття Декларації про статус Криму» [35,с.28].

У російсько-українських відносинах суперечки навколо Криму виникли під час домовленості між Борисом Єльциним і Леонідом Кравчуком 19 листопада 1990 р., де вони домовлялись «визнати та поважати територіальну цілісність РРФСР і УРСР». [9,с.8]. Особливу увагу у договорі звертали на статус Криму та Севастополя. Очільник МЗС Росії А. Козирев звернув увагу на те, що мова йде про актуальність договору в умовах існування СРСР і у випадку зміни ситуації, домовленість можуть переглянути [8]. Подальші події показали, діяльність РФ відіграла не останню роль у процесі загострення ситуації на півострові.

Події в Криму потребували виваженої, але водночас рішучої реакції з центру, а тому вже 12 лютого 1991 р. ВР України ухвалила закон про «відновлення» Кримської АРСР у складі УРСР, а обласна Рада Криму на деякий час визнавалася вищим органом державної влади на території республіки і їй був наданий статус Верховної Ради Кримської АРСР [11]. Тоді голова ВР УРСР Леонід Кравчук виступаючи в парламенті зазначив: «Я голосував за суверенну Україну, тому проголосую за суверенний Крим. Ми знаємо, що сталося в тих республіках, де парламент не слухав людей» [35]. Однак, як влучно зазначає дослідник Григорій Касьянов, «слово «відновлення» було досить дивним у даному випадку, оскільки «відновити» кримську автономію можна було лише у складі РСФСР» [13,с.98]. У цьому розрізі зазначимо, що відображення самого факту проведення кримського референдуму 1991 р. не отримало якоїсь особливої уваги з боку російських друкованих видань. Повноту зацікавленості Кримом того часу, саркастично можна проілюструвати на прикладі невеликого повідомлення, яке розмістила на своїх сторінках «Независимая газета» 14 лютого 1991 р. у рубриці «Коротко». Повідомлення інформативного характеру містило відомість лише про сам факт відновлення АРСР, без жодних оцінок [28]. Російське видання «Коммерсантъ.Власть» взагалі включило Україну до переліку територій СРСР із «більш-менш сприятливою ситуацією» [15]. Припускаємо, що події встановлення автономії в Криму менше цікавили суспільство та політикум, ніж січневі події у Вільнюсі цього ж року.

Статус Криму та Чорноморського флоту стали предметом гострих дискусій всередині російського політичного істеблішменту після юридичного оформлення розпаду СРСР. Як влучно зазначив держрадник Росії з правових питань Сергій Шахрай: «питання про СНД, Крим, і Чорноморський флот є плацдармом для політичної боротьби, насамперед всередині Росії» [25].

Одним із перших документів, які містять у собі пропозиції щодо стратегії у «питанні Криму», є лист голови комітету зовнішніх зв'язків В. Лукаша до спікера ВР РФ Р. Хасбулатова, де він рекомендує використати як перевагу процес розподілу Чорноморського флоту у вирішенні питання «кому належить Крим». За його словами, визнання недійсним юридично акту передачі Криму змусить українську владу обирати між тим, щоб погодитись на умови Росії щодо Чорноморського флоту, або ж відстоювати правочинність перебування Криму у складі України [44,с.27].

23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ доручила МЗС, а також спеціальній парламентській комісії розглянути законність факту передачі Криму УРСР. В пояснювальній записці того ж В. Лукаша до спікера парламенту повідомлялося, що сенс такого кроку в тому, щоб продемонструвати Україні залізний кулак, зробити її більш поступливою в «питанні флоту», змусити поважати Росію як сильну державу [15]. Депутати, які підтримували президента Б. Єльцина в російському парламенті, у момент створення комісії запропонували ухвалити заяву, яка б підтвердила дотримання принципу непорушності кордонів держав СНД. Та цього не було зроблено. РФ ухвалила рішення, що повністю перекреслювало домовленості про взаємне визнання кордонів між державами. Тоді ж було винесено на обговорення проект «Про правову оцінку рішення вищих органів державної влади СРСР та РСФСР про зміну статусу Криму, ухвалених у 1954 р., та про зовнішні кордони Росії» [30, с. 553–558]. Документ пропри те, що дезавуював рішення від 1954 р. був за своїм характером досить різкий у відношенні щодо України. Зважаючи на домовленості між обома країнами від 19 листопада 1991 р. Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій парламенту. В свою чергу, віце-президент РФ О. Руцький під час перебування російської делегації 3–5 квітня 1992 року в Севастополі в ультимативному тоні заявив, що Крим повинен повернутися до складу Росії. На запитання, чи відомо йому про те, що з Криму до Росії відбувається передислокація військової техніки, він з подивом відповів: «А навіщо нам із Росії в Росію щось перевозити» [28]. О. Руцький ще у січні 1992 р. заявляв, що «історична свідомість росіян не дозволить провести механічне зміщення кордонів Росії, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії. Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД» [33].

29 квітня 1992 р. ВРУ прийняла закон «Про статус Автономної республіки Крим». Через тиждень, 5 травня ВР Криму прийняла акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим», а вже 6 травня була прийнята Конституція Республіки Крим, яка суттєво розширювала права республіки, хоч і залишала її в складі України [19,с.235]. Рішення ВР автономії мав підтвердити кримський референдум. У Києві такі кроки назвали незаконними. 13 травня ВР України зажадала скасувати ці рішення до 20 травня 1992 р. В свою чергу РФ продемонструвала неабияку злагоду і спробувала призначити закрите обговорення ситуації в Україні 18 травня. Однак, з'ясувалося, що в Москві немає ні керівників держави, ні керівників парламенту, тому засідання провели 21 травня [17]. Ввечері 21 травня РФ оголосила акти від 1954 р. про передачу Криму Україні недійсними з моменту прийняття і запропонувала Києву вирішувати кримське питання на тристоронніх переговорах за участю Симферополя. Не врятувала ситуацію навіть перебування 19–20 травня у Москві української делегації на чолі з прем'єром В. Фокіним. Переговори з президентом та російськими парламентаріями були безрезультатними і, окрім цього, закінчились дипломатичним скандалом [18]. Щоправда, російські депутати ухвалили офіційну заяву де запевнили, що Росія не висуває територіальних претензій до України [25]. За їх словами, передачу Криму визнали незаконною у правовому полі.

У цей же час у Росії розгорнулася інша хвиля досить провокативних заяв, що стосувалися не тільки статусу Криму, але й окремо статусу міста Севастополя, як місця базування Чорноморського флоту. Зазначимо, що вагомим аргументом, який сприяв нагнітання ситуації були результати опитування проведеного ще в 1990 р., де більшість міщан висловилися за російський статус міста.

5 січня 1992 р. Б. Єльцин підписав текст присяги на вірність Росії для дислокованих в Україні військ. Перебуваючи в Поволжі, він заявив: «Чорноморський флот був, є і буде російським. Ніхто у Росії його не відбере, в тому числі і Кравчук. Проте 28 січня 1992 р. в Новоросійську Б. Єльцин висловив іншу думку: «З Україною відбудуться переговори з військових питань, вона має право мати свій флот. Але ми проти поділу Чорноморського флоту, він повинен бути єдиним [1,с.15].

Прихильники відновлення нового Союзу зазнавши невдачі зі розігруванням «кримської карти», зосередили свої сили безпосередньо на проблемі Севастополя [2,с.382]. Як основний аргумент в севастопольському протистоянні російські політики використовували Указ Президії ВС РРФСР від 29 жовтня 1948 р. «Про виділення міста Севастополь в самостійний адміністративно-господарський центр» [7]. Дослідник з Криму А. Мальгін вважає, що, на відміну від фіктивної територіальної суперечки за Крим, боротьба між Україною й Росією за володіння Чорноморським флотом була реальною [22]. Реалізувати цю ідею доручили нардепу з Криму Олександрю Круглову, який одночасно був депутатом Севастопольської міськради. Вже 4 вересня 1992 р. він звернувся із

запитом до Р. Хасбулатова, де просив уточнити, чи був скасований Указ від 29 жовтня 1948 р. Завідувач юридичним відділом ВР РФ у своєму листі-відповіді зазначив, що цей указ «...не був визнаний таким, що втратив силу». Це дозволило Круглову розпочати пропагандистську кампанію з залученням російських і кримських ЗМІ [42]. У Севастополі розгорнув роботу так званий «Фронт національного порятунку», який вже 22 липня 1993 р. обрав Російську народну раду Севастополя. Метою організації було стеження за виконанням у містах Криму російських законів та виведення із Севастополя українських військових підрозділів [38]. Також у Криму розгорнула свою роботу «Російська община Криму». 24 липня російські націоналісти організували в місті мітинг, в якому найактивнішу участь взяли депутати з Росії – Пудовкін, Наєнко, Югін. А депутат опозиційного до президента Єльцина парламентського блоку «Народна єдність» С. Бабурін, перебуваючи за кілька днів у Києві й працюючи у складі міжпарламентської комісії України й Росії, заявляв, що готовий визнати територіальну цілісність України лише у складі СРСР [39]. Відсутність якихось істотних заяв Б. Єльцина щодо Севастополя, можна припустити, що президент Росії намагався зберегти за собою можливість для втручання в кримські справи у майбутньому.

Після міждержавних переговорів у Москві 17 червня 1993 р. підписано «Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту», яка забороняла будь-які односторонні дії сторін щодо Чорноморського флоту, з метою вирішення практичних питань створювалася Міждержавна комісія [40.арк.190–192]. Однак уже 9 липня цього ж року ВР РФ проголосила Севастополь російським містом. Київ розцінив це як грубе порушення міжнародних домовленостей та як спробу втручання у внутрішні справи. Погоджуємось, з твердженням А. Мальгіна, що даний акт ВР Росії був радше методом морального тиску аніж політичного [22]. На спеціальному засіданні РБ ООН 20 липня 1993 р. було ухвалено Резолюцію, яка засуджувала дії ВР РФ. Б. Єльцин був змушений дезавіювати це рішення, на що самі парламентарі особливо не заперечували. Зустріч між президентами обох держав, яка мала місце у вересні 1993 р. в Масандрі, не принесла очікуваних результатів.

Вимоги щодо повернення Криму були непоодинокими серед російського політикуму, як державницько-консервативного, так і представників ліберальних кіл. Зокрема мер Санкт-Петербурга А. Собчак у 1992 р. заявив, що в «Україні немає жодних моральних прав на Крим. Крим ніколи не був українським» [43,с.15]. Радник президента Росії С. Станкевич заявляв, що жодних правових підстав рішення від 1954 р. немає та закликав ВР РФ урегулювати це питання [28]. Також, С. Станкевич висловив сподівання, що референдум у Криму дозволить у майбутньому включити Крим до складу Росії [28].

В 1993 р. депутат фракції Аграрної партії Росії у Держдумі В. Агафонов заявив, що Росія готова розглянути можливість підтримки референдуму щодо від'єднання Криму від України та вступу на правах повноцінного суб'єкта міжнародних відносин до СНД. З тенденційною статтею в «Российской газете» виступив політолог Г. Шахназаров, який вважав, що Севастополь як база Чорноморського флоту міг бути оголошений вільним містом, яке знаходилося б під протекцією Росії і України [23,с.141]. За його словами, російському суспільству нав'язувалася імперська точка зору в сприйнятті кримських проблем.

Загалом, ВР РФ була позбавлена реальних важелів здійснення власних рішень. Зовнішня політика, в тому числі україно-російські відносини, знаходилися в компетенції президента Росії Б. Єльцина. Його ж позиція суттєво відрізнялася від парламентської. Вона перебувала в руслі загальної стратегії російської влади періоду «перебудови» спрямованої на відмову від «імперських домагань». Президент Б. Єльцин свого часу дозволив собі різкі висловлювання, однак, його реальна політика по відношенню до сусідів була досить помірною [1]. Економічна криза та зниження рівня життя у Росії підірвало авторитет керівництва РФ. Це використала опозиція, як заявила про «зраду національних інтересів». У відповідь на це Борис Єльцин та Єгор Гайдар перехопили ініціативу та почали використовувати непритаманні до цього у своїй риторичі заклики з відродження «великої Росії».

Зростаючою популярністю патріотичних настроїв у російському суспільстві та негативним ставленням до реформ уряду Єльцина-Гайдая зумів скористатися лідер ЛДРП В. Жириновський. Найбільша політична сила у парламенті після виборів 1993 р. пропагувала відбудову «великої Росії», щоправда, її кордони В. Жириновський вбачав в межах територій ще царської Росії. [34,с.1].

Починаючи з 1994 р., «кримське питання» в Росії відійшло на задній план після початку чеченської військової кампанії. У російських противників сепаратизму в Криму були прагматичні аргументи. В інтерв'ю газеті «Правда України» в 1995 р. Є. Гайдар заявив, що навіть гіпотетичне приєднання Криму знищить російську економіку.

Після Чечні, в 1996 р., проблема Криму, Севастополя і флоту знову актуалізувалася для Росії, про що засвідчили заяви секретаря Ради безпеки РФ О. Лебеда 5 жовтня 1996 р. в севастопольській газеті «Флаг Родины». Різко критикував і поведінку російського політикуму у

питанні Криму директор Інституту країн СНД, політик К. Затулін [26]. Дослідник А. Мошес влучно зауважує, що чимало кримських сепаратистів вітало б втручання Москви у кримський конфлікт. Попри численні прохання про втручання, Держдума утрималася від цього, що по-суті, стало одним з найвагоміших чинників повернення Криму в правове поле України [24, с.29]. За словами експрезидентів України Л. Кравчука та Л. Кучми не останню роль у врегулюванні ситуації навколо Криму та зниженні «градусу» навколо статусу півострова відіграв Б. Єльцин. За їх словами, «тільки завдяки Б. Єльцину, який не втручався і не давав втручатися всім іншим російським», їм вдалося вирішити всі проблеми самим [13].

Питання приналежності Кримського півострова поруч із проблемою розподілу Чорноморського флоту неодноразово ставало основним на порядку денному відносин між обома державами. Гострота полеміки визначалася не стільки реальним значенням Криму для обох держав, скільки тим, що проблема Криму стала важливим фактором гострої внутрішньополітичної боротьби. В обох державах тема Криму була засобом тиску політичних сил один на одного, а також способом підняття власного престижу в очах громадськості. Останнє в свою чергу визначало те, що обговорення кримської проблеми носило хоч і надзвичайно гострий, але майже цілком риторичний характер.

Список використаних джерел

1. Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України / С. Адамович // Вісник Прикарпатського університету, 2012. Вип. 22.
2. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.Адамович. – Івано-Франківськ, 2009. – 884 с.
3. Бжезинський Зб. Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезинський. – Київ, 2006. – 102 с.
4. Бреммер Я. Етнічні проблеми Криму / Ян Бреммер. // Спостерігач, № 35–36, липень 1993 р.
5. Велігорський В. Відновлення Кримської АРСР в 1991 р. / В. Велігорський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50798/20-Velihodskyy.pdf?sequence=1>.
6. Віднянський С. Україна і світ. Українсько-російські відносини / С. Віднянський, А. Мартинов // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – Київ, 2001. – С. 626–638.
7. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 9.
8. Вольвач П. «Подарунок Хрущова». Як Україна відбудувала Крим / П. Вольвач // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/>
9. Выписка из стенограммы заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990 г.
10. Договор между РСФСР и УССР. Россия, Крым и город русской славы Севастополь. Документы и материалы 1783–1996. – Москва 1996.
11. Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» (12 лютого 1991 р.).
12. Заявление П. Вошанова 26 августа 1991 года. // Российская газета. – 27 августа 1991.
13. Кравчук и Кучма: Ельцин не вмешивался в дела Украины, и все проблемы в 90-х решились мирно // Интернет-издание LB.ua. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/05/17/266763_kravchuk_kuchma_90h_eltsin.html.
14. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – Київ, 2008. – 432 с.
15. Коммерсантъ. Власть. 28 января.1992.
16. Коммерсантъ. 27 февраля 1992.
17. Коммерсантъ. Власть. 18 мая 1992.
18. Коммерсантъ. Власть. 25 мая 1992.
19. Копиленко О. Конституція Автономної Республіки Крим: Проблеми прийняття затвердження, реалізації / О. Копиленко. – Київ, 2001. – 362 с.
20. Косов С. Проблема Крыма в контексте российско-украинских отношений (1991–2010) / С. Косов // Современные научные исследования и инновации. 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.snauka.ru/issues/2012/01/6282>.
21. Кульчицький С. Новітній український державотворчий процес: т. 3 / С. Кульчицький, Б. Парахонський. – Київ, 2004. – 327 с.
22. Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь, 2000. – 160 с.
23. Михальченко Н. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – Киев, 1996. – 512 с.
24. Мошес А. Конфликтный потенциал в российско-украинских отношениях: Взгляд из России / А. Мошес // Этнические и региональные конфликты в Евразии, 1997.
25. Независимая Газета. – 23 мая 1992.
26. Независимая Газета. – 14 мая 1996.
27. Независимая Газета. – 21 апреля 1992.
28. Независимая Газета. – 7 апреля 1992.
29. Независимая Газета. – 14 февраля 1991.
30. Перепелиця Г. Розподіл Чорноморського флоту як проблема національної безпеки України / Г. Перепелиця // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – Київ: Альтернативи, 2001. – С. 553–558.
31. Постановление Верховного Совета Российской Федерации О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году 21 мая 1992 года №2809–1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenti-parlamentiv-ukraini-ta-rosii-1990-kh-rokiv-shchodo-statusu-krimu-ta-mista-seva>.
32. Правда Жириновского. – 1993. – №1.
33. Правда. – 30 января 1992.
34. Пятьдесят семь вопросов избирателей Президенту России. Москва, 1996.
35. Сергійчук В. Український Крим / В. Сергійчук – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
36. Сільські вісті. – 14 лютого 1991.
37. Указ Президиума ВС РСФСР от 29 октября 1948/ [Електонний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6317.htm>.
38. Україна молода. – 23 липня 1993. – №49.
39. Україна молода. – 30 липня 1993 р. – № 50.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5233, оп.1, спр.179, арк. 190–192.
41. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі / В. Чумак. – Київ: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.
42. Як ділився Чорноморський флот «по-братерськи» Аналітичний

центр «Борисфен Інтел». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/projects/kak-delilsja-+chernomorskij-flot-po-bratski>. 43. Kuzio T. Russia-Crimea-Ukraine. Triangle of conflict / T. Kuzio. – London, 1994. – 258 p. 44. Solchanyk R. Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, RFE / R. Solchanyk // RL Research Report. – 21 February 1992.

Олег Костюк.

ВЗГЛЯД РОССИЙСКОГО ПОЛИТИКУМА НА СТАТУС КРЫМА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1990-Х ГГ.

В статье рассматривается отношение российского политикума к принадлежности Крымского полуострова Украине. Обсуждаются вопросы, касающиеся как внутривнутриполитической дискуссии вокруг статуса Крыма среди политических сил РФ, так и влияния этого вопроса на состояние украинско-российских отношений. Делаются выводы о том, что проблема статуса Крыма и города Симферополя была одним из приоритетных направлений внешней политики РФ, а также одним из дестабилизирующих элементов не только в украинско-российских отношениях, но и в середине российского политикума первой половины 1990-х гг.

Ключевые слова: Крым, Россия, российский политикум, статус, внешняя политика.

Oleh Kostiuk

VISION FOR THE RUSSIAN POLITICAL ON STATUS OF CRIMEA IN THE FIRST HALF OF 1990-TH.

In this general paper the attitude of Russian politicians belonging to the Crimea in Ukraine is discussed. Subject matter related to both internal discussions about the status of Crimea among the political forces of the Russian Federation as well as to the impact of this issue on the state of Ukrainian-Russian relations is consider. Conclusions are drawn that the problem status of Crimea and Simferopol was one of the priorities of the foreign policy of Russia, as well as one of the destabilizing elements not only in Ukrainian-Russian relations, but also in the middle of Russian politics first half of the 1990's.

Key words: Crimea, Russia, Russian politicians, status, foreign policy.

УДК 94:321.6.013–048.78(470+571–44)(045)

Андрій Бульвінський

ІМПЕРСЬКА МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

У статті аналізуються імперська форма державно-політичної організації та визначаються зміст, напрями і мета імперської моделі модернізації у Росії. Обґрунтовується положення про те, що системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Доводиться, що без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технологічно-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі.

Ключові слова: Росія, імперія, модернізація, імперська модель, дискурс.

Дві тисячі кілометрів українсько-російського кордону та складний характер українсько-російських відносин останніх понад 20 років є об'єктивними чинниками, які постійно спонукають українських науковців до осмислення феномену російської державності та перспектив і можливостей її модернізації.

Вихідною гіпотезою даної роботи є думка про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами. Цей підхід поділяє цілий ряд російських науковців, зокрема, С. Лур'є [1], О.Величко [2], Д.Лівен [3], М.Грачев [4], Б.Кагарлицький [5], В.Кантор [6] і Яковенко [7] та інші.

Найважливіше з точки зору України у цьому контексті питання полягає у тому чи здатна Росія як імперська держава до суспільно-політичної модернізації і у якому розумінні можна говорити про модернізацію імперської держави. Модель відповіді на це питання ми спробуємо подати у цій роботі.

Ця проблема також проробляється рядом російських дослідників. зокрема, С.Каспе [8], С.Гавровим [9], Е.Паїним [10] та іншими.

Перш за все необхідно з'ясувати, чим же власне є імперія, як тип державно-політичної організації, які її іманентні ознаки. В історичній науці існує величезна історіографія з цього питання [11].

У класичному визначенні поняття імперії Ш. Айзенштадта наголошується, що цей термін звичайно використовується для позначення державно-політичної системи, яка охоплює великі та відносно централізовані території у яких центр, втілений в особі імператора та центральних політичних інституцій, набуває автономності й монополізує право на ухвалення політичних рішень та визначення політичних цілей [12].

Ч.Тіллі визначає імперію як «велику внутрішньо неоднорідну політію, елементи якої пов'язані з центральною владою системою опосередкованого впливу. Центральна влада здійснює певний військовий і фінансовий контроль за усіма сегментами імперського простору, проте не зазіхає на два основних елементи опосередкованого правління: 1) збереження або встановлення специфічних і таких, що не підпорядковуються загальному правилу зв'язків з елітою кожного сегменту; 2) здійснення влади через цих посередників, які користуються у своїх доменах значною автономією, яка компенсує лояльність по відношенню до центру, а також фіскальне і військове співробітництво з ним» [13, с.3].

На нашу думку, найбільш вдало визначення системних ознак класичної імперської форми державності дали російські дослідники Ю. Березкін [14, с. 43, 160, 209] та Л. Гагагова [15, с. 338]. Згідно їх досліджень, це: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими людьми. До цього варто додати також конвенційно легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

Типологічно імперії можна розділити на два основних типи: колоніальні та ідеократичні (традиційні) [16, с.118–122]. Колоніальні імперії, у першу чергу орієнтовані на експлуатацію і пограбування колоній, а також, меншою мірою, на виконання певної цивілізаторської місії. Ідеократичні імперії створюються та існують з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Як зазначає у своїй роботі С.Гавров, саме встановлення всесвітнього, безмежного панування Належного є домінуючою метою ідеократичної імперії [9, с.45].

Російська держава, формуючись у XVI ст. як централізована держава, одразу формувалась як ідеократична імперія. Ключовими ознаками чого на думку С. Каспе було: «1) наявність в системі політичної легітимації держави певної вказівки на її абсолютне, універсальне значення; 2) наявність у політичній практиці держави стійкої тенденції до територіального розширення; 3) відсутність або обмеженість асиміляції народів, територій, які включаються до складу держави, збереження ними своїх етнокультурних особливостей» [17, с.35].

На думку С.Лур'є, російський народ став імперським народом оскільки мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота схвалює Бог: «З нами Бог, розумійте, народи, і підкоряйтесь, бо з нами Бог» (Ісаїя,7,18–19); готовність нести жертви заради своєї правди; наявність розвинутого культурного сценарію міжетнічних взаємин; здатність і схильність утворювати колонії поза межами свого компактного проживання (модель народної колонізації); несуттєвість формальних кордонів для запланованої доброї діяльності («он хату покинул, пошел воевать, чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»); впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, а тому сприйняття і трактування будь-якої війни за участі росіян як оборонної, а війни на чужій території як «звільнення» або «допомоги». Тому будь-які народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [1, с.16–19, 250–254].

Саме імперська свідомість робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Для імперського суб'єкта ні свобода особи, ні приватна власність не є базовими цінностями, бо в імперії це умовності, натомість він любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Імперська свідомість є проекцією пануючого у традиціоналістському імперському суспільстві ірраціонально-містичного ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх.

У зв'язку з цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом. Імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проекту. Причому чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ, у першу чергу західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалось як розширення меж православного світу. У зв'язку з цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати весь світ. Фактично відбулась сакралізація держави. Детальніше про це написано у попередній роботі [18, с. 95–101].

Як наголошує у своїй роботі С. Каспе, однією з базових характеристик імперської державності перш за все є її безмежність, пов'язана з її територіальною протяжністю та з універсалізмом її імперської ідеї. Для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [8, 61–62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Розглядаючи феномен імперії важливо пам'ятати, що для неї територіальна експансія, як з огляду на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є чинником зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього є фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості цієї держави над усіма іншими [18, с. 64].

С. Каспе зазначає: «Імперська логіка перетворює експансію в самоцінне й надцінне починання, здатне компенсувати будь-які можливі матеріальні витрати культурно-символічними досягненнями. Виникнення природних перепон до розширення території веде не до згортання інтервенціоністської активності, а до її граничного нарощування – оскільки будь-яка перепона дискредитує вселенські претензії держави» [17, с.35].

Як влучно сформулював І.Яковенко, Імперія – це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватись у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [16, с.119].

На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалась імперською за своєю внутрішньою суттю. Одним із ключових факторів цього є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян, як пануючого етносу, яка постійно відтворюється. Як пише у своїй роботі С.Лур'є, «ми сформувались як імперський народ і зробити із цим нічого не можливо, а головне – не потрібно» [1, с.13].

Історична спадкоємність імперської сутності Російської держави проявляється й у постійному відтворенні в Росії ряду характерних соціальних середньовічних інститутів. Йдеться, зокрема, про глибоку майнову поляризацію між правлячою верхівкою та абсолютно більшістю населення; поява великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; аномально високий рівень взаємної недовіри у суспільстві; архаїчну в своїй основі традиціоналістську систему цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; масовий тип підданого – безпомічної, безправної, соціально некомпетентної маленької людини; неправову, авторитарну державність; вкрай корумповану, корисливу, неконтрольовану суспільством, а тому всевладну бюрократію; залежний суд, який не здатний протистояти тиску влади; використання принципу сили, а не правди під час врегулювання конфліктів тощо. Наявність і функціонування цих інститутів постійно повертає Росію на шлях

утвердження чи відновлення імперії та перешкоджає будь-яким серйозним модернізаційним процесам.

Базове імперське уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там де вважає за потрібне, активно застосовувалось нею впродовж усього історичного часу аж до сьогодення (агресія проти Грузії у 2008 р. та проти України у 2014 р.).

Для жителів Російської імперії (у всіх її іпостасях) залишається актуальною і є активно підтримувана владою установка на сприйняття Росії як обложеної фортеці на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватись навколо імперської влади для захисту від них.

У сучасній Росії діє одна з найдавніших і найважливіших імперських ознак – наявність особливих зв'язків з національними елітами та фактичне делегування їм функції посередників у керуванні своїми автономіями від імені імперського центру. Найбільш наочно така система відносин між імперським центром та напівавтономною периферією у сучасній Росії встановлена із Чечнею, Дагестаном та Татарстаном.

Так, зокрема, у Чечні фактично не діють російська Конституція та закони, із 2008 р. місцеві призовники служать лише на території Чечні, росіяни майже повністю витіснені із республіки, бюджет Чеченської республіки більш як на 80 % залежний від трансфертів із федерального бюджету РФ, але по суті це є сплатою данини за лояльність місцевої еліти імперському центру. З 2011 р. у російську армію фактично не призивають дагестанців, частка росіян у республіці упродовж 1989–2010 рр. скоротилась із 9,7 % до 3,6 % [19].

Структура управління політичним та господарським життям Росії у часи В.Путіна знову набули імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Як влучно відзначив член громадської палати РФ Д.Бадовський, «Росія сьогодні – країна перемігшої бюрократії. Бюрократична держава... скрупульозно все регламентує, будує ієрархії і вертикалі, підтримує високу участь в економіці та суспільному перерозподілі при збереженні великих майнових і соціальних диспропорцій. ...Машина бюрократичної влади живе під девізом «ніхто крім мене», вважаючи, що просто більше нікому взяти на себе тягар всіх і вся розсудити, все вирішити і розрулити, всіх втішити і врятувати» [20].

Наприклад, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так у 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки серед іншого засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

Також у сучасній Росії все більш гіпертрофованого значення набуває імперське столичне місто, своїм зростанням лише підкреслюючи пірамідальну структуру імперії. Так, у 1926 р. у Москві проживало 2 млн осіб., Ленінграді – 1,7 млн, тобто співставна кількість жителів, а у тодішньому третьому місті країни Ростові на Дону – 308 тис. (розрив із столицею у 6,5 раз) [21, с. 90–91], проте на 1 січня 2014 р. населення Москви складало вже 12,1 млн, Санкт-Петербурга – 5,1 млн (розрив у 2,4 рази), третього за населенням міста країни Новосибірська – 1,5 млн (розрив із столицею у 8 разів) [22]. Бюджетний розрив між столицею та іншими великими містами Росії ще більш контрастний. У 2011 р. бюджет Москви на одного жителя був у 10 разів більший ніж в інших великих містах Росії: Москва – 134,8 тис. крб., Санкт-Петербург – 88,6 тис. крб., Новосибірськ – 25 тис. крб. А загальний бюджетний розрив по видаткам між багатою столицею і третім містом країни Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн крб. проти 36 млрд крб.) [23]. І цей розрив постійно збільшується, відповідно імперська столиця все багатіє і посилює своє домінування у системі.

Упродовж усієї російської історії по суті незмінною залишалась ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена.

Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С.Уваров. У листі імператору Миколі I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Прийнявши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він рухне раніше, ніж ці хибні перетворення будуть завершені» [24, с.98].

Саме з цієї причини російський народ фактично ніколи не брав реальної участі у його виборах. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлась або як

наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав лише радуватись тому що сталося; в СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. А народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Іншою ознакою зміцнення імперського характеру сучасної Російської держави є значне збільшення чисельності та впливу чиновництва. Зокрема, упродовж лише 1991–2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн 750 тис. осіб [25], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилась на 6 млн чол. Без того, щоб не контролювати все і вся ідеократична імперія не може існувати.

Новою російською універсальною імперською ідеєю на заміну концептам «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де перемиг соціалізм і яка несе прапор комунізму народам світу» В.Путін у 2007 р. запропонував зробити концепт «російського світу».

В основі «російського світу», за переконанням глави РПЦ патріарха Кирила, лежать, по-перше, православна віра, по-друге, російська культура та мова, і, по-третє, «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». «Незалежні держави, що існують на просторі історичної Русі й усвідомлюють свою загальну цивілізаційну приналежність, могли б продовжувати разом творити Російський світ і розглядати його як свій спільний наднаціональний проект» [26].

Одним із ключових інструментів реінкарнації Російської імперії у сучасному світі є активне зміцнення у соціальній дійсності міфу про безальтернативну позитивність спільного історичного минулого усіх народів Росії та Російського світу. Це символічний імперський ресурс, який легітимізує спільність долі народів під керівництвом московських правителів, втрата його неприпустима.

У сучасній Росії серцевиною цього імперського символічного ресурсу є концепт «великої перемоги над фашизмом» та боротьби з сучасними фашистами. Саме тому Російська держава так плекає цей концепт і так багато уваги приділяє боротьбі з будь-якими спробами подивитись на події Другої світової війни не крізь російській імперській окуляри. Так, у 2009 р. при президентові РФ навіть створено комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії.

З теоретичної точки зору цей підхід обґрунтовується ідеєю про те, що знищення історичної пам'яті нового покоління росіян про радянський період розвитку російської цивілізації приведе до її зламу, тим більше, що «радянська форма розвитку російської цивілізації врятувала її від знищення з боку фашистської Німеччини, сприяла її еволюції та входженню СРСР у першу десятку провідних країн за рівнем соціально-економічного і духовного розвитку» [27, с. 46].

Але ці концепти не є суто теоретичними. Відповідно до них неугодні Росії політичні сили оголошуються фашистськими або нацистськими, що має в очах російського суспільства легітимізувати збройну боротьбу проти них. Зокрема, у контексті російської збройної агресії проти України 2014–2015 рр. російські ідеологи та ЗМІ активно обґрунтовують та виправдовують дії Росії намірами «звільнити Україну від американсько-нацистської окупації», як, наприклад, про це детально на своєму персональному сайті пише академік РАН С. Глазьев [28].

Світосприйняття, яке формує сучасна російська влада у населення, ґрунтується на ідеологемі «славного минулого» й ностальгії по часам «великої епохи», яка колись була. Таке орієнтоване на минуле світосприйняття кардинально відрізняється від вкоріненої у межах цивілізації модерності зосередженості на тому, що робиться сьогодні і зараз.

В імперській Росії традиційно ефективно працює механізм підтримки внутрішньої стабільності російської соціокультурної системи та постійного відтворення імперської свідомості, який заважає інноваційним процесам. Система відгороджується від зовнішнього середовища за допомогою контролю і придушення небажаної, з точки зору еліти, соціокультурної інформації.

Показово ефективно і вкрай цинічно працював механізм відгородження російських громадян від правдивої інформації під час революційних подій в Україні у листопаді 2013 – лютому 2014 р. Використовуючи найкращі геббельсівські зразки пропаганди, російські ЗМІ систематично викривлювали зміст подій в Україні, оскільки вони несли безпосередню загрозу основам російської імперської влади, демонструючи альтернативну соціокультурна практику. Головне, чого боялась російська імперська влада у цих подіях, це – показова десакаралізація влади та унаочнення права людей самим, без Божої волі, цю владу змінювати. Адже у російській суспільно-політичній традиції «не Москва Государю указ, Государь Москве» [29, с. 224], а в Україні все відбувається з точністю до навпаки.

Запозичені на Заході, через необхідність, окремі соціокультурні та політичні інститути в російській імперській державності не мали жодного суттєвого значення ні в царській, ні в

радянський, ні у посткомуністичний періоди її історії. Так, наприклад, практичне дотримання прав людини, не зважаючи на формально підписані Москвою міжнародні документи, було протиприродним для імперії. Російське соціокультурне середовище і сьогодні чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не по законам, а за поняттями.

Так само й інститути представницької демократії, суду, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їх першопочатковий (західний) зміст та значення. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Так В.Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави» [30] наголошує, що «введення демократичних форм держави [на початку 1990-х рр.] принесло практично відразу ж зупинку необхідних економічних реформ, а трохи пізніше – самі ці форми виявилися окуповані місцевими і центральними олігархічними елітами, які безсоромно використовували державу у своїх інтересах, ділячи загальнонародне надбання... Все це «отруїло» перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою недовірою великої частини населення до самих цих понять».

Концептуальний висновок В.Путіна полягає в тому, що російські громадяни в результаті розчарувались і в демократії і в ринкових реформах. І соціологія це підтверджує. Так, наприклад, за даними Левада-Центру, в грудні 2009 р. лише 57 % опитаних, відповідаючи на запитання «Як ви думаєте, чи потрібна Росії демократія?», вибрали варіант «Так, Росії потрібна демократія» [31].

Тому рецепт, який В.Путін запропонував російському суспільству простий – зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не у західному його розуміння через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження, з використанням сучасних технологій, має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та їх схваленні.

У цьому зв'язку для нас надзвичайно важливо розуміти, якою мірою і в якому напрямку може модернізуватись сучасна російська імперська держава.

Під «модернізацією», яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, у науці розуміють: «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення і наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості» [32, с.11].

Історично феномен модернізації нерозривно пов'язаний із виникненням національних держав, демократичного ладу та розвитку капіталістичної економіки. Більше того, модернізація у її класичному розумінні може успішно відбуватись лише у національних державах.

Насправді модернізація є переходом від традиційного суспільства до сучасного і означає цілий ряд взаємопов'язаних процесів. Економічна модернізація означає розвиток і застосування технологій, які ґрунтуються на науковому знанні та високоефективних джерелах енергії, поглиблення суспільного і технічного поділу праці. Економічне життя має бути звільнене від впливу політики та ідеології. Модернізація у соціальній сфері означає заміну відносин ієрархічної підпорядкованості і вертикальної залежності відносинами рівноправного партнерства та формування соціального типу діяльної особистості, визначальною ціннісною орієнтацією якої стає індивідуалізм. Модернізація у політичній сфері означає формування на основі існуючих етнічних груп нації-держави, посилення ролі і значення права, розширення участі широких народних мас в політиці та зміна типу легітимності і механізму легітимації політичної влади.

Ключовою сутнісною проблемою модернізації імперії є те, що в імперії людина та населення загалом є лише засобом для реалізації цілей імперії у той час, як національна держава є інструментом реалізації суспільних та індивідуальних інтересів. Тому модернізація у межах імперської держави здійснюється завжди в інтересах самої держави, а модернізація у рамках національної держави здійснюється в інтересах суспільства.

Імперська державність є малоприсадною для модернізаційних процесів оскільки посилення демократії неминує приводить до ослаблення зв'язків між центром і національними окраїнами та делегітимації владної традиції. Адже демократизація приводить до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп.

В умовах модернізації також відбувається оживлення локальних культур та народжується їх прагнення до набуття політичного виміру своєї самобутності. Ці тенденції рано чи пізно

поширюються і на місцеві еліти, що приводить до їх випадіння із зони дії уніфікованих імперських стандартів та появи думок про необхідність окремого державного існування.

З іншого боку, у результаті поширення модерністських установок актуалізується питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу, з'являються тенденції на обмеження доступу до центральної еліти представників периферійних еліт, що суттєво ослаблює всю імперську конструкцію, робить імперський універсалізм фіктивним. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу «Росія для росіян» які є вкрай небезпечними для імперської державності.

Реалії економічного розвитку індустріального, а тим більше постіндустріального світу руйнують систему асиметричних відносин імперського центру і периферії. У таких умовах все менш ефективним стає властивий імперіям мобілізаційний тип економіки [33]. У випадку випереджального економічного розвитку окремих периферійних регіонів суперечність між їх політичним та економічним статусом стає додатковим мотивом для сепаратистських устремлінь.

Крім того, формування інформаційного суспільства є викликом, який час кидає імперії, адже послаблення соціального контролю над людьми є прямою загрозою базовим підвалинам імперської держави.

Таким чином, імперія, еліта якої усвідомила необхідність модернізації своєї країни, має вирішити дві задачі. По-перше, запустити модернізаційні процеси з метою посилення військово-політичної та, частково, економічної конкурентоздатності щодо інших країн. А, по-друге, паралельно знайти можливості для блокування руйнівних впливів модернізації на ідеологічні та владно-політичні стандарти існування імперії. У результаті реалізується курс дозованої модернізації, тобто імперська модель модернізації.

Як зазначає у своїй роботі Е. Дамірчієв, механізм імперської модернізації запускається для того, щоб «шляхом перетворення зовнішніх сторін імперського життя зберегти незмінною сакральну основу імперії...» [34, с.16].

Запускаючи процес власної модернізації, імперія не ставить своїм завданням еволюцію в напрямку цивілізації модерності, навпаки, вона боїться ліберального переродження і внутрішньої слабкості, які є неминучими при прийнятті інокультурних інститутів політичної демократії, капіталістичного ринку та необхідності реального дотримання прав людини.

Завдання імперської модернізації полягає не у переродженні імперії, а у стабілізації і відтворенні її базових характеристик в нових історичних та соціокультурних умовах. Здійснювати це передбачається через дозоване запозичення у противника того, що дозволить успішно боротись чи конкурувати з ним. Тому під час усіх імперських модернізацій Росія запозичувала лише ті європейські технології та інструментальні знання, які відносились до сфери промисловості, науки і військової справи, а також окремі елементи побуту.

В історії Росії усі найбільші модернізаційні проекти запускались лише на фоні чіткого усвідомлення неможливості забезпечити достатній рівень військово-політичної конкурентоздатності щодо країн Західної цивілізації і лише у форматі «модернізації згори». В усіх випадках це була форма адаптаційної реакції російської соціокультурної системи на виклик західної цивілізації. А. Вишневський використовує термін «консервативна модернізація» [35, с.48], Ф. Фукуяма – «оборонна модернізація» [36].

Так, модернізаційний проект Петра I був запущений з огляду на неможливість у інший спосіб здобути перемогу у Великій Північній війні 1700–1721 рр.; Великі реформи 1860-х – 1870-х рр. стали наслідком жорсткої поразки Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр.; поразка у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. підштовхнула столипінські реформи; радянська індустріалізація та колективізація були зумовлені необхідністю створення належної військово-технічної бази для можливості збройного протистояння країнам капіталістичного світу; економічна неможливість продовження гонки озброєнь з боку СРСР привела до реалізації у 1985–1991 рр. курсу на «перебудову» М. Горбачова.

Причому у тих випадках, коли дозована (оборонна) модернізація ґрунтувалась на самодержавстві та кріпосному праві (петровська та сталінська модернізації) і стосувалась лише технічних запозичень, вони досягали успіху у межах поставлених завдань – Росія виграла, відповідно, Велику Північну та Велику Вітчизняну війни й суттєво наростила свій міжнародний авторитет. Натомість, у тих випадках, коли модернізаційні процеси в Росії глибоко зачіпали соціальні відносини, суттєво розширювали межі особистої та громадської свободи вони неминуче приводили до невдоволення рівнем соціально-економічного життя, політизації етнічності, зміни усієї етнополітичної ситуації в імперському просторі та системної кризи імперської державності. У результаті, реалізація навіть курсу дозованої модернізації привела до дезінтеграції імперської державності у 1917–1918 рр. та 1991 р. і проголошення державної самостійності цілого ряду народів в імперських провінціях Росії.

Для розуміння специфіки модернізаційних процесів в сучасній Росії потрібно чітко розуміти, що модернізація неминуче базується на наших уявленнях про майбутнє і є керованим державою політичним проектом [37, с.27].

А які ж уявлення про майбутнє Російської держави та шлях до нього у традиціоналістськи патріотично налаштованій частині російської еліти? Для прикладу наведемо декілька цитат із роздумів доктора філософських наук, головного наукового співробітника Інституту економіки РАН О.Ципка (2012 р.).

Так, у своїй статті в «Независимой газете» О.Ципко пише: «Запит на зміни насправді росте, але не на нового, ліберального Нємцова, а, навпаки, на нового, більш жорсткого Путіна. Порятунком Росії не в руйнуванні вертикалі влади, як вважає ліберальна опозиція, а, навпаки, у введенні в країні елементів надзвичайщини». «Ця стаття нагадує владі, що союз з «ліберально-демократичною інтелігенцією» не просто неможливий..., а й небезпечний» [38].

У своїй статті в «Литературной газете» О.Ципко трактує відмову від імперськості як русофобію. «Ліберальна інтелігенція має безліч «заєдинщиків» в головному – у справі боротьби з так званими залишками російської імперськості, «заєдинщиків» у справі подолання вихідної багатонаціональної природи Російської держави, в справі знищення Росії». «Вже ясно, що свобода в новій, некомуністичній Росії проявляє себе насамперед як право на руйнування Росії, на звільнення себе від усього, що колись було дорогим російській людині, що пов'язувало її з батьківщиною. І треба знати і розуміти, що для інтелектуалів і політиків, які називають себе в Росії лібералами, свобода і демократія означали передусім право на «ломку» російської традиції, на переробку Росії і російського населення за своєю подобою». «Є щось настирливе і підозріле в цьому пристрасному бажанні витравити з російської національної самосвідомості «імперську домінанту» [39].

Отже, для чого потрібна російській імперській владі модернізація, курс на яку було оголошено у 2008 р.? Вона у першу чергу потрібна для збереження військово-політичної могутності та глобальних позицій країни у світі. Інакше кажучи модернізація потрібна Росії для збереження свого статусу великої держави.

На нашу думку, путінський модернізаційний проект є відповіддю на розпад СРСР. Так, у своєму посланні Федеральним Зборам РФ В.Путін у 2005 р. чітко зазначив, що «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території» [40]. На зустрічі із колективом газети «Комсомольская правда» В.Путін уточнив за чим шкодує: «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [41].

Усі свої подальші стратегічні дії, в тому числі й спрямовані на оборонну модернізацію, Росія реалізовувала з метою отримання хоча б часткового реваншу за ці події та відновлення свого політичного і культурного контролю над втраченими територіями.

Ключовим суб'єктом орієнтованої на такі цілі модернізації є російська імперська еліта на чолі з В.Путіним. Так, у 2010 р. перший заступник керівника Адміністрації президента РФ В.Сурков у статті для газети «Ведомости» чітко наголосив, що консолідована влада в Росії є єдиним інструментом модернізації країни [42].

Відповідно до поставлених цілей на державному рівні у Росії модернізація розглядається здебільшого у військовому та економічному аспектах. У військовому як переозброєння російської армії найбільш передовими засобами ведення збройної боротьби, в економічному – як зниження залежності економіки країни від цін на сировинні ресурси на світовому ринку та перетворення інноваційної діяльності на реальний фактор економічного зростання.

Якщо говорити про модернізацію Росії в розумінні модернізації армії та ВПК, то на цю мету в рамках Російської державної програми розвитку озброєнь на 2011–2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн крб. Як наголосив В.Путін у посланні до Федеральних Зборів 2013 р., «у найближче десятиліття підприємства ВПК країни будуть повністю завантажені замовленнями. Зможуть оновити свою виробничу базу, створити якісні робочі місця...» [43].

Якщо говорити про модернізацію в Росії як про модернізацію технологічної бази економіки, то потрібно розуміти, що внутрішній російський ринок у більшості випадків є малим, щоб стати самодостатнім для розкрутки нових продуктів і технологій [37, с. 81]. Мінімальний розмір ринку для окупності потенційно конкурентоздатних технологій і продуктів у сегменті основних промислових товарів – 250–300 млн осіб. Тому необхідною умовою для реального запуску процесів технологіко-економічної модернізації Росії є завоювання ринків, схильних до російських товарів і технологій, створення альянсів для просування російських або спільних технологій.

Але навіть у випадку наявності достатніх за обсягом ринків Росія не зможе системно, а не епізодично, пропонувати на них інноваційні продукти, тому що вони можуть створюватись лише в

країнах, які реально, а не на рівні декларацій ідуть шляхом інноваційного розвитку. А для того, щоб країна йшла цим шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у сучасній Росії відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. Інакше кажучи, Росія не зможе здійснювати модернізацію у контексті інноваційного розвитку без зміни та демократизації всієї суспільної системи. Це відбувається тому, що, «політична система, яка склалась у Росії, вичерпавши свої потенції, виявилась не в змозі впоратися із цим завданням» [44, с. 4].

Більше того, існуюча система негласних конвенцій між владою та бізнесом не сприяє інноваційній активності бізнесу у Росії, оскільки інноваційна активність окремих економічних суб'єктів часто приводить до порушення економічних інтересів діючих учасників конвенції і часто виливається не в конкурентну боротьбу, а в «поставлення на місце» за допомогою адміністративно-силових механізмів.

Скажемо чіткіше, коли економіка відрізняється низьким рівнем конкуренції, а саме такою є російська економіка, інновації не є затребуваними. На них не має попиту, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів.

А тому генерування та використання інновацій не є життєво важливим елементом життя російського суспільства, для цього відсутнє належне соціокультурне середовище. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

Важливо також відзначити, що і на рівні масової свідомості Росія навіть на рівні асоціацій не дуже співвідноситься з країною, яка динамічно розвивається. Так, згідно з даними дослідження, проведеного у 2009 р. Інститутом суспільного проектування, на питання «З чим ви співвідносите образ батьківщини?» 56 % росіян відповіли: «з красою рідної природи», 27 % – «з образом матері», 25 % – «із селами» і лише 13 % – «з процвітаючою країною, яка динамічно розвивається» [45].

Ситуація ускладнюється і тим, що російське законодавство та оподаткування заохочують екстенсивне виробництво і витратну економіку, а не модернізацію [46].

Інноваційне середовище, без якого інноваційний розвиток неможливий, базується на творчій енергії суспільства, високих технологіях і здатності адаптуватися до швидких змін. Визначальним фактором тут є творчий потенціал індивіда, який живе і працює у соціальному та економічному середовищі, орієнтованому на підтримку нового.

Існуюча в Росії політична система не придатна для створення інноваційного середовища через свою схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси суб'єктів цієї модернізації – самостійних вільних людей, схильних до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей для людей такого типу впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті про створення інноваційного середовища у Росії можна і не говорити. Окремі винаходи і винахідники, зрозуміло, будуть, ними російський народ багатий, але реального просування до нової якості суспільства не буде.

Спроби штучного створення таких точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їх чужорідність на теренах сучасної Росії, адже для Сколково має бути створено особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних.

Чи не найбільша проблема з реалізацією курсу на модернізацію Росії полягає у тому, що економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів і у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки Росії. Тому й не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті упродовж 2000–2013 рр. зросла з 80 – до 85 %, а машин і обладнання (включаючи військові) впала з 8,8 – до 5,4 % [47].

Маючи фундаментом своїх багатств і статусу сировинний експорт і освоєння бюджетних коштів та отримуючи величезні тіньові доходи, російська еліта в основному задоволена існуючим станом речей, вона не потребує модернізації, більше того, чинить їй опір, оскільки модернізація загрожує вибити цей фундамент з-під її ніг.

Дуже наочно реальні пріоритети російської влади ілюструють заплановані обсяги фінансування ключових проектів з бюджету. Так, упродовж 2011–2013 рр. російський уряд планував інвестувати у інноваційний проект Сколково 54 млрд крб. [48], а упродовж 2013–2020 рр. ще 135 млрд крб. [49]. Водночас на порядок більші суми планується інвестувати у розвиток сировинних галузей. Так, згідно «Генеральної схеми розвитку газової галузі на період до 2030 р.» [50] упродовж 2008–2030 р. у розвиток газової галузі Росії планується вкласти 16,6 трлн крб., а згідно «Генеральної схеми розвитку нафтової галузі Російської Федерації на період до 2020 р.» упродовж 2011–2020 рр. у розвиток нафтової галузі – 6 трлн крб. [51]

Проблема Росії ще й у тому, що навіть зароблені на продажу сировини кошти здебільшого не вкладаються у модернізацію, а вивозяться за кордон. Так, за даними Центрального банку РФ у 2012 р. чистий відтік капіталів з Росії склав 54,6 млрд дол., у 2013 – 62,7 млрд, 2014 – 150 млрд [52], водночас обсяги прямих зовнішніх інвестицій в Росію за даними Росстату були у рази меншими: у 2012 р. – 18,6 млрд дол., 2013 – 26,1 млрд дол., 2014 – 19 млрд [53]. Інвестори не поспішають вкладати кошти в модернізацію російської економіки, а перспектив для суттєвої активізації зовнішніх інвесторів немає, особливо у часи, коли Росія кинула виклик міжнародному порядку, окупувавши частину території України. Хоча ще у 2011 р. перший заступник голови уряду РФ І. Шувалов чесно визнав, що внутрішніх коштів на модернізацію не вистачає, і що уряд покладає надії на значний приток капіталів із-за кордону [54], без яких навіть оголошена обмежена модернізація неможлива. Інакше кажучи, на проведення модернізації, хіба що за винятком переозброєння армії, у Росії немає необхідних коштів.

На думку ряду експертів у російській економіці простежуються усі симптоми «голландської хвороби», тобто ґрунтоване на експорті природної сировини економічне зростання, яке не стимулює створення високих технологій в середині країни, приводить до занепаду інших галузей та збільшення імпорту споживчих товарів [55, с. 94]. Так, нафта забезпечує 44 % надходжень до бюджету РФ (2010), а газ – 13 % (2008). Стабільний потік «вуглеводневих» грошей позбавляє Росію реального стимулу проводити відкриту економічну політику та заохочувати економічні й політичні свободи. Отримані кошти здебільшого вкладаються у зміцнення обороноздатності.

Така ситуація, на думку колишнього керівника групи консультантів Адміністрації Президента РФ у 1996–2007 рр. О. Рубцова, небезпечна тим, що «ресурсна економіка породжує ресурсний соціум, сировинне прокляття переходить в прокляття інституційне і політичне. ... Держава безпardonно панує, якщо основна справа в країні – перерозподіл ресурсів і засобів, а не виробництво ідей і речей. Тут народ для держави в мирний час тягар, а в екстремальний – витратний матеріал перемог і звершень» [56].

Серйозним викликом модернізації в сучасній Росії є брак довіри до інститутів держави та неспроможність існуючої суспільно-політичної системи, включаючи державне управління, керувати проектом модернізації Росії. Адже ні державна бюрократія, ні основні парламентські партії Росії не можуть бути реальним двигуном модернізації, оскільки є націленими не на реальні зміни в країні, а на збереження стабільного розвитку у межах існуючої системи. Саме тому, не зважаючи на модернізаційні ініціативи згори, реальних суб'єктів інноваційних перетворень у Росії немає.

Проблема також у тому, що діючі державні та соціальні інститути не здатні вирішувати проблеми російської модернізації, оскільки відсутній нормальний зворотній зв'язок між суспільством та державою. У нинішній Росії в умовах «керованої демократії» цей зв'язок реально функціонує лише у формі вертикальної бюрократичної мобілізації. Жорстка вертикалізація відносин приводить до блокування потенціалу розвитку ділової та громадянської ініціативи, що суттєво гальмує розвиток людського та соціального капіталу в країні.

Крім того, системний характер корупції в державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р. щорічний корупційний оборот у Росії складав близько 300 млрд дол. США, тобто майже ¼ ВВП країни [55, с.133].

Як зазначає у своїй роботі член Ради при Президенті РФ з розвитку громадянського суспільства і прав людини І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово був замінений так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склались і на регіональному рівні [37, с.135–136].

Цікаво, що відсутність взаємозв'язку між політичною системою та громадянським суспільством у Росії деякі російські науковці теоретично обґрунтовують історичними особливостями перебігу модернізаційних процесів, зокрема особливостями політичного режиму [27, с.57], імперського і самодержавного за своєю суттю.

У сучасній Росії склався по суті феодальний тип власності, при якому власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід із цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової компанії «ЮКОС» М.Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія обанкрочена і ліквідована. Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації.

Більше того, імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо тоді він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. Тому у Росії створена система, за якої

вести бізнес без порушення закону неможливо, а відповідно усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутів.

У здійсненні політичної модернізації в умовах існування сталого персоналізованого авторитарного режиму в нинішній Росії не зацікавлена у першу чергу панівна еліта. Адже наслідком цього може стати руйнування тіньових політичних інститутів президентської влади та гострий політичний конфлікт всередині сформованої системи клієнтсько-патронажних відносин. Зміна політичного режиму у Росії несе для еліти загрозу суттєвого переділу власності, а тому не є популярною.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту із танків восени 1993 р. та його розпуску. З цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично непідконтрольною суспільству. Саме цей формат авторитарної політичної системи, типологічно подібний до радянської та царської владних систем, й утвердився в пострадянській Росії. Однопартійна політична система, яка склалась у сучасній Росії практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства.

Важко також говорити про можливість успішної модернізації в умовах, коли більшість населення сприймає капіталістичні відносини як відхід від справедливості і правди. Так, згідно даних соціологічних досліджень за 2004–2009 рр. поняття «капіталізм» та «лібералізм» викликають найбільше неприйняття у росіян [56, с.159].

Обов'язковою умовою успішної модернізації є наявність або цілеспрямоване створення відповідного до завдань модернізації інституційного середовища. Таким середовищем можуть бути лише суспільно-політичні інститути (партії або інші структури), які займають активну та критичну позицію щодо існуючого формату розвитку країни та пропонують конкретні практичні шляхи її модернізації. Соціальним ресурсом модернізації може бути лише активна частина громадян, здатна на раціональні та відповідальні соціальні, економічні та політичні дії, інтегрована в політичну систему країни. Такий ресурс неможливо «мобілізувати» методами адміністративного контролю чи примусу. Цей «людський» фактор може сприяти модернізації лише в умовах розширення простору свободи та зняття тих бар'єрів, які заважають всебічному розвитку та реалізації особистості. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, а з іншого перебуває у стані перманентного конфлікту з нею. Більше того, курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод громадян, відчуження громадян від політики, зниженню можливостей для громадянської активності і самої цієї активності.

Як зазначають вчені Санкт-Петербурзького державного університету, реалії сучасної імперської Росії є такими, що «політичні рішення сьогодні приймаються на всіх рівнях влади фактично без участі народу, прикриваючись його інтересами. Ніхто з можновладців у сучасному політичному житті і не шукає у нього активної підтримки. У відповідь на це більшість населення з великим скептицизмом ставиться до всіх гучних починань влади. Проблеми розвитку науки, технологій та інновацій не зустрічають великого розуміння у російського населення. У нього практично відсутні будь-які дієві стимули, які б спонукали його до творчої участі у реформуванні країни. Таким чином, масовий скепсис російських громадян пояснюється тим, що вони вважають себе виключеними з політичного процесу взагалі і з суспільних процесів модернізації зокрема» [55, с.165–166].

Характерний для російського суспільства, яке продовжує вірити у «добраго царя», вкрай низький рівень взаємної міжособистісної довіри (24 % при середньоєвропейському рівні у 80–85 %) породжує політичну безпорадність населення. Понад 90 % росіян заявляють, що не можуть впливати на рішення влади, що не є дивним для жителів імперії. Як наслідок 80 % росіян знімають з себе відповідальність за те, що відбувається в Росії [56, с.13].

У той же час найбільш активна та творча частина суспільства, тобто середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005–2008 рр.), мітингу на Болотній площі (2011 р.), «Маршу мільйонів» (2012 р.), «Маршу проти негідників» (2013 р.) чи «Маршу правди» (2014 р.).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, оскільки сприймається як крок у бік хаосу та безладу, а деідеологізовані та бюрократизовані форми не є ефективними для залучення до процесів модернізації активної частини суспільства.

Проблема ще й у тому, що у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовикам, незручні для бізнесу, який вже звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, адже згідно цілого ряду

досліджень ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [57, с.159].

Окремі російські науковці прямо говорять, що характер політичного режиму, який сформувався у Росії суперечить вимогам модернізації та планам інноваційного ривка [59, с.107]. Як зазначає, наприклад, член-кореспондент РАН К. Микульський, суспільно-політична модель, яка утвердилась у сучасній Росії, не лише негативно впливає на розвиток економіки країни та ускладнює її модернізацію, а й відсуває її як реальний процес на невизначений час, попри усі формальні заяви перших осіб. А тому, тільки «перебудова політичної системи дозволить запустити механізми модернізації економіки. Політичні реформи покликані усунути свавілля бюрократії щодо бізнесу, сприяти ув'язці інтересів різних соціальних груп, зростанню конструктивної активності суспільства і тим самим створити умови для появи рушійних сил підйому економіки» [60].

На думку заступника директора ІСЄІМВ РАН Є.Гонтмахера, «щоб здійснити модернізаційний прорив, потрібно починати не з будівництва інноваційної зони, а з банальних речей: відокремити владу від власності, залишити бізнес у спокої, забезпечити реальну політичну змагальність і свободу ЗМІ» [61]. Але проблема у тому, що для Імперії реалізація такого сценарію означає революцію і смерть. Як наголосив у своїй роботі В.Зав'ялов «свобода слова, не поєднана з цивілізаційними і гуманістичними підходами до реалізації цієї ж свободи, створює умови вседозволеності і руйнації генетичного коду розвитку російської цивілізації» [27, с. 98].

Відторгнення російським суспільством ліберальних форм модернізації пов'язане з органічною неприязню російського суспільства до ліберальних цінностей. Адже Захід для Росії є не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Причина цього, на думку С.Гаврова, лежить у маніхейських за своєю суттю стереотипах російської масової свідомості [9, с.172–173]. У цій картині світу є чіткий поділ на Добро і Зло, Світло і Темряву, а відповідь на питання «Хто винен?» людина завжди виносить за межі себе. Тому у провалі реформ, у погіршенні рівня життя окремої людини винна не вона, а хтось зовнішній, чужий і ворожий. Список винних у російській історії безмежний, це і «злі латиняни», і «жидо-масони», і «троцькісти», і «вороги народу», і «олігархи», і «лібераста» тощо.

Наслідком такого світосприйняття є висновок – для того, щоб справи у Росії пішли на краще, вона має знищити чергового зовнішнього чи внутрішнього ворога. Вороги будуть знищені і життя одразу покращиться. Відповідно усі ресурси зосереджуються на вирішенні цієї проблеми.

Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, але й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [9, с.175].

Модернізація у своїй класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне оскільки змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне) і перекладає відповідальність за життя людини, і все що відбувається навколо неї, не на правителя, а на людину. Тому, на нашу думку, і сьогодні не втратила своєї актуальності думка Д. Мережковського (1909 р.) про те, що для росіян характерне «відчуття свободи, як чогось богопротивного, – рабства, як богоугодного... В свободі – грішні, в рабстві – святі. Святі раби. Свята Русь – земля святих рабів» [62, с.12–13].

Базовий внутрішній стимул модернізації полягає у постійному задоволенні зростаючих потреб людини. Для того, щоб у суспільній системі реалізовувався такий сценарій розвитку, людина і з точки зору державної ідеології, і з точки зору суспільної психології повинна бути головною суспільною цінністю. Тоді вся система модернізації та інновацій буде спрямована на досягнення цієї мети. Такий механізм працює у країнах Заходу, де Людина є вищою суспільною цінністю, але не в Росії, яка є Імперією і найвищою цінністю якої є сама імперська державність. Детальніше про це написано у попередній роботі [63]. Саме тому у Росії реалізується імперська модель модернізації цілком якої є зміцнення держави.

Демократії немає місця у цій картині світу. Тим більше, що росіяни пов'язують покращення свого життя не із власними зусиллями, а з приходом нового правителя. Так, за даними соціологічних досліджень Левада-Центра у 2005–2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50 % населення, а демократії західного типу лише 1/5 частина населення [64, с.38].

Саме тому В.Путін послідовно реалізовував курс на згорання демократичних інститутів та посилення вертикалі влади і порядку. Зокрема, з 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою із 7 % бар'єром та заборону на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів каратиметься позбавленням волі на 5 років.

Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці зі 199 країн.

Обмеження доступу до політики ряду соціальних груп, у першу чергу ліберально налаштованих, означає відмову їм у представництві їх інтересів та відчуження їх від реалізовуваних владою модернізаційних проектів.

Позбавивши таким чином партію влади серйозної політичної конкуренції та посиливши керованість політичним простором держави, В. Путін реалізував модель авторитарної політичної модернізації: від демократії до стабільності.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії, як форми політичного режиму. Адже демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Ця невизначеність закладена в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж із найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминуче призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

Реалізуючи курс дозованої модернізації путінський режим намагається вивести з-під впливів модернізаційних процесів окремі сектори соціальної реальності, у першу чергу, державно-політичний та етнополітичний. Проте стримувати тривалий час поширення модернізаційних тенденцій на ці сфери життя не вдасться. А якщо модернізація перейде у ці сфери, то Росія не зможе існувати далі як імперська держава.

Адже в імперській та національній державах різні принципи внутрішньої організації. Як писав О. Кара-Мурза, «Нація... відрізняється від Імперії тим, що Імперія об'єднує людей через «службу собі» (через «государеве діло»), а Нація – через взаємозалежність «кожного з кожним», через взаємозв'язок всіх автономних, «приватних справ» [65, с.88].

Демократизація та перспектива переходу в постіндустріальну стадію розвитку економіки неминуче підштовхне Росію до моделі національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Розглядаючи Росію як імперську державу ми також маємо пам'ятати, що вона одночасно є й локальною цивілізацією зі своїми особливостями. Однією з таких особливостей є те, що основним захисним механізмом Російської цивілізації є самодержавна політична система, історично притаманна народу її ядра – росіянам. Тому курс на руйнування цієї системи інстинктивно сприймається більшістю населення та більш усвідомлено елітою, як крок у бік руйнування та зламу не лише імперської державності, а й російської цивілізації.

Отже, системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Держави більшою або меншою мірою демократичної, але у будь-якому випадку із значно ширшою в порівнянні із імперією політичною участю громадян у її житті.

Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує висновки ряду дослідників (Ч. Тіллі, Е. Дамірчієва та інших) про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті держави.

Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі неминуче приводить до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно впливає на усю імперську владну систему. На нашу думку, посилення демократичних тенденцій в імперії посилює й тенденції до її розпаду, зокрема до відпадиння національних окраїн.

Імперський характер російської державності – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

Усі приклади імперської модернізації в історії Росії мали лише оборонний характер. Їх мета полягала в посиленні конкурентоздатності імперії щодо Заходу. Оборонна модернізація спрямована виключно на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу шляхом запозичення у нього відповідних інновацій та технологій.

Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «російського світу»; наявністю непублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

Російським керівництвом не проводилось і не планується проводити модернізацію політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Більше того, керівництво Росії вважає зміни такого плану шкідливими для російської державності.

Зміст імперської модернізації сучасної Російської держави полягає в адаптації її імперської сутності до умов сучасного світу без зміни базових ідеологічних домінант.

Як це не парадоксально звучить, але сильні сторони Росії, якими вона завжди пишалась, зокрема, наявність ядерної зброї та великі поклади вуглеводнів є факторами, що негативно впливають на подальшу конкурентоздатність Росії у світі. Ядерна парасолька та постійний приплив нафтодоларів розхолоджують і так не дуже налаштоване на зміни російське суспільство щодо необхідності здійснення модернізації та інноваційного прориву і створюють у суспільстві ілюзію, що поспішати нікуди.

Імперська модернізація, яка реалізується у сучасній Росії суперечить життєвим інтересам державоутворюючого російського етносу. Адже усі зусилля держави зосереджуються на утриманні колись приєднаних територій, приєднанні нових та утриманні військового паритету із зовнішнім світом у той час, як на власне російських етнічних територіях відбувається поступове розселення представників колись завойованих народів. Підтвердженням цього є все більше часті конфлікти на етнічному ґрунті у межах російського етнічного ареалу (Кондопога – Карелія, 2006, Сагра – Свердловська обл., 2011, Дем'яново – Кіровська обл., 2012, Пугачов – Саратовська обл., 2013 тощо) та суттєве збільшення китайської діаспори на Далекому Сході [66].

Існуюча в сучасній Росії державна бюрократична система стримує розвиток конкуренції і в економічній і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технолого-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

Передумови для модернізації російської економіки можуть сформуватись лише в ході демократичних перетворень сучасного політичного ладу Росії, тобто в результаті здійсненої політичної модернізації. Будь-яка реальна модернізація у Росії стане революцією, оскільки неминуче змінить основи функціонування суспільно-державної системи. Питання лише у тому, коли і в який спосіб це відбудеться.

Список використаних джерел

1. Лурье С. IMPERIUM (Империя – ценностный и этнопсихологический подход) / С. Лурье. – М.: АИРО-XXI, 2012. – 272 с.
2. Величко А. М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М. Величко // Национальные интересы. – 2002. – №6.
3. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней / Д. Ливен. – М.: Европа, 2007. – 688 с.
4. Грачев Н. И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н. И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 8–15.
5. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М.: Ультра, Культура, 2004. – 528 с.
6. Кантор В. К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В. К. Кантор. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 542 с.
7. Яковенко И. Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей / И. Г. Яковенко // Рубежи. – 1997. – № 5–9.
8. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / С. Каспэ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 256 с.
9. Гавров С. Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С. Н. Гавров. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 352 с.
10. Паин Э. А. Между империей и нацией: модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э. А. Паин. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2004. – 248 с.
11. Eisenstadt S.N. The Political Systems of Empires / S. N. Eisenstadt. – New York: Free Press of Glencoe, 1963. – 524 p.; Lightheim G. Imperialism / G. Lightheim. – New York; Washington: Praeger, 1971. – 183 p.; Thornton A.P. The Imperial Idea and its Enemies: Study in British Power / A.P. Thornton. – London: Macmillan & Co. LTD; New York: St. Martin's Press, 1959. – 370 p.; Studies in the Theory of Imperialism / Roger Ower and Robert B. Sufeliff. – London: Longman Group, Limited, 1972. – 390 p.; Swith T. The Patterns of Imperialism / Tony Swith. – Cambridge: CUP Archive, 1981. – 308 p.; Said E. Culture and Imperialism / E. W. Said. – London: Vintage Books, 1994. – 380 p.; Fieldhouse D.K. The Colonial Empire. A Comparative Survey / D. K. Fieldhouse. – Houndmills, 1991. – 328 p.; Doyle M.W. Empires / M. W. Doyle. – Cornell University Press, 1986. – 408 p.; Хардт М., Негри А. Империя / М. Хардт, А. Негри [пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова]. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.; Каппелер А. Россия многонациональная империя: возникновение, история, распад / А. Каппелер; пер. с нем. С. Червоная; ред. А. Мартен. – М.: «Прогресс-Традиция», 2000. – 342 с.; Нация и империя в русской мысли начала XX века. – М.: Издательская группа «Скимен», Издательский дом «ПРЕНСА», 2004. – 351 с.; Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства / А. Филиппов // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания. Т. 3. Россия как идея / ред.-сост. С. Б. Чернышев. – М.: Аргус, 1995. – С. 421–476; Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, Л. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер, Л. М. Семёнова. – Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – 652 с.; Политическая наука: Современные империи: Сб. науч. трудов. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – 154 с.; Ткачѳ С. В. Империя как современная полития: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Ткачѳ Сергей Викторович. – Владивосток, 2005. – 217 с.; Шогенов Ш. Х. Роль концепта «империя» в познании глобализирующегося мира

(социально-философские аспекты темы): дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Шогенов Шахим Хаталиевич. – Москва, 2007. – 145 с.; Шпорлюк Р. Империя та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р.Шпорлюк. – Київ: Дух і Літера, 2000. – 354 с. 12. Eisenstadt S.N. Empires / S.N.Eisenstadt // International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol.V. – New York, 1968. – P.41–43. 13. Tilly C. How Empires End / С. Tilly // After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires / К. Barkey, М. von Hagen, eds. – Boulder, Co.: Westview Press, 1997. – P.1–11. 14. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е.Березкина. – Л.: Наука, 1991. – 234 с. 15. Гагагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гагагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А. Г. Бордюгова. – М.: АИРО-XX, 1996. – С.332–353. 16. Яковенко И. Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И. Г. Яковенко // Полис. – 1996. – № 6(36). – С.117–128. 17. Каспэ С.И. Империи: генезис, структура, функции / С. И. Каспэ // Полис. – 1997. – № 5. – С.31–47. 18. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А.Г.Бульвінський. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 744 с. 19. Дуда А. Республіка Кадирова / Андрій Дуда // Український тиждень. – 2011. – №9 (174); Дуда А. Росія боїться рекрутів з Північного Кавказу / А. Дуда // Український тиждень. – 2012. – 17 січня – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/39719>. 20. Бадовский Д. Омуты модернизации / Д.Бадовский. 16.09.2009. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/comments/2009/09/16_a_3261153.shtml. 21. Российский статистический ежегодник. 2012: Стат.сб. / Росстат. – М., 2012. – 786 с. 22. Оценка численности постоянного населения на 1 января 2014 г. и в среднем за 2013 г. (опубликовано 13.03.2014 г.) – Режим доступу: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/Popul2014.xls; Численность населения Новосибирской области по муниципальным районам и городским округам на 1 января 2014 г. – Режим доступу: http://novosibstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/novosibstat/ru/publications/news_issues/e172720043421cd1bb71bffdface759. 23. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться / Центр исследований региональной экономики – Режим доступу: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>. 24. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С.С.Уварова Николаю I) / А.Л. Зорин // Новое литературное обозрение. – 1997. – №26. – С.71–104. 25. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве / Владислав Иноземцев // Российская газета. – 2008. – 1 октября. – Федеральный выпуск № 4762. 26. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира, 03.11.2009. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>. 27. Завьялов В.Т. Особенности политических процессов в современной России: цивилизационный контекст: Монография / В.Т.Завьялов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 166 с. 28. Глазьев С. Как не проиграть в войне / С. Глазьев. 30.07.2014. – Режим доступу: http://glazev.ru/sodr_ssn/368. 29. Даль В. Пословицы русского народа: Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, говорок, прибауток, загадок, поверий и пр / В. Даль: в 4 т. – 3-е изд. – СПб.: Т-во М.О. Вольф, 1904. – Т.1. – 276 с. 30. Путин В. Демократия и качество государства / В. Путин // Коммерсантъ. – 2012. – 6 февраля. 31. Тамбовцев В. Есть ли в России спрос на институты / В. Тамбовцев. 15.02.2011. – Режим доступу: http://www.ng.ru/scenario/2011-02-15/13_instituty.html. 32. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с. 33. Фонов А. Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному / А. Г. Фонов. – М.: Наука, 1993. – 272 с. 34. Дамирчиев Э. И. оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.01 / Дамирчиев Эмин Исахан оглы. – М., 2010. – 30 с. 35. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А.Г.Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с. 36. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 128 с. 37. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / И. Дискин. – М.: Издательство «Европа», 2011. – 164 с. 38. Ципко А. Небольшевизм как главная опасность. Нужен ли России союз Путина с либеральной интеллигенцией? / А. Ципко // Независимая газета. – 22.06.2012. 39. Ципко А. Изживание ценностей / А. Ципко // Литературная газета. – 2012. – № 29. 40. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. – Режим доступу: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>. 41. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 23.05.2005. – Режим доступу: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/community_meetings/22990. 42. Чудо возможно // Ведомости. – 2010. – 15 февраля. – № 26. 43. Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/19825>. 44. Галкин А.А. Инновационное развитие как программа действий / А.А.Галкин // Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. Ю.С.Оганисян. – М.: РОССПЭН, 2011. – С.3–17. 45. Семенов В. Портрет современника / В. Семенов // Независимая газета. – 2009. – 22 декабря. 46. Мясников В. Законодательные шлагбаумы на пути модернизации / В. Мясников. 18.12.2009. – Режим доступу: http://nvo.ng.ru/armament/2009-12-18/8_modernize.html. 47. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит / Б. Кушнирук. 28.03.2014. – Режим доступу: <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit>; Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах / И.Г.Калабеков. – М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) – С.430. – Режим доступу: <http://kaivg.narod.ru/rr300.pdf>. 48. Государство вложит в центр «Сколково» 54 млрд рублей. 05.08.2010. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1482479>. 49. Новшества окупятся. Большую часть инвестиций в

«Сколково» составят частные средства. 13.08.2013. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/08/13/skolkovo.html>. 50. Генеральная схема развития газовой отрасли России на период до 2030 года. – Режим доступа: <http://www.energyland.info/files/library/112008/7579b56758481da282dd7e0a4de05fd1.pdf>. 51. Генеральная схема развития нефтяной отрасли Российской Федерации на период до 2020 года / Министерство энергетики Российской Федерации. 29.10.2010. – Режим доступа: http://uploadrb.ru/upload/archive/dop_upload/file_2010-10-29_10.16.38_genshema.doc. 52. ЦБ и МЭР оценили отток капитала: 62,7 млрд долларов в прошлом году, 35 млрд – с начала этого года. 18.03.2014. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/finance/18mar2014/rucptloutflw.html>; Чистый отток капитала из России в 2014 году составил \$151,5 млрд 16.01.2015. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/finances/16/01/2015/54b96c5e9a7947490508d8d2>. 53. Поступление прямых иностранных инвестиций. 17.03.2014. – Режим доступа: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/invest/i_inv2.docx; ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. 30.01.2015. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>. 54. Куликов С. Правительству нужен иностранный капитал / С. Куликов // Независимая газета. – 2011. – 17 марта. 55. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика: коллективная монография / под ред. В.А.Ачкасова и С.А.Ланцова. – СПб.: СПбГУ, 2012. – 184 с. 56. Рубцов А. Мегапроект – как много в этом звуке / А. Рубцов. 22.11.2011. – Режим доступа: http://www.ng.ru/scenario/2011-11-22/9_megaproekt.html. 57. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян / А.В.Селезнева. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 224 с. 58. Патрушев С.В. Власть и народ: Обновление повседневных практик и варианты универсализации институционального порядка / С.В.Патрушев. – М.: ИСП РАН, 2003. – 263 с. 59. Глухова А.В. Российское общество перед модернизационным вызовом (конфликтологический анализ) / А.В.Глухов // Полис. – 2009. – №6. – С.105–118. 60. Микульский К. Шанс на обновление / К. Микульский // Независимая газета. – 2009. – 23 декабря. 61. Гонтмахер Е. Слобода мысли / Е. Гонтмахер 01.04.2010. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/comments/2010/04/01_x_3345994.shtml. 62. Мережковский Д.С. Земля во рту / Д.С.Мережковский // Религиозно-философское общество в Санкт-Петербурге (Петрограде): История в материалах и документах: 1907–1917: в 3 т. / Сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. О.Т. Ермишина, О.А. Коростелева, Л.В. Хачатурян и др. – Т. 2: 1909–1914. – М.: Русский путь, 2009. – 600 с. 63. Бульвинський А.Г. Ціннісні аспекти зовнішньополітичних альтернатив української влади на сучасному етапі / А. Г. Бульвинський // Україна між Росією та Європейським Союзом: пошук ідентичності: Матер. міжнар. конф. (Київ, 19 травня 2011 р.). – К.: Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – С.81–84. 64. Общественное мнение – 2013 / составитель Н. Зоркая. – М.: Левада-Центр, 2014. – 252 с. 65. Кара-Мурза А.А. Между «Империей» и «Смутой» / А. А.Кара-Мурза // Между «Империей» и «Смутой»: Избранная социально-философская публицистика. – М.: ИФРАН, 1996. – С.88–92. 66. Ларин А.Г. Китайские мигранты в России. История и современность / А.Г.Ларин. – М.: Восточная книга, 2009. – 512 с.

Андрей Бульвинский

ИМПЕРСКАЯ МОДЕЛЬ МОДЕРНИЗАЦИИ В РОССИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ДИСКУРС

В статье анализируется имперская форма государственно-политической организации и определяются содержание, направления и цель имперской модели модернизации в России. Обосновывается положение о том, что системная модернизация, которая модифицирует и осовременивает все стороны социальной действительности государства и приводит к рождению нового качества общества, влечет за собой крах империи и появление национального государства. Доказывается, что без смены общественно-политической модели, которая господствует в современной России, успешная технологическо-экономическая, а тем более политическая модернизация невозможны.

Ключевые слова: Россия, империя, модернизация, имперская модель, дискурс.

Andrew Bulvinsky

IMPERIAL MODEL OF MODERNIZATION IN RUSSIA: HISTORY AND MODERN DISCOURSE

The article analyzes the imperial form of state-political organization and determines the content, directions, and purpose of the imperial model of modernization in Russia. It substantiates the position that systemic modernization – which modifies and upgrades all aspects of the country's social reality – leads to the emergence of new quality of the society, results in the collapse of the empire and the emergence of the nation state. It also demonstrates that a successful technological-economic and especially political modernization is hardly possible without changing the social-political model which has been established in the modern Russia.

Key words: Russia, empire, modernization, imperial model, discourse.

УДК [94: 352.071] (438)»199»

Олег Піх

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ У 90-Х РОКАХ ХХ СТ.

Проаналізовано характер та особливості становлення системи місцевого самоврядування в Республіці Польща впродовж 90-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано історичні передумови і процес впровадження інституційних змін в країні, які забезпечили формування демократичної системи управління та формування інституту місцевого самоврядування. Відзначено, що реформування адміністративно-територіального устрою було однією з необхідних умов успішних демократичних перетворень в Польщі і відповідало основним принципам місцевого самоврядування та регіональної політики ЄС.

Ключові слова: Республіка Польща, місцеве самоврядування, адміністративно-територіальна реформа, децентралізація влади, демократична трансформація.

Сучасний досвід вказує на те, що демократичну і правову державу неможливо уявити без повноцінного функціонування системи місцевого самоврядування. Цей критерій є важливим чинником демократизації суспільно-політичних процесів і виступає необхідною передумовою становлення громадянського суспільства. У більшості європейських країн головним суб'єктом місцевої влади і розпорядником бюджету є базова територіальна громада, яка складається з жителів одного чи кількох невеликих і близько розташованих населених пунктів. Утворення самоврядних одиниць повинно враховувати економічні, історичні, географічні, демографічні, екологічні та культурні фактори. Прикладом може бути адміністративно-територіальний устрій Республіки Польща, який демонструє раціональність розподілу владних повноважень і компетенцію між трьома рівнями місцевого самоврядування – гміною, повітом і воєводством.

Проблемам розвитку місцевого самоврядування в Республіці Польща в 90-х роках ХХ ст., присвячено низку публікацій як польських, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, особливості адміністративно-територіального реформування, організаційно-правові аспекти функціонування місцевих громад, а також проблеми розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації розкрито у дослідженнях С. Байрака, В. Бортнікова, К. Домбровського, К. Кобельської, Є. Корчака, М. Кулеші, М. Стефанюка, П. Щесни та ін. Значення реформування системи адміністративного устрою Польщі у контексті підготовки країни до вступу в ЄС розглянуто В. Бочаровим і С. Федонюком.

Мета цієї розвідки проаналізувати характер, напрями й особливості реформування системи місцевого самоврядування в Республіці Польща у 90-х роках ХХ ст. Це передбачає вирішення наступних завдань: охарактеризувати вплив суспільно-політичної ситуації на процес впровадження інституційних змін в країні; простежити комплекс заходів щодо децентралізації державного управління, динаміку перетворень, а також визначити особливості вдосконалення діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 70–80-х рр. ХХ ст. чимало країн Європи розпочали процес реформування системи державного управління, результатом чого була децентралізація і становлення місцевого самоврядування. Республіка Польща однією з перших серед держав Центрально-Східної Європи почала розбудовувати відповідні інститути. Однак якщо для західноєвропейських демократій цілями реформ було забезпечення ефективної діяльності публічної адміністрації й посилення участі громадянських структур у прийнятті управлінських рішень, то на постсоціалістичному просторі, насамперед, ставилося завдання викорінення адміністративно-командної системи, що проявлялася в надмірній централізації усіх сфер життя [12].

Демократичні перетворення у Польщі в кінці 80-х рр. сприяли процесу порозуміння між комуністичною урядовою коаліцією й опозицією. На порядок денний було винесено проведення економічних і політичних реформ, зокрема, внесення принципових змін у систему державного управління. Особливістю побудови управлінської моделі державної влади, що існувала у часи ПНР була підлаштована під тогочасні політичні реалії і проявлялася у посиленні впливу центральної влади на територіальні одиниці. Впроваджена у 1975 р. державна вертикаль влади була позбавлена такої характерної для демократичних країн складової, як місцеве самоврядування. Основними засадами її функціонування були централізація, жорстка вертикаль управління, конституційне визнання лише соціалістичних форм власності, зрощення політичної сфери з адміністративними функціями. Це позбавляло можливості раціонального проведення економічної і соціальної політики [18, с. 81]. Потреба реформування управління на місцевому рівні, економічної і

політичної системи загалом, почала яскраво простежуватися ще на початку 80-х рр., коли існуючий у Польщі режим почав проявляти ознаки перехідної системної кризи. Уже у 1988 р. опозицією створено Комісію самоврядування, яка діяла в рамках Громадського комітету, заснованого Лехом Валенсою. Це дозволило на початку 1989 р., у процесі переговорів «Солідарності» з тогочасною владою, включити це питання в програму обговорень так званого Круглого столу [10, с. 15]. Опозиційним делегатам від «Солідарності» вдалося провести проект концепції гмінного самоврядування, наполягаючи на впровадженні глибинних перетворень суспільного ладу і відкидаючи показні реформи, які пропагувала партійно-урядова сторона. Згодом, ці рекомендації, що були розроблені дослідницькими групами Є. Регульського і М. Кулеші, лягли в основу законодавства про місцеве самоврядування [14]. Водночас перемога опозиційних сил на парламентських виборах 4 червня 1989 р. і поступова втрата контролю над державним управлінням комуністичним режимом, пришвидшили перспективу реформування місцевої влади.

Після обрання у серпні 1989 р. уряду Т. Мазовецького розпочався процес деконструкції тоталітарного режиму і поступове запровадження елементів демократичного устрою. Одним з найважливіших напрямків процесу трансформації у Польщі була децентралізація і проведення реформи системи адміністрування. Натхненником проведення адміністративних змін був Є. Регульський, якого ще називають «батьком польської реформи самоврядування». Ще до приходу демократичних сил до влади у Польщі, він започаткував дослідження над цими питаннями в Польській академії наук, а також в Лодзькому і Варшавському університетах. З червня 1989 р. в уряді Т. Мазовецького його призначено керувати розробкою та підготовкою до впровадження пакету реформаторських законів у царині місцевого самоврядування. З цією метою було сформовано Комісію у справах регіонального самоуправління, яка і зайнялася реалізацією окреслених завдань [9, с. 175]. А згодом, після ухвалення у березні 1990 р. відповідних законодавчих актів, професора Є. Регульського від імені уряду Польщі призначено представником інтересів новостворених самоврядних громад у конфліктах з центральною адміністрацією.

Ключовим елементом, на основі якого в Польщі мала відбуватися демократична трансформація, польською владою було визначено розвиток місцевого самоврядування. При цьому потребували вирішення проблеми пов'язані з розподілом повноважень і відповідальності різних рівнів і гілок влади, унезалежнення громад від будь-якого обмеження їхніх прав або втручання з боку центральної влади, що забезпечувалося незалежним судовим захистом і чітким розмежуванням майнових і фінансових функцій центру та місцевих інституцій. Завдяки процесам децентралізації система територіального самоврядування також мала забезпечувати кращу організацію соціальних послуг (спрямовану на підвищення їхньої якості), підтримувати утворення інститутів громадянського суспільства, гарантувати та створити ефективні механізми контролю громадян за діяльністю місцевих органів влади [16, с. 136].

Започаткували процес децентралізації та трансформації місцевих органів влади законодавчі акти «Про територіальне самоврядування» [6], «Про вибори в ради гмін» [7] (ухвалені 8 березня 1990 р.) і «Про місцеві органи державної адміністрації» [2] (від 22 березня 1990 р.). Згідно цих законів створювалися територіальні самоврядні одиниці – гміни, а також встановлювалася система виборів до органів місцевої влади, доходи та видатки гмін, поняття муніципальної служби. Органам самоврядування від центральної влади передавалися для вирішення притаманні місцевому рівню функції: початкова освіта, комунальні послуги, частина дорожньо-транспортного господарства, базові функції соціальної сфери та охорони здоров'я, у той же час на центральному рівні залишалися загальнодержавні завдання, переважно стратегічного і контролюючого спрямування [11, с. 61]. Органи місцевого самоврядування також було наділено статусом юридичної особи та правами судового захисту, що унеможливило вплив центральних органів держави на справи, що стосуються компетенції територіальних громад. Найвищим органом гміни стала рада, яка формувалася за допомогою виборів. На регіональному рівні – рівні воєводств – управлінські функції розглядалися як рівень державної адміністрації, а їх керівник воєвода, призначався Головою Ради Міністрів і підпорядковувався йому [20, с. 674–675].

Таким чином, на першому етапі впровадження системи місцевого самоврядування у Польщі було встановлено дуалістичну модель управління, що складалася з органів державної та місцевої адміністрації. Водночас попри формування нових самоврядних одиниць, системної перебудови державного управління не відбулося. На регіональному рівні центральна влада зберегла свій вплив через призначення воєвод, а самі воєводства мали недостатньо повноважень для розробки реальних програм розвитку своїх територій, оскільки не мали власних доходів і бюджетів. Проблемним виявилось завдання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, недостатньо розробленою залишалася система громадянського контролю за діяльністю владних органів і реальних механізмів для впливу на їх політику та й сама життєдіяльність гмін виявляла організаційні та формальні недоліки цих структур [10, с. 18]. Не

сприяла реформаторським зусиллям і політична нестабільність у країні, зокрема зміни урядів і фрагментація політичних сил у парламенті.

Уряди Я.-К. Білецького (січень-грудень 1991 р.) та Я. Ольшевського (грудень 1991 – червень 1992 рр.) не доклалися до помітних зрушень щодо продовження реформи самоврядування. Центральна виконавча влада у той період виявилась неготовою до перерозподілу значних повноважень на користь локальних громад. Щоправда, в час нетривалого урядування кабінету Г.Сухоцької (липень 1992 – жовтень 1993 рр.), ініційовано розробку системи самоврядування на рівні районів (повітів) та розпочато роботу над новим воєводським поділом країни [19, с. 58]. Розпорядженням Ради Міністрів РП створено спеціальну спільну комісію уряду і місцевого самоврядування, яка опрацьовувала та погоджувала принципи функціонування місцевих громад [20, с. 675]. Для розвитку системи місцевого самоврядування важливе значення мало прийняття так званої Малої Конституції (17 жовтня 1992 р.), яка затверджувала права ґмін на комунальне майно, встановлювала джерела доходів і запроваджувала можливість проведення місцевого референдуму [17, с. 255]. Розроблялися й інші заходи. Зокрема, до повноважень міст було передано деякі функції центральної адміністрації, при цьому передбачалося, що пізніше ці повноваження перейдуть на найнижчий рівень – до самоврядних повітів. Було також підготовлено кілька варіантів нового територіально-адміністративного поділу на рівні воєводств, кількість яких мала б зменшитися.

Політична криза 1993 р., що розпочалась у результаті відставки кабінету Г. Сухоцької, змінила розстановку сил у польському політикумі. На дострокових виборах у Сейм перемогу здобули ліві партії, які сформували коаліцію Союзу демократичних лівих сил (СДЛС) та Польської селянської партії (далі – ПСП). Вони не були зацікавлені в подальшій децентралізації, оскільки це передбачало позбавлення центральної влади низки повноважень на користь місцевого самоврядування, тому повний план реформ урядом В. Павляка відкладено. Як результат, гальмування реформаторських зусиль у 1994–1997 рр. привело до певного рецидиву централізму та посилення бюрократизму на місцях [18, с. 82]. Та попри це, лівими політичними силами було започатковано реалізацію Міської пілотної програми реформи публічної адміністрації, яка діяла у 40 містах. Містам, щодо яких була задіяна програма, делеговано певні повноваження зі сфери центральної адміністрації. При цьому в різних містах ці делеговані повноваження були різними. Це дозволило сконцентруватися на підготовці модельних рішень, що пізніше лягли в основу реформи повітів. Згодом Міська пілотна програма була замінена законом «Про зміну компетенції деяких міст та міської сфери публічних послуг» (1995), а пілотні проекти розпочалися в сільських місцевостях [18, с. 83].

Важливим кроком у царині впровадження демократичних принципів в управління місцевих громад була ратифікація у 1993 р. Польщею Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 листопада 1895 р., яка містить правові стандарти для локального рівня територіального самоврядування. У преамбулі Хартії відзначено, що «місцеві спільноти є одним з найважливіших основ будь-якого демократичного ладу» [17, с. 254]. Таким чином, ратифікований Польщею нормативний акт засвідчував зв'язок демократичних перетворень із розвитком місцевого самоврядування, а отже підтверджував відмову країни від практики централізованого управління та курс на уніфікацію свого правового поля з існуючими європейськими конструкціями [10, с. 19].

Комплексні заходи щодо децентралізації суспільної влади продовжились у Польщі у 1996–1997 рр. Зрештою самоврядування місцевої влади було закріплено у новій Конституції РП, прийнятій 2 квітня 1997 р., яка встановила баланс між централізацією та децентралізацією в системі управління державою. Зокрема, у розділі VII «Міське самоврядування» Основного закону країни ця інституція визначалася як суб'єкт, що здійснює публічну владу [1]. Локальна громада – ґміна – ставала основоположним органом місцевого рівня.

Після виборів 31 жовтня 1997 р. у сеймі РП «Виборчою акцією Солідарність» разом з «Союзом свободи» Л. Бальцеровича створено правоцентристський кабінет на чолі з Є. Бузеком, який взяв на себе зобов'язання впровадити «чотири великі реформи» (пенсійну, освіти, охорони здоров'я і адміністративного устрою). Остання отримала назву «Європа регіонів». З огляду на це, здійснення адміністративно-територіальної реформи розглядалося як ключовий елемент комплексу заходів з євроінтеграції. Реформування також мало забезпечувати реалізацію таких базових критеріїв регіональної політики Європейського Союзу, як субсидіарність, децентралізація, партнерство, програмування, концентрація і доповнюваність. Першочергове значення у контексті реформи місцевої влади належить субсидіарності – принципу, згідно якого, рішення у державі приймаються на найнижчому рівні, і верхні ланки управління відповідають за виконання тих завдань, на які не здатні нижчі структури. Другий вагомий принцип – децентралізація – перерозподіл функцій і повноважень між центром та регіонами з метою їх ефективного використання та заохочення регіональних ініціатив, оптимізації вирішення питань саме на місцевому рівні [15, с. 62].

Основою адміністративно-територіальної реформи в Польщі було повернення триступеневого територіального поділу, із ґмінами, великими регіонами та проміжною ланкою – повітом. На думку

розробників законодавства такий устрій Польщі найбільш оптимально відповідав розподілу завдань і компетенцій, властивих різним рівням територіального самоврядування, і разом з тим, співвідносився за параметрами території і чисельності населення з багатьма країнами ЄС [15, с. 67]. Таким чином, під час планування територіального поділу держави на одиниці самоврядування, насамперед, бралися до уваги потреби громадян у певних суспільних послугах та існуюча структура пропонованих послуг, а також проводився аналіз з огляду на їх демографічний, економічний, інноваційно-науковий, культурний, інституційний та інфраструктурний потенціал [16, с. 137]. Відповідно до основних завдань було вибудовано і модель майбутньої реформи, що зводилася до розбудови сильних регіонів, як основи конкурентоспроможності польської економіки на європейському просторі. Впровадження повітового рівня розцінювалося як необхідна проміжна ланка між ґмінами і воєводствами, що забезпечувала ефективне надання послуг, які не можуть повноцінно виконуватися локальними громадами [9, с. 175].

Першочергово розглядалася можливість формування від 9 до 12 великих воєводств і 150–200 повітів. Однак під тиском різних місцевих громад, що були не задоволені територіальним поділом, їх було створено дещо більше. Не вдалося також корелювати кордони регіонів з історичними землями, від яких воєводства отримали свої назви [17, с. 255]. Поділ зроблено так, щоб мешканці усіх адміністративних одиниць мали доступ до спеціалізованих суспільних послуг (наприклад, до медичних закладів регіонального значення). Як наслідок, на території Польщі утворено 2478 ґмін. На проміжному регіональному рівні з'явилися 373 повіти (де 65 повітів мали статус міста на правах повіту), а також 16 воєводств (до реформи їх було 49) [11, с. 61].

Створення поруч з органами самоврядування ґміни, самоврядних інститутів повіту [4] та воєводства [5], запроваджених реформою, що вступила в дію 1 січня 1999 р., остаточно закріпило адміністративно-територіальний устрій Республіки Польща [3]. Виконання суспільних завдань розподілено так, щоб вони не перебували одночасно у компетенції інших рівнів. Однак на практиці саме завдання розмежування функцій і повноважень виявилось найпроблемнішим у процесі реформування. Місцева влада в ґмінах, повітах і воєводствах була поділена на законодавчу і виконавчу. Законодавчі органи представлені радою ґміни, радою повіту і воєводським сеймиком, натомість виконавчі – війтом, старостою повіту, президентом чи бурмістром міста, управлінням повіту, воєводою, управлінням воєводства. На регіональному рівні співіснують самоврядування і державна адміністрація. Законодавчий орган воєводства (сеймик) обирається прямим пропорційним голосуванням і представляє регіональний уряд. Він обирає виконавчого голову (маршалка), що представляє воєводство. Функції державної адміністрації і контролю за діяльністю місцевого самоврядування на всіх рівнях здійснює воєвода, якого призначає Прем'єр-міністр. Громадяни кожні чотири роки на загальних виборах обирають законодавчу владу всіх трьох рівнів самоврядування. У випадку ґмін це стосується також виборів виконавчого органу [16, с. 139].

Законодавство Польщі визнало за повітом право на самоврядність із власними функціями і відповідальністю. На повіт покладено публічні завдання, що визначені законами і які не в змозі забезпечити органи на рівні ґміни. Сюди віднесено розвиток середньої освіти, соціальне забезпечення, видача дозвільних документів на будівництво, земельні питання та місцеву політику працевлаштування, санітарну інспекцію, утримання медичних, культурних, фізичних закладів загального користування тощо. На рівні повітового самоврядування зосереджено й п'ять основних контрольних інституцій: пожежну службу, ветеринарну інспекцію, поліцію, санітарно-епідеміологічну інспекцію та інспекцію ветеринарного нагляду [10, с. 21]. Органи регіонального самоврядування (воєводства) несуть відповідальність за проведення регіональної політики та створення довгострокової стратегії всебічного розвитку регіону: забезпечення умов економічного розвитку, розбудови соціальної і технічної інфраструктури, пошуку і поєднання публічних і приватних коштів, підтримки освіти й науки, забезпечення співпраці між наукою й промисловістю, охорони природи й культурної спадщини [8, с. 120]. Натомість уряд виконував допоміжну і координаційну функції, що передбачали формулювання ключових завдань регіонального розвитку.

Радикальні перетворення в управлінні країною спричинили зміни й у системі державного фінансування. Більшість коштів надходили в бюджети ґмін, а повіти і воєводства фінансувалися переважно прямими субвенціями з державного бюджету. Таким чином, реформа, хоча і не в повному обсязі, уніфікувала організаційну структуру країни, трансформувала її з відомчо-територіальної на територіальну [13, с. 14].

Таким чином, важливим фактором функціонування демократичного суспільства є участь громадян у вирішенні проблем своєї громади та регіону безпосередньо та через утворені ними інституції місцевого самоврядування. Перетворення, здійснені в Польщі у 90-х рр. ХХ ст. (однією з яких була реформа місцевого самоврядування) не лише забезпечили демократизацію усіх сфер життя, а й трансформували Польщу у сучасну конкурентоспроможну державу й інтегрувати її у європейську економічну і політичну систему. Упорядкувавши адміністративно-територіальний

устрій, провівши децентралізацію державної влади, створивши умови для формування ефективного та відповідального місцевого самоврядування Республіка Польща отримала модернізовану систему, наближену до стандартів європейського співтовариства.

Список використаних джерел

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnian 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.
2. Ustawa z dnia 22 marca 1990 r. o terenowych organach rządowej administracji ogólnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 21. – Poz. 123.
3. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. O wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 96. – Poz. 603.
4. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. O samorządzie powiatowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 91. – Poz. 578.
5. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. O samorządzie województwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 91. – Poz. 576.
6. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. O samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 16. – Poz. 95.
7. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 16. – Poz. 96.
8. Апончик Т. М. Адміністративна реформа Польщі. Напрями змін і результати, як позитивний приклад для України / Т. М. Апончик // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – 2012. – № 1 (13). – С. 118–123.
9. Байрак С. О. Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща у процесі демократичної трансформації / С. О. Байрак // Панорама політологічних студій. – 2012. – Вип. 8. – С. 174–181.
10. Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації / В. Бортніков, С. Байрак // Європейська інтеграція: досвід Польщі та України: кол. моногр. / [за заг. ред. Н. В. Павліхи]. – Луцьк; Люблін: «Drukarnia Kolor Lublin», 2013. – С. 13–23.
11. Бочаров С. Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз / С. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 60–64.
12. Дробот І. Реформування систем місцевого управління: зарубіжний досвід [Електронне видання] / І. Дробот, І. Шуляр // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронний зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 1 (5). – Режим доступу: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11diouzd.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11diouzd.pdf).
13. Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки / Є. Корчак // Економічний часопис. – 2001. – № 1. – С. 13–18.
14. Кулеша М. Реформа публічної адміністрації в Польщі (1989–1999 гг). Идеи и люди [Електронний ресурс] / М. Кулеша. – Режим доступу: <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland89-99.html>.
15. Федонюк С. В. Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС (на прикладі Польщі) / С. В. Федонюк // Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: мат-ли Міжнар. круглого столу (21 травня 2009 р.) / За ред. С. В. Федонюка. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 60–72.
16. Щенсни П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики / П. Щенсни // Україна на шляху до Європейського Союзу / [ред. Я. Хофмолк, К. Смик, А. Амброзьяк, О. Маркович]. – Варшава, 2006. – С. 135–142.
17. Dąbrowski K., Jurzyk M. Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie / K. Dąbrowski, M. Jurzyk // Samorząd terytorialny w Polsce i na Ukrainie / [red. Mirosław Karpiuk]. – Poznań; Kijow, 2013. – С. 253–270.
18. Kulesza M. Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000) / M. Kulesza // Studia Iuridica. – 2000. – Nr 38. – S 79–86.
19. Lipska-Sondecka A. Reforma ustroju gminy w Polsce na tle rozwiązań niemieckich / A. Lipska-Sondecka // e-Politikon. – 2012. – Nr 1. – S. 57–84.
20. Stefaniuk M., Szreniawski J. Główne reformy administracyjne w Polsce w latach 1989–2009 / M. Stefaniuk, Jan Szreniawski // Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bocioniowi / [red. J. Supernat]. – Wrocław, 2009. – S. 669–683.

Олег Пих

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПОЛЬЩЕ В 90-Х ГОДАХ XX В.

Проанализирован характер и особенности становления системы местного самоуправления в Республике Польша в течение 90-х годов. Охарактеризованы исторические предпосылки и процесс внедрения институциональных изменений в стране, которые обеспечили формирование демократической системы управления и формирование института местного самоуправления. Отмечено, что реформирование административно-территориального устройства было одним из необходимых условий успешных демократических преобразований в Польше и соответствовало основным принципам местного самоуправления и региональной политики ЕС. Произошла трансформация страны с социалистической, построенной на принципах жесткой централизации, в государство, которое опираясь на самоуправляющиеся институты и гражданское общество, служит своим гражданам.

Ключевые слова: Республика Польша, местное самоуправление, административно-территориальная реформа, децентрализация власти, демократическая трансформация.

Oleh Pikh

LOCAL SELF-GOVERNMENT FORMATION IN POLAND IN 20TH CENTURY 90S.

The nature and peculiarities of local self-government in Poland in the 90s of the 20th century were analyzed. The article highlights historical background and the process of institutional change in the country, which provided formation of a democratic system of government and of local self-government institution. It was noted that reform of the administrative-territorial structure was a prerequisite for successful democratic transformations in Poland and met the basic principles of local self-government and regional policy of EU. There has been a transformation from a socialist country, based on the rigid centralization of the state, to the country that is sustained by the self-government institutions and civil society and serves its citizens.

Key words: Poland, local self-government, territorial reform, decentralization of power, democratic transformation.

УДК 94 (477): 314.743

Галина Саранча

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДІАСПОРИ В КОНСОЛІДАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНОЮ

У статті висвітлена діяльність українських організацій в діаспорі. Проаналізовані основні напрямки діяльності цих організацій в допомозі вирішення сучасних проблем що постали перед Україною. Визначена роль Світового конгресу українців (СКУ) та Європейського конгресу українців (ЄКУ) у політиці консолідації української спільноти за кордоном.

Ключові слова: українська діаспора, еміграція, Світовий конгрес українців (СКУ), Європейський конгрес українців (ЄКУ).

Розуміння і всебічне вивчення феномена зарубіжного українства, його причин, наслідків для культури народу, перспектив сьогодні як ніколи на часі в першу чергу тому, що проблема десятиліттями була закритою темою, по-друге, тому, що діаспора відіграла і продовжує відігравати непересічну роль у долі народу, його культурі, особливу роль у міжнародних контактах нашої країни, по-третє, сьогодні ми є свідками нової хвилі «заробітчани», які можуть поповнити нашу діаспору в країнах світу, насамкінець, у скрутний для України час, коли наша держава потребує допомоги світової спільноти, українська діаспора виступає активним виразником нагальних державних потреб та прагнень у кожній країні світу, де присутні українці.

Діаспора – це посол нашої Батьківщини в країнах поселення українців. Зарубіжні українці є носіями знань про Україну. Вони внесли і до сьогодні вносять вагомий вклад у загальний розвиток політики, культури, науки, мистецтва, літератури українського народу. В цьому сенсі слід говорити про феномен «світового українства».

Метою статті є дослідження діяльності українських діаспорних організацій та вивчення їх ролі у вирішенні головних проблем діаспори та України.

Наукова новизна цієї роботи зумовлюється вкрай незначною кількістю досліджень присвячених даній темі. Висвітлення основних напрямків діяльності української діаспори, що направлені за збереження національної ідентичності та уповільнення асиміляційних процесів і іноетнічному середовищі є актуальною проблемою для дослідження, адже зараз активно триває нова, четверта, хвиля еміграції, яка потребує допомоги як в духовному плані так і в плані захисту громадянських прав, забезпечення свобод та повноцінної життєдіяльності поза межами України.

В сучасній українській історичній науці дані проблеми не знайшли ще свого належного висвітлення. Історіографічна та джерельна база проблеми загалом досить не багата. Це зумовлено тим, що на даний час проблема сучасного становища української діаспори є малодосліджена. Проблема діяльності громадських організацій та Форумів Світових Українців не знайшла свого висвітлення у жодних працях як вітчизняних так і зарубіжних дослідників.

Наукові праці, що висвітлюють дану проблему можна поділити на дві групи: 1) праці українських істориків та політологів, що присвячені політиці нашої держави щодо збереження зв'язків із світовою українською спільнотою; 2) дослідження здебільшого закордонних українських дослідників, які торкаються діяльності громадських організацій на території тих країн, де українська діаспора є сформованою.

Серед досліджень першої групи немає жодної значної наукової праці. Проблема налагодження контактів з діаспорою розглядається у контексті досліджень української еміграції у різних країнах

світу. Першою працею, де приділена увага проблемі взаємодії України з діаспорою є «Українці в світі» [55]. Це дослідження вітчизняних науковців В. Трощинського та А. Шевченка. Воно є п'ятнадцятим томом видання «Україна крізь віки», що побачило світ у Києві 1999 р. Тут висвітлена генеза зв'язків Україна – діаспора з кінця 80-х рр. ХХ ст., проаналізовані перші кроки у цій сфері. Уваги заслуговує розділ «Українська діаспора – об'єкт державної етнополітики України» [55, с. 329–340]. Автори вважають, що із здобуттям Україною незалежності вона стала центром згуртування українців усього світу.

Серед досліджень, що торкаються даної проблеми, слід назвати праці відомого науковця В. Євтуха та його праці «Українська діаспора: шляхи формування та сучасні процеси» [30] та «Українці в Канаді» [29] (остання – є колективною працею). Праці В. Євтуха висвітлюють основні проблеми консолідації української діаспори та збереження зв'язків з батьківщиною. Схожі проблеми досліджуються і працях О. Ковальчук – провідної співробітниці Інституту історії НАН України [32], у працях висвітлюється громадсько-політичне, культурне та освітнє життя української діаспори вже за океаном – у США та Канаді [33]. О. Ковальчук є співавтором фундаментальної монографії про українську діаспору під назвою «Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах» [59].

Даній проблемі присвячена стаття Івана Драча «Українська держава і світове українство» [18], де розглядаються проблеми налагодження контактів України із закордонним українством. Стаття викликає інтерес тим, що висвітлює думку не тільки відомого українського поета, І. Драч очолював Українську всесвітню координаційну раду від початку її заснування та був головою Товариства зв'язків з українцями поза межами України.

До спеціальних праць з даної проблематики слід віднести статті М. Вічарика [9], В. Білецького [6], Е. Дробка [19], О. Антонюка [2], Г. Саранчі [44–46]. Ці дослідження висвітлюють проблеми української діаспори на сучасному етапі.

Серед праць зарубіжних авторів, що заслуговує на увагу, можна назвати книгу «The Ukrainian Americans» [75] та «The Ukrainian in America. Roots and Aspiration 1884–1954» [76], автором яких є відомий у діаспорі США громадський діяч, політик та науковець. М. Куропась. Дослідження цікаве насамперед тим, що висвітлює діяльність громадсько-політичних, культурних, освітніх, наукових та релігійних організацій в діаспорі США від її витоків і до другої половини ХХ ст. М. Куропась також займався дослідженням української еміграції в Європі. Цьому присвячена його праця «Історичні шляхи українців в Європі» [34].

До числа праць закордонних українців слід також віднести працю. П. Кардаша та С. Кота «Українці в світі» [31]. Праця – результат спільної праці дослідника української еміграції в Австралії П. Кардаша та вітчизняного науковця, консультанта Комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів – С. Кота. Праця вийшла у 1995 р. Інтерес вона викликає не тільки багатим ілюстрованим матеріалом та великою кількістю статей присвячених життю українців поза межами батьківщини, але й тим, що містить інформацію про діяльність Світового Конгресу Українців як попередника СКВУ та проведення Всесвітніх Форумів українців. Є тут матеріал присвячений I Всесвітньому форуму та цікаві світліни із урочистостей, присвячених цьому зібранню. Один із розділів книги досліджує діяльність Української Всесвітньої Координаційної Ради (далі – УВКР) у її першому складі. Тут також висвітлені мета УВКР та основні напрямки діяльності на майбутнє.

До джерельної бази даної проблеми увійшли як опубліковані так і не опубліковані матеріали де висвітлюється діяльність громадських об'єднань і діаспорі, зокрема недавно створеної організації «Четверта хвиля». Джерельну базу дослідження складають в основному Інтернет-ресурси, де містяться електронні сайти українських періодичних видань, наприклад «Українська газета» як єдина газета для українців в Італії та інші матеріали [4]. Важливим таким джерелом є Незалежний сайт УВКР – вищого органу ВФУ [56]. Матеріали періодичних видань теж стали вагомим матеріалом при написанні даного дослідження. Використані матеріали американської україномовної преси – газети «Свобода», «Нова газета», «Національна трибуна» та «Міст», де у спеціальній рубриці під назвою «Діаспора» можна ознайомитися з життям українців у США. [41]

Порівняно з іншими світовими діаспорами, українські громади мають найбільшу кількість різних громадських об'єднань (за приблизними підрахунками – близько 3 тисяч). Найбільше їх у Канаді – майже тисяча осередків – політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання лікарів, вчителів, інженерів, адвокатів і т.п.), жіночих, молодіжних тощо [12].

У недержавному секторі розмаїту роботу з українською діаспорою виконують переважно УВКР, Товариство зв'язків з українцями за межами України «Україна – світ», Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Зокрема, товариство «Україна – світ» займається налагодженням контактів з українцями за кордоном шляхом організації і проведення культурно-мистецьких заходів, товариство «Просвіта» просвітницьких заходів. Щодо УВКР, то вона реалізує своє призначення на підставі координації діяльності громадських організацій в Україні й за кордоном та співпраці з

вітчизняними і закордонними громадськими, урядовими й підприємницькими структурами. Усі інші громадські організації в Україні, які ставлять за мету налагодити роботу із закордонними українцями, перебувають поки ще на стадії формування і, як правило, є членами УВКР або тісно контактують з нею [53].

За останні роки завдяки державній фінансовій підтримці УВКР вдалося налагодити тісні зв'язки з багатьма провідними організаціями світового українства – СКУ, ЄКУ, Об'єднанням українців Росії, Світовою Федерацією Українських Жіночих Організацій та ін. Координаційні заходи УВКР, аналітичні дослідження, здійснені упродовж 2002–2007 рр. і спрямовані на вивчення стану та потреб українських громад країн СНД, Європи, Балтії, Скандинавії, дозволяють зробити загальний висновок: якщо стосовно західної української діаспори проблема полягає у збереженні етнічної ідентичності, то щодо східної діаспори – у відродженні такої ідентичності. З огляду на це першочергова увага Української держави має бути зосереджена навколо створення на державному рівні системи гарантування захисту національно-культурної гідності, національних, мовних і культурних прав, системи збереження і розвитку національно-етнічної пам'яті, освіти, національно-культурних самоврядних структур українців за кордоном [13, с. 2].

Останнім часом Міністерство закордонних справ України ініціює створення центру міжнародної наукової і культурної співпраці із закордонними українцями. Його основними завданнями мають стати сприяння зміцненню міжнародного авторитету України; пропаганда багатих духовних традицій, досягнень в царині науки, культури й мистецтва; здійснення державної політики, спрямованої на підтримку співвітчизників за кордоном з метою забезпечення їх соціально-культурних, освітніх та інших законних прав й інтересів; сприяння їх подальшій консолідації; збереження української мови, національно-культурної самобутності; розвитку всебічних зв'язків українських організацій із співвітчизниками за кордоном і їх об'єднаннями; поширення об'єктивної інформації про українську історію, соціально-економічне, культурне і духовне життя, внутрішню і зовнішню політику України серед населення іноземних держав [15].

Однак зусиль одного лише МЗС для реалізації цих завдань замало. Підтримуючи ідею створення зазначеного центру, громадські організації України повинні докласти зусиль щодо розгортання й поглиблення співпраці із закордонними українцями на рівні громадського сектору. Зокрема, унікальне позиціонування УВКР у системі вітчизняних та закордонних громадських організацій дозволяє державним структурам спиратися на УВКР і як на громадський центр реалізації зовнішньої політики держави, і як на громадський інститут утвердження інтересів України в світі. Тому саме УВКР може і повинна стати громадською організацією світового українства, покликаною утверджувати інтереси закордонних українців в економічній, політичній, правовій, науково-технологічній, освітній, інформаційній, етнокультурній, спортивній та ін. сферах життєдіяльності. З огляду на це в положенні про ініційований український центр міжнародної наукової і культурної співпраці мають бути чітко й однозначно виписані засади співпраці цієї державної структури з УВКР та іншими громадськими організаціями світового українства [15].

Свою роботу із закордонним українством державні організації зобов'язані координувати з УВКР не тільки тому, що остання Указом Президента України В.А. Ющенка від 13 жовтня 2006 р. № 875 визначена провідною громадським інститутом у реалізації Національної концепції співпраці із закордонними українцями. Діяльність МЗС і створених при ній структурних, підрозділів спрямована на співпрацю із українцями за межами України, в той час як УВКР співпрацює з громадськими організаціями в Україні й за кордоном. Саме через УВКР різні українські громадські організації сьогодні співпрацюють з громадськими організаціями закордонних українців, а ті своєю чергою – з громадськими організаціями та державними структурами в Україні. Тобто, в царині розвитку громадянського суспільства УВКР «це своєрідна представницька організація світового українства у його співпраці з Українською державою» [56].

Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), як праорганізація Світового конгресу українців, був створений у 1967 р. в Нью-Йорку. Виник СКВУ на основі панамериканської української конференції (ПАУК), що діяла на території США після Другої світової війни. На Першому світовому конгресі 12–19 листопада 1967 р. були присутні церковні діячі, громадсько-політичні діячі в діаспорі, прості люди з різних країн світу. Першим президентом СКВУ обрано В. Кушніра, його заступниками – Й. Лисогір та А. Мельник. Другий Конгрес відбувся 1973 р. у Торонто (Канада). Головним завданням Конгресу визначено допомогу українському народові у боротьбі за державну незалежність [23, с. 54].

Органами СКВУ були конгрес, секретаріат СКВУ та контрольна комісія. Конгрес був найвищим органом СКВУ і збирався один раз на п'ять років. Секретаріат СКВУ збирався на пленарні сесії один раз на рік, обговорював звіт про діяльність за минулий рік, визначав плани на наступний. До Президії секретаріату належали представники від окремих організацій: по два члени від УГКЦ і два – від УПЦ, та один – від протестантських церков. Від США та Канади входило по шість

представників, від Великобританії – три, по одному представнику було від діаспори Австралії, Аргентини, Бразилії, Австрії, Бельгії, Німеччини, Франції та інших країн – загалом 26 осіб. На чолі Президії був президент. 9 заступників та 16 членів Президії. Члени Президії виконували свої функції безкорисно на добровільних засадах. Також СКВУ не отримував жодних державних дотацій, а отже не підлягав жодним зовнішнім чи внутрішнім силам [31, с. 23].

До головних завдань, що стояли перед СКВУ зокрема були: «Давати всяку можливу допомогу українському народові у змаганнях за волю і державну незалежність, змагатися за здійснення прав українського народу згідно з універсальною декларацією прав людини, зберігати українську національну ідентичність та плекати й передавати з роду в рід українську мову, культуру й традиції» [31, с. 23–24].

З проголошенням незалежності України СКВУ в 1992 р. змінив назву на СКУ. У тому ж році на першому Всесвітньому форумі українців СКУ виступив засновником УВКР, колективним членом якої є до цього часу.

Світовий конгрес українців сьогодні є спілкою громадських (неурядових) організацій, яка діє з метою координації діяльності об'єднань української діаспори в 25 країнах світу. Конгрес об'єднує близько 300 громадських організацій закордонних українців. Членами конгресу є Світова федерація українських жіночих організацій (далі – СФУЖО), молодіжні та студентські об'єднання [31, с. 25].

Статутом СКУ визначено, що головними завданнями Конгресу є: репрезентація українців діаспори; збереження національної ідентичності, духовності та мови українцями, які проживають за межами України; захист прав українців незалежно від місця їх проживання; координація діяльності українських організацій-членів СКУ; орієнтування громадської думки в країнах проживання українців на прихильне ставлення до України, її державної, духовної та економічної розбудови [31, с. 25].

СКУ – розгалужена, структурована організація, керівними органами якої є конгрес (з'їзд), рада директорів, урядування та виконавчий (виконавчий) комітет. Конгрес є найвищим представницьким органом СКУ, який проводиться раз на п'ять років. До компетенції конгресу належить визначення засадничих принципів діяльності СКУ та обрання членів виконавчих органів [5, с. 40].

Виконавчими структурами СКУ є рада директорів, урядування та виконавчий комітет, які координують діяльність СКУ між конгресами. Останні річні загальні збори ради директорів СКУ відбулися 20–21 серпня 2008 р. в м. Київ, на зборах учасники прозвітували про діяльність своїх організацій за 2007–2008 рр., обговорили міжнародні заходи в рамках вшанування 75-роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, питання консолідації світового українства та поглиблення зв'язків з історичною Батьківщиною [5, с. 41–42].

У серпні 2003 р. на VIII-му СКУ прийнято новий статут та зменшено кількість представників організацій-членів у виконавчих органах управління.

Останній – IX Конгрес СКУ відбувся 20–22 серпня 2008 р. в Києві. За результатами роботи Конгресу прийнято ряд ухвал. Конгрес обрав нового Президента – СКУ Є. Чолія (Канада). Новим Генеральним секретарем організації обрано С. Романіва – Голову Об'єднання українців Австралії та Голову Міжнародного координаційного комітету СКУ з питань вшанування 75-річчя Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Першим заступником президента обрано Голову Європейського конгресу українців Я. Хортяні (Угорщина), другим – Голову Світової федерації українських жіночих організацій Марію Шкамбару (Канада) [5, с. 44].

Трагічні події останніх двох років в Україні, спонукали СКУ спрямувати свою діяльність на активну підтримку держави на міжнародній арені. Голова СКУ, Є. Чолія та його члени по всьому світі займаються активною пропагандою українського питання на міжнародній арені. Гострі проблеми, зокрема, надання Україні летальної зброї від країн світових лідерів, активна організація англосовітських мас-медіа про Україну та події, що там відбуваються – ось головні питання якими займається організація. Активна волонтерська та добродійна діяльність, допомога воїнам, що брали участь в АТО також входить до основоположних проблем, що ними займається СКУ.

Важливою проблемою що постала перед СКУ є захист громадянських прав і свобод українців. Ця організація як репрезентатор українства у світі закликає світову спільноту до активних заходів зі звільнення з ув'язнення Надії Савченко, Олега Сенцова, Олександра Кольченко.

З метою чіткої координації дій СКУ, що є виразником 20-ти мільйонного українського громадянства поза межами батьківщини, та України, 28 серпня цього року підписано спільний меморандум між СКУ та Кабінетом Міністрів України. План заходів визначає координацію стратегій і проектів СКУ та Міністерства закордонних справ, включаючи наступні пункти:

Сприяти реалізації зовнішньополітичних пріоритетів України, а також поглибленню плідної і взаємовигідної співпраці України з країнами перебування закордонних українців;

Сприяти поширенню у світі правдивої інформації про Україну;

СКУ сприяє наданню Україні всебічної допомоги з боку міжнародного співтовариства, зокрема, шляхом започаткування та реалізації широкого спектру гуманітарних проектів;

СКУ сприяє визволенню українських політв'язнів у Російській Федерації, зокрема Н.Савченко та О.Сенцова [41].

Окрім СКУ на теренах європейського континенту засновано ЄКУ. Це міжнародна спілка українських організацій, яка була створена для організації роботи українських громад країн Західної Європи з метою об'єктивного висвітлення української національної справи в країнах проживання українців та проведення просвітницько-агітаційної діяльності серед корінного населення стосовно віковичної української ідеї – здобуття українським народом незалежності і створення самостійної, соборної української держави [6, с. 30].

31 грудня 1948 р. – 4 січня 1949 р. у Лондоні відбулася конференція українських громадських благодійних комітетів Європи, учасники якої створили Українське міжкrajове суспільно-громадське об'єднання для виборів керівних органів першого координаційного осередку українських громадських центральних установ (далі – КОУГЦУ). Згаданий координаційний осередок упродовж 1949–1991 рр. представляв інтереси українських громад у 21 країні Європи. Головними завданнями координаційного осередку в цей період визначено: координувати діяльність існуючих українських закордонних громадських установ; захищати й представляти інтереси українців-емігрантів; допомагати, створювати українські громадські установи в країнах, де проживають українці; допомагати своїм членам з питань суспільно-громадського й культурно-освітнього життя та сприяти розвитку громадської та культурної діяльності українських громад в країнах, які не стали членами КОУГЦУ; налагоджувати і підтримувати співпрацю з українськими громадськими організаціями, об'єднаннями й установами інших континентів з метою сприяння набуттю Україною незалежності, захисту її національних інтересів та соборності українського народу [6, с. 31–32].

У 1994 р. у Празі на з'їзді координаційного осередку українських громадських центральних установ КОУГЦУ перейменовано на ЄКУ. На пражському з'їзді доповнено й вдосконалено Статут ЄКУ, що сприяло прийняттю нових членів з країн Центральної та Східної Європи. Нині ЄКУ захищає інтереси й координує діяльність 27-ми українських суспільно-громадських організацій у 22 державах Європи: Бельгії, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Великобританії, Нідерландах, Греції, Данії, Іспанії, Естонії, Латвії, Литві, Німеччині, Польщі, Румуни, Сербії, Чорногорії, Словаччині, Угорщині, Франції, Хорватії, Чехії, Швеції [6, с. 32].

Після здобуття Україною незалежності робота ЄКУ орієнтована на допомогу українському народові в розбудові демократичного суспільства та соціально-ринкових відносин, підтримку співпраці України з європейськими країнами та її вступ до політичних і економічних структур ЄС.

ЄКУ виступає організатором та активним учасником чисельних заходів європейського рівня, серед яких Перша європейська конференція української молоді під гаслом «Українська молодь Європи на порозі XXI століття» (м. Будапешт, Угорщина, 22–23 жовтня 1999 р.), Міжнародна наукова конференція «Десять років демократії (1989–2000)», (м. Свитник, Словаччина, 16–17 червня 2000 р.), Перший Європейський форум українських видавців і журналістів (м. Валенсія, Іспанія, 13–14 жовтня 2007 р.), Міжнародний Конгрес «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» (м. Львів, 18–20 червня 2008 р.) та інші [36, с. 402].

Голова ЄКУ – Я. Хортяні (м. Будапешт, Угорщина). Секретаріат ЄКУ знаходиться в Лондоні (Великобританія) [14]. 13–15 листопада 2009 р. у Лондоні відбувся XII з'їзд ЄКУ в роботі якого взяли участь голови і представники 19 організацій-членів ЄКУ. Привітання з нагоди 60-річчя ЄКУ надійшли від Президента України В.Ющенка, Голови Верховної Ради В. Литвина, міністра закордонних справ П. Порошенка, Голови Української всесвітньої координаційної ради Д. Павличка, керівника Міжнародного інституту освіти та зв'язків з діаспорою І. Ключковської та інших офіційних осіб [36, с. 403].

У центральному домі «Союзу українців» у Великій Британії відбулася урочиста сесія ЄКУ, в ході якої учасники з'їзду заслухали звіти голови Я. Хортяні і генерального секретаря Л. Мазура. Обговорювались питання діяльності крайових організацій ЄКУ, становища української меншини у європейських країнах тощо. XII з'їзд ЄКУ прийняв рішення про підтримку ініціатив Світового Конгресу Українців щодо співпраці з Українською державою, покращення роботи з молоддю, сприяння діяльності Міжнародної української школи. Учасниками з'їзду Я. Хортяні переобрана головою ЄКУ [36, с. 404].

Отже, діяльність українських громадсько-політичних організацій упродовж другої половини ХХ ст. були спрямовані на консолідацію української діаспори у всьому світі. Провідними організаціями світового українства були – Світовий конгрес вільних українців, ЄКУ, Об'єднання українців Росії, СФУЖО та ін. Головною консолідуючою силою в українській діаспорі є діяльність СКВУ – репрезентатора українців у світі, головним завданням якого було боротися за незалежність Української держави та збереження національної ідентичності в українській діаспорі.

Список використаних джерел

1. Альчук М. Громадянське суспільство в Україні: проблеми і перспективи / М. Альчук // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2006 р., м. Київ [відп. редактор В. М. Зуєв]. – К, 2007. – С. 11–13.
2. Антонюк О. Українська держава і українці в світі / О. Антонюк // Трибуна. – 2009. – № 1 – 2. С. 30–32.
3. Аппатов С. Океан – не перепона. Формування українсько-канадських відносин і роль у цьому української діаспори / С. Аппатов, Н. Горбатюк // Політика і час. – К., 1998. – № 10. – С. 19–23.
4. Афонін Е. Проблеми визначення місії України й українства в постмодерному суспільстві / Е. Афонін, А. Мартинов // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2006 р., м. Київ [відп. редактор В. М. Зуєв]. – К, 2007. – С. 14–17.
5. Антонюк О. Українська держава і українці в світі / О. Антонюк // Трибуна. – 2009. – № 1–2. С. 30–32.
6. Білецький В. Українська діаспора сьогодні: перспективи і реалії співпраці з Україною / В. Білецький // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям. – Донецьк, 2004. – С. 29–34.
7. Білозір О. «Український дім» як культурно-інформаційний центр за кордоном / О. Білозір // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2006 р., м. Київ [відп. редактор В. М. Зуєв]. – К, 2007. – С. 26–33.
8. Варич М. Як вам живеється, емігранти? / М. Варич // Освіта. – 2004. – № 45. – С. 14–19.
9. Вічарик М. Українці в світі: східна і західна діаспора / М. Вічарик // Український історичний журнал. – 2008. – № 11 – 12. – С. 57–68.
10. Вибори в Україні можуть стати нелегітимними / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uvkr.com.ua/category/events>.
11. Виступ Уповноваженого з прав людини Н. І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальною доповіді «Стан дотримання та забезпечення українських громадян за кордоном» (2 квітня 2003 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/Vicnuk_4vis4_4html.
12. Балабан Р. Українці Канади: громадсько-політичні організації / Р. Балабан // Нова політика. – 1996. – №4. – С. 42–44.
13. Всесвітній форум українців. Проблеми світового українства / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24302283.html>.
14. Всесвітні форуми українців / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> Всесвітні форуми українців.
15. Державна політика взаємодії з українською діаспорою та питання проведення четвертого Всесвітнього форуму українців // Україна: стратегічні пріоритети, аналітичні оцінки. – К., 2006. – 780 с.
16. Дибчук Л. Внесок західної діаспори в розвиток українознавчої науки та культури / Л. Дибчук. – Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8 Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. / – Вінниця: ДП 2004 «ДКФ», 2004. – С. 310–321.
17. Дзюба О. Українці за кордоном: [Історичні матеріали] / О. Дзюба // Людина і світ. – 1993. – № 4–5. – С. 18–51.
18. Драч І. Українська держава і світове українство // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 7–11.
19. Дробко Е. Трудова міграція та українська діаспора за кордоном / Е. Дробко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 302–309.
20. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії. Українсько-російські взаємовідносини: Історія, наука, релігія / В. Ідзьо // Збірник наукових праць. – Львів, 2002. – С. 304–312.
21. Історія України: Від давнини до сучасності: Підручник для ВНЗ / [В. Баран, Л. Войтович, Я.Й. Грицак та ін.; Відп. ред. Ю.Сливка]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 1991. – 119 с.
22. Історія української еміграції: Матеріали до спецкурсу // [Лановик Б. Д. Траф'як М. В. та ін.]. – Тернопіль, 1992. – 328 с.
23. Зарубіжні українці. Довідник / [С. Ю. Лазебник / кер.авт.кол./, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін.] – К.: Україна, 1991. – С. 53–59.
24. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах) / Ф. Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 120 с.
25. Зуболій О. Історія української діаспори / О. Зуболій. – К., 2006. – 148 с.
26. Зуєв В. УВКР – громадський центр світового українства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uvkr.com.ua/uvkr_gromad_center.
27. Євтух В.Б. Українці за межами України // Історія України: нове бачення. / В. Євтух. – К., 1996. Т. 2. – С. 467–493.
28. Євтух В., Ковальчук О. Українці в Канаді / [В.Євтух, О. Ковальчук] / Центр пам'яткознавства АН України і Українського товариства пам'яток історії і культури. – К: «Будівельник», – 1993. – 143 с.
29. Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми / В. Євтух, О. Ковальчук // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С. 42–50.
30. Євтух В. Українська діаспора: Шляхи формування та сучасні процеси / В. Євтух // Український географічний журнал. – 2010. – № 1. – С. 53–57.
31. Кардаш П., Кот С. Українці у світі / [П. Кардаш, С. Кот]. Київ – Мельбурн, 1995. – 423 с.
32. Ковальчук О. Збереження і збагачення культурної спадщини українцями США (перша половина ХХ ст.) / О. Ковальчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 9. – К., 2005.
33. Ковальчук О. Освітня діяльність українців Канади і США (кінець ХІХ ст. – початок 40-х рр. ХХ ст.) / О. Ковальчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.3 – К., 1999.
34. Куропась М. Історичні шляхи українців в Європі / М. Куропась // Берегиня. – 2009. – № 2. – С. 75–81.
35. Лановик Б. Д., Траф'як М. В. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / [Б. Лановик, М. Траф'як]. – Тернопіль, 1999. – 512 с.
36. Лановик Б. Д. та інші. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури / [Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич]. – Тернопіль, 2000. – 410 с.
37. Незалежний сайт українців в Італії «Лелеки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.leleky.org.
38. Наулко В.І. Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів / Гол. ред. Головка. – 2-ге вид., доповнене та перероб. – К.: Либідь, 1994. – 284 с.
39. Піскун В.М. Українська політична еміграція й діаспора у ХХ столітті: форми культурного й інтелектуального узв'язування в країнах проживання / [Піскун В.М., Ціпка А.В., Щербатюк О.В. та ін.] Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. Монографія – К.: ЗАТ «Нічлава», 2004.– С.190.
40. Попок А. Російські українці в контексті етнополітики країни проживання / А. Попок // Вісник нац.

акад. держ. упр. при Президентові України. – 2005. – № 3. – С.436–442. 41. Провід СКУ взяв участь в церемонії нагородження героїв // Міст. – 2–8 липня 2015. – № 27. 42. Російський О.М. Українці у діаспорі / О. Російський // Етнографія на Україні: Навч. посібник. – Львів, 1994. – С. 407–425. 43. Руденко-Десняк О. Східна діаспора: усвідомлення нової ролі: Українці в Росії / О. Руденко-Десняк // Сучасність. – 1992. – № 12. – С.90–96. 44. Саранча Г. Діяльність українських громадсько-політичних організацій на території Сполучених Штатів Америки / Г. Саранча // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Рада, 2007. – Т. XV. – С. 481–496. 45. Саранча Г. Висвітлення громадсько-політичного життя української діаспори у пресі та засобах масової інформації у 40–70-х роках ХХ століття / Г. Саранча // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Рада, 2008. – Т. XXI. – С. 456–475. 46. Саранча Г. Соціальна адаптація четвертої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки та участь її представників у громадсько-культурному житті діаспори / Г. Саранча // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», Вип. 21. – С. 162–170. 47. Саранча Г. Третя хвиля української еміграції у Сполучених Штатах Америки та внесок її представників у збереження та розвиток української національної культури / Г. Саранча // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – Т. V. – С. 385–392. 48. Саранча Г. Українська наука на еміграції: історія і сучасний стан / Г. Саранча // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. проф. О. К. Закусила. – Вип. III: У 2-х частинах. Ч. 1. Гуманітарні науки. – К.: Логос, 2007. – С. 123–127. 49. Саранча Г. Школи українознавства як чинник збереження національної культури в діаспорі США / Г. Саранча // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Випуск 6. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 96–102. 50. Саранча Г. Сучасна еміграція у США: проблеми адаптації та збереження зв'язків з Україною / Г. Саранча. – Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 248–254. 51. Сич О. І. Імміграція та етнічна ситуація в США наприкінці ХХ століття / О. Сич // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 227–232. 52. СКУ засуджує дії депутатів Держдуми РФ // Міст. – 9 – 15 липня 2015 р. – № 28. 53. Стосунки України та Канади в 1991–1996 рр.: патронат чи співробітництво? // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 9–12. 54. Теоретико-методологічні засади аналізу української діаспори. Українська діаспора як суспільне явище / [В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка] // Українська діаспора: соціологічні та історичні студії. – К.: Фенікс, 2000. – С.19–22. 55. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі / Україна крізь віки / [В. Трощинський, А. Шевченко]. – Т. 15. – К., 2001. – 142 с. 56. У Вашингтоні презентували артефакти Євромайдану // Nova газета. – 2 липня 2015. – № 26 (334). 57. Українська Всесвітня Координаційна Рада. Про УВКР. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uvkr.com.ua/about>. 58. Українці в зарубіжному світі. – К.: Наукова думка, 1991. – 138 с. 59. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528 с. 60. Хоралець Л. Проблеми трудової міграції під опікою Уповноваженого з прав людини / Л. Хоралець // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2006 р., м. Київ [відп. редактор В. М. Зуєв]. – К, 2007. – С. 106–112. 61. Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості: «Круглий стіл», 22 серп. 2002 р., м. Київ: Стенограма/ Ін-т дослідження діаспори; Упоряд. І. Винниченко. – К.: Геопринт, 2002. – 40 с. 62. Шлепаков А. Українці в зарубіжному світі / А. Шлепаков – К., 1991. – С. 124. 63. Шокало О. «Нам пора для України жити...» / О. Шокало // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2006 р., м. Київ [відп. редактор В. М. Зуєв]. – К, 2007. – С. 99–104. 64. Юричко В. Українці за межами України / В. Юричко // Київ. старовина. – 1992. – № 4. – С.66–71. 65. Яворський В. Блудні діти? Ні! Сини й дочки: Українська діаспора / В. Яворський // Політика і час. – 1995. – № 12. – С. 9–14. 66. Kuropas M. Ukrainian in America. – Minneapolis: Lerner Publications Company, 1971. – 213 p. 67. Kuropas M. The Ukrainian in America. Roots and Aspiration 1884–1954. – Toronto, 1991. – 560 p.

Галина Саранча

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННО ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ДИАСПОРЫ В НАПРАВЛЕНИИ КОНСОЛИДАЦИИ И СОХРАНЕНИЯ СВЯЗЕЙ С УКРАИНОЙ

В статье исследована деятельность украинских организаций в диаспоре. Проанализированы основные направления деятельности этих организаций и их помощи в решении современных проблем, что возникли в Украине. Определена роль Всемирного конгресса украинцев (ВКУ) и Европейского конгресса украинцев (ЕКУ) в политике консолидации украинской общественности за рубежом.

Ключевые слова: украинская диаспора, эмиграция, Всемирный конгресс украинцев (ВКУ), Европейский конгресс украинцев (ЕКУ).

Halyna Sarancha

THE ACTIVITIES SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION OF DIASPORA TOWARDS CONSOLIDATION AND PRESERVATION OF RELATIONS WITH UKRAINE

The article highlighted the role of consolidating Ukrainian organizations in the Diaspora. The basic activities of these organizations in helping solve current problems facing Ukraine. The role of the Ukrainian World Congress (UWC) and the European Congress of Ukrainian (YEKU) in politics the consolidation of Ukrainian communities abroad.

Key words: Ukrainian Diaspora, emigration, Ukrainian World Congress (UWC), the European Congress of Ukrainian (YEKU).

УДК 327.001.1(438):32(4–11)

Наталя Буглай

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ

Сьогодні існує необхідність ґрунтовного опрацювання та теоретичних узагальнень зовнішньої політики Республіки Польщі та її східного формату. У статті аналізуються деякі концептуальні засади східної політики Польщі в контексті робіт вітчизняних та закордонних науковців. Розглядаються публікації істориків, політологів, філософів, публіцистів, дипломатів, що присвячені складовим формування національної політики, проблемам безпеки, а також специфічним особливостям східної зовнішньої політики Республіки Польща, як пріоритетного напрямку зовнішньополітичного курсу країни.

Ключові слова: зовнішня політика, концепція, Польща, пріоритети, східна політика.

У наш час все більших обертів, активності набирає процес формування нової східної політики ЄС, де саме Польща бажає відігравати провідну роль. Важливим є з'ясувати сутність східної політики Польщі на концептуальному рівні і визначити наскільки історичні теоретико-методологічні підвалини присутніми є і на сьогодні. В світлі розвитку зовнішньої східної політики ЄС, залишається актуальним визначення основних принципів її розвитку та функціонування. Проблемам концептуальних узагальнень не присвячено комплексних досліджень, хоча і наявні публікації в більшій мірі польських дослідників, а також переважно вітчизняних публіцистів, де лише побіжно згадуються теоретичні ідеї. З-поміж польських студій відзначимо наукові розробки Й. Томашевського [1], С. Мікулич [2], а також праці присвячені концепції Гедройца-Мерошевського [3]. Безпосередньо проблемним питанням східної політики присвячені статті-дискурси [4], зокрема і на сторінках журналів «Культура», краківського католицького журналу за 2000–2001, де презентовані вельми критичні думки експертів щодо східної політики Польщі [5]. Дослідження політичної думки щодо польської східної політики презентовано працями В. Балюка [6].

Особливої уваги заслуговує компаративне дослідження історії народів Польщі, України, Литви, Білорусі (так званих країн УЛБ) Т. Снайдера [7]. В контексті польських реалій складній проблематиці реалізації Польщею нової зовнішньополітичної стратегії, зокрема дилеми східної політики, у новій системі міжнародних відносин на зламі століть, присвячено роботи А. Бартніцького, Й. Віатра, М. Оржеховського [8]. Розвиток політики після вступу до ЄС презентований комплексним дослідженням Подгоржанської Р. [9].

З точки зору узагальнень негативів та позитивів східної політики Польщі цікавим є дискусійні публікації видання «Нова Східна Європа»: «Від Гедройца до східного партнерства» істориків, політологів, філософів, публіцистів і що особливо важливо – дипломатів, безпосередніх учасників процесу – дипломата Влодзімієра Марцініака, колишнього міністра МЗС Адама Данієля Ротфельда, колишнього посла у Києві Марека Зіолковського. Так, зокрема, історик Славомір Дебскі вважає, що хоча назва УЛБ і є анахронічною із-за євро-інтеграційного позиціонування Литви, втім, східна політика Польщі є тісним переплетінням міфології польської інтелігенції, образи і ідеї якої були спроможні змінити історію націй [10].

Заслуговує на увагу і монографія радника президента Польщі з міжнародних питань Р. Кужняра «Зовнішня політика Польщі після 1989 року» [11], де презентовано авторське бачення євроатлантичного поступу Польщі та реалізації нею східної політики. У 2011 р. вийшла друком колективна монографія «Зовнішня політика Польщі у XXI столітті» [12] за редакцією С. Беленя структурована перш за все за проблемним принципом і містить низку узагальнень і пропозицій щодо модифікації зовнішньої політики Польщі після 2004 р. Цікавими є екскурси щодо аналізу

історичної політики Польщі, так званого менталітету східної польської політики, а також і розвідок власне розвитку польської дипломатії.

Важливою складовою східної політики Польщі є також і питання націй, меншин та народів, які проживали на пограниччі, насамперед, на сході від Польщі, на так званих «східних кресах» (теренах) [13]. Етнічна складова з'явилася вже після 1989 р, зміни політичного режиму у Польщі в рамках зовнішньої політики суверенної Республіки Польща (як захист прав польської національної меншини у Литві, Білорусії, Україні, Молдавії).

З історичної точки зору внаслідок видозмін, розширення чи ущільнення кордонів Польщі по усьому периметру, по суті, «материнська» держава – Польща, так би мовити «залишила» більше ста тисяч своїх співвітчизників на сусідніх, здебільше східних територіях, де упродовж ХІХ–ХХ ст. теж відбувалися радикальні трансформації стосовно набуття чи втрати незалежності. Зазначимо, що після Другої світової війни у Польщі поляки становили 98 % населення. Внаслідок політичних заходів щодо меншин, націй та зміни кордонів країни, відбулась кристалізація двох відмінних категорій: «полоністів» та «поляків на сході» («Polonia» – «Polacy na Wschodzie»). Більше того, у просторовому вимірі частина поляків вважала себе литовцями, білорусами чи українцями за культурно-інтелектуальною спадщиною, адже суверенних держав не існувало у ХІХ–ХХ ст. До полоністів відносили тих поляків, які з політичних чи економічних причин покинули свою батьківщину, складніше категоріальне визначення і доля поляків на сході – в контексті формування специфічного, відмінного менталітету, національної ідентичності цих поляків, історична свідомість яких пройшла через важкий шлях депортацій, асиміляцій, вигнання і які проживають на східних теренах країни.

Отже, суттєвою складовою східної політики Польщі є і питання меншин, особливо у прикордонних країнах. Цим питанням присвячені наукові праці Х. Кубяка, Я. Рокіцкі, М. Ваврінківича, А. Валасека [14]. Соціологічний аналіз питання презентовано у виданні Новіцкі Є., історія та етнологія презентовані у виданні Садовського А. [15]. Історичним зв'язкам та сучасному співробітництву поляків, українців, білорусів та литовців присвячено роботу М. Ягелло [16]. Права національних меншин за європейськими стандартами досліджено у праці Г. Януса [17]. Важливо підкреслити, що питання меншин стає складовою східної політики Польщі лише після 1989 р., тобто після якісно радикальних політичних зміни в країні.

На думку Т. Гасовського, формування національної політики у ширшому контексті зовнішньої і включно східної політики країни вимагало комплексного аналізу ситуації і відповіді на такі питання: піклування поляків на сході це позитив чи негатив для зовнішньої політики Польщі; як можна захистити права місцевих поляків у такій державі, яка вперше стала суверенною (наприклад, Білорусь, Казахстан), де у багатьох випадках внаслідок радянської політики, відсутні демократичні механізми, яким має бути відношення польських національних меншин до цих новоутворених національних держав; якими мають бути критерії польськості: мова, походження, віросповідання, культурні зв'язки чи особистий вибір особи щодо належності до польської нації; де і яким чином потрібно надавати допомогу самоорганізації полякам; яку роль має отримати у зовнішній політиці Польщі католицька церква; репатріацію (переселення на батьківщину) чи залишення на місці має бути пріоритетом для польської політики [18].

Безперечно, основний закон – Конституція Республіки Польща (1997 р.), у статті шостій чітко визначає: «Республіка Польща підтримує поляків, проживаючих за кордоном у збереженні ними національної культурної спадщини» [19], відповідно і у базових білатеральних угодах Польщі із Україною, Білорусією, Росією у 1992 р., з Литвою у 1994 р. та іншими країнами визначені права меншин. Уряди Польщі розробили відповідні документи. Так, ще у 1991 р. уряд К. Білецького прийняв наступний документ: «Цілі і пріоритети уряду щодо Полонії, еміграції та закордонних поляків». Як загальнонаціональна задача фігурує у документі підтримка зв'язків материнської держави і еміграції як на державному рівні, через громадські організації, так і на родинному, професійному рівнях. П'ятий пункт документу містить питання підтримки поляків на сході: «Головним завданням є захист прав польських національних меншим, сприяти відродженню інтелігенції, середнього класу, тобто підтримувати освіту і медіа» [20].

У 2002 р. польський уряд Л. Міллера прийняв важливу програму «Програма уряду щодо співпраці з Полоністами та закордонними поляками», де питання закордонних поляків визначає одним з головних пріоритетів польської зовнішньої політики, а з-поміж основних завдань виокремлює наступні: полоністи та закордонні поляки мають піклуватися про своє національне походження, підтримуючи зв'язки із материнською державою та максимально використовуючи свої права меншин; у країнах на схід від Польщі (Литві, Латвії, Білорусії, Україні, Росії, Казахстані) здійснення моніторингу стану польської меншини і за умов ущільнення прав меншин, використання двосторонніх та міжнародних угод; підвищення значення ролі меншин, полоністів та закордонних поляків у політичній, суспільній, економічній, науковій, культурній сферах; забезпечення надійною

інформацією закордонних поляків про материнську державу та передача їм якнайповнішого польського культурного надбання [21].

Національна програма уряду Я. Качінського «Урядова програма про співробітництво з полоністами та закордонними поляками» вже більш детально визначає механізми реалізації етнонаціональної політики, запровадження паспорта поляка, перелік завдань міністерствам щодо реалізації програми тощо [22].

Системно питання східної політики вивчають наукові заклади Польщі, а саме «Центр східних досліджень» («Osrodek Studiów Wschodnich»), створений у 1990 р. на сьогодні найпотужніший науково-аналітичний осередок вивчення східної політики, який щотижня видає «Бюлетень OSW» («Biuletyn OSW») та «Один тиждень Сходу» («Tydzień na Wschodzie») фокусує увагу на ситуації в Україні, Білорусі, Росії, на Кавказі та у Центральній Азії. Видання «BEST OSW» презентує аналітику щодо регіону Центральної Європи, Балтики та Балкан. Зовнішньою (включно і східною) політикою Польщі займаються також Польський Інститут зовнішньої політики («Polski Instytut Spraw Międzynarodowych»), який видає «Щорічник зовнішньої політики» («Rocznik polskiej polityki zagranicznej», «Yearbook of Polish Foreign Policy») та Центр міжнародних відносин («Centrum Stosunków Międzynarodowych»), де переважним чином займаються євроатлантичною проблематикою країн.

Міждисциплінарні включно і історичні дослідження, монографії презентує Інститут Центрально-східної Європи у Любліні («Instytut Europy Środkowo-Wschodniej»), Східноєвропейський Колегіум («Kolegium Europy Wschodniej») у Вроцлаві із 2001 р. спеціалізується на дослідженнях історичних зв'язків народів регіону. Варшавського університету видання «Східноєвропейські Студії» («Studium Europy Wschodniej») здійснює наукову роботу також і видає історичного напрямку «Східний Огляд» («Przegląd Wschodni») та «Табір» («Obóz»), де сфокусовані розвідки переважним чином суспільно-політичного характеру центральноєвропейського регіону. Щорічник «Вроцлавські Східні Студії» («Wrocławskie Studia Wschodnie») видає Центр східних досліджень Вроцлавського університету. Плідною з науково-популярної точки зору є видавнича діяльність громадської організації фонду імені Баторі, за ініціативою якого проводяться численні наукові міжнародні конференції і проекти, результати яких містять пропозиції та огляди також і східної політики Польщі. З-поміж численних журналів міжнародного формату відзначимо «Нова Східна Європа» («Nowa Europa Wschodnia»), де із 2008 р. презентують розвідки східної політики Польщі, а саме, політичного, історичного та соціально-економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи, а також і Центральної Азії. Насамкінець відзначимо публікації щодо східної політики Польщі на сторінках газет: «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita», журналів «Polityka», «Newsweek Polska», «Wież», «Międzynarodowy Przegląd Polityczny».

Вітчизняні публікації з питань східної політики Польщі, насамперед, аналіз її концепцій – це есе, наукові розвідки М. Рябчука [23], Т. Возняка [24], Я. Пеленського [25] та інших, а також тематичні публікації на сторінках незалежного культурологічного журналу «І». Виокремимо і доробок співробітників Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України та Інституту історії України «Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття» М. Несука, В. Репринцева, Є. Камінського [26]. В Україні пріоритет має вивчення українсько-польського співробітництва з точки зору політології і кількість цих публікацій вкрай велика і подекуди є результатом компіляції без презентації документів, джерел і, як не прикро, свідчить також про поверховість вивчення цієї тематики. Отже, визначимо, конкретно-історичні наукові доробки вчених України, зокрема, з окремих питань аналізу східної політики, адже цілісної комплексної монографії чи ґрунтового дослідження саме історичного розвитку східної політики Польщі на сьогодні вітчизняними дослідниками ще не здійснено.

У більш прагматичному сучасному, насамперед, політологічному вимірі, але із застосуванням міждисциплінарного підходу, характеристику східної політики Польщі на основі першоджерел крізь призму українсько-польських взаємин аргументовано досліджує С. Стоєцький С. [27], комплексний історіографічний аналіз здійснено у монографії Н. Чорної [28]. Історія розвитку саме теоретичних ідей східної політики Польщі ґрунтовно досліджено Т. Зарецькою, зокрема, привертають увагу публікації авторки стосовно саме характеристики історичних подій початку ХХ ст. – як аналіз прийняття рішень лідерами країн регіону що вплинули і на формування ідей східної політики країни [29]. Критичний аналіз теорії і практики окремих аспектів східної політики Польщі презентовано у наукових працях Л. Чекаленко [30]. З точки зору загальноєвропейського контексту формування ідей східної політики з-поміж численних збірників конференцій відзначимо збірник праць двох міжнародних конференцій, проведених у Києві у 2000 р. «Роль Паризької «культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння» та у 2004 р. «Україна та Польща: стратегічне партнерство у новій Європі» за участю міністрів, дипломантів та експертів польсько-української співпраці.

У випадку Польщі існує необхідність ґрунтовного опрацювання концептуальних засад та теоретичних узагальнень її зовнішньої та східної політики, адже її головні сегменти є присутніми і сьогодні насамперед у політиці національної безпеки країни.

Формування нової східної політики Польщі стає все більш закономірним явищем у ХХ ст., адже від неї залежить власне і безпека країни, більше того її суверенітет. Існуючі концепції, ідеї, тлумачення є досить різноманітними. Пріоритетним напрямом східної політики Польщі безперечно є білатеральні польсько-українські зв'язки, втім, з геополітичної точки зору, домінуючим фактором як теоретично, так і практично, є польсько-російський міждержавний сегмент, який є базовим з точки зору формування стратегії безпеки Республіки Польща. Найбільш виважено це сформулював відомий дипломат, державний і політичний діяч США, З. Бжезинський, відзначаючи вагому роль України в новому розкладі сил після розпаду СРСР, яка суттєво впливає на формування балансу сил на європейському континенті в цілому, підкреслюючи: «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... Незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи» [31]. «Україна, – підкреслює З. Бжезинський, – новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестане бути європейською імперією» [32]. На думку З. Бжезинського, ширша Європа могла б створювати магнетичне поле тяжіння для держав, розташованих навіть далі на схід, розбудовуючи мережу зв'язків з Україною, Білорусією і Росією, втягуючи їх дедалі пов'язанішу співпрацю, водночас наворачтаючи до спільних демократичних засад. Із часом така Європа могла б стати однією з життєво важливих опор підтримуваної Америкою великої європейської структури безпеки і співпраці. Більше того, втрата Україною незалежності матиме негативні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи [32]. Таким чином, саме аспект безпеки, навіть більше, незалежність та суверенітет України, а також Литви та Білорусії є визначальними факторами східної зовнішньої політики Польщі, фактично її щоденної гарантії безпеки.

Отже, специфікою східної зовнішньої політики Польщі є не тільки її власне східний напрям, а по суті це триєдина система, яка фокусує в собі передусім безпековий та геополітичний вимір, питання власне державного суверенітету Польщі; по-друге, із поєднанням набуття країною статусу регіонального лідера у Центральній Європі на зламі ХХ–ХХІ ст. на якісно новий рівень виходить і нова східна політика Польщі; і по-третє, це загальноєвропейський, євроатлантичний контекст позиціонування Польщі внаслідок вступу країни до НАТО і Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej mysly politycznej XIX I XX w. / J. Tomaszewski // Miedzy Polska etniczna a historyczna. Polska mysl polityczna XIX–XX wieku. – Warszawa. – Т.6. – 1988. – S. 101.
2. Mikulicz S. Prometeizm w politice II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
3. Kowalczyk A. St. Giedroyc i «Kultura» / Kowalczyk Andrzej Stanisław – Wrocław, 2000.; Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery rece. Warszawa, 1994.
4. Lukasz Jasina – Jerzy Kloczowski – Andrzej Gil (red.): Aktualnosc przesiania paryskiej «Kultury» w dzisiejszej Europie. Zbiór studiów. Lublin, 2007.
5. Sienkiewicz B. Pochwata minimalizmu. Pulapki i dylematy polskiej polityki wschodniej // Tygodnik Powszechny. 12. – 2000. – S. 24–31.
6. Baluk W. Wschodnia polityka Polski i zachodnia polityka Ukrainy (historyczny i koncepcyjny zarys problemu) / W. Baluk // Region czarnomorski: Boczniak Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej / red. T. Kapuśniak, A. Gil. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2009. – Cz. 1. – S. 45–57.
7. Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999 / T. Snyder. – New Haven – London, 2003. – 367 p.
8. Bartnicki A. R. Stosunki międzynarodowe na obszarze byłego ZSRR, [w:] / A. R. Bartnicki. – Współczesne międzynarodowe stosunki polityczne, red. J. Stachura, Białystok, 2010. – s.153.; Wiatr J. J. Wybór strategii zagranicznej, [w:] / J.J. Wiatr. – Europa pokomunistyczna przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku, red. J. J. Wiatr. – Warszawa, 2006. – s. 338; Orzechowski M. Stosunki pomiędzy PRL/RP a ZSRR/FR w latach 1989–1991, [w:] / M.Orzechowski. – Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa, 2009. – S. 49.
9. Podgórska R, Polityka zagraniczna Polski w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej / pod red. Renaty Podgórskiej, Wydawnictwo Adam Marszałek. – Toruń, 2009. – S. 275.
10. Od Giedroycia do Partnerstwa Wschodniego. Nowa Europa Wschodnia. – 2009. – № 2.- S. 21–43.
11. Kuźniar R. Polands Foreign Policy after 1989. – Warszawa, 2006.
12. Polands Foreign Policy in the 21st Century. Ed. By Stanislaw Bielen. – Warszawa: Difin, 2011. – P. 462.
13. Krzysztofek-Andrzej Sadowski Kazimierz (red.). Pograniczai multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski. – Białystok, 2004. – S. 197.
14. Kubiak H. Rokicki Jarosław, Wawryniewicz Małgorzata (red.): Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992.; Walaszek Adam (red.): Polska diaspora. Kraków, 2001.; Polak w świecie. Leksykon Polonii i Polaków za granicą. – Warszawa, 2001.
15. Nowicka E. Polacy czy cudzoziemcy. Polacy za wschodnią granicą. – Kraków, 2000. Sadowski Andrzej. Aktualny stan i zadania przyszłe badań nad Polakami na Wschodzie. (Wprowadzenie do dyskusji). Przegląd Polonijny. – 2001. – №102. – S. 49–50.
16. Jagiello M. Partnerstwo dla przyszłości: Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych / M. Jagiello. – Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Narodowej, 2000. – 489 c.
17. Janusz Grzegorz. Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie. – Warszawa, 1995.
18. Gasowski T. III

Rzeczpospolita wobec Polaków na Wschodzie. In: (red.): Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki. – Kraków, 2000. – P.95–97. 19. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Wydanie drugie. -Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002. – 96 s. 20. Wizimirska B. Polityka wobec Polonii, Emigracji i Polaków za Granicą. MSZ i MĖN. Rocznikpolskiej polityki zagranicznej. 1991. – P.153. 21. Rządowy program współpracy z Polonia i Polakami za granicą. 2002. Mirosław Habowski: Polityka Polski wobec Polaków – obywateli państw poradzieckich. In: Andrzej Gil – Tomáš Kapusniak (red.): Polityka wschodnia Polski... – P. 320–321. 22. Rządowy program współpracy z Polonia i Polakami za Granicą. Warszawa, październik 2007. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/files/docs/polonia2007.pdf>. 23. Рябчук М. Українсько-польські відносини: нові реалії, нові перспективи // Політика і час. -1993. – № 8. 24. Возняк Т. Моделі українсько-польського співіснування: ретроспектива і перспектива. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/> 25. Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці // Подлянський Казімеж. Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати? – Мюнхен, 1986. 26. Несук М, Репринцев В., Камінський С. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття / М.Несук, В.Репринцев, С.Камінський// Політична думка. – № 2–3. – 1995. – С. 50–70. 27. Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис. канд. політ, наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с. 28. Чорна Н. Україна і Польща: історіографія відносин (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.): монографія / Н. Чорна. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2014. – 416 с. 29. Зарецька Т. Українсько-польські політичні відносини (1991–2001 рр.)// Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 7–12.; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – К., 2007. – 288 с. 30. Чекаленко Л. Україна і Республіка Польща: від історичних стереотипів до стратегічного партнерства / Л.Чекаленко // Зовнішні справи. – 2010. – №3/4. – С. 26–31. 31. Бжезинський Зб. Україна у геостратегічному контексті. Передмова / Зб. Бжезинський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 70. 32. Бжезинський Зб. Велика Шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

Наталія Буглай

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ

Сегодня существует необходимость основательной проработки и теоретических обобщений внешней политики Республики Польша и ее восточного формата. В статье анализируются некоторые концептуальные принципы восточной политики Польши в контексте работ отечественных и зарубежных научных работников. Рассматриваются публикации историков, политологов, философов, публицистов, дипломатов, которые посвящены составляющим формирования национальной политики, проблемам безопасности, а также специфическим особенностям восточной внешней политики Республики Польша, как приоритетного направления внешнеполитического курса страны.

Ключевые слова: внешняя политика, концепция, Польша, приоритеты, восточная политика.

Natalia Buglay

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF STUDY OF EAST POLICY OF POLAND

Today there is a necessity of the sound working and theoretical generalizations of foreign policy of RP and her east format. In the article some conceptual principles of east policy of Poland are analysed in the context of works of domestic and foreign research workers. The publications of historians, political scientists, philosophers, publicists, diplomats, which are sacred to the constituents of forming of national policy, problems of safety, and also specific features of east foreign policy of Republic of Poland, are examined, as priority direction of foreign-policy course of country.

Key words: foreign policy, conception, Poland, priorities, east policy.

УДК 94: 327

Ігор Дацків

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Розглянуто питання міжнародної співпраці між Україною та Республікою Польща; узагальнено напрями дипломатичної взаємодії між ними та обґрунтовано принципи, за якими будуються добросусідські відносини між цими двома державами.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, відносини, співробітництво, зовнішня політика.

Впродовж 1990–х рр., реалізуючи зовнішньополітичну програму, схвалену Верховною Радою України і затверджену Президентом, українське дипломатичне відомство визначило основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило короткотермінові та довготермінові перспективи. Попри те, що Україна проводить політику на розбудову відносин із численними країнами Європи і світу, розвиток багатоаспектних взаємин із Польщею носить пріоритетний характер.

Становлення відносин між Україною і Республікою Польща, як незалежних держав, стало можливим завдяки змінам у Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Взаємини між обома державами набули нового виміру і поступово переросли в тісне політичне, економічне, наукове та культурне співробітництво, що характеризується нині як стратегічне партнерство.

Відтак, співпраця між Україною і Польщею почала формуватись, зважаючи на тривалу історичну традицію, географічні, історичні, культурні та демографічні чинники, що продовж століть зближували ці держави і народи.

Стосунки українського і польського народів мають багатовікову і трагічну історію. В минулому були приклади добросусідства, спільної боротьби з ворогами, звичайно й те, про що не хотілося б згадувати, але історію не перепишеш. ХХ ст. було періодом реалізації національних інтересів наших народів, що породжувало конфлікти і драматичні події, які на сьогоднішній день створили психологічний бар'єр у вигляді синдрому упередженості негативних стереотипів, а то й проявів ворожості. Особливо закарбувалися в пам'яті трагічні події останньої світової війни та повоєнних років.

Нині на порозі ХХІ ст. Україна і Республіка Польща здобули можливість творити власну долю у мирних і демократичних взаємовідносинах, як кожний окремо, так і разом як сусіди. На сучасному етапі розвитку людського суспільства, що має перехідний характер, саме на співпраці, а не на взаємних звинуваченнях можна вирішувати проблеми міжнародної безпеки, ліквідації загрози воєнних конфліктів, вирішення екологічних проблем, допомоги бідним народам. Адже і Україна і Польща, як найбільші країни Центрально-Східної Європи, мають досвід і ресурси співпраці в галузі державної влади, місцевого самоврядування, господарства, торгівлі, розв'язання паливно-сировинних і екологічних проблем, зовнішньої і оборонної політики з метою створення ефективної системи європейської безпеки, науки, культури, освіти, покращення статусу етнічних і релігійних меншин на підставі міжнародного права і демократії.

Загалом необхідність розбудови міждержавних відносин між Україною і Республікою Польща обумовлювались об'єктивними потребами і національними інтересами та відображались у концепціях зовнішньої політики обох держав.

Українсько-польські відносини виходять за рамки двостороннього співробітництва, бо геополітична ситуація об'єднала держави у визначенні єдиного зовнішньополітичного курсу – інтеграція у європейські структури. В 1996 р. партнерство обох держав визначене як стратегічне. Сьогодні найважливішим результатом партнерства є те, що на рівні національних еліт досягнуте взаєморозуміння у важливості налагодження добросусідства і не сприйняття давніх взаємних претензій і образ Історія українсько-польських відносин у кінці ХХ – початку ХХІ ст. досі недостатньо досліджена на науковому рівні. В даний період історії події розвивалися настільки динамічно і драматично, що об'єктивно породили розходження в оцінках.

Метою цієї статті є об'єктивний аналіз розвитку українсько-польських відносин із моменту отримання Українською незалежності і до цього часу. У статті відповідно до даної мети поставлені наступні завдання: розкрити основні напрями співпраці; дати характеристику сучасного стану відносин України з країнами Європи взагалі та з Польщею зокрема; проаналізувати динаміку розвитку міждержавних відносин; намітити основні шляхи розвитку відносин, дати рекомендації по їх вдосконаленню.

Серед українських науковців, які зробили внесок у вивчення досліджуваних нами питань можна виділити праці Л. Зашкільняка та М. Крикуна [1], Л. Стрільчук [2], Н. Чорної [3] та інших. У вивченні досліджуваної наукової проблеми важливе місце займають тематичні збірники загального характеру, зокрема «Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи» [4], «Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє» [5], «Україна на міжнародній арені» [6] та інші. У цих виданнях вміщено різноманітні матеріали про глибокі трансформації європейського геополітичного простору, що мали місце наприкінці ХХ ст. та обумовили початок нового етапу українсько-польських взаємин, розглянуто основні етапи співпраці обох сторін і чинники, що на неї впливають.

Окремою групою в опрацьованій історіографії доречно виділити праці польських дослідників, серед яких особливо вартісними є дослідження Я. Драуса [7], В. Зайончковського [8], Б. Бердичовської [9], А. Месжка [10] та інших.

Формування міждержавних взаємин між Україною та Республікою Польща відбувалися у несприятливих історичних умовах. Після Другої світової війни обидві країни опинилися у сфері впливу Радянського Союзу, і з цього випливає, що офіційні контакти між нашими державами в цей період були мінімальними. Проте слід зазначити, що Україна будучи активним учасником радянсько-польського співробітництва, активно брала участь у співпраці між українськими і польськими підприємствами, а саме: Київське об'єднання «Електронмаш» і польська фірма «Матронекс»; заводи «Ура» і «Мера-Зап» в Польщі тв. Підприємство кранів в Одесі; Львівське об'єднання «Електрон» і Варшавський завод телевізорів.

Не можна обійти увагою і співпрацю в культурних і наукових сферах. Досить тісно співпрацювали університети Києва та Кракова, Львова і Любліна, Харкова і Вроцлава, Тернополя і Жешува діяли між двома державами науково-дослідні інститути: електрозварювання, кібернетики, ядерної фізики, біології, історії [11, с. 330].

Починаючи з 1989 р. в Польщі та Європі відбулися революційні зрушення: розпад Ради економічної взаємодопомоги, Варшавського договору, перші демократичні вибори та прихід до влади демократичного уряду. Ці події сприяли тому, що Польща почала самостійно торувати шлях до нових суспільно-політичних і економічних відносин, тобто відбулося формування нової Польщі [12, с. 13].

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет», а вже 28 липня цього року Сейм Республіки Польща утвердив ухвалу, в якій привітав прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, як вираз прагнення України до незалежності. В Ухвалі також мовилося про бажання поляків співіснувати з українцями як рівними та близькими [13, с. 226]. Відтак, у посткомуністичній Польщі відбувся процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед до України.

На міждержавний рівень відносини між Україною і Республікою Польща вивів візит до Києва 13 жовтня 1990 р. міністра закордонних справ Польщі Кшиштофа Скубішевського. Була підписана українсько-польська Декларація про дружбу і співпрацю, котра містила усі ознаки міждержавного договору. У Декларації сторони заявляли про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, про підтримання і розвиток взаємовигідної співпраці [11, с. 334].

1 грудня 1991 р. уряд України виніс питання про підтвердження Акту про незалежність на всенародне обговорення. 2 грудня Республіка Польща була першою державою, яка визнала незалежність України.

Отже, проголошення незалежності України та зміни у глобальному геополітичному становищі на початку 1990-х рр., а також подолання біполярності міжнародних відносин створили специфічні умови переходу дипломатичної діяльності України та Республіки Польща на новий рівень [14, с. 75].

Одним із нагальних питань, яке постало перед незалежними урядами, було налагодження міждержавних відносин, яке б посприяло визначенню пріоритетів майбутнього зовнішньополітичного курсу держави.

Упродовж першої половини 1990-х рр., реалізуючи зовнішньополітичну програму, схвалену Верховною Радою України, українське дипломатичне відомство все таки визначало основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило коротко-та довгострокові перспективи.

Після проголошення незалежності України стосунки між українцями та поляками набули нового позитивного імпульсу. У своєму подальшому розвитку, виходячи із національних інтересів обох незалежних держав, ці відносини суттєво впливають на стан регіональної безпеки.

Принципи дипломатичних відносин України з Польщею поступово закріплювалися у Конституції України, в Законах України «Про державну службу», «Про дипломатичну службу», у

Віденській Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., у Віденській Конвенції про консульські зносини 1963 р. та ін. [14, с. 75–76].

За ствердженням В. Чігака відносини між Україною та Республікою Польща засновані були на п'ятох чинниках, спільних для обох теренів, а саме: стратегічно-географічному, політично-оборонному, економічно-господарському, соціально-демографічному, традиційно-історичному [11, с. 335–336].

Отже, обидві держави в нових геополітичних реаліях трансформованої Європи прагнули до відносин приязного та взаємовигідного характеру. Фактично саме на цьому етапі закладалися ті передумови для подальшого конструктивного розвитку українсько-польських відносин, які надалі дозволили їм вийти на рівень порозуміння та стратегічного партнерства.

Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща у травні 1992 р. Він започаткував традицію українсько-польських зустрічей на найвищому рівні. Під час візиту – 18 травня 1992 р. – укладено базовий договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома державами.

Наступним кроком у поглибленні двосторонніх зв'язків став офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24–25 травня 1993 р. Одним із головних його результатів було створення Консультаційного комітету Президента України та Президента Республіки Польща, метою якого стало поліпшення координації спільних дій у галузі транскордонного співробітництва. Перші засідання Консультаційного комітету відбулися наприкінці травня (Київ) і в листопаді (Варшава) 1993 р. Хоча офіційно, як своєрідний механізм «гарячих ліній» між президентами, він почав діяти за обоюсторонньою згодою ще з квітня 1993 р. [15, с. 4].

Позицію Польщі щодо України чітко сформулював під час візиту до Києва 9–11 лютого 1994 р. міністр закордонних справ Республіки Польща Б.Геремек: «Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, «полем битви» між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно» [16, с. 284]. Тому в ході зустрічі навіть висунуто ініціативу щодо включення України до франко-німецько-польської парламентської співпраці у межах «веймарської групи»

Відтак, під час візиту-відповіді міністра закордонних справ України А. Зленка до Варшави у березні 1994 р., прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про засади формування українсько-польського партнерства, де особливо наголошувалося на європейському контексті двосторонніх відносин.

Україну також цікавила повноцінна робота в структурах Центральноєвропейської ініціативи, асоційованим членом якої вона була з 1994 р. Польща, яка на той час головувала в ЦЄІ, підтримала це прагнення України під час зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ЦЄІ в Кракові у квітні 1995 р. і двосторонніх українсько-польських консультацій у Варшаві у липні 1995 р. [15, с. 4].

Загалом уже з 1994–1995 рр. Польща певним чином стала виконувати «цивілізаційну місію» щодо України – представляла інтереси нашої держави на міжнародній арені. Водночас можна говорити про певну пасивність в українсько-польських відносинах у період 1993–1995 рр. Відтак, керівництво Республіки Польща не дало згоди на допомогу Україні щодо входження до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки та стабілізації в Центрально-Східній Європі, пропеговане Президентом України Л. Кравчуком 1993р. Реалізуючи свої зовнішньополітичні пріоритети, орієнтовані на розвиток відносин із Брюсселем, Польща приєдналась до позиції Заходу про ядерне роззброєння України [17].

Українсько-польські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства після підписання Президентами – Л. Кучмою та А. Квасневським – Спільної заяви «До порозуміння і єднання» у травні 1997 р.

Стратегічне партнерство означає, насамперед, співзвуччя позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами. Як результат, активізувалися контакти на всіх рівнях – загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому, культурному. Пожвавив свою роботу також Консультаційний комітет. На нього покладено функції координатора всіх видів українсько-польського співробітництва.

Водночас, наприкінці ХХ ст. відносини між Україною та Польщею стали дещо прохолоднішими. Серед причин, що призвели до такої ситуації, можна назвати активізацію українсько-російських взаємин. Зокрема, 26 травня 1997 р. підписано «Великий договір» між Києвом і Москвою, через що сформувалася думка про Україну як таку, що наближена до Росії. Польща, зі свого боку, також намагалася розвивати активні відносини з Російською Федерацією, оскільки є залежною від російських енергоносіїв [18, с. 80].

Таким чином, визначальними чинниками становлення українсько-польських відносин були геополітичні зміни останнього десятиріччя ХХ ст., а саме: подолання протидіючого Схід-Захід, падіння комунізму, переорієнтація низки держав на засади цінностей демократії. Крах Радянського союзу і поява на світовій арені нових незалежних гравців, пострадянських держав, започаткували у світовому співтоваристві переоцінку цінностей і руйнацію тривалого домінування Росії на «євразійському просторі».

Як і Україна, так і Республіка Польща здобули незалежність і стали окремими, повноправними суб'єктами міжнародного права. У зв'язку з цим, оскільки обидві країни є найближчими сусідами, почали будуватись стратегії майбутніх міждержавних взаємин, зважаючи на переоцінку історичних та геополітичних чинників. Держави зуміли знайти спільну єдність і започаткували перші сторінки своїх відносин на демократичних засадах, без претензій на території і впродовж багатьох наступних років напрацювання, що відбулися за цей період, вилились у співпрацю рівня стратегічного партнерства.

Загалом підтримка і розвиток рівня партнерства між Україною і Польщею значно залежить від збереження нинішніх політичних контактів, зміцнення суспільного діалогу, а також успіху реформаторської політики в Україні. Отже, незважаючи на наявність багатьох проблемних моментів, в загальному українсько-польські відносини мають хорошу динаміку розвитку. За умови дотримання послідовного зовнішньополітичного курсу двома державами зміцнення двосторонніх взаємин спроможне допомогти Україні укріпити власні позиції на міжнародній арені, сприятиме зміцненню економіки та європейській інтеграції.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів /Л.Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): монографія /Л. Стрільчук. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 607 с.
3. Чорна Н. Україна і Польща: історіографія відносин (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) / Н. Чорна. – Вінниця: П П Балук І.Б., 2014. – 416 с.
4. Україна в ХХ столітті (1900–2000 рр.): в 2 х ч. – Ч 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анот. іст. хроніка / Від. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 310.
5. Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє: Зб. наук. пр. / Таїсія Зарецька (заг. ред.). – Ч. 2. – К., 2002. – 238 с.
6. Україна на міжнародній арені. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. / В. В. Будяков (упоряд.); Г. Й. Удовенко (ред.). – К., 1998. – 734 с.
7. Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Я. Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41.
8. Зайончковський В. Восточная Европа в польской дипломатии / В.Зайончковський // Pro et Contra. Т. 3. – № 2. – Весна 1998. – С. 39–52.
9. Berdychowska B. Idee spuszczone ze smyczy.W rocznice Aktu Niezalezności Ukrainy / B. Berdychowska, Henryk Wujec // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 24 sierpnia.
10. Meszka A. Stosunki polsko-ukrainskie w latach 1989–2004 / A. Meszka. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/polityka-zagraniczna/931-stosunki-polsko-ukrainskie-w-latach-1989-2004>.
11. Ільчук І. Історичні та геостратегічні передумови становлення Українсько-польських взаємин у новому геополітичному просторі (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) / І. Ільчук // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 13. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 329–338.
12. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Д. Васильєв, Л. Чекаленко // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 13–17.
13. Хакула Л. Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років) / Л.Хакула // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. – Випуск 3–4. – Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2010–2011. – С. 222–232.
14. Биркович Т. І. Принципи дипломатичних відносин між Україною та Польщею у сучасний період / Т. І. Биркович // Гуманітарні науки. – 2009. – № 1. – С. 75–78.
15. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. Киридон // Історія України. – № 13–14 (749–750), квітень, 2012. – С. 3–9.
16. Україна в сучасному геополітичному вимірі: теоретичні і прикладні аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
17. Геополітика: Україна в міжнародних відносинах: Україна – Польща. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbooks.com/book/183/6482.html>
18. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підручник / Л. Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.

Игорь Дацкив

СТАНОВЛЕНИЕ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНЦЕ ХХ ВЕКА

Рассмотрены вопросы международного сотрудничества между Украиной и Республикой Польша; обобщенно направления дипломатического взаимодействия между ними и обоснованы принципы, по которым строятся добрососедские отношения между двумя государствами.

Ключевые слова: Украина, Республика Польша, отношения, сотрудничество, внешняя политика.

Igor Datskiv**FORMATION OF UKRAINIAN AND POLISH DIPLOMATIC RELATIONS LATE IN XX CENTURY**

The question of international cooperation between Ukraine and the Republic of Poland; summarizes areas of diplomatic interaction between them and justified principles on which built good relations between the two countries.

Key words: Ukraine, Republic of Poland, relations and cooperation, foreign policy.

УДК 94(73): 327 Б. Обама**Максим Годлевський****ФАКТОР «РОЗУМНОЇ СИЛИ» В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ США В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ**

У статті розглядаються зміни у зовнішній політиці США за адміністрації Барака Обами. Головний акцент спрямовується на зміщенні геополітичного фокусу в азійсько-тихоокеанський регіон, що обумовлено прагненням Вашингтона зберегти і зміцнити свої позиції в нових умовах економічного та військового піднесення Китаю. В контексті даного регіону важливим компонентом американської зовнішньої політики є застосування доктрини «розумної сили», що включає в себе як визнання багатьох «центрів сили», співробітництво з суб'єктами міжнародних відносин, так і зберігання права застосування військової сили, пояснюючи її цілі та наслідки.

Ключові слова: зовнішня політика, США, азійсько-тихоокеанський регіон, «розумна сила», Барак Обама.

Прихід до влади в США Б.Обами супроводжувався внесенням в американську зовнішню політику низки суттєвих коригувань. Одним з найважливіших нововведень стало зміщення геополітичного фокусу США в азійсько-тихоокеанський регіон. Збереження за США глобального лідерства у Вашингтоні стали безпосередньо пов'язувати з успішністю на тихоокеанському напрямку. Величезний потенціал регіону, що динамічно розвивається, все впевненіше закріплюється в ролі центру світової економіки і політики, і стрімке посилення в ньому позицій Китаю, який нерідко позиціонується в якості стратегічного конкурента США, об'єктивно сприяли тому, що Вашингтон висунув це як найважливіше зовнішньополітичне завдання, а саме розширення сфери впливу США в АТР

Процес зміни влади в США в кінці 2008 та початку 2009 років супроводжувався активним пошуком свіжих ідей і рішень тих складних проблем, які дісталися у спадок від адміністрації Дж. Буша-молодшого. Одним з найбільш важливих результатів такого пошуку стала публікація доповіді «США і Азійсько-Тихоокеанський регіон: стратегія безпеки для адміністрації Б. Обами», презентація якого відбулася 11 березня 2009 р. у Вашингтоні [1]. Проект очолив один з найстаріших американських дипломатів, які спеціалізувалися на азійській проблематиці, Дж. Келлі. Він займав пост заступника держсекретаря з АТР в 2001-2005 рр. і входив у так звану «команду Пауелла – Зеліка» в держдепартаменті, яка виступала за більш зважений підхід до вироблення зовнішньополітичних пріоритетів адміністрації Дж. Буша-мол.. Крім того, на презентації виступили й інші автори документа: керівник Програми стратегічних досліджень Центра військово-морського аналізу адмірал Майкл Мак-Девітт, президент Тихоокеанського форуму в Гонолулу Ральф Косса, директор Інституту стратегічних досліджень Національного університету оборони Патрік Кронін і співробітник Інституту оборонного аналізу Бред Робертс. Загальне керівництво проектом здійснював Центр нової американської безпеки, заснований в лютому 2007 р., близьким до керівництва демократичної партії колишнім помічником заступника міністра оборони в адміністрації Клінтона К. Кемпбеллом і М. Флаурною, яка була призначена заступником міністра оборони з політичних проблем. Таким чином, проект претендував на вироблення деякого зовнішньополітичного консенсусу між помірними консерваторами і правими демократами з питань здійснення стратегічного курсу в АТР нової адміністрації Білого дому. Ключовим інструментом автори доповіді вважають «розумну силу», яка проявлялась б у поєднанні «жорсткої», тобто військової та економічної потужності з «м'якою» силою публічної дипломатії. У свою чергу «м'яка сила» США повинна включати в себе насамперед такі елементи як поглиблення і розширення переговорних процесів, економічне і культурне залучення регіональних держав і еліт, інвестування в професійну освіту, відновлення механізмів публічної дипломатії, прийняття на себе основних зобов'язань по забезпечення екологічної та енергетичної безпеки. Достатньо ґрунтовно була

викладена нова азійсько-тихоокеанська стратегія США К. Кемпбеллом. Він підкреслював важливість партнерства з великими країнами регіону, наголошував на взаємодії з регіональними інститутами, таким як Східноазійський саміт, АСЕАН та АРФ та розширенні альянсів з Японією, Австралією, Таїландом, Філіппінами та Республікою Кореєю [2].

У 2009 р. адміністрація Барака Обама проголосила курс на «повернення в Азію», а дещо пізніше заявлено про довготривале намір США зберігати й розширювати в АТР свою присутність. Треба зазначити, що ще в статті кандидата в президенти Барка Обама «Відновлення американського лідерства», яка була опублікована влітку 2007 р., велика увага приділялася необхідності розширювати співробітництво та водночас зміцнювати здатність конкурувати в деяких сферах [3].

Крім того, в одному зі своїх перших великих виступів з питань зовнішньої політики, на Чиказькій раді з глобальних питань 23 квітня 2007 р., Б.Обама підкреслив центральну роль міжнародного співробітництва, зміцнення партнерств і альянсів у вирішенні глобальних загроз і викликів, а також американське моральне лідерство в глобальному масштабі [4]. Президент Б. Обама також підтвердив традиційне світосприйняття Сполучених Штатів як «маяка» і «силу американського прикладу» у своїй інавгураційній промові [5]. Таким чином, акцент адміністрації Обама на зміцнення дипломатичного інструменту дозволяв припустити, що курс Сполучених Штатів у міжнародній системі стане більш збалансованим та менш мілітаризованим.

У перші місяці перебування Б. Обама на президентській посаді американсько-китайським відносинам був заданий непоганий старт. Б.Обама розпочав свою діяльність зі стійкою переконаністю в необхідності співпраці з Китаєм для вирішення нагальних проблем глобального характеру, таких як, зокрема, світова фінансова криза та глобальні кліматичні зміни. В ході державного візиту в Китай 21-22 лютого 2009 року держсекретар Г. Клінтон під час зустрічі з міністром закордонних справ Китаю Ян Цзечі підкреслила необхідність розвитку між США і Китаєм «позитивних і співробітницьких відносин» [6]. Курс нової американської адміністрації на налагодження відносин з Китаєм підтвердив і список тем, винесених Г. Клінтон на обговорення в рамках зустрічей з китайськими колегами. Фокус двосторонніх консультацій був спрямований на економічних питаннях і протистоянні кліматичним змінам, в той час традиційне питання про права людини, що несе в собі конфліктний потенціал, американська сторона не піднімала. Прагнення обох держав не загострювати двосторонні відносини випадковими обставинами проявилось в готовності врегулювати інцидент, що стався 9 березня 2009 р. в Південно-Китайському морі, коли п'ять китайських кораблів переслідували і перешкоджали вільній навігації американському дослідницькому судну ВМС США «Impressable». Цей інцидент частично повторив події 1 квітня 2001 р., коли перешкоджання з боку китайських винищувачів польоту американського розвідувального літака над Південно-Китайським морем закінчилося зіткненням літаків і загибеллю китайського льотчика. Однак на відміну від подій часів президента Дж. Буша-молодшого, що призвели до найсильнішої кризи в американсько-китайських відносинах, другий інцидент зусиллями обох сторін був досить швидко врегульований, хоча Вашингтон і Пекін обмінялися взаємними претензіями. Курс Б. Обама на «умиротворення» Китаю знайшов своє відображення і в опублікованій 17 листопада 2009 р. американо-китайській спільній заяві за підсумками зустрічі Б. Обама і Ху Цзіньтао в Пекіні. У спільній заяві, зокрема, обидві сторони підкреслили право кожної держави і його народу обирати власний шлях розвитку, а також необхідність у повазі всіма державами моделі розвитку один одного [7]. Формулювання таких принципів свідчить про намір Вашингтона не висувати ідеологічні відмінності в якості першорядних у відносинах з Китаєм. У свою чергу, і Китай продемонстрував деякі кроки назустріч Вашингтону. Так, в ході спільної зустрічі лідерів двох держав Б. Обама заявив про єдність думки США і Китаю з іранського питання, що полягає в необхідності отримати від Ірану підтвердження транспарентності і мирного характеру його ядерної програми. При цьому, треба зазначити, що упродовж багатьох місяців Пекін систематично критикував спроби ряду держав-членів Ради Безпеки ООН накласти санкції щодо Ірану у зв'язку з розвитком ядерної програми і наполягав на необхідності вирішення проблеми дипломатичними методами. Але вже наприкінці березня 2010 р. постійний представник США в ООН С. Райс зробила заяву про те, що Китай готовий розпочати консультації в Раді Безпеки з питання вироблення четвертого пакету санкцій щодо Ірану [8]. Визнавши необхідність санкцій відносно Ірану, що демонстрував небажання співпрацювати з міжнародним співтовариством, Китай зайняв жорстку позицію щодо змісту цих санкцій.

У той же час заява, оприлюднена Б. Обамою 29 січня 2010 р., щодо планів продажу Тайваню чергової партії озброєнь [9], викликала величезну критику з боку Пекіна. Китай призупинив двосторонні контакти по військовій лінії і скасував заплановані на лютий американо-китайські консультації з питань стратегічної безпеки, нерозповсюдження та контролю над озброєннями. Слід зауважити, що практика заморожування контактів з США по військовій лінії у відповідь на оприлюднення Вашингтоном планів продажу Тайваню чергових пакетів озброєнь вже стала традиційним інструментом надання тиску китайською владою на американський уряд. Таким чином,

контакти по військовій лінії знову були розірвані Китаєм в односторонньому порядку в січні 2010 р. Крім того Пекін вирішив у відповідь накласти санкції на великі американські компанії, які беруть участь у поставках озброєнь на Тайвань. Проте, незважаючи на неодноразові погрози застосування санкцій проти американських компаній з боку китайських високопоставлених осіб, вони так і не були введені. В свою чергу в березні 2010 р. загострилася північнокорейська проблема. Так в Жовтому морі був затоплений південнокорейський корвет «Чхонан», а причиною інциденту, за твердженнями Вашингтона, стала атака північнокорейського підводного човна. Китай ніяким чином не відреагував на цей інцидент. Резолюція, яка засуджує затоплення південнокорейського корвета, була прийнята тільки 9 липня 2010 р., але саме жорстка позиція Китаю і Росії не дозволила включити в неї згадки Північної Кореї як винуватця інциденту [10]. Своєрідною відповіддю на інертність Китаю в цьому питанні став намір США провести в кінці липня спільні з Південною Кореєю військові навчання в Жовтому морі за участю авіаносця ВМС США «Джордж Вашингтон». Китай виступив категорично проти спільних військових навчань які порушують інтереси безпеки Китаю і загострюють регіональну напруженість. Не обмежившись лише вираженням невдоволення, Пекін оголосив про плани провести навчання з бойовими стрільбами в Східно-Китайському морі упродовж 30 червня – 5 липня 2010 р.

У свою чергу, треба підкреслити, що у реалізації завдань зміцнення відносин з союзницькими державами та іншими ключовими регіональними країнами, а також розширення участі США в багатосторонніх інститутах оптимальним і, як показав розвиток подій, дієвим методом стало втручання Вашингтона в існуючі між Китаєм і низкою держав Східної Азії територіальні суперечки в Південно-Китайському і Східно-Китайському морях. Вперше відкрито позначивши свій інтерес у забезпеченні свободи навігації в цих акваторіях влітку 2010 р., Вашингтон став використовувати суперечки держав, які найбільш гостро проявляються в Південно-Китайському морі між Китаєм і В'єтнамом, Китаєм і Філіппінами, а в Східно-Китайському морі – між Китаєм і Японією. Так, з підключенням Вашингтона до проблеми Південно-Китайського моря військовий союз США і Філіппін отримав нове дихання. Упродовж 2010–2011 рр. істотно збільшилося двостороннє співробітництво по військовій лінії. Військово-технічні аспекти співробітництва включають зокрема, допомогу США у модернізації філіппінських ВМС. У січні 2011 р. відбувся перший американсько-філіппінський стратегічний діалог, що ознаменувався підписанням угоди про створення робочих груп з вивчення питання нарощування двостороннього співробітництва в галузі територіальної оборони та безпеки на морі. А в листопаді 2011 р. міністри закордонних справ США і Філіппін підписали Манільську декларацію про посилення двостороннього співробітництва в галузі оборони [11]. Втручання США в територіальні суперечки в Південно-Китайському морі додало сильний імпульс розвитку американсько-в'єтнамських відносин, насамперед у військово-політичній сфері. Проявлена зацікавленість Вашингтона в розвитку зв'язків з В'єтнамом, набуття його як потенційного прихильника в латентному протистоянні з Китаєм обумовлені потенціалом цієї країни: за американськими оцінками, в осяжному майбутньому В'єтнам може еволюціонувати в «державу середньої величини», здатну володіти значним впливом в Південно-Східній Азії. Так в 2010 р. був запущений консультативний механізм «Діалог у сфері оборони», що передбачає регулярні зустрічі між представниками оборонних відомств двох держав. Кораблі американських ВМС стали регулярно здійснювати заходи у в'єтнамські порти. У серпні 2010 р. на хвилі загострення американсько-китайських протиріч з питання свободи морської навігації відбулися перші в історії американсько-в'єтнамських відносин тижневі спільні навчання ВМС двох країн в акваторії Південно-Китайського моря. Крім того важливим кроком зміцнення відносин з союзницькими державами та іншими ключовими регіональними країнами стало те, що в лютому 2009 р. відбувся перший в історії американо-асеановських зв'язків офіційний візит держсекретаря США до Секретаріату АСЕАН. Багато в чому знаковим стало підписання США в липні 2009 року основоположного Балійського договору АСЕАН про дружбу і співробітництво [12]. Вашингтон також виявив зацікавленість у набутті статусу повноправного учасника створеного в 2005 році Східноазійського саміту, який виступає координаційним механізмом побудови Східноазійської спільноти. Плани Китаю припускають реалізацію цієї ідеї у форматі АСЕАН + 3 (АСЕАН + Китай, Японія і Південна Корея) без участі США. Розвиток регіональних інтеграційних процесів за таким сценарієм сприяло б зміцненню позицій Китаю в Східній Азії на шкоду США. З метою не допустити настільки несприятливого розвитку подій Вашингтон зробив необхідні кроки по входженню в структуру. В жовтні 2010 р. США стали повноправним учасником Східноазійського саміту, а в листопаді 2011 р. вперше взяли участь у зустрічі лідерів держав САС. Своєрідним поштовхом до поступового покращення американо-китайських відносин став успішний візит до США президента КНР Ху Цзінтао в січні 2011 р. Крім того Б. Обама перебуваючи в Австралії в кінці 2011 р. звернувся до Китаю: «Ми хочемо й далі розвивати конструктивні відносини з китайським урядом, але будемо твердим, наполягаючи на тому, щоб він діяв за тими ж правилами, що й усі» [13]. В лютому 2012 р.

під час зустрічі з віце-президентом КНР Сі Дзінпіном в ході його візиту до Вашингтону Обама підкреслив, що Сполучені Штати Америки виступають за мирне зростання КНР [14].

В свою чергу 10 листопада 2011р. в своєму виступі на саміті АТЕС в Гонолулу держсекретар США Г. Клінтон проголосила наступ «тихоокеанського століття для Америки» та заявила про готовність Вашингтона прийняти на себе лідерство в АТР, йдучи назустріч побажанням партнерів і союзників у Східній Азії[15]. А 17 листопада Б. Обама під час свого візиту до Австралії оголосив про рішення розмістити в Дарвіні на півночі Австралійського континенту, нехай і на ротаційній основі, 2500 американських морських піхотинців, які перебувають в Японії[16]. 19 листопада, вперше взявши участь у Східно-Азійському саміті, Б.Обама заявив: «Хоча ми й не є учасником спору в Південно-Китайському морі і не приймаємо нічию сторону, ми надаємо дуже велике значення морській безпеці в цілому і вирішенню суперечок у Південно-Китайському морі зокрема – як тихоокеанська держава, як морська держава, як торгова нація і як гарант безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні» [17]. У тій же логіці побудовано і виступ міністра оборони США Л.Панетті на діалозі з безпеки «Шангри-Ла» в Сінгапурі, де він заявив про намір Пентагону сконцентрувати до 60 % всіх сил і засобів ВМФ США на Тихому океані до 2020 р. [18].

Отже, для адміністрації Б. Обама «розумна сила» це військова могутність поєднана з політико-дипломатичними, економічними та ідеологічними інструментами впливу. Концепція включає в себе визнання багатьох «центрів сили», співробітництво з суб'єктами міжнародних відносин, але й зберігання права застосування сили, пояснюючи її цілі та наслідки. В контексті Азійсько-Тихоокеанського регіону важливим компонентом трансформації американської зовнішньої політики, обумовленої прагненням Вашингтона зберегти і зміцнити свої позиції в нових умовах економічного та військового піднесення Китаю, стало розширення форм участі в справах регіону. Таким чином Вашингтон включився в процес врегулювання територіальних суперечок у Південно-Китайському і Східно-Китайському морях, інтенсифікувалося двостороннє співробітництво з Філіппінами та В'єтнамом. Традиційний підхід США до забезпечення свого присутності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні переважно на основі системи військово-політичних союзів з Японією, Південною Кореєю, Таїландом, Філіппінами та Австралією був доповнений установкою на формування відносин співробітництва і партнерства і з іншими перспективними регіональними державами, такими як В'єтнам, Сінгапур, Індонезія та Малайзія, а також на розширення участі Вашингтона в багатосторонніх регіональних інститутах.

Список використаної літератури

1. Cossa Ralph A., Glosserman Brad, McDevitt Michael A., Patel Nirav, Przystup James, Roberts Brad. The United States and the Asia-Pacific Region: Security Strategy for the Obama Administration. Washington: CNAS, // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cnas.org/.../CossaPatel_US_Asia_Pacific_February2009.pdf.
2. The U.S.-Philippines Alliance: Deepening the Security and Trade Partnership. Kurt M. Campbell Assistant Secretary, Bureau of East Asian and Pacific Affairs. Testimony Before the House Committee on Foreign Affairs Subcommittee on Terrorism, Nonproliferation and Trade, Washington, DC, February 7, 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eap/rls/rm/2012/02/183494.html>.
3. Barack Obama. Renewing American Leadership // Foreign Affairs 2007 №4 July/August // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62636/barack-obama/renewing-american-leadership>.
4. Barak Obama. Remarks to the Chicago Council on Global Affairs // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=77043>.
5. President Barack Obama's Inaugural Address. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/president-barack-obamas-inaugural-address>.
6. U.S. Foreign Policy in Southeast Asia under the Obama Administration: Explaining U.S. Return to Asia and Its Strategic Implications // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/4690617/U.S._Foreign_Policy_in_Southeast_Asia_under_the_Obama_Administration_Explaining_U.S._Return_to_Asia_and_Its_Strategic_Implications.
7. Joint Press Statement by President Obama and President Hu of China // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/joint-press-statement-president-obama-and-president-hu-china>.
8. New Iran Sanctions Get Boost: China Agrees To Pursue Sanctions // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/2010/03/31/new-iran-sanctions-get-bo_n_521041.html.
9. U.S. sells weapons to Taiwan, angering China // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2010/01/29/AR2010012904113.html>.
10. U.N. Security Council condemns sinking of South Korean warship // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/07/09/AR2010070905487.html>.
11. Signing of the Manila Declaration On Board the USS Fitzgerald in Manila Bay, Manila, Philippines // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2011/11/177226.html>.
12. U.S. Accession to the Association of Southeast Asian Nations' Treaty of Amity and Cooperation (TAC) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fas.org/sgp/crs/row/R40583.pdf>.
13. Городня Н. Д. Американсько-китайські відносини за адміністрації Барака Обама // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j_pdf/Ians_2013_10_15.pdf.
14. Remarks by President Obama and Vice President Xi of the People's Republic of China Before Bilateral Meeting // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/02/14/remarks->

[president-obama-and-vice-president-xi-peoples-republic-china-bil](http://www.state.gov/secretary/rm/2011/11/176999.html). 15. Clinton H. America's Pacific Century // US Department of State. 10.11.2011. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2011/11/176999.html>. 16. Remarks By President Obama to the Australian Parliament // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament. 17. Obama and Asian Leaders Confront China's Premier // The New York Times. 2011, November 19 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2011/11/20/world/asia/wen-jiabao-chinese-leader-shows-flexibility-after-meeting-obama.html?pagewanted=all>. 18. Speech Delivered by Secretary of Defense Leon E. Panetta, Shangri-La Hotel, Singapore, Saturday. 2012. June 02 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.defense.gov/speeches/speech.aspx?speechid=1681>.

Максим Годлевский

ФАКТОР «УМНОЙ СИЛЫ» В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКИ США В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ ПРИ АДМИНИСТРАЦИЯХ БАРАКА ОБАМЫ

В статье рассматриваются изменения во внешней политике США при администрациях Барака Обамы. Главный акцент делается на смещении геополитического фокуса в Азиатско-Тихоокеанский регион, что обусловлено стремлением Вашингтона сохранить и укрепить свои позиции в новых условиях экономического и военного подъема Китая. В контексте данного региона важным компонентом американской внешней политики является применение доктрины «умной силы», которая включает в себя как признание многих «центров силы», сотрудничество с субъектами международных отношений, так и сохранение права применения военной мощи, объясняя ее цели и последствия.

Ключевые слова: внешняя политика, США, азиатско-тихоокеанский регион, «умная сила», Барак Обама.

Maxim Godlevskiy

THE FACTOR OF «SMART POWER» IN THE CONTEXT OF US POLICY IN THE ASIA-PACIFIC REGION UNDER THE OBAMA ADMINISTRATIONS

The article describes the changes in American foreign policy under the B. Obama administrations. The main emphasis is put on the geopolitical shift of focus in the Asia-Pacific region, due to Washington's desire to maintain and strengthen its position in the new environment of economic and military rise of China. In the context of the region an important component of US foreign policy is to apply the doctrine of «smart power», which includes both a recognition of the many «centers of power», cooperation with the subjects of international relations, as well as the preservation of the right to use military power, explaining its purpose and consequences.

Key words: foreign policy, the United States, the Asia-Pacific region, «smart power», Barack Obama.

УДК 94: 327

Олександр Білоконь

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Робота присвячена висвітленню особливостей сучасного етапу розвитку українсько-китайських наукових зв'язків, проілюстровано стан наукової розробки теми, обґрунтовано кордони сучасного етапу розвитку двостороннього науково-технічного співробітництва, систематизовано відомості щодо історії розвитку науково-технічного співробітництва, уточнено договірно-правові засади, унаочнено ретроспективу науково-технічного співробітництва України і Китаю. Узагальнено особливості розвитку науково-технічного співробітництва на сучасному етапі.

Ключові слова: Міжнародне науково-технічне співробітництво (МНТС), система МНТС, Україна-Китай, періодизація, договірно-правові засади.

Виділення особливостей сучасного етапу розвитку українсько-китайських наукових відносин є нині надзвичайно важливим питанням у контексті інтеграції науково-технічної сфери України у світовий науково-технічний простір.

Аналіз дослідження процесу інтеграції української науки у світовий науково-технічний простір – виявив відсутність українсько-китайської співпраці [1]. Відсутність двостороннього співробітництва унеможлиблює дослідження процесу інтеграції у світовий науково-технічний простір, наукової сфери України. Удосконалення дослідження, щодо процесу інтеграції української науки у світовий науковий простір, полягає враховувати фактор двостороннього українсько-китайського наукового співробітництва задля комплексності підходу та врахування цього співробітництва, як альтернативного каналу розвитку Української науки, який виступає запобіжним фактором залежності від лідируючих в цій області держав.

У цій роботі буде здійснена спроба на основі аналізу історії розвитку українсько-китайського науково-технічного співробітництва на сучасному етапі, виділити особливості даної співпраці.

Українсько-китайські відносини у сфері науки і техніки є складовою частиною міжнародного науково-технічного співробітництва. Без теоретичного осмислення поняття міжнародне науково-технічне співробітництво (МНТС), неможливо провести комплексний аналіз інтеграції науково – технічної сфери України у світовий науково-технічний простір та частковий аналіз двосторонньої науково-технічної співпраці України і КНР, як складової МНТС.

Для цього слід розглянути теоретичну складову поняття: визначення МНТС, систему, фактори розвитку, форми і види МНТС. Отже в загально вживаній практиці склалось таке визначення, МНТС – це спільна розробка науково-технічних проблем, взаємний обмін науковими досягненнями, виробничим досвідом та підготовка кваліфікованих кадрів [2, с.23]. Наступним кроком теоретичного осмислення є огляд системи МНТС.

Система МНТС включає: міжнародні наукові інтеракції, які направлені – на вирішення наукових задач прикладної та фундаментальної науки; технічні та технологічні зв'язки; міжнародне сприяння виконанню окремих робіт та створення технологічних процесів. Підготовка кадрів. Безпекова складова, скерована на безпечне використання науково-технічного прогресу та запобігання шкоді довкіллю [2, с.23]. Кінцевою метою МНТС являється створення якогось продукту або удосконалення його для власних потреб і реалізації на світовому ринку.

Також важливим є огляд факторів які обумовлюють розвиток МНТС: політичні, економічні, інформаційно-комунікаційні, мовні та культурні, географічні, фактори пов'язані з вирішенням глобальних проблем, соціально-психологічні [2, с.24–25].

Теоретичне осмислення не буде повним без огляду форм і видів МНТС [2, с. 25–26]. Розрізняють слідуючи форми МНТС: координація, кооперація, асоціація, гармонізація, регіональна інтеграція. Види МНТС поділяються на комерційні та некомерційні. Вони в свою чергу: комерційні – продаж патентів, ліцензій, ліцензійних угод; технічна кооперація (спільна розробка, випробування, адаптація до потреб замовника); угоди про спільні підприємства; виробничі угоди: субпідряд та спільний підряд (адаптація технологій до нових матеріалів, новий засіб використання існуючих виробничих ліній, зміна існуючих технологій потенційного партнера, принципово новий процес); комерційні угоди с технічним сприянням (монтаж, розробка і виготовлення на замовлення, технічне консультування, контроль якості, техобслуговування); внесення прямих технічних інвестицій за кордоном; обмін науково-технічними дослідженнями, обмін патентів на винаходи, ноу-хау. Мета використання наукових досягнень партнера і скорочення власних коштів на власні

розробки; підготовка кадрів, спеціалістів на підприємствах партнерів в області науки і виробництва на комерційній основі. Не комерційні види МНТС – Спільна підготовка ученими і спеціалістами видань публікацій (енциклопедій, монографій, навчальних посібників, статей.); обмін ученими і спеціалістами наукових і освітніх установ для читання лекцій і консультацій; обмін ученими і спеціалістами для проходження стажування в установах та на підприємствах партнерів за відповідним профілем науки і виробництва; міжнародні наукові конференції, семінари, симпозиуми; підготовка висококваліфікованих спеціалістів за кордоном; безкоштовна передача фірмами, державами розробок.

Провівши теоретичний огляд поняття МНТС та виявивши складові, системи, факторів розвитку, форм і видів МНТС можемо використовувати при подальшому аналізі як наукової розробки теми так і самого історичного процесу на сучасному етапі розвитку двосторонніх науково-технічних відносин.

Тому подальший хід дослідження поділено на п'ять частин: тож спочатку окреслимо, в якому стані перебуває наукова розробка теми, а саме українсько-китайське науково-технічне співробітництво; виділимо етапи розвитку цього співробітництва для аргументованого визначення кордонів сучасного етапу, а саме початку і кінця; окреслимо історію розвитку українсько-китайського науково-технічного співробітництва в межах кордонів сучасного етапу; сформулюємо особливості розвитку українсько-китайських наукових зв'язків. І на останок буде висунуто деякі пропозиції щодо можливих шляхів поліпшення ситуації в науково-технологічній співпраці.

Отже вище ми пригадували що дослідження інтеграції української науки у світовий науково-технічний простір лишає на периферії дослідницького інтересу питання українсько-китайського науково-технічного співробітництва [1]. Хоча з даної наукової проблематики існують наукові роботи нами буде їх систематизовано та проаналізовано.

Відомо що вітчизняна наука розподіляється на два головних крила: академічна (у системі державних національних академій України) та вузівська (в системі закладів вищої освіти). Провідним науковим центром держави залишається НАН України (до 1994 р. АН України). Отже комплексна розробка теми повинна також охоплювати відносини, як академічної так і вузівської науки. Але на противагу цьому аналіз наукової розробки виявив існуючу тенденцію поділу дослідницького інтересу. Тобто поділ відбувається згідно розподілу вітчизняної науки на: комплексні роботи – які розглядають співробітництво вітчизняної науки у повному комплексі, використовуючи при цьому, як академічний так і вузівський напрямок української науки та спеціалізовані – які зосереджують свою увагу на провідному науковому центрі держави, НАН України або на інших наукових організаціях.

До комплексних робіт відносяться наукові доробки: Е. Медведкиної [3], О. Скрипник [4], І. Кіпцар [5]. До спеціалізованих робіт відноситься стаття віце-президента НАН України, академіка А. Загороднього [6], А. Мазур [7].

Аналіз публікацій засвідчує розвиток наукової думки можна охарактеризувати як занурення наукових інтересів від загального до конкретного, тобто від комплексних робіт до спеціалізованих, останні в свою чергу входять в перелік комерційних видів МНТС, що є вкрай важливим для України. Загальний перелік робіт збагачує наукову розробку даної проблеми такими результатами: аналіз аспектів українсько-китайської наукової кооперації, оцінка правових підвалин співробітництва, висвітлення діяльності українсько-китайського парку високих технологій, діяльність українсько-китайської комісії з науково-технічного співробітництва і як результат діяльність комісії стали фактором оптимізації відносин, науково-технічне співробітництво нарощує обсяги, урізноманітнює форми, висвітлення діяльності технопарків Китаю. Також можна підкреслити, що жодна робота не розглядає економічну ефективність міжнародного науково-технічного співробітництва двох країн, що є вкрай важливим для оцінки економічної складової цього співробітництва також не розглядає в комплексі два крила вітчизняної науки як академічної так і вузівської та окремих наукових установ які входять в загальну структуру організацій які формують науку України.

Наступним кроком дослідження виділимо етапи розвитку цього співробітництва для аргументованого визначення кордонів сучасного етапу.

Українсько-китайське співробітництво в своєму розвитку пройшло три основних етапи. Історія міжнародного науково-технічного співробітництва двох країн розглядається в нерозривному зв'язку з міждержавними відносинами України і Китаю. А це в свою чергу дає привід спиратись на не стабільність українсько-китайських відносин. Отже підставою поділу часового континууму (1991–2014 рр.) та основним критерієм, слугує не стабільність міждержавних відносин України і КНР, який дає змогу виділити у розвитку двосторонніх наукових відносин основні етапи.

Перший етап (1991–2004 рр.) охоплює стадію початку і розвитку відносин. Договірне оформлення сформованих відносин двох держав: угода між Урядом України та Урядом КНР про науково-технічне співробітництво, угода про наукове співробітництво між НАН України та АН КНР,

Угода про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичної науки між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я КНР, угода між НАН України та АН КНР про організацію безпосереднього наукового співробітництва. Активізація двосторонніх наукових відносин відбувається за участі міжурядової комісії по науково-технічному співробітництву. Укріплення відносин – візит президента НАН України Б.Є. Патона в складі делегації НАН України. Візит делегації Академії наук Китаю на чолі з президентом Чжоу Туанчжоу. Президія НАН України обирає чотирьох науковців КНР іноземними членами НАН України.

Другий етап (2004–2010 рр.) ознаменувався охолодженням відносин, зміною зовнішньо політичного курсу України. Відбувається затухання: у правовій площині двосторонніх відносин – зменшення двосторонніх угод співробітництва. Знижується обмін делегаціями. Президент України не був присутній на відкритті Олімпіади в Пекіні, голова КНР не відвідував Київ продовж десяти років.

Третій етап (2010–2014 рр.) – новий рівень відносин «Стратегічне партнерство», або швидкого розвитку. Тривалість його можна охарактеризувати, просто – від політичних та суспільних змін країни у 2010 р. до політичних та суспільних змін у 2013–2014 рр. Цей етап зв'язано з розвитком відносин в усіх напрямках обох країн, в тому числі в наукових. Активізується правові основи співробітництва – збільшення договірної правової бази. Збільшуються взаємні обміни візитами. Відбувається історичний прорив в українсько-китайських відносинах – підписується 20 липня 2011 р., спільна декларація про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та Китайською Народною Республікою. Створюється Китайсько-український інститут зварювання ім. Є.О. Патона – перше досягнення української науки у двосторонній науково-технічній співпраці.

Новітня історія українсько-китайських наукових зв'язків визначається договірною правовою базою, діяльністю інституцій – (структура організацій, які формують науку України), та міжнародними двосторонніми контактами України з Китаєм. Всі ці складові які визначають історію двосторонніх відносин направлені на: зміцнення міжнародного наукового авторитету України, ознайомлення вітчизняної наукової спільноти з кращими набутками китайської науки і навпаки китайської спільноти з кращими набутками української науки задля розширення співробітництва. Кінцевою метою МНТС являється створення якого-небудь продукту або вдосконалення його для власних потреб і реалізації на світовому ринку [2, с.23].

Формування договірно-правових засад співробітництва України і Китаю в наукових зв'язках розпочалась у 1992 р. Цікавим є той факт що після визнання незалежності України Китаєм та після встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР, першою двосторонньою Угодою було науково-технічне співробітництво.

Станом на кінець 2014 р., договірно-правова база двосторонніх наукових відносин нараховує 30 документів: 22 документи основного списку та 8 документів додаткового списку (протоколи спільного засідання українсько-китайської комісії з науково технічного співробітництва).

Головними з тих, що регулюють наукові відносини між Україною та КНР, є Угода між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про науково-технічне співробітництво (22.04.1992 р.), Угода про наукове співробітництво між НАНУ та АН КНР (29.09.1992 р.), Угода між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про створення Комісії зі співробітництва між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки (20.11.2011 р.). Мета останнього підвищення ефективності українсько-китайської співпраці та забезпечення двосторонньої взаємодії як у торговельно-економічній, культурній так і в науково-технічній.

Найбільш активно розвивалася договірно-правова база упродовж 2010–2014 рр., коли укладено майже кожен третій документ основного списку (6 із 22 документів).

Міжнародні двосторонні контакти, українсько-китайського науково-технічного співробітництва характеризується діяльністю яка була направлена на: ознайомлення вітчизняної наукової спільноти з кращими набутками китайської науки. У 2010 р. НАН України і Народний уряд провінції Гуандун виступили співорганізаторами інвестиційного бізнес-форуму в Києві, вчені НАН України взяли активну участь в «Тижні китайської науки в Республіці Білорусь», делегація Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона брала участь у роботі Міжнародної виставки промислового обладнання в м. Гуанчжоу [8]. Навпаки китайської спільноти з кращими набутками української науки задля розширення співробітництва. З травня по жовтень 2010 р. – Експо Шанхай 2010 експонувався Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення. У 2010 р. Тижні китайської науки в Республіці Білорусь 2010 р. НАН України приймала участь. Міжнародна виставка промислового обладнання в м. Гуанчжоу приймала участь делегація Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона. 15–19 червня 2012 р. установи НАН України брали участь в роботі четвертої Харбінської міжнародної виставки науково-технічних досягнень. На виставці були представлені розробки Інституту проблем матеріалознавства ім. І. Францевича та Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К.Заболотного. 15–19 червня 2012 р. установи НАН України брали участь в роботі четвертої Харбінської міжнародної виставки науково-технічних

досягнень. На виставці були представлені розробки Інституту проблем матеріалознавства ім. І. Францевича та Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного [8].

Участь у форумах – у 2010 р. НАН України і Народний уряд провінції Гуандун виступили співорганізаторами інвестиційного бізнес-форуму в Києві, вчені НАН України взяли активну участь в «Тижні китайської науки в Республіці Білорусь», делегація Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона брала участь у роботі Міжнародної виставки промислового обладнання в м. Гуанчжоу. З 16 по 25 грудня 2011 р. в м. Гуанчжоу КНР на запрошення Народного уряду м. Гуанчжоу перебувала делегація НАН України на чолі з віце-президентом НАН України академіком НАН України А.Г.Наумовцем. В ході відрядження делегація НАН України взяла участь в роботі першого інноваційного форуму м. Гуанчжоу, XIV наукового форуму з обміну досвідом китайських і іноземних спеціалістів та участь в роботі першого засідання спільної комісії з науково-технологічного співробітництва між Народним урядом м. Гуанчжоу КНР та Національною академією наук України. Українську частину комісії очолив віце-президент НАН України академік А. Наумовець. Віце-президентом НАН України академіком А. Наумовцем та мером м. Гуанчжоу підписано Угоду про співробітництво між Народним урядом міста Гуанчжоу КНР і Національною академією наук України, яка має на меті розширення і поглиблення довгострокового взаємовигідного науково-технічного співробітництва між науковими установами, підприємствами і фахівцями обох сторін [8].

Діяльність щодо зміцнення міжнародного наукового авторитету України, відбувалась через: ознайомлення вітчизняної наукової спільноти з кращими набутками китайської науки які проходили на інвестиційному бізнес форумі у Києві; ознайомлення китайської спільноти з кращими набутками української науки за для розширення співробітництва. Виставки: Шанхай ЄКСПО 2010, тижні науки, виставки промислового обладнання.

Сучасний етап науково-технічного співробітництва характерний активізацією обмінами делегаціями. Спільне виробництво, успішно діє спільний українсько-китайський Інститут зварювання імені Є. О. Патона, створений на базі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона НАН України та Генерального науково-дослідного інституту промислових технологій м. Гуанчжоу.

Підготовка наукових кадрів відбувається на низькому рівні, НАН України не має можливості прийняти Китайських фахівців та відправити Українських фахівців з метою підготовки кадрів та обміну досвідом із-за відсутності: здійснення науковими працівниками НАН України довготермінових до одного року відряджена, стажувань зі збереженням основного місця роботи; узгодженості нормативно-правових актів, що регламентують питання та правила оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію які надають можливість здійснювати набір (запрошувати та реєструвати) іноземних науково-педагогічних і наукових кадрів для проходження підготовки в установах НАН України.

Робота висвітлює особливості сучасного етапу розвитку українсько-китайських наукових зв'язків. Узагальнення особливостей розвитку науково-технічного співробітництва на сучасному етапі відбувається згідно системи МНТС яка охоплює: Міжнародні наукові зв'язки – спрямовані на вирішення теоретичних та експериментальних задач фундаментальної і прикладної науки відбуваються за допомогою спільного виробництва, українсько-китайський Інститут зварювання імені Є. О. Патона, створений на базі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона НАН України та Генерального науково-дослідного інституту промислових технологій м. Гуанчжоу. Міжнародні технічні і технологічні зв'язки відбуваються з метою зміцнення міжнародного наукового авторитету України яка в свою чергу виконує функцію ознайомлення вітчизняної наукової спільноти з кращими набутками китайської науки та ознайомлення китайської спільноти з кращими набутками української науки. Підготовка кадрів та обмін відбувається на низькому рівні, із-за проблем на законодавчому рівні і як результат НАН України не може прийняти Китайських фахівців в Україні та відправити Українських фахівців в Китай. Для вирішення цього питання потрібно підготувати та внести до Кабінету Міністрів України два проекти постанов які по-перше нададуть змогу науковим працівникам здійснювати довготермінові відрядження зі збереженням основного місця роботи; по-друге нададуть змогу НАН України робити запрошення.

Список використаних джерел

1. Гашугіна О. Е. Актуальні проблеми інтеграції науково-технічної сфери України у світовий та європейський науково-технічний простір / О. Е. Гашугіна // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 4. – С. 262–267. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tpdu_2013_4_43.pdf.
2. Задумкин К. А. Международное научно-техническое сотрудничество: сущность, содержание и формы / К. А. Задумкин, С. В. Теребова // Проблемы развития территорий вып. 1 (47) Июль – Сентябрь 2009. – С. 22–30.
3. Медведкина Е. А. Научно-техническое сотрудничество Украины и КНР: инновационный аспект / Е. А. Медведкина, М. И. Обухова // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності = Theoretical and Practical Aspects of Economics and Intellectual Property: збірник наукових праць / ПДТУ. – Маріуполь, 2010. – Т. 2. – С. 101–106.
4. Скрипник О.М. Україно-китайські відносини на початку ХХІ ст. [Електронний ресурс] / О. М. Скрипник. –

Режим доступу: [http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/364/1/Ukrayinokytays'ki %20vidnosyny.pdf](http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/364/1/Ukrayinokytays'ki%20vidnosyny.pdf). 5. Кіпцар І. А. Діяльність спільної Українсько-технічного співробітництва як фактор оптимізації сучасних двосторонніх відносин України і КНР / І. А. Кіпцар // Східний світ – 2007. – № 4. – С. 53–56. 6. Загородній А. Г. Науково-технічне співробітництво між національною академією наук України та установами і організаціями Китайської Народної Республіки / А. Г. Загородній // Україна-Китай. – Спеціальний випуск. – № 1 (6). – 2014. – С. 47–50. 7. Мазур А.А. Технопарки Китаю / А.А. Мазур, В.С. Стогній, Н. В. Осадча // Наука та інновації. – 2006. – № 3. – С. 127–134. 8. Поточний Архів Відділу міжнародних зв'язків Національної академії наук України, спр. Довідка про стан науково-технічного співробітництва між Національною академією наук України та установами і організаціями Китайської Народної Республіки 1992–2015– 19 арк.

Александр Білоконь

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ УКРАИНСКО-КИТАЙСКИХ НАУЧНЫХ СВЯЗЕЙ

Работа посвящена рассмотрению особенностей современного этапа развития украинско-китайских научных связей, проиллюстрировано состояние научной разработки темы, обоснованно границы современного этапа развития двустороннего научно-технического сотрудничества, систематизированы сведения о истории развития научно-технического сотрудничества, уточнены договорно-правовые основы, показан ни ретроспектива научно-технического сотрудничества Украины и Китая. Обзор особенности развития научно-технического сотрудничества на современном этапе.

Ключевые слова: Международное научно-техническое сотрудничество (МНТС), система МНТС, Украина-Китай, периодизация, договорно-правовые основы.

Oleksandr Bilokon

FEATURES OF THE PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN-CHINESE SCIENTIFIC COOPERATION

The work is dedicated to highlighting features contemporary development of Ukrainian-Chinese scientific ties, illustrated state of scientific research topics reasonable boundaries of contemporary development of bilateral scientific and technical cooperation, systematized information on the history of scientific and technical cooperation specified contractual and legal framework to help readers visualize retrospective scientific and technical cooperation between Ukraine and China. Overview especially the development of scientific and technological cooperation today.

Key words: International scientific and technical cooperation (ISTC) system ISTC, Ukraine, China, periodization, contractual and legal bases.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений діяч науки і техніки України.

Бабенко Людмила – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Безкровний Юрій – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Білоконь Олександр – аспірант Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Бондаренко Володимир – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Борисенко Наталія – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Буглай Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

Бульвінський Андрій – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Висовень Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Волканов Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гайсенюк Віталій – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Годлевська Валентина – доктор історичних наук, професор кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету.

Годлевський Максим – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Звягіна Олександра – аспірант історичного інституту Варшавського університету.

Золотарьов Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Ісса Тетяна – аспірант кафедри історії та культури України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Каріков Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України.

Кіндрачук Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Концур-Карабінович Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Корбяк Дмитро – аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Костюк Олег – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Кругляк Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Житомирського державного технологічного університету.

Лукашенко Аліса – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету.

Масик Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Медвідь Ігор – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Петренко Андрій – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Піляєв Ігор – доктор політичних наук, професор Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Піх Олег – кандидат історичних наук, завідувач сектору наукових та інформативних видань Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Подобєд Олена – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Руда Оксана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Саранча Галина – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сацький Павло – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Тарахненко Людмила – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Терещенко Валентин – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН	3
Сергій Каріков	
КОНФЕСІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ	
В САКСОНСЬКИХ МІСТАХ У 1521–1555 РР.	3
Аліса Лукашенко	
СЛУЖІННЯ БОГУ ТА ЗАХИСТ ЛЮДЕЙ ВІД ГРІХА В ДІЯЛЬНОСТІ	
ЯНА ГУСА ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ.....	7
Андрій Петренко	
АНТИШТУНДИСТСЬКА АПОЛОГЕТИЧНА	
МІСІЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА (ГОРОДЕЦЬКОГО).....	10
Наталія Борисенко	
ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ЗАДУМИ І ВТІЛЕННЯ	15
Дмитро Корб'як	
СТАВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ВІДЗНАЧЕННЯ	
50-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ЄПІСКОПСТВА ПАПИ ЛЕВА ХІІ.....	20
Марина Кругляк	
КОРУПЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ).....	26
Тетяна Ісса	
БЛАГОДІЙНА ДОПОМОГА ПОЛЬСЬКОГО ДВОРЯНСТВА РИМО-КАТОЛИЦЬКОМУ	
НАСЕЛЕННЮ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	30
Віталій Гайсенюк	
РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА МОСКВОФІЛІВ ПІД ЧАС.....	34
ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1914–1915 РР.).....	34
Наталія Концур-Карабінович	
АНТИУНІЙНА ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ	
ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1940-Х РР.....	38
Оксана Висовень	
СТАНОВИЩЕ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН І БАПТИСТІВ В УКРАЇНІ (1941–1944 РР.)	43
Людмила Бабенко	
ВИТОКИ Й ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ	
В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	47
Надія Кіндрачук	
РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНЦІВ УПРОДОВЖ 60–70-Х РР. ХХ СТ.....	52
Олена Подобед	
УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА	
У НІМЕЧЧИНІ (1945–1950 РР.).....	56
Ігор Медвідь	
«Я ВІРИВ І ВІРЮЮ В БОГА НЕ ТАК, ЯК ВСЬ»: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ	
ПОГЛЯДІВ ІВАНА ФРАНКА.....	60
Людмила Тарахненко	
ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ, ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ	
ОБ'ЄДНАНЬ ВІРУЮЧИХ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ (1990–2000-І РР.).....	64
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	69
Сергій Волканов	
ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ	
У СКЛАДІ АФІНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ СТРАТЕГІВ В 490/89 РР. ДО Н.Е.	69
Олександра Звягіна	
ФОРМУВАННЯ НОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЦЕНТРАЛЬНО-	
СХІДНОЇ ЄВРОПИ. БОРОТЬБА ЗА УГОРСЬКУ ТА ЧЕСЬКУ КОРОНИ 1526 Р.	73
Микола Бармак	
ВПОРЯДКУВАННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	82
Юрій Безкровний	
УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ...	89

Віктор Золотарьов	
ПРОБЛЕМАТИКА РОЛІ І З'ЇЗДУ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ	96
Игорь Пиляев	
НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКИХ АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИХ ПРАВИТЕЛЬСТВ	100
Леся Алексісвець	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1918–1926 РР.	120
Володимир Бондаренко	
ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА САМОСТІЙНИЦЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНУ, КУБАНИ І ТЕРЕКУ У 1929–1939 РР.	129
Павло Сацький	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ КУРСІ	133
СРСР НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.	133
Оксана Руда	
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СФЕРІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА).....	138
Роман Масик	
ПРОБЛЕМА НЕЛЕГАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ В ОБГОВОРЕННЯХ ПРОМИСЛОВО-ТОРГОВОЇ ПАЛАТИ У ЛЬВОВІ	143
Валентин Терещенко	
ВПЛИВ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	148
Валентина Годлевська	
ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА РИБАЛЬСТВА ІСПАНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ (1982–1996 рр.).....	153
Олег Костюк	
ВІЗІЯ РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ НА СТАТУС КРИМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-Х РР.....	158
Андрій Бульвінський	
ІМПЕРСЬКА МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС..	163
Олег Піх	
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ У 90-Х РОКАХ ХХ СТ.....	179
Галина Саранча	
ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДІАСПОРИ В КОНСОЛІДАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНОЮ.....	184
Наталя Буглай	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ.....	191
Ігор Дацків	
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.	196
Максим Годлевський	
ФАКТОР «РОЗУМНОЇ СИЛИ» В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ США В АЗІЙСЬКО- ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ.....	200
Олександр Білоконь	
ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ	205
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	210

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – 215 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.10.2015 р. Підписано до друку 9.10.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 24,5.
Замовлення 199. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»